

ZBORNIK

ROD I NASILJE NA BALKANU

Urednice

Jelena Ćeriman

Aleksandra Knežević

Gordana Lalić-Krstin

TPO
Fondacija
www.tpo.ba

E
INSTITUT
ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU
TEORIJU

**ZBORNIK
ROD I NASILJE NA BALKANU**

Impresum

Izdavač:
TPO Fondacija, Sarajevo

Suizdavači:
Univerzitet u Novom Sadu
i Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Urednice:
Jelena Ćeriman
Aleksandra Knežević
Gordana Lalić-Krstin

Recenzentice:
Adriana Zaharijević
Tanja Vučković-Juroš
Aleksandra Nikčević-Batričević
Sabina Subašić-Galijatović
Iva Subotić Krasojević
Lidija Marinkov

Lektorica: Adisa Sidran
DTP/Naslovница: Neven Misaljević

Štampa: Amos Graf d.o.o.
Sarajevo, 2024.

ISBN 978-9926-422-40-0
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitske biblioteke BiH pod
ID brojem 60764678

Ovaj materijal finansira Vlada Ujedinjenog Kraljevstva, u okviru projekta UNIGEM („Univerziteti i rodni mejnstriming“). Svi stavovi izneseni u ovoj publikaciji ne odražavaju i stavove Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

ZBORNIK

ROD I NASILJE NA BALKANU

Urednice
Jelena Ćeriman
Aleksandra Knežević
Gordana Lalić-Krstin

Sarajevo, 2024.

Sadržaj

UVODNA REČ	7
TEMATSKA OBLAST:	
1. RODNO ZASNOVANO NASILJE NA BALKANU	
Džejlana Čejvan	
Uticaj normi maskuliniteta na počinjenje nasilja nad ženama	15
Ermin Mandžuka	
Predrasude o nasilju nad ženama	31
Helena Ćavar	
„Sve je moje tvoje“ ipak ima cijenu: Iskustva i posljedice ekonomskog nasilja nad ženama	51
Larisa Gadžun	
Rodno zasnovano nasilje: Uloga multisektorskih institucija u otkrivanju, pomoći i daljnjoj prevenciji kroz zakonsku i psihološku podršku	67
TEMATSKA OBLAST:	
2. ROD U JAVNIM SFERAMA: PRAVO I POLITIKA	
Adrijana Matković	
Uvođenje femicida kao posebnog kaznenog djela u hrvatskom pravnom okviru – potreba ili diskriminacija muškaraca?	83
Marin Milevoj	
Pravna analiza ubojstava žena u socijalističkoj Jugoslaviji: Usporedba s današnjim pojmom femicida	97
Darija Spasić	
Zaštita ličnog integriteta žrtve silovanja u krivičnom postupku: Analiza presuda Evropskog suda za ljudska prava	111
Ivan Petrović	
Odnos između stavova o ravnopravnosti spolova s političkim stavovima i sociodemografskim karakteristikama	125
Đorđe Gajić	
Rod je ušao u Parlament: Slučaj predstavljanja žena u Narodnoj Skupštini Republike Srbije prilikom plenarnih rasprava o Zakonu o rođnoj ravnopravnosti	147
Tijana Veselinović	
Uticaj rodne neravnopravnosti na životni standard nacija	161

TEMATSKA OBLAST:

3. ŽENSKO ISKUSTVO I RODNA NERAVNOPRAVNOST

Vanja Stepanović

Ženska seksualnost kroz prizmu patrijarhata 175

Selma Toromanović

Female Genital Mutilation (FGM) – društveno-kulturni kontekst
i razlozi prakticiranja FGM-a 187

Angelina Filipović

Žene u međunarodnim migracijama: Teorija i praksa 203

Lenka Aralica

Iskustva trans žena sa procesom tranzicije u Srbiji 215

Dženita Mehinbašić

Islamsko poimanje žena i rodne ravnopravnosti 229

Marija Blažević

Pitanje selektivnih abortusa u Crnoj Gori – Vizija (ne)ravnopravnosti 243

TEMATSKA OBLAST:

4. ROD U OBRAZOVANJU, NAUCI, KULTURI I UMETNOSTI

Anja Menjić

Učiti feminizam (?) 257

Almina Selimbašić

Naučna spoznaja pod uticajem patrijarhalnog nasilja 271

Kristina Đurić

Odraz rodnih uloga na (i)relevantnost ženskog mentalnog zdravlja
i subjektivnog blagostanja: Analiza naučno-istraživačkih
radova na našem podneblju 283

Ira Andrea Potnar

Analiza dizajna reklama i reklamnih kampanja menstrualnih proizvoda u Hrvatskoj
(Prijedlog stripa *Razgovori*) 295

Elena Kuzman

Ekspresija roda u filmu *Zagonetke Sfinge* Lore Malvi 317

Sumejja Muratagić-Tadić

Zamisliti bolji svijet: Rod i rodno zasnovano nasilje u romanu *Dreamsnake*
autorice Vonde N. McIntyre 329

UVODNA REČ

Pred vama se nalazi zbornik tekstova „Rod i nasilje na Balkanu“, koji predstavlja sveobuhvatnu analizu rodno zasnovanog nasilja i šireg uticaja rodnih problematika u društvu Balkana. Zbornik je plod rada i razmišljanja učesnica i učesnika Zimske škole „Rod i nasilje“, koji su svoje tekstove razvijali uz mentorsku podršku svojih profesora i profesorki. Ovaj zbornik ne samo da dokumentuje ključne uvide koji su oblikovali program Zimske škole, već obuhvata i diskusije tokom iste, a i produbljuje razumevanje složenih veza između roda, rodnih identiteta i različitih oblika nasilja koje društvo reproducira i toleriše. Kroz različite pristupe i perspektive, autorke i autori istražuju kako se rod manifestuje u različitim sferama društvenog života - od javnih sfera kao što su pravo i politika, preko obrazovanja, nauke, kulture i umetnosti, do duboko ličnih i intimnih aspekata života. Radovi u ovom zborniku pokušavaju da osvetle kako rod, kao konstrukt, utiče na različite aspekte života i kako nasilje, posebno usmereno prema ženama, oblikuje socio-političku i kulturološku realnost regiona Balkana.

Kroz tekstove u ovom zborniku, autorke i autori istražuju kako su koncepti „pravih muškaraca“ i „pravih žena“, utemeljeni u duboko ukorenjenim društvenim normama, instrumentalni u perpetuiranju ne samo neravnopravnosti, već i eksplicitnog nasilja nad ženama i drugim marginalizovanim grupama. Radovi predstavljeni u ovom zborniku nude multidisciplinarni pristup, obuhvatajući analize iz oblasti medija, jezika, nauke, književnosti, kao i praktične studije slučaja koje osvetljavaju realne posledice koje ove društvene dinamike imaju na pojedinke i pojedince.

Važan deo realizacije Zimske škole bio je da podstaknemo kritičko promišljanje o kulturi čutanja i poricanja koja okružuje rodno zasnovano nasilje. U tom smislu, radovi u zborniku ne samo da kritikuju postojeće stanje, već predlažu i puteve za njegovo unapređenje. Naš cilj je da ova publikacija služi kao katalizator za dalje razgovore i akcije koje mogu dovesti do stvarnih promena u načinu na koji se promišljaju rodna pitanja, ali i načina na koje društva u regionu Balkana adresiraju i rešavaju problem rodno zasnovanog nasilja.

Zimska škola *Rod i nasilje* održana je 19-23. februara 2024. godine u Rektoratu Univerziteta u Novom Sadu. Suorganizatori su, pored Univerziteta u Novom Sadu, bili TPO fondacija iz Sarajeva, Laboratorijska istraživanja roda (GenLab) Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu i Univerzitetski gender resursni centar iz Sarajeva, a finansijsku podršku pružila je vlada Ujedinjenog kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske.

U Zimskoj školi je aktivno učestvovalo preko 40 studenata i studentkinja iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije, sa 20 univerziteta okupljenih na regionalnom projektu UNIGEM (University and Gender Mainstreaming). Tokom pet dana vrlo intenzivnog programa organizovano je 17 interaktivnih predavanja o različitim aspektima nasilja, sa ciljem da se ono sagleda iz multidisciplinarnе perspektive te da se tako pokuša doći kako do teorijskih uvida tako i do konkretnih smernica za borbu protiv nasilja. Vrsni predavači i predavačice su svojim nastavnim angažmanom, a mnogi od njih kasnije i posvećenim mentorskim radom, upoznali polaznike i polaznice sa najnovijim naučnim saznanjima iz ove oblasti. Studenti i

studentkinje najpre su imali priliku da čuju uvodna predavanja o fundamentalnim pojmovima kao što su pol, rod, rodni identitet, ravnopravnost i patrijarhat, da bi se potom usmerili ka malo užim temama: femicidu, merama prevencije femicida i drugih vidova nasilja prema ženama, ali i pravnoj regulativi, pozitivnim obavezama države u suzbijanju nasilja i diskriminacije, trgovini ženama, digitalnom nasilju kao i ulozi medija u izveštavanju o rodno zasnovanom nasilju. Sledeći tematski krug bio je posvećen seksualnom nasilju, odnosima tela i moći, ženskom telu u medicini i drugim srodnim pitanjima. Nisu izostala ni pitanja rodno osetljivog jezika i nasilja u književnosti i drugim umetnostima, ali ni pitanja uloge nauke u perpetuiranju rodne neravnopravnosti. Program je završen okruglim stolom čiji je cilj bio da se zajedničkim snagama dođe do konkretnih, delotvornih i praktično primenljivih predloga o tome kako se suprotstaviti rodno zasnovanom nasilju, kako ga prevenirati i kako se boriti da se ono iskoreniti.

Po završetku Zimske škole, polaznici i polaznice su u saradnji sa odabranim mentorima i mentorkama birali temu naučnog rada koji su priložili za ovu publikaciju. Nakon procesa anonimnog recenziranja, 22 rada su prihvaćena za objavljivanje i tematski svrstana u četiri celine, koje odražavaju raznolikost i kompleksnost rodnih pitanja u savremenom društvu.

Prva tematska celina pod nazivom *Rodno zasnovano nasilje* bavi se direktnim nasiljem, poput ekonomskog nasilja nad ženama, i uticajem maskuliniteta na nasilje. Takođe se razmatra uloga multisektorskih institucija u otkrivanju, pružanju pomoći i prevenciji ovog tipa nasilja.

Džejlana Čeđan (*Uticaj normi maskuliniteta na počinjenje nasilja nad ženama*) pokazuje da su tradicionalne norme maskuliniteta široko zastupljene u Bosni i Hercegovini i da je njihov doprinos različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja značajan i neosporan. Ermin Mandžuka (*Predrasude o nasilju nad ženama*) ispituje koliko su predrasude o nasilju nad ženama, poput predrasude da su žene same krive za nasilje koje se nad njima vrši, zastupljene među srednjoškolcima i srednjoškoljkama u Bosni i Hercegovini. Helena Ćavar („*Sve je moje tvoje“ ipak ima cijenu: Iskustva i posledice ekonomskog nasilja nad ženama*) pokazuje da iako žene širom Bosne i Hercegovine prepoznaju da su izložene ekonomskom nasilju, kao glavnu strategiju u borbi protiv ovakvog oblika rodno zasnovanog nasilja koriste čutanje. Putem intervjua sa ženama koje su bile žrtve nasilja i koje su boravile u sigurnoj kući „Medica“ u Zenici, Larisa Gadžun (*Rodno zasnovano nasilje: Uloga multisektorskih institucija u otkrivanju, pomoći i daljoj prevenciji kroz zakonsku i psihološku podršku*) pokazuje značaj multisektorskih institucija, poput policije, centra za socijalni rad, porodične ambulante, sigurnih kuća, u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja.

U drugoj sekциji *Rod u javnim sfarama: pravo i politika*, autorke i autori istazuju pravne aspekte femicida i zaštite ličnog integriteta žrtava silovanja. Analiziraju se takođe i socio-demografske karakteristike koje utiču na političke stavove o ravnopravnosti spolova.

Adrijana Matković i Marin Milevoj ispituju savremeno hrvatsko i jugoslovensko zakonodavstvo koje se odnosi na femicid, tj. rodno zasnovana ubistva žena. Matković (*Uvođenje femicida kao posebnog kaznenog djela u hrvatskom pravnom okviru – potreba ili diskriminacija muškaraca*) se osvrće na skorašnju promenu Kaznenog zakona u Republici Hrvatskoj, koja je uvela femicid kao posebno kazneno

delo, ispitujući da li bi takva promena mogla unaprediti rodnu ravnopravnost ili je pak diskriminatorna prema muškarcima. Analizirajući dostupne fenomenološke i statističke podatke, Milevoj (*Pravna analiza ubojstva žena u socijalističkoj Jugoslaviji: Usporedba s današnjim pojmom femicida*) istražuje pojavnost i učestalost ubistava žena u zemljama socijalističke Jugoslavije kako bi ispitao u kojoj meri se njihova zakonska regulacija iz tog perioda podudara s današnjom regulacijom femicida. Kroz preispitivanje presuda Evropskog suda za ljudska prava, Darija Spasić (*Zaštita ličnog integriteta žrtve silovanja u krivičnom postupku: Analiza presuda Evropskog suda za ljudska prava*) nudi dublje razumevanje izazova sa kojim se žrtve rodno zasnovanog nasilja suočavaju u pravnom procesu.

Ivan Petrović (*Odnos između stavova o ravnopravnosti spolova s političkim stavovima i sociodemografskim karakteristikama*) upoređuje stavove svojih ispitanika u Bosni i Hercegovini o ravnopravnosti polova sa njihovim sociodemografskim karakteristikama (dob, pol i obrazovanje) i političkim stavovima. Đorđe Gajić (*Rod je ušao u Parlament: Slučaj predstavljanja žena u Narodnoj Skupštini Republike Srbije prilikom plenarnih rasprava o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti*) analizira sadržaj skupštinske rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine kako bi istražio na koji način su žene predstavljene unutar ove diskusije u Narodnoj Skupštini u Srbiji. Tijana Veselinović (*Uticaj rodne neravnopravnosti na životni standard nacija*) istražuje odnos GDP per capita (po glavi stanovnika) i Gender inequality index (GII, Indeks rodne ravnopravnosti) u zemljama Zapadnog Balkana i Skandinavskim zemljama i pokazuje da povećanje rodne neravnopravnosti unutar nacija utiče na smanjenje njihovog životnog standarda.

Tekstovi u sekciji *Žensko iskustvo i rodna neravnopravnost* obuhvataju teme poput ženske seksualnosti, genitalnog mutiliranja, iskustava trans žena sa procesom tranzicije i islamskog poimanja žena i rodne ravnopravnosti.

Dok Vanja Stepanović (*Ženska seksualnost kroz prizmu patrijarhata*) nudi filozofsko-psihološki osrvt na žensku seksualnost razmatrajući, između ostalog, na koji način seksizam i mizoginija utiču na zadržavanje žene u podređenom položaju kroz kontrolu njene seksualnosti, Selma Toromanović (*Female Genital Mutilation (FGM) – društveno-kulturni kontekst i razlozi prakticiranja FGM-a*) razmatra genitalno mutiliranje kao poseban, radikalni vid kontrole ženske seksualnosti. Na osnovu ličnih svedočanstva migrantkinja koje su boravile u migrantskim kampovima u Šidu i Kikindi, a koja su preuzeta iz ranije sprovedenih istraživanja, Angelina Filipović (*Žene u međunarodnim migracijama: Teorija i praksa*) analizira žensko iskustvo migracionih procesa. Lenka Aralica (*Iskustva trans žena sa procesom tranzicije u Srbiji*) koristi dubinske intervjuje na uzorku od tri trans žene, iz Srbije, u različitim fazama tranzicije kako bi predstavila kompleksnost njihovog iskustva tranzicije, kao i značaja koje mu ispitane žene pridaju. Dženita Mehinbašić (*Islamsko poimanje žena i rodne ravnopravnosti*) i Marija Blažević (*Pitanje selektivnih abortusa u Crnoj Gori – Vizija (ne)ravnopravnosti*) nude teorijski osrvt na pitanje verskog razumevanja pozicije žena u islamskoj zajednici i učenju, te problema selektivnih abortusa s fokusom na crnogorski kontekst.

Poslednja tematska sekcija pod nazivom *Rod u obrazovanju, nauci, kulturi i umetnosti* promišlja kako rodne uloge utiču na percepцију ženskog mentalnog zdravlja, kao i načine na koje se rod izražava u reklamama, filmu i književnosti.

Anja Menjić (*Učiti feminizam (?)*) preispituje odnos feminističke teorije i obrazovanja: kako i zašto je oblikovana veza između njih i kako se ona može unaprediti. Almina Selimbašić (*Naučna spoznaja pod uticajem patrijarhalnog nasilja*) ističe ulogu nauke u održavanju rodno neravnopravnog društva ukazujući na doprinos feminističke epistemologije u razmatranju ovog pitanja. Na ovom tragu, Kristina Đurić (*Odraz rodnih uloga na (i)relevantnost ženskog mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja: Analiza naučno-istraživačkih radova na našem podneblju*) ispituje da li i kako rod onih koji vrše istraživanja utiče na istraživanje mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena na našem govornom području. Analizom dizajna menstrualnih proizvoda u Hrvatskoj, Ira Andrea Potnar (*Analiza dizajna reklama i reklamnih kampanja menstrualnih proizvoda u Hrvatskoj (Prijedlog stripa Razgovori)*) ukazuje na netačnost informacija o menstruaciji, menstrualnim bolovima i endometriозi koje se ovim putem šire. Kako bi ispravila nepravdu, Potnar dizajnira strip „Razgovori“ u kome nudi verodostojniji prikaz situacija i fenomena koje prate ženski menstrualni ciklus. Elena Kuzman (*Ekspresija roda u filmu Zagonetke Sfinge Lore Malvi*) se bavi pitanjem odnosa roda i jezika u eksperimentalnom filmu Zagonetke Sfinge. Sumejja Muratagić-Tadić (*Zamisliti bolji svijet: Rod i rodno zasnovano nasilje u romanu DreamsnaKE autorice Vonde N. McIntyre*) nudi savremeno čitanje romana DreamsnaKE pozivajući nas da zamislimo novo, bolje društvo organizovano na principima empatije i brige, u kome je rodno zasnovano nasilje konačno eliminisano.

Organizovanje ove Zimske škole, a ni publikovanje ovog zbornika radova ne bi bilo moguće bez pomoći malog broja posvećenih ljudi. U tom smislu, dugujemo izuzetnu zahvalnost pre svega prof. dr. Žilki Spahić-Šiljak, programskoj direktorki projekta UNIGEM, na poverenju koje nam je ukazala i na svesrdnoj pomoći oko koncipiranja programskog dela Zimske škole. Ogromnu pomoć imale smo od Lamije Subašić, projektne koordinatorke, koja nam je bila čvrst i pouzdan oslonac u svim organizacionim izazovima. Zahvalne smo članovima i članicama organizacionog i programskega odbora: prof. dr. Smiljani Milinkov, dr. Krisztini Rácz, dr. Marku Konjoviću i Jeleni Cvejin Poznić na odličnoj saradnji i požrtvovanosti, koje su bile presudne za uspeh Zimske škole. Prorektorki za međunarodnu saradnju Univerziteta u Novom Sadu, prof. dr. Sabini Halupki Rešetar hvala na dragocenoj podršci Zimskoj školi, ali i na kontinuiranom zalaganju za unapređenje rodne ravnopravnosti u akademskoj zajednici.

Najveći doprinos kvalitetu i visokom akademskom nivou svakako su dali odlični predavači i predavačice, koji su svojim entuzijazmom i nastavničkim žarom uspeli da zainteresuju studente i studentkinje i da ih motivišu da se ovim temama pozabave i na malo studiozniji način. Naposletku, neizmerno smo zahvalni studentima i studentkinjama na aktivnom učešću u diskusijama, stalnom promišljanju i propitivanju problematike rodno zasnovanog nasilja i na mnoštvu vrlo inspirativnih pitanja koja su postavljali tokom nastave, a naposletku i na zanimljivim istraživačkim idejama koje su pretočili u radove koje objavljujemo u ovom zborniku.

Zahvaljujemo svim autorkama i autorima koji su doprineli ovom zborniku svojim radom, stručnošću i strašću. Njihov doprinos je neophodan za razumevanje drugačijih perspektiva, kao i kompleksnosti i širine problema sa kojima se suočavamo. Takođe, zahvaljujemo se i recenzentkinjama koje su svojim detaljnim i promišljenim komentarima pomogle u oblikovanju konačne verzije zbornika.

Ovaj zbornik je namenjen ne samo naučnim radnicama i radnicima, već i širem krugu čitalaca i čitateljki koji žele da prodube svoje razumevanje rodne problematike i nasilja koje iz nje proizlazi. Očekujemo da će ovi radovi potaknuti daljnju raspravu, osnažiti svest o važnosti borbe protiv rodno zasnovanog nasilja i pridoneti stvaranju pravednijeg društva za sve nas.

Urednice zbornika
Rod i nasilje na Balkanu

TEMATSKA OBLAST:

1. RODNO ZASNOVANO NASILJE NA BALKANU

Uticaj normi maskuliniteta na počinjenje nasilja nad ženama

Mentorica: Prof. dr. Azra Ahmić

azraahmic30@gmail.com

Internacionalni Univerzitet Travnik

Apstrakt

U zemljama zapadnog Balkana dominirajuće norme rodnih uloga i čvrsti obrasci patrijarhalnog identiteta muškaraca i dalje diktiraju ponašanja, percepcije i odnose muškaraca prema ženama i ostalim pripadnicima zajednice, često ih učeći da biti „pravi muškarac” znači biti oslonac i zaštitnik porodice i zajednice od najranije dobi. S obzirom na alarmantne stope nasilja nad ženama širom svijeta, ovaj naučni rad istražuje da li društvena očekivanja u vidu tradicionalnih normi maskuliniteta utiču na počinjenje nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Metodološki, korišten je upitnik kao kvantitativna istraživačka metoda, dok su u analizi prikupljenih podataka korištena dva modela višestruke regresijske analize. Na temelju empirijskih rezultata, otkriveno je da su mnoge norme maskuliniteta uveliko zastupljene kod BiH muškaraca kao i da postoji statistički značajan i neosporan utjecaj hegemonijskog koncepta normi maskuliniteta na različite obrasce nasilja nad ženama, uključujući psihičko i ekonomsko nasilje. Ukupni doprinosi ovog istraživanja su mnogostruki i ogledaju se kako u obogaćivanju teorije i empirijskog dijela kroz dublje razumijevanje utjecaja normi maskuliniteta na razne vrste nasilja nad ženama, tako i u davanju preporuka za sveobuhvatnim pristupom fokusiranim na promociju rodno osviještenih strategija prevencije i intervencija usmjerenih ka smanjenju nasilja nad ženama i stvaranju inkluzivnijeg društva zasnovanog na poštovanju jednakosti spolova.

Ključne riječi: *maskulinitet; rodne uloge; nasilje nad ženama; fizičko nasilje; psihičko nasilje*

1. Uvod

Većina ljudi se od rođenja socijalizira unutar određene rodne uloge, koju im dodjeljuju njihovi roditelji ili skrbnici s obzirom na spol s kojim su rođeni. Vrlo često negativne posljedice za društvo proističu iz rodnih uloga, a primjer istih je i nasilje nad ženama (Gerić 2022). Nasilje nad ženama predstavlja jedan od najozbiljnijih problema zajednice u globalnom smislu. Često se nasilje nad ženama percipira kao individualni problem, međutim, ono ima duboke društvene korijene i povezano je s raznim sistematskim faktorima. Jedan od ključnih faktora su zapravo norme maskuliniteta. Maskulinitet podrazumijeva propitivanje vrijednosti maskuliniteta te normi kojima društvo određuje ponašanje muškaraca, te na promicanje pozitivne uloge

koju muškarci i dječaci mogu imati u postizanju rodne ravnopravnosti u određenom društvu (EIGE Europe 2024).

Norme maskuliniteta se odnose na „društveno očekivanje o tome kako muškarac treba da misli, osjeća i ponaša se“ (McDermott et al. 2019). Ključnu ulogu u formiranju normi maskuliniteta igraju specifične karakteristike društva Bosne i Hercegovine. Postoji nekoliko aspekata koji mogu uticati na taj proces, a to su: tradicionalna uloga društva, ratni i poslijere ratni period, socioekonomski nejednakosti, kulturni utjecaj, te obrazovni sistem. Bosanskohercegovačko društvo je i dalje uokvirjeno u tradicionalne uloge, gdje se i dalje očekuje da muškarac bude glavni donosilac odluka, a ženi je najčešće pripisana tradicionalna uloga. Tokom rata norme maskuliniteta su bile pojačane što je rezultiralo nasilnim ponašanjem, međutim, ni poslijeratni period nije donio značajnu promjenu tih normi. Kako se bosanskohercegovačko društvo suočava sa socioekonomskom nejednakostima tako se dodatno ojačavaju stereotipi o muškoj moći. Društvo u Bosni i Hercegovini karakteriziraju i različite etničke i vjerske grupe koje utiču na formiranje normi maskuliniteta, ali i položaja žene u društvu.

Dosadašnja istraživanja o vezi između normi maskuliniteta i nasilja nad ženama ukazuju na vezu između njih, ali pružaju i dublje razumijevanje ovog problema. Tradicionalni koncepti muškosti često promoviraju ideje o dominaciji, agresiji, kontroli, te ove norme mogu podsticati nasilno ponašanje kao način afirmacije muškog identiteta. Istraživanja su pokazala da muškarci koji su povezani s tradicionalnim konceptima muškosti imaju veću sklonost ka nasilnom ponašanju prema ženama (Krivoshchekov, Gulevich and Blagov 2023). Norme maskuliniteta podupiru neravnopravnost spolova i patrijarhalne obrasce moći. Prema ishodima istraživanja, više od polovine ispitanih žena (47.2 % u BiH) doživjelo je barem jedan oblik nasilja od svoje 15 godine, pri čemu prednjači psihičko nasilje (ukupna rasprostranjenost od 41.9%; dok je na drugom mjestu fizičko nasilje (stopa rasprostranjenosti od 24.3%)) (ARS BiH 2014).

Jedan od ciljeva ovog istraživanja je bio istražiti i predstaviti koje tradicionalne norme maskuliniteta preovladavaju među BiH muškarcima, kao i koji oblici psihičkog/ekonomskog nasilničkog ponašanja nad ženama (u vidu stavova i aktivnosti) su najzastupljeniji na posmatranom uzorku ispitanika. Drugi cilj se odnosio na empirijsko istraživanje veze između tradicionalnih normi maskuliniteta i nasilja nad ženama (psihičkog i ekonomskog nasilja) u BiH, kako bi se pomoglo boljem razumijevanju faktora koji doprinose nasilju nad ženama, te identificiranju mogućih pristupa prevencije i intervencije. Značaj ovog istraživanja jeste doprinos širem razumijevanju problema nasilja nad ženama u kontekstu normi maskuliniteta. Značaj istraživanja leži u tome da u našoj zemlji nisu rađena ovakva istraživanja, većinom su to teorijski pregledi, te objašnjenja stručnih riječi. Istraživanje će pružiti osnovu za razvoj ciljanih strategija i politika usmjerenih ka smanjenju ovog oblika nasilja.

Struktura rada najprije obuhvata teorijski pregled kroz objašnjenje pojma tradicionalnih normi maskuliniteta, oblika normi maskuliniteta, nasilja nad ženama (pojam i vrste) i dosadašnjih istraživanja u vezi normi maskuliniteta i nasilja nad ženama. Dalji koraci uključuju formulisanje istraživačkog koncepta, razvoj hipoteza i prezentaciju korištene metodologije. Nakon predstavljanja rezultata istraživanja, raspravlja se o ključnim rezultatima kroz diskusiju te se navodi kratki zaključak.

2. Teorijski pregled

2.1. Pojam normi maskuliniteta

Pojam normi maskuliniteta obuhvata skup pravila i obrazaca koji se odnose na ponašanje muškarca. Drugim riječima, norme maskuliniteta se definiraju kao društvene konvencije koje opisuju šta muškarci rade i šta muškarci treba ili ne treba da budu (Wong i ostali 2013). Norme utvrđuju pravila prema kojima se očekuje kako će se muškarac ponašati, mogu varirati između različitih kultura i perioda, ali imaju nekoliko zajedničkih elemenata (Krivoshchekov, Gulevich and Blagov 2023):

1. dominacija i moć
2. fizička snaga i hrabrost
3. emocionalna zatvorenost
4. nepokolebljiva samostalnost
5. seksualna dominacija

2.2. Oblici normi maskuliniteta

Oblici normi maskuliniteta zavise od kulture, društvene zavisnosti i perioda. Samim tim norme maskuliniteta možemo svrstati kroz sljedeći pregled (EIGE Europe 2024):

- Tradicionalni koncept muškosti podrazumijeva to da muškarac treba da bude snažan i dominantan, te promovira agresivnost, kontrolu i nedostatak emocija;
- Društveni pritisci koji prisiljavaju muškarca da se pridržava tradicionalnih normi maskuliniteta;
- Mediji imaju značajan utjecaj jer prikazuju muškarce u ulogama tradicionalne muškosti;
- Patrijarhalne strukture i utjecaj podržavaju ideju da muškarci imaju kontrolu nad ženama;
- Socijalizacija muškaraca koja često podrazumijeva da muškarci potiskuju svoje emocije;
- Muškarci često budu izloženi stigmatizaciji ako se ne pridržavaju tradicionalnih normi maskuliniteta.

Heilman, Barker i Harrison (2017) su u sprovedenoj studiji o normama maskuliniteta u okviru projekta Promundo svrstali tradicionalne norme maskuliniteta u tzv. „MAN BOX“. Prema spomenutoj studiji postoji ukupno sedam stubova, koji su objašnjeni u narednom dijelu. Prvi stub predstavlja samodovoljnost i emocionalnu kontrolu. Postoje široko rasprostranjena očekivanja da muškarci ne trebaju da imaju emocije, da se oslanjaju na druge ljudе, te da ne pričaju o svojim osjećajima. Čvrsto ponašanje i preuzimanje rizika predstavlja drugi stub „MAN BOX“, u kojem

se smatra da je čvrstoća muškarca povezana s fizičkom snagom i nepokolebljivošću. Atraktivnost odnosno fizički izgled je treći stub, koji daje ideje o fizičkoj aktivnosti, fizičkoj atraktivnosti i imidžu tijela muškarca. Ovdje se dovodi do povezivanja korištenja opasnih supstanci kako bi se promijenio fizički izgled. Čvrste muške rodne uloge donose percepciju da su jedne aktivnosti samo za muškarce, a druge samo za žene. Ovaj stub se odnosi na to da muškarac mora finansijski obezbjediti porodicu, a da žena ima samo ulogu majke i domaćice. Superiornost među muškarcima je stub pet. Stub pet odražava društveno konstruisana hijerarhija muškog identiteta i uvjerenje da muškarci moraju iskusiti osjećaj superiornosti. Ovo uključuje marginalizaciju ili idolizaciju muškaraca na osnovu specifičnog ponašanja gdje se smatraju više ili manje muževno. Muškarci koji se ne angažuju u određenim ponašanjima (npr. prekomjerno pijenje) smatraju se ženskim ili ne-muškim, a marginalizirani su od strane drugih muškaraca. Stub šest pod nazivom hiperseksualnost naglašava ne samo da muškarac treba biti nedvosmisleno strejt ili heteroseksualan, već naglašava i da uvijek treba da bude spremjan za seks. Hiperseksualnost implicirana u stubu šest služi potkopavanju seksualne sposobnosti muškaraca i seksualnog zdravlja. Zadnji stub „MAN BOX“ jeste moć, agresija i kontrola, koji naglašava da muškarci koriste fizičko, psihičko, seksualno i finansijsko nasilje kada je potrebno i da drže moć i kontrolu nad ženama (Heilman, Barker i Harrison 2017).

2.3. Nasilje nad ženama: pojam i vrste

U literaturi postoje razne definicije nasilja nad ženama, ali je većinom definirano kao rodno zasnovano nasilje ili muško nasilje prema ženama. Samim tim nasilje nad ženama predstavlja bilo koji čin muškog nasilja nad ženama, koje je prisutno u svim kulturama te se smatra posljedicom tradicionalnog viđenja žena kao potpunog vlasništva muškarca (Kolašinac, 2022). Nasilje nad ženama prouzrokovano je zločinom iz mržnje zbog razlike određene skupine po spolu.

UN-ova Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama navodi: „nasilje nad ženama proizlazi iz dugotrajnih nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena kroz historiju“ i „nasilje nad ženama služi kao ključni društveni mehanizam koji održava žene u podređenom položaju u odnosu na muškarce.“ (UN 1993).

2.4. Oblici nasilja nad ženama

Mnogo je oblika različitih vrsta nasilja nad ženama, a neki od njih su: „psihičko nasilje; emocionalno nasilje; ekonomsko nasilje; fizičko nasilje; i seksualno nasilje“. Samo nasilje nad ženama potiče još iz daleke prošlosti. U ovom radu fokus je na objašnjenu dvije vrste nasilja:

1. psihičko nasilje
2. ekonomsko nasilje.

Obje vrste nasilja su u ovom radu posmatrane kao nasilno ponašanje koje se odnosi na psihičko zlostavljanje u vidu stavova i radnji povezanih s ponižavanjem (uvrede, prijetnje) i kontrolom nad nečijim ponašanjem (Harrington et al. 2021).

Psihičko nasilje nad ženama obuhvata širok spektar nepoželjnih ponašanja koje nanosi emocionalnu štetu i dominaciju žrtvom. Ovakav vid nasilja ne ostavlja fizičke ožiljke, ali ostavlja većinom trajne mentalne posljedice, te se urušava nezavisnost i samopouzdanje žene.

Psihičko nasilje, podrazumijeva primjenu psihičke prisile nad ženama koja je prouzrokovala osjećaj straha, ugroženosti, verbalno nasilje, verbalni napad, vrijedanje, nazivanje pogrdnim imenima ili na drugi način grubo verbalno uzneniranje, uhođenje ili uzneniranja preko sredstava za komuniciranje poput telefona i društvenih mreža (Kolašinac 2022). Psihičko nasilje je prepoznato kao obiteljsko nasilje u Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji NN 137/09, 14/10, 60/10. Samo iskustvo psihičkog nasilja je doživjelo 47.2% žena u BiH (ARS BiH 2014).

Oblici psihičkog nasilja nad ženama su:

- emocionalno zlostavljanje (uključuje konstantno kritikovanje, vrijedanje ili ponižavanje žrtve);
- manipulacija (manipulisanje žrtvom kako bi se postigli određeni ciljevi);
- ograničavanje slobode (kontrola kretanja, komunikacije i aktivnosti žrtve);
- izolacija (izoliranje žrtve od njenih prijatelja, porodice, rodbine i sl.);
- stalna sumnjičavost (sumnjanje u vjernost žrtve bez opravdanog razloga);
- ignorisanje i nezainteresovanost (ignorisanje osjećaja ili potreba žrtve); i
- prijetnje (prijetnje samopovrjeđivanjem ili fizičkim nasiljem).

Ekonomsko nasilje nad ženama karakterišu muški partneri, koji imaju apsolutnu kontrolu nad finansijskim sredstvima, zadržavaju finansijska sredstva ili odbijaju da finansijski doprinose svojim partnerkama, dovodeći žene do potpune zavisnosti za svoje najosnovnije potrebe i zadovoljenje (Werwie et al. 2019).

Ekonomsko nasilje nad ženama je vrsta nasilja koja predstavlja kontrolu finansijskih resursa i ograničavanje ekonomske nezavisnosti žene većinom od strane partnera. Ovaj oblik nasilja je teško primjetan, ali može imati ozbiljne posljedice kao što su siromaštvo, trajna ekonomska zavisnost žene o muškarцу zbog koje teško odlučuje da izađe iz takvog odnosa. Ekonomsko nasilje nad ženama uništava osnovne sociodemografske prepostavke potrebne za postizanje ravnopravnosti žena u društvu u odnosu na muškarce (Maslić Seršić 2010).

Ekonomsko nasilje nad ženama može biti teško prepoznatljivo, naročito u tradicionalnim i patrijarhalnim sredinama u kojima je ustaljeno mišljenje o tome šta su ženske, a šta muške uloge - tradicionalno se gleda na muškarca kao na onoga koji zarađuje i kontrolira novac, dok je žena obično ta koja se brine o porodičnom životu. Ekonomsko nasilje je izuzetno zastrašujuće jer najčešće dovodi do izolacije žena, urušavanja njene sigurnosti i stvaranja osjećaja zavisnosti o njenom partneru.

Kada zasnivaju porodicu i imaju djecu, mnoge žene postaju ranjive na ekonomsko nasilje. Žena koja je izložena ekonomskom nasilju obično mora da pravda novac koji joj je dat na trošenje i pritom mora da se uskladi u iznos novca koji joj partner svojevoljno daje po svom nahođenju.

Oblici ekonomskog nasilja nad ženama su sljedeći:

- finansijsko ucjenjivanje
- uništavanje imovine
- spriječenost obrazovanja
- nametanje dugova
- zabranjivanje zarađivanja novca
- ograničavanje pristupa bankovnim računima
- oduzimanje finansijske nezavisnosti.

2.5. Dosadašnja istraživanja utjecaja normi maskuliniteta na nasilje nad ženama

Brojna prošla istraživanja pokazala su da je tradicionalni maskulinitet neosporno povezan s nasiljem nad ženama. Detaljnije, tradicionalni maskulinitet je predviđao stav koji favorizuje nasilje (Lutz-Zois et al. 2015), sklonosti ka fizičkom nasilju (Lisco et al., 2015.) i psihičkom zlostavljanju (McDermott et al., 2017). Većina navedenih istraživanja bila je orijentirana ka istraživanju utjecaja tradicionalnog maskuliniteta na nasilje nad ženama u razvijenim zemljama, kao i na određene tipove nasilja, izuzev ekonomskog nasilja.

U Bosni i Hercegovini još uvijek nije sprovedeno empirijsko istraživanje koje ispituje utjecaj tradicionalnih normi maskuliniteta na razne oblike nasilja nad ženama. Cilj ovog istraživačkog rada jeste da ispita utjecaj spomenutih varijabli, pri čemu je fokus na zemlju u razvoju (BiH), kao i na dva specifična nasilja (psihičko i ekonomsko nasilje nad ženama).

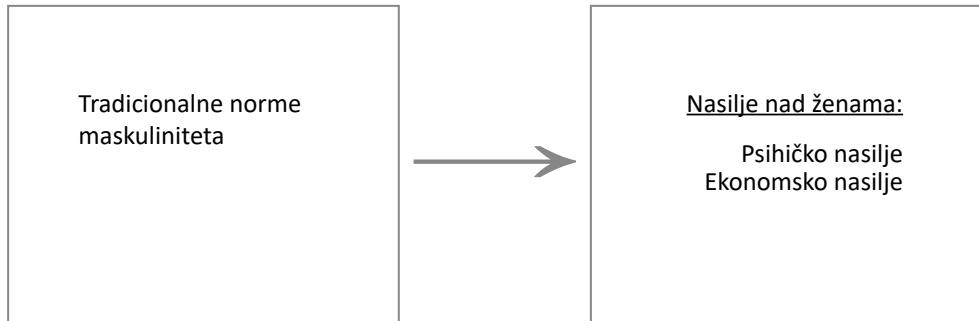
3. Konceptualni okvir i radne hipoteze

Glavni cilj ovog naučnog rada bio je da se istraži postoji li utjecaj tradicionalnih normi maskuliniteta na počinjenje nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Prateći glavni cilj rada, izrađen je konceptualni model kao empirijska osnova daljeg procesa istraživanja.

Slika 1. prikazuje dva dijela predloženog konceptualnog modela: tradicionalne norme maskuliniteta (kao nezavisnu varijablu) i njihov utjecaj na nasilje nad ženama. Nasilje nad ženama, kao zavisna varijabla, obuhvata u ovom istraživanju dvije skrivene vrste nasilja: psihičko i ekonomsko nasilje. Razlozi fokusa na psihičko nasilje su podaci kako psihičko nasilje nad ženama prednjači u BiH, obuhvatajući 47.2 % žena (ARS BIH 2014). S druge strane, istraživanje ekonomskog nasilja je izabранo jer ranjivost na tržištu rada često reproducira i pojačava ranjivost u partnerskom

odnosu i istovremeno ekonomska ovisnost povećava rizik od zlostavljanja i vjero-vatnoću da će žena ostati u nasilnoj vezi (Bašić i Miković, 2012).

Slika 1. Konceptualni model

Na temelju prikazanog konceptualnog modela identificirane su sljedeće istraživačke hipoteze:

Hipoteza 1.a: Tradicionalne norme maskuliniteta neosporno i statistički značajno utiču na počinjenje psihičkog nasilja nad ženama.

Hipoteza 1.b: Tradicionalne norme maskuliniteta neosporno i statistički značajno utiču na počinjenje ekonomskog nasilja nad ženama.

4. Metodologija

Uzorak ovog istraživanja sačinjavaju zaposleni muškarci, dobne skupine od 18 godina do 60 godina. Kroz nasumičan izbor 50 kompanija širom BiH, upitnici su uglavnom slati e-mailom menadžerima za ljudske resurse i direktorima firmi koji su zatim upitnike dalje slali zaposlenim muškarcima u firmi, dok su neki podijeljeni i lično. Od ukupno 140 prikupljenih upitnika, 15 ih je isključeno zbog nekompletiranja nekoliko bitnih pitanja (rezultirajući u konačnom uzorku od 125 ispitanika). Demografski opis ispitanika je prikazan u tabeli 1.

Tabela 1. Demografski opis ispitanika

Varijable		N	Procenat
Godine starosti	18-25	26	20.8
	26-35	43	34.4
	36-45	40	32
	46-60	16	12.8
Partnerski status	Nikakav (Slobodan)	23	18.4
	Oženjen	42	33.6
	Imam curu	47	37.6
	Razveden	6	4.8
	Ranije sam imao curu	7	5.6
Nivo obrazovanja	Srednja stručna spremka	31	24.8
	Visokokvalificirani radnik	9	7.2
	Diplomski studij (Bachelor)	56	44.8
	Magistarski studij	24	19.2
	Doktorski studij	5	4
Godine staža	1-3 godine	22	17.6
	4-9 godina	58	46.4
	Preko 10 godina	45	36

Većina ispitanika po godinama starosti pripadala je grupi od 26 do 35 godina (približno 35 %), 32 % ispitanika je imala između 36 i 45 godina, 21 % muškaraca grupi od 18 do 25 godina starosti, a preostali su imali od 46 do 60 godina. U pogledu partnerskog statusa, većina ispitanih muškaraca su u vezi (38 % ima curu; a 34 % ih je oženjeno). Približno 19 % ispitanika su slobodni, a preostali su razvedeni ili su ranije bili u vezi.

Kategorija „nivo obrazovanja“ pokazala je kako je većina zaposlenih muškaraca visoko obrazovana (45 % ispitanika su diplomirali, 19 % su magistrirali i 4 % je imalo doktorat). 25 % ispitanika imali su samo srednje obrazovanje i preostali predstavljaju visokokvalificirane radnike. Kada su u pitanju godine staža, većina ispitanika su zaposleni od četiri do devet godina (46 %), 36 % muškaraca radi preko 10 godina, a preostalih 18 % imaju tek od jedne do tri godine radnog iskustva.

4.1. Mjere korištene u upitniku

Za svrhu ovog istraživačkog rada korišten je upitnik kako bi se prikupili adekvatni podaci o normama maskuliniteta i ponašanju ispitanika kada je riječ o psihičkom i ekonomskom nasilju nad ženama.

Upitnik je bio podijeljen u tri segmenta. Prvi segment upitnika se odnosio na prikupljanje ličnih podataka, kao što su: „godine starosti, nivo obrazovanja, partnerski status i godine staža“.

Drugi segment upitnika uključivao je informacije o tradicionalnim normama maskuliniteta. Komponenta „tradicionalne norme maskuliniteta“ je uključivala ukupno 11 stavki, koje su formulisane na bazi istraživanja sprovedenih od autora Wong i saradnici (2020) i sličnih naučnih radova. Neke od tih stavki su glasile: „Pozakrivati vodstvo (liderstvo) i biti prirodno dobar na liderskim pozicijama“; „Voditi finansijsku brigu o porodici“; i „Biti čvrstog karaktera“.

Treći segment upitnika uključivao je informacije koje se tiču nasilja nad ženama: psihičkog i ekonomskog nasilja (iako oni nisu tako nazvani u upitniku; već je pitanje bilo formulisano na način: „Smatram da pravi muškarac (npr. muž svojoj ženi; ili momak koji je dugo u vezi s curom) ima pravo da je u određenim situacijama“). Stavke za navedeno psihičko i ekonomsko nasilje su formulisane prema ranijim istraživanjima od strane UNFPA (2013) i sličnih istraživačkih radova. Dio vezan za psihičko nasilje je uključivao sedam stavki, a neke od njih su glasile: „Navede da uradi sve kako on hoće“; „Ograniči slobodu kretanja, komunikaciju i aktivnosti“; i „Ignoriše i pokazuje nezainteresovanost“. Ekonomsko nasilje je uključivalo ukupno pet stavki, a neke od njih su bile: „Ucijeni da neće dobijati od njega finansijsku podršku jer je nešto učinila što mu se ne sviđa“; „Ograniči pristup bankovnim računima“; i „Nametne dugove kroz kredit“.

Odgovori za drugi i treći segment su predstavljeni na Likert skali od pet tačaka, gdje su navedeni brojevi označavali sljedeće: „jedan je označavalo – apsolutno se ne slažem i pet je označavalo – apsolutno se slažem“.

Pouzdanost sve tri adresirane komponente je procijenjena Cronbach alfa alatom za testiranje pouzdanosti, a vrijednosti pouzdanosti prikazane su u tabeli 2.

Tabela 2. Statistika pouzdanosti komponenti

Varijable	Broj stavki	Cronbach Alpha
Tradicionalne norme maskuliniteta	11	0.875
Psihičko nasilje	7	0.861
Ekonomsko nasilje	5	0.854

Analiza pouzdanosti korištena je kako bi se otkrila interna konzistentnost varijabli, koja je prikazana na tabeli br. 2. Analiza interne konzistentnosti otkrila je da je vrijednost alfa za tradicionalne norme maskuliniteta bila 0.875 (N=11); za psihično nasilje 0.861 (N=7), dok je za ekonomsko nasilje iznosila 0.854 (N=5).

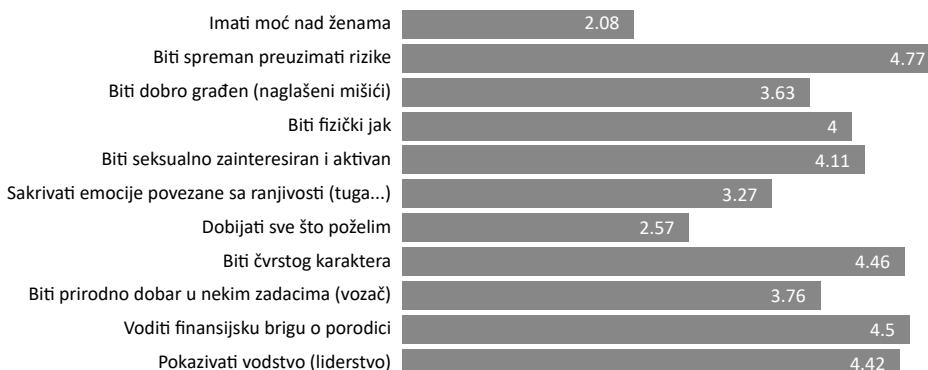
5. Rezultati istraživanja

5.1. Prikaz prosječnih vrijednosti parametara nezavisnih i zavisnih varijabli

Na osnovu deskriptivne statistike prosječnih vrijednosti (slika 2.), otkriveno je da su na ispitivanom uzorku zaposlenih muškaraca u BiH najviše pozicije u okviru tradicionalnih normi maskuliniteta zauzele sljedeće stavke: (1) biti spremam preuzimati rizike (aritmetička sredina = 4.77); (2) voditi finansijsku brigu o porodici (aritmetička sredina = 4.5) i (3) biti čvrstog karaktera (aritmetička sredina = 4.46). Visoke prosječne vrijednosti u okviru tradicionalnih normi maskuliniteta su imale i sljedeće stavke: pokazivati vodstvo (liderstvo) (aritmetička sredina = 4.42); biti seksualno zainteresiran i aktivan (aritmetička sredina = 4.11); biti fizički jak (aritmetička sredina = 4); biti prirodno dobar u nekim zadacima (npr. vozač) (aritmetička sredina = 3.76); i biti dobro građen (naglašeni mišići) (aritmetička sredina = 3.63).

Slika 2. Prosječne vrijednosti na osnovnim faktorima tradicionalnih normi maskuliniteta

Tradicionalne norme maskuliniteta

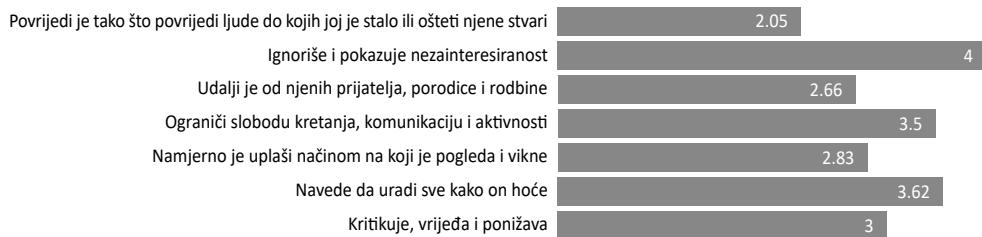

Slika 3. pokazuje da su u pogledu psihičkog nasilja muškaraca nad ženama najzastupljenije sljedeće tri kategorije: (1) ignorisanje i pokazivanje nezainteresiranoosti (aritmetička sredina = 4); (2) manipulacija – kroz navođenje žene/cure da uradi sve kako on hoće (aritmetička sredina = 3.62); i (3) ograničavanje slobode kretanja, komunikacije i aktivnosti (aritmetička sredina = 3.5). Prihvatljivim se, također, smatra da muškarac ima pravo da ženu/curu ponekad kritikuje, vrijeđa i ponižava; kao i da je namjerno nekada zaplaši kroz način kako je pogleda ili vikne.

Slika 4. pokazuje da je najzastupljenije ekonomsko nasilje nad ženama: (1) učijeniti je da neće dobijati od njega finansijsku podršku (aritmetička sredina = 3.71); (2) ograničiti pristup novcu i bankarskim računima (aritmetička sredina = 3.63); i (3) nametnuti dugove kroz kredit (aritmetička sredina = 2.88).

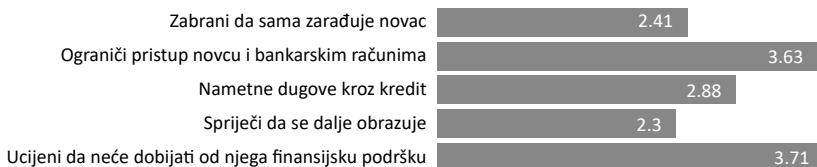
Slika 3. Zastupljeni oblici psihičkog nasilja prema ženama u BiH

Psihičko nasilje- Smatram da pravi muškarac ima pravo da ženu ili curu u određenim situacijama:

Slika 4. Zastupljeni oblici ekonomskog nasilja prema ženama u BiH

Ekonomsko nasilje- Smatram da pravi muškarac ima pravo da ženi ili curi u određenim situacijama:

5.2. Testiranje istraživačkih hipoteza

Da bi se utvrdilo da li tradicionalne norme maskuliniteta utiču na nasilje nad ženama, testirane su hipoteze (H1.a; i H1.b) pomoću regresijske analize. Konstruirana su dva modela višestruke regresije s tradicionalnim normama maskuliniteta kao nezavisnom varijablom, dok su zavisne varijable svakog modela bile: psihičko nasilje i ekonomsko nasilje.

Kao što je sažeto prikazano u tabeli 3., tradicionalne norme maskuliniteta utiču na nasilje nad ženama statistički značajno u oba modela višestruke regresije. Prvi model višestruke regresije predstavlja utjecaj tradicionalnih normi maskuliniteta na psihičko nasilje: R-kvadrat ovog regresijskog modela je 0.664, što znači da tradicionalne norme maskuliniteta mogu objasniti 66.4 % varijanse u psihičkom nasilju nad ženama. Nadalje, tradicionalne norme maskuliniteta utiču na psihičko nasilje s beta koeficijentom od 0.58 (na statistički značajnom nivou korelacije od 1 %).

Tabela 3. Rezultati regresijske analize utjecaja tradicionalnih normi maskuliniteta na nasilje nad ženama

	Nasilje nad ženama	
	Psihičko nasilje	Ekonomsko nasilje
R	0.815	0.743
R2	0.664	0.552
Df	125	125
Sig.	0.000	0.001
	Koeficijent	Koeficijent
Konstanta	1.185	1.021
Tradicionalne norme maskuliniteta	0.582**	0.445*

Bilješke: * Korelacija je značajna na nivou 5%; ** Korelacija je značajna na nivou 1%

Drugi model višestruke regresijske analize pokazuje utjecaj tradicionalnih normi maskuliniteta na ekonomsko nasilje nad ženama. R-kvadrat ovog regresijskog modela je 0.552, što znači da tradicionalne norme maskuliniteta mogu objasniti 55.2 % varijanse u ekonomskom nasilju nad ženama. Tradicionalne norme maskuliniteta utiču na ekonomsko nasilje nad ženama s beta koeficijentom od 0,45 (na statistički značajnom nivou od 5 %).

6. Diskusija

Prvi dio ove istraživačke studije bio je posvećen otkrivanju zastupljenih faktora tradicionalnih normi maskuliniteta na uzorku zaposlenih muškaraca, kao i oblika psihičkog/ekonomskog nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Najviše pozicije u okviru tradicionalnih normi maskuliniteta zauzele su sljedeće stavke: (1) biti spremjan preuzimati rizike; (2) voditi finansijsku brigu o porodici i (3) biti čvrstog karaktera. Kao razlog zašto se spremnost za preuzimanje rizika našla na prvom mjestu može se navesti prije svega ekonomski pritisak za boljim zaradama s ciljem osiguranja sigurnosti za sebe/porodicu jer životni troškovi postaju sve viši. Naredni razlog za znatnom spremnošću za preuzimanje rizika se ogleda kroz društveni pritisak – gdje se muškarci odgajaju da budu hrabri, snažni i imaju avanturistički duh; a u odrasлом dobu se njihov uspjeh povezuje s preuzimanjem rizika, ambicioznosću i inovativnim djelovanjem. Vođenje finansijske brige o porodici se našlo na drugom mjestu kod BiH muškaraca, što je posljedica prvenstveno historijskih okolnosti koje su oblikovale podjelu rada prema spolu, gdje se na muškarce gledalo kao na primarne izvore prihoda u porodici. Iako se često pomisli na fizičke sposobnosti ili izvrsnu fizičku građu kao jednu od glavnih normi maskuliniteta, te dvije komponente su se našle tek na šestom i osmom mjestu. BiH muškarci smatraju da pravog muškarca više karakteriše da bude fizički jak, nego dobro građen (naglašeni mišići). Zanimljivo je i da se „skrivanje emocija koje su povezane s ranjivošću“ našlo tek na devetom mjestu od ukupno 11 mesta. Muškarci, dakle, sve više pokazuju svoje emocije što

je rezultat vidljivih promjena društvenih normi (pokazivanje osjećaja je odraz zdravog emocionalnog života); kulturoloških utjecaja (npr. kroz medije – u filmovima i serijama muškarci sve češće prikazuju širu paletu emocija što se prihvata kao novi model ponašanja); i promoviranja svijesti o mentalnom zdravlju kroz edukacije i osvještavanje.

Vezano za prisutno psihičko nasilničko ponašanje (posmatrano u vidu stavova i radnji) prema ženama, najzastupljenije su bile sljedeće tri kategorije: (1) ignorisanje i pokazivanje nezainteresiranosti; (2) navođenje žene/cure da uradi sve kako on hoće; i (3) ograničavanje slobode kretanja, komunikacije i aktivnosti. Kroz navedeno se vidi da su muškarci spremni koristiti razne metode manipulacije kako bi izazvali osjećaj krivice kod partnerice, kontrolisali njeno ponašanje i povećali osjećaj nemoći. Prihvatljivim se, također, smatra da muškarac ima pravo koristiti i nešto agresivnije metode u smislu da ženu/curu ponekad kritikuje, vrijeđa i ponižava; kao i da je namjerno nekada zaplaši kroz način kako je pogleda ili vikne.

Što se tiče prisutnog ekonomskog nasilja, ispitanici muškarci smatraju da imaju pravo u određenim situacijama ženu ili curu: (1) ucijeniti da neće dobijati od njega finansijsku podršku; (2) ograničiti pristup novcu i bankarskim računima; i (3) nametnuti dugove kroz kredit. Muškarci u BiH mogu koristiti ekonomsko nasilje kao način da održe kontrolu i dominaciju nad ženom jer će je tako držati potčinjenom i ovisnom.

Drugi dio istraživačke studije odnosio se na istraživanje da li postoji neosporn i statistički značajan utjecaj tradicionalnih normi maskuliniteta na nasilje nad ženama. Rezultati višestruke regresije su pokazali da tradicionalne norme maskuliniteta utiču neosporno i statistički značajno na psihičko i ekonomsko nasilje nad ženama. Dakle, kod muškaraca kod kojih su prisutnije tradicionalne norme maskuliniteta skloniji su počiniti različite oblike nasilja nad ženama, uključujući psihičko i ekonomsko nasilje. Naprimjer, muškarci koji su uvjereni da su superiorniji ženama mogu koristiti psihičko nasilje kao način da održe kontrolu nad njima, manipulišu ženama ili ih povrijede emocionalno. To može uključivati ponižavanje, vrijeđanje, prijetnje, ignorisanje, kontrolu, izolaciju, i druge oblike emocionalnog zlostavljanja. Kada je u pitanju ekonomsko nasilje, rezultatima istraživanja je pokazano da tradicionalne norme podržavaju ideju da muškarci imaju pravo da kontroliraju finansije i imovinu u porodici. To nadalje može dovesti do toga da muškarci zloupotrebljavaju ovu moć da bi sputali ili kontrolisali žene, što može uključivati zadržavanje finansijskih sredstava, ograničavanje pristupa novcu ili prisiljavanje partnerki da rade u određenim poslovima ili da uopće ne rade.

7. Zaključak

Tradisionalne norme maskuliniteta imaju dubok i štetan utjecaj na pojavu psihičkog i ekonomskog nasilja nad ženama. Ove norme podstiču ideju da muškarci treba da budu dominantni, kontrolirajući i ekonomski moći, što često dovodi do zloupotrebe moći u odnosima sa ženama. Psihičko nasilje, kao što su verbalne prijetnje i manipulacija, i ekonomsko nasilje, poput kontrole finansija i zadržavanja ekonomске nezavisnosti žena, često proizlaze iz ovih danas „ekstremnih“ normi. Analizom sprovedenog istraživanja muškaraca u BiH pokazano je da su tradisionalne

norme maskuliniteta i dalje visoko prisutne u društvu, gdje najviše pozicije zauzimaju sljedeće stavke: (1) biti spreman preuzimati rizike; (2) voditi finansijsku brigu o porodici i (3) biti čvrstog karaktera.

Istraživanje je nadalje otkrilo da tradicionalni obrasci maskuliniteta imaju jak utjecaj na pojavu psihičkog i ekonomskog nasilja nad ženama, kako pokazuju statistički značajni rezultati višestruke regresije. Ovo ukazuje na to da su norme koje promovišu mušku dominaciju i kontrolu povezane s povećanim rizikom od nasilja prema ženama, kako na psihičkom, tako i na ekonomskom planu. Ove norme, također, mogu stvoriti atmosferu u kojoj se psihičko nasilje smatra prihvatljivim ili normalnim ponašanjem, što otežava žrtvama da prepoznaju i prijave nasilje ili traže pomoć.

Važno je raditi na promjeni ovih štetnih normi maskuliniteta kako bi se smanjilo nasilje nad ženama i stvorilo društvo koje cijeni ravnopravnost, poštovanje i podršku među spolovima. Borba protiv utjecaja normi maskuliniteta na nasilje nad ženama zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje promjene na individualnom, društvenom i institucionalnom nivou. Navedeno se može postići kroz: sprovođenje kontinuiranih programa edukacije o rodnoj ravnopravnosti i nasilju nad ženama; promjenu medijskih reprezentacija (promociju raznovrsnijih i realističnijih prikaza muškaraca kroz medije); pružanje veće podrške žrtvama nasilja (pružanje više sigurnih mesta (kuća), savjetovanja i pravne pomoći ženama koje su žrtve nasilja); promjenu zakona/politika i efikasno sprovođenje istih protiv nasilja nad ženama i adekvatno kažnjavanje počinilaca; i aktivno uključivanje muškaraca u borbu protiv nasilja nad ženama kroz programe edukacije, kampanje osvješćivanja i podršku organizacija civilnog društva.

Literatura

- ARS BIH. 2014. *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*. Pristupljeno 5. marta 2024. (https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/studija_prevalanca.pdf)
- Bašić, Sanela i Miković Milanka. 2012. „*Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH. Ženska strana priče*“. Udrženje Žene ženama i Friedrich-Ebert-Stiftung (FES). Sarajevo.
- EIGE EUROPE. 2024. Retreived March 20, 2024. (<https://eige.europa.eu/>)
- Gerić, Ana-Marija. 2022. „Načini izvještavanja o nasilju nad ženama i femicidu na hrvatskim internetskim portalima“. *Diplomski rad*: 1-64.
- Harrington, Auguste G., Overall Nickola and Cross Emily. 2021. „Masculine gender role stress, low relationship power, and aggression toward intimate partners“. *Psychology of Men & Masculinity* 22(1):48-62.
- Kolašinac, Amina. 2022. *Svaki oblik nasilja je nasilje! I žena to nije tražila!* Globalna analitika. Pristupljeno 22. marta 2024. (<https://globalanalitika.com/svaki-oblik-nasilja-je-nasilje-i-zena-to-nije-trazila/>)
- Krivoshekov, Vladislav, Gulevich Olga and Blagov Ilia. 2023. „Traditional masculinity and male violence against women: a meta-analytic examination“. *Psychology of Men and Masculinities* 24(4):346-364.
- Lisco, Claire G., Leone Ruschelle, Gallagher Kathryn and Parrott Dominic. 2015. „Demonstrating masculinity via intimate partner aggression: the moderating effect of heavy episodic drinking“. *Sex Roles* 73(1):58-69.
- Lutz-Zois, Catherine J., Moler Karisa and Brown Mitch. 2015. „Mechanisms for the relationship between traditional masculine ideologies and rape myth acceptance among college men“. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 24(1):84-101.
- Maslić Seršić, Darja. 2010. „*Ekonomsko nasilje nad ženama: manifestacije, posljedice i putovi oporavka*“. Autonomna ženska kuća Zagreb Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti Zagreb.
- McDermott, Ryon, Pietrantonio Kipp, Browning Brandon, McKelvey Daniel, Jones Zachary Kane, Booth Nathan, & Sevig Todd. 2019. „In search of positive masculine role norms: Testing the positive psychology positive masculinity paradigm“. *Psychology of Men & Masculinities* 20(1):1-12.
- McDermott, Ryon, Naylor Paige, McKelvey Daniel and Kantra Lacy. 2017. „College men's and women's masculine gender role strain and dating violence acceptance attitudes: testing sex as a moderator“. *Psychology of Men & Masculinity* 18(2):99-111.
- UN. 1993. *A/RES/48/104. Declaration on the Elimination of Violence against Women*. United Nations General Assembly. Pristupljeno 15. marta 2024. (https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.21_declaration%20elimination%20vaw.pdf)
- UNFPA. 2013. Research on Gender-based Violence and Masculinities in China: Quantitative Findings. Retreived March 04, 2024.

(https://china.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/6.Research%20on%20Gender-based%20Violence%20and%20Masculinities%20in%20China%20_Quantitative%20Findings.pdf)

Werwie, Timothy R., Hildon Zoe, Camara Abibou Diagne, Mbengue Oumoul Khairy, Vondrasek Claudia, Mbaye Mamadou, Mills Hannah, Kumoji Evelyn i Babalola Stella. 2019. „Gender-based violence in Senegal: its catalysts and connections from a community perspective“. *Journal of Family Violence* 34(8):769-80.

Wong, Y. J., Horn, A. J., Gomory, A. M. G., & Ramos, E. (2013). Measure of Men's Perceived Inexpressiveness Norms (M2PIN): Scale development and psychometric properties. *Psychology of Men and Masculinity*, 14: 288-299.

Wong, Y. Joel, Granderson Rick. M., Zounlome Nelson O. O., McCullough Keiko, Hyman Jacqueline E., & Schwabe Sara. (2020). „The Assessment of Subjective Masculine Norms in the United States“. *Psychology of Men & Masculinities* 21(4):1-13. <http://dx.doi.org/10.1037/men0000254>

Heilman, Brian, Barker Gary and Harrison Alexander. 2017. *The Man Box: A study on being a young man in the US, UK and Mexico*. Washington, DC and London: Pro-mundo-US and Unilever. Retreived March 07, 2024. (<https://www.equitamundo.org/wp-content/uploads/2017/03/TheManBox-FullReport.pdf>)

Predrasude o nasilju nad ženama

Mentor: mr. sci. Tarik Hasanić

tarik.hasanic@unze.ba

Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici

Apstrakt

Predmet proučavanja ovoga rada su predrasude o nasilju nad ženama. U savremenom okruženju ističe se značajnost bavljenja ovom problematikom s obzirom na to da smo svjedoci manifestiranja različitih oblika nasilja, a u posljednje vrijeme vrlo često se susrećemo s pojmom femicida. Da bismo gradili humane odnose prema spolovima, između ostalog, potrebno je baviti se i preveniranjem i sprječavanjem predrasuda o nasilju. Predrasude o nasilju nad ženama historijski su prisutne dugo i nažalost zadržane su i u savremenom civilizacijskom ozračju.

Metode koje su korištene u istraživanju su analitičko-deskriptivna, a od tehnika anketno istraživanje. Prikupljanje podataka izvršeno je korištenjem Upitnika o predrasudama o nasilju nad ženama koji je konstruisan za potrebe istraživanja. U istraživanju je učestvovalo 1111 srednjoškolaca, 789 učenica i 309 učenika iz različitih gradova BiH. Na osnovu provedenog istraživanja došlo se do zaključaka da učenici srednjoškolskog uzrasta djelimično ispoljavaju predrasude o nasilju nad ženama, da djelimično postoje razlike u predrasudama o ženama s obzirom na mjesto življenja i spol ispitanika, te da ne postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju ispoljavanje predrasuda o nasilju nad ženama kada su u pitanju godine ispitanika.

Ključne riječi: *rodno zasnovano nasilje, nasilje nad ženama, predrasude, predrasude o nasilju nad ženama*

1. Uvod

Položaj žene kroz historiju ostao je u socijalnom pogledu daleko iza muškarca, izolovan i prevaziđen, politički marginaliziran i degradiran. Iznudena neravnopravnost žena bila je i ostala realnost na kojoj se zasnivaju poznati sistemi tako da je ova činjenica ostala skoro neprimijećena. U grčkoj demokratiji žene nisu bile građani, one su bile supruge, ropkinje. Pred ovakvom pozadinom Aristotel je formulisao svoj princip pravde koji kaže da isto mora biti isto tretirano, a nešto različito s tim u skladu kao različito – koncept koji od tada u biti nije nikada doveden u pitanje, pa time ni u kontekstu međunarodnih ljudskih prava. Po ovom principu slijedi da je nevažno da li se nekome pomaže ili čini nažao, da li neko vlada ili se nad njim vlada, važno je samo da empirijsko stanje bez obzira čime je ono izazvano u potpunosti odgovara, odnosno, da se slaže s normativnom praksom. Da su žene za Aristotela očigledno bile nešto drugačije, te shvatanje da njima u skladu s njegovim principom

nije učinjena nepravda kada im je oduzeto pravo građanstva nije se smatralo manjkavošću ili znakom da nešto nije uredu. Univerzalno mjerilo ljudskog dostojanstva je jedini princip koji u potpunosti može spriječiti eksploraciju jedne spolne klase i približiti nas budućnosti u kojoj će osnovna pitanja politike biti kvalitet života svih ljudskih bića (Ajduković, 2000).

Rodni stereotipi su ukorijenjeni u tradicionalnim predodžbama o ulogama i statusu žena i muškaraca u društvu. Iako su se takvi stavovi mogli promijeniti s vremenom, temeljne pretpostavke o odgovarajućoj ulozi žena u porodici i zajednici postoje u mnogim društvima. Naprimjer, postojani stereotip je da muškarci jesu ili bi trebalo da budu glave domaćinstava i glavni hranitelji, dok žene daju ili bi trebalo da daju prioritet porodičnom životu i da imaju djecu za koju će biti glavni pružaoci brige. Takvi stereotipi se manifestuju u mnogim oblastima života, od obrazovanja, zapošljavanja, braka i porodičnih odnosa, zdravlja i reproduktivnih pitanja.

Nasilje utemeljeno na spolu je svako djelovanje koje ugrožava tjelesno, psihičko, socijalno blagostanje i dostojanstvo druge osobe. Stoga je od izuzetnog značaja baviti se problematikom rodno zasnovanog nasilja. Predmet proučavanja usmjerjen je na predrasude koje se najčešće odnose na usvojena stajališta koja nemaju utemeljenost u činjenicama. Tako pogrešne pretpostavke snažno djeluju na ponašanje pojedinca. Nažalost, vrlo često u kontekstima kojima djelujemo primjećujemo misli kao što su „živimo u svijetu predrasuda“. Tako svijet predrasuda okupira i predrasude o nasilju nad ženama. Istraživanje je usmjereni prema adolescentima, srednjoškolskom uzrastu, zato što se oni nalaze u fazi izgradnje vlastitog identiteta. Stoga je od presudnog značaja da se u identitet adolescenta „ne uvuku“ predrasude o nasilju, te je važna izgradnja takvog pojedinca koji će graditi humanizaciju odnosa među spolovima.

2. Teorijsko razmatranje problema

2.1. *Predrasude o nasilju nad ženama*

U društvu često postoji raširena predrasuda da su žene same krive za nasilje koje nad njima vrše. Ova predrasuda se može promatrati kroz prizmu „okrivljavanje žrtve“, gdje se žrtve krive na temelju svog ponašanja ili odjeće. Međutim, istraživanja kao što su ona koja je provela Brownmiller (1975) u svojoj knjizi *Against Our Will: Men, Women and Rape* jasno pokazuju da nijedna žena nije sama kriva za nasilje koje nad njom vrši agresor. Takve predrasude samo dodatno traumatiziraju žrtve i otežavaju im potragu za podrškom. Uvidom u literaturu koja se bavi predrasudama o nasilju nad ženama u radu se ukazuje na nekoliko ključnih predrasuda o pomenu-toj tematiki. Jedna od čestih predrasuda o nasilju nad ženama je da se ono događa samo u određenim društvenim ili ekonomskim skupinama. No, istraživanja poput onog koje su proveli Johnson i Hotton (2003) ukazuju na to da nasilje nad ženama prelazi sve društvene barijere te se može dogoditi bilo gdje i bilo kome, bez obzira na socijalni status ili obrazovanje. Druga predrasuda ukazuje da je nasilje nad ženama često povezano s predrasudama o moći i kontroliranju. Ova predrasuda često dovodi do ideje da je nasilje nad ženama opravdano u određenim situacijama. Kimmel (2018) ističe kako takve predrasude proizlaze iz ideja o patrijarhalnoj dominaciji i potiskivanju ženskih prava. Često se čuje predrasuda da su žene u „uspješnim“

ili „zrelim“ vezama manje sklonije biti žrtve nasilja. Međutim, istraživanja kao što su ona koja su proveli Ferraro (1997) i Lonsway i Fitzgerald (1994) pokazuju da nasilje nad ženama ne poznaje granice, te se može dogoditi u bilo kojem tipu veze, bez obzira na vanjski izgled uspješnosti. Još jedna od raširenih predrasuda o nasilju nad ženama je ideja da se nasilje događa samo u fizičkom obliku, dok su ostali oblici, poput emocionalnog ili ekonomskog nasilja, manje važni ili značajni. No istraživanja poput onog koje su proveli Stark (2007) u knjizi *Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life* pokazuju da su različiti oblici nasilja jednakо štetni i traumatizirajući za žrtve. Mnoge predrasude o nasilju nad ženama proizlaze iz kulture koja normalizira agresivno ponašanje muškaraca i potčjenjuje važnost ženskih iskustava. Ove predrasude često dovode do minimiziranja ozbiljnosti problema nasilja nad ženama (Johnson, 1995). Jedna od opasnih predrasuda o nasilju nad ženama jeste ideja da je nasilje u vezi neizbjegjan dio ljubavnog odnosa te da je izražavanje ljubomore ili posjedovanje partnera prihvatljivo ponašanje. Ova predrasuda normalizira nasilje i često spriječava žene da potraže pomoć (Walker, 1979). Nadalje, pretpostavka da su žene koje su žrtve nasilja „slabe“ ili „neodlučne“ često je prisutna u društvu. Međutim, istraživanja poput onog koje su proveli Dobash i Dobash (1992) u knjizi *Women, violence, and social change* ukazuju na to da mnoge žene koje su preživjele nasilje pokazuju izuzetnu hrabrost i otpornost u suočavanju s takvim traumatičnim iskustvima. Često se čuje predrasuda da se nasilje nad ženama događa samo u romantičnim ili partnerskim odnosima. No istraživanja poput onog koji su proveli Džinović i Ajduković (2009) ističu da se nasilje nad ženama može događati u različitim kontekstima, uključujući obiteljske, prijateljske ili profesionalne odnose. Osim ovoga, često se percipira predrasuda da su žene koje su žrtve nasilja nad njima samo pasivne i bespomoćne. Međutim, istraživanja poput onog koji su proveli Gavey (2005) u knjizi *Just sex? The cultural scaffolding of rape* pokazuju da žene mogu imati različite načine suočavanja s nasiljem, te da pasivnost nije uvijek dominantna reakcija. Jedna od predrasuda o nasilju nad ženama jest da se ono događa samo u ruralnim ili manje razvijenim područjima, dok su urbana područja sigurnija. No istraživanja poput onog koji su proveli Nikolić-Ristanović i Šijaković (2006) ukazuju na to da nasilje nad ženama može biti prisutno u svim socijalnim kontekstima, bez obzira na geografsku lokaciju. Osim navedenog, u zemljama Balkana, predrasude o nasilju nad ženama često su ukorijenjene u tradicionalnim rodnim ulogama i očekivanjima. Žene se često percipiraju kao inferiornije i podložne kontroli muškaraca, što može otežati prepoznavanje i prijavljivanje slučajeva nasilja (Ajduković, 2004).

3. Metodologija istraživanja

3.1. Definicija i značaj problema

U posljednje vrijeme svjedoci smo povećanog broja slučajeva rodno zasnovanog nasilja. Sve češće se dešava femicid kao posljedica dugotrajnog zlostavljanja i nasilja nad ženama. Problematika istraživanja usmjerena je na ispitivanje predrasuda koje postoje u vezi s nasiljem nad ženama. S obzirom na navedeno, problematiku ovog istraživanja usmjerit ćemo na sagledavanje predrasuda o nasilju nad ženama. *Teorijski značaj* ovog istraživanja ogleda se u doprinosu teorijskim saznanjima o predrasudama o nasilju nad ženama. Uvidom u recentnu literaturu izvršit će se

sistematisacija najznačajnijih aspekata u ovu problematiku. Nadalje, rezultati dobi-veni istraživanjem mogu poslužiti kao teorijska osnova za buduće naučne i stručne radove iz oblasti koje se bave problemom nasilja nad ženama.

Dobiveni rezultati nose sa sobom potencijal da ukažu na smjer djelovanja u odgojno-obrazovnoj praksi i potaknu nastavnike i učenike da rade na suzbijanju predrasuda prema ženama, a posebno predrasuda o nasilju nad ženama. Upravo se u tome ogleda *praktični značaj* ovog istraživanja. Također, dobiveni rezultati mogu poslužiti kao smjernice pri kreiranju programa prevencije nasilja nad ženama u školama. *Društveni značaj* i doprinos ovog istraživanja ogleda se u mogućnosti poticanja humanih odnosa u školi. Dobiveni rezultati mogu skrenuti pažnju javnosti na društvenu odgovornost škole u prevenciji i suzbijanju nasilja.

3.2. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja jeste ispitati predrasude o nasilju nad ženama.

Iz navedenog cilja proizašli su zadaci istraživanja:

Ispitati zastupljenost predrasuda o nasilju nad ženama kod učenika srednjoškolskog uzrasta.

Ispitati predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na spol ispitanika.

Ispitati predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na mjesto življjenja ispitanika.

Ispitati predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na godine ispitanika.

3.3. Glavna hipoteza i podhipoteze

Prepostavlja se da postoje u veliku mjeri predrasude kada je u pitanju nasilje nad ženama.

Prepostavlja se da učenici srednjoškolskog uzrasta pokazuju predrasude o nasilju nad ženama.

Prepostavlja se da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama između muškaraca i žena.

Prepostavlja se da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama s obzirom na mjesto življjenja ispitanika.

Prepostavlja se da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama s obzirom na godine ispitanika.

3.4. Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja čine učenici srednjih škola iz različitih gradova Bosne i Hercegovine. Prema karakteristikama uzorak će biti prigodan, što znači da su istraživanjem obuhvaćeni oni članovi populacije koji će u trenutku sprovedbe istraživanja biti dostupni.

Tabela 1. Uzorak istraživanja s obzirom na spol

Spol		
	n	%
Muški	309	27.8%
Ženski	789	71.0%
Drugo	13	1.2%

Uzorak u istraživanju čini 1111 srednjoškolaca s područja Bosne i Hercegovine. Prema rezultatima, većina ispitanika živi u gradskim područjima, što je evidentno za 699 ispitanika (62.9%). S druge strane, 412 ispitanika (37.1%) iz uzorka živi u ruralnim područjima.

Tabela 2. Uzorak istraživanja s obzirom na mjesto življenja

Mjesto življenja		
	n	%
grad	699	62.9%
selo	412	37.1%

Tabela predstavlja statističke podatke o uzrastu ispitanika. Prosječna dob ispitanika iznosi 17.17 godina, sa standardnom devijacijom od 2.89 godina. Grupisano, 37,5 % ispitanika ima 16 ili manje godina, dok 62,5 % ispitanika ima 17 i više godina.

3.5 Metode i tehnike istraživanja

Metode koje ćemo koristiti u istraživanju su analitičko-deskriptivna, a od tehnika anketno istraživanje.

Analitičko-deskriptivna metoda je metoda koja se može primijeniti u svim pedagoškim istraživanjima, kroz nju se istražuju i opisuju određeni procesi. Ovu metodu ćemo koristiti prilikom sistematiziranja teorijskog okvira istraživanja, opisivanja i objašnjenja predrasuda i nasilja nad ženama, pri analizi i interpretaciji rezultata dobivenih istraživanjem, te pri izvođenju generalizacija na osnovu dobijenih i analiziranih rezultata.

Anketno istraživanje predstavlja neeksperimentalnu istraživačku metodu i ima vrlo široku primjenu. Pokazala se efikasnom u istraživanju različitih pedagoških, psiholoških, socioloških i drugih pojava. Njena vrijednost se očituje u tome što se može lako ispitati veliki uzorak, pa čak i cijela populacija. Pogodna je za ispitivanje stavova, mišljenja, pogleda i shvatanja o nekom problemu. Ovu metodu koristit ćemo u fazi prikupljanja podataka potrebnih za realizaciju istraživanja, tačnije prilikom samoprocjene učenika o predrasudama o nasilju nad ženama. Analitička varijanta ove metode se upotrebljava za uzročno-posljedične veze i teorijske odnose.

Da bismo došli do konkretnih podataka relevantnih za definirani problem istraživanja, koristit ćemo tehniku *anketiranja*. Ovom tehnikom ćemo na jednostavan i ekonomičan način doći do podataka o predrasudama učenika srednjih škola o nasilju nad ženama.

3.6. Instrumenti istraživanja

Do konkretnih podataka potrebnih za ovo istraživanje nastojat ćemo doći pomoću Upitnika koji je konstruiran za potrebe istraživanja, a tvrdnje su preuzete iz djela „Dijalogom protiv nasilja – rodno utemeljeno nasilje i multireligijski dijalog“ autorica Zilke Spahić-Šiljak i Sabihe Husić (2015). Upitnik se sastoji od 15 tvrdnji na koje ispitanici odgovaraju s *tačno* ili *netačno*. U okviru upitnika nalaze se i sociodemografske varijable koje uključuju spol, mjesto življjenja i godine.

3.7. Statistička obrada podataka

Podaci dobiveni korištenjem navedenih instrumenata analizirat će se pomoću statističkog softvera SPSS. Uz deskriptivnu statistiku, ovisno o distribuciji dobivenih podataka, za provjeru navedenih odnosa među varijablama koristit će se primjene statističke metode.

4. Rezultati istraživanja

4.1. Statistička analiza stavova ispitanika o predrasudama o nasilju nad ženama

Analiza rezultata ankete o stavovima ispitanika o predrasudama o nasilju nad ženama pokazuje da postoji visok stepen saglasnosti s tvrdnjama koje naglašavaju štetne posljedice alkohola i droga kao glavnog uzroka za nasilje u porodici (80.6%). Isto tako, većina ispitanika se slaže s tvrdnjom da su nasilnici često psihički oboljele osobe (84.2%), kao i da su muškarci koji zlostavljaju žene nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju (88.1%).

S druge strane, postoji značajan disenzus u vezi s tvrdnjama koje opravdavaju ili minimiziraju predrasude o nasilju nad ženama. Naprimjer, manji broj ispitanika se slaže s tvrdnjom da žene koje su zlostavljane imaju puno legitimnih razloga za ostanak u takvoj vezi (10.5%). Također, mali procenat ispitanika podržava tvrdnju da je nasilje u porodici problem samo u udaljenim, ruralnim oblastima (5.9%), da je malo nasilja dobro za brak (4.0%), da muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu (4.3%), da žene vole nasilje (3.3%), da je žena kriva za nasilje, „to je tražila“ (3%), kao i to da je ženi sudbina da šuti i trpi (2.8%).

Tabela 3. Uzorak odgovora ispitanika prikazan u postocima

	Tačno		Netačno	
	n	%	n	%
Nasilje u porodici se dešava zbog siromaštva ili niskog nivoa obrazovanja	414	37.3%	697	62.7%
Konsumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici	895	80.6%	216	19.4%
Nasilnik je psihički oboljela osoba	935	84.2%	176	15.8%
Žena koja je zlostavlјana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi	117	10.5%	994	89.5%
Zlostavlјana žena muža ostavlja više puta	696	62.6%	415	37.4%
Žene vole nasilje	37	3.3%	1074	96.7%
Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu	48	4.3%	1063	95.7%
Ženi je sudbina da šuti i trpi	31	2.8%	1080	97.2%
Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene	236	21.5%	861	78.5%
Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici	491	44.2%	620	55.8%
Muškarci koji zlostavlјaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju	979	88.1%	132	11.9%
Nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima	66	5.9%	1045	94.1%
Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice	186	16.7%	925	83.3%
Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“	33	3.0%	1078	97.0%
Malо nasilja je dobro za brak	44	4.0%	1058	96.0%

Statistička analiza stavova ispitanika u vezi s predrasudama o nasilju nad ženama s obzirom na spol ispitanika (razlike u odnosu na spol)

Tabela ispod prikazuje razlike u odnosu na spol. Žene imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na muškarce u sljedećim tvrdnjama:

Nasilnik je psihički oboljela osoba. (87.8 % naspram 76.1 %)

Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici. (48 % naspram 34.6 %)

Muškarci koji zlostavlјaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju. (90.1 % naspram 83.5 %)

Muškarci imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na žene u sljedećim tvrdnjama:

Žena koja je zlostavlјana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi. (15.5 % naspram 8.2 %)

Žene vole nasilje. (7.8 % naspram 1.1 %)

Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu. (12.9 % naspram 0.8 %)
Ženi je sudbina da šuti i trpi. (6.8 % naspram 1.1 %)

Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene. (36.1 % naspram 15.6 %)

Nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima. (8.4 % naspram 4.8 %)

Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice. (28.5 % naspram 12 %)

Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“. (8.4 % naspram 0.6 %)

Malo nasilja je dobro za brak. (11.9 % naspram 0.8 %)

Na ostalim tvrdnjama nema razlika između muškaraca i žena.

Tabela 4. Prikaz razlika u tvrdnjama između spolova

	Spol							
	Muški				Ženski			
	Tačno		Netačno		Tačno		Netačno	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Nasilje u porodici se dešava zbog siromaštva ili niskog nivoa obrazovanja	120	38.8%	189	61.2%	291	36.9%	498	63.1%
Konzumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici	245	79.3%	64	20.7%	641	81.2%	148	18.8%
Nasilnik je psihički oboljela osoba	235	76.1%	74	23.9%	693	87.8%	96	12.2%
Žena koja je zlostavljava imala puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi	48	15.5%	261	84.5%	65	8.2%	724	91.8%
Zlostavljava žena muža ostavlja više puta	196	63.4%	113	36.6%	494	62.6%	295	37.4%
Žene vole nasilje	24	7.8%	285	92.2%	9	1.1%	780	98.9%
Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu	40	12.9%	269	87.1%	6	0.8%	783	99.2%
Ženi je sudbina da šuti i trpi	21	6.8%	288	93.2%	9	1.1%	780	98.9%

Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene	109	36.1%	193	63.9%	122	15.6%	660	84.4%
Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici	107	34.6%	202	65.4%	379	48.0%	410	52.0%
Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju	258	83.5%	51	16.5%	711	90.1%	78	9.9%
Nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima	26	8.4%	283	91.6%	38	4.8%	751	95.2%
Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice	88	28.5%	221	71.5%	95	12.0%	694	88.0%
Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“	26	8.4%	283	91.6%	5	0.6%	784	99.4%
Malo nasilja je dobro za brak	36	11.9%	267	88.1%	6	0.8%	780	99.2%

Statistička analiza stavova ispitanika u vezi s predrasudama o nasilju nad ženama s obzirom na mjesto življenja (razlike u odnosu na mjesto življenja)

Naredna tabela prikazuje razlike u odnosu na mjesto življenja. Ispitanici koji žive na selu imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive u gradu, u sljedećim tvrdnjama:

Konzumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici. (83.5 % naspram 78.8 %)

Ženi je sudbina da šuti i trpi. (4.1 % naspram 2 %)

Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“. (4.4 % naspram 2.1 %)

Malo nasilja je dobro za brak. (6.3 % naspram 2.6 %)

Nije utvrđeno postojanje tvrdnji na kojima ispitanici iz gradova imaju značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive na selu.

Tabela 5. Prikaz odgovora ispitanika s obzirom na mjesto življenja

	Mjesto življenja							
	grad				selo			
	Tačno		Netačno		Tačno		Netačno	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Nasilje u porodici se dešava zbog siromaštva ili niskog nivoa obrazovanja	249	35.6 %	450	64.4 %	165	40.0 %	247	60.0 %
Konzumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici	551	78.8 %	148	21.2 %	344	83.5 %	68	16.5 %
Nasilnik je psihički oboljela osoba	583	83.4 %	116	16.6 %	352	85.4 %	60	14.6 %
Žena koja je zlostavljana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi	76	10.9 %	623	89.1 %	41	10.0 %	371	90.0 %
Zlostavljana žena muža ostavlja više puta	441	63.1 %	258	36.9 %	255	61.9 %	157	38.1 %
Žene vole nasilje	23	3.3 %	676	96.7 %	14	3.4 %	398	96.6 %
Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu	25	3.6 %	674	96.4 %	23	5.6 %	389	94.4 %
Ženi je sudbina da čuti i trpi	14	2.0 %	685	98.0 %	17	4.1 %	395	95.9 %
Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene	150	21.7 %	540	78.3 %	86	21.1 %	321	78.9 %
Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici	301	43.1 %	398	56.9 %	190	46.1 %	222	53.9 %
Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju	606	86.7 %	93	13.3 %	373	90.5 %	39	9.5 %
Nasilje u porodici jest problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima	35	5.0 %	664	95.0 %	31	7.5 %	381	92.5 %

Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice	124	17.7 %	575	82.3 %	62	15.0 %	350	85.0 %
Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“	15	2.1 %	684	97.9 %	18	4.4 %	394	95.6 %
Malo nasilja je dobro za brak	18	2.6 %	672	97.4 %	26	6.3 %	386	93.7 %

Statistička analiza stavova ispitanika u vezi s predrasudama o nasilju nad ženama s obzirom na dob ispitanika (razlike u odnosu na dob)

Nije utvrđeno postojanje razlika u stepenu slaganja s tvrdnjama u odnosu na dob ispitanika.

Tabela 6. Prikaz odgovora ispitanika s obzirom na dob

	Dob								
	do 16 godina				17 i više godina				
	Tačno		Netačno		Tačno		Netačno		
	n	%	n	%	n	%	n	%	
Nasilje u porodici se dešava zbog siromaštva ili niskog nivoa obrazovanja	143	34.9 %	267	65.1 %	265	38.8 %	418	61.2 %	
Konzumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici	327	79.8 %	83	20.2 %	558	81.7 %	125	18.3 %	
Nasilnik je psihički oboljela osoba	346	84.4 %	64	15.6 %	579	84.8 %	104	15.2 %	
Žena koja je zlostavlјana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi	44	10.7 %	366	89.3 %	70	10.2 %	613	89.8 %	
Zlostavlјana žena muža ostavlja više puta	256	62.4 %	154	37.6 %	429	62.8 %	254	37.2 %	
Žene vole nasilje	8	2.0 %	402	98.0 %	23	3.4 %	660	96.6 %	
Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu	15	3.7 %	395	96.3 %	29	4.2 %	654	95.8 %	
Ženi je sudbina da šuti i trpi	9	2.2 %	401	97.8 %	18	2.6 %	665	97.4 %	

Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene	79	19.5 %	326	80.5 %	150	22.2 %	525	77.8 %
Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici	172	42.0 %	238	58.0 %	311	45.5 %	372	54.5 %
Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju	361	88.0 %	49	12.0 %	608	89.0 %	75	11.0 %
Nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima	21	5.1 %	389	94.9 %	42	6.1 %	641	93.9 %
Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice	75	18.3 %	335	81.7 %	107	15.7 %	576	84.3 %
Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“	11	2.7 %	399	97.3 %	18	2.6 %	665	97.4 %
Malo nasilja je dobro za brak	13	3.2 %	395	96.8 %	26	3.8 %	651	96.2 %

5. Diskusija

Rodno zasnovano nasilje je jedna od potkategorija nasilja, a podrazumijeva kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije spram rodnih uloga te označava svaki čin nasilja, koji ima ili će vjerovatno imati za posljedicu fizičku, psihičku, seksualnu ili ekonomsku povredu, odnosno patnju, uključujući i prijetnje takvim djelima, prinudu ili namjerno oduzimanje slobode u javnom ili privatnom životu. Istovremeno je jedan od najrasprostranjenijih oblika kršenja ljudskih prava i fenomen koji je duboko ukorijenjen u rodne nejednakosti, počiva na rodnim normama i nejednakim odnosima moći (Petrić, 2019). Na sličan način, Zakonom o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini (2010) definirano je nasilje po osnovu spola kao oblik diskriminacije. Pojam nasilja u porodici je rodno neutralan i obuhvata oba spola počinitelja i žrtava. Međutim, u praksi, posebno u tranzicijskom bosanskohercegovačkom društву gdje je prisutno patrijarhalno kulturno nasljeđe, muškarci imaju dominantnu ulogu u odnosu na žene (Ždralović, 2009). S obzirom na navedeno, istraživanjem su se ispitivale predrasude o nasilju nad ženama.

Jedan od zadataka u istraživanju odnosio se na ispitivanje zastupljenosti predrasuda o nasilju nad ženama kod učenika srednjoškolskog uzrasta. U prikazanim rezultatima istraživanja može se primijetiti da ispitanici na pojedinim tvrdnjama iskazuju predrasude o nasilju nad ženama. Tako naprimjer, rezultati istraživanja pokazuju visok stepen saglasnosti s tvrdnjama koje naglašavaju štetne posljedice alkohola i droga kao glavnog uzroka za nasilje u porodici (80.6%). Isto tako, većina ispitanika se slaže s tvrdnjom da su nasilnici često psihički oboljele osobe (84.2%), kao i da muškarci koji zlostavljaju žene jesu nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj

bijes i frustraciju (88.1%). Odgovori na tvrdnje su koncipirani s *tačno* ili *netačno*, a u ovim tvrdnjama vidimo da su ispitanici odgovorili s tačno. Osim toga, i u drugim tvrdnjama moguće je primijetiti postojanost predrasuda o nasilju nad ženama. U nastavku rada svaka od tvrdnji će biti prikazana u smislu da se pravilno procijeni koji odgovori prikazuju postojanost ili nepostojanost predrasuda.

Drugi zadatak u istraživanju se odnosi na predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na spol ispitanika. Nalazi istraživanja upućuju da postoje izvjesne razlike u predrasudama o nasilju nad ženama kada je u pitanju muški i ženski spol. Tako naprimjer, žene imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na muškarce u sljedećim tvrdnjama: nasilnik je psihički oboljela osoba (87.8 % naspram 76.1 %); Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici (48 % naspram 34.6 %); Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju (90.1 % naspram 83.5 %). A s druge strane, muškarci imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na žene u sljedećim tvrdnjama: Žena koja je zlostavljana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi (15.5 % naspram 8.2 %); Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu (12.9 % naspram 0.8 %); Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene (36.1 % naspram 15.6 %); Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice (28.5 % naspram 12 %). Detaljniji rezultati vidljivi su u rezultatima istraživanja.

Treći zadatak u istraživanju se odnosi na predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na mjesto življenja ispitanika, odnosno, da li ispitanici žive u urbanim ili ruralnim područjima. Istraživanje pokazuje da postoje izvjesne razlike u predrasudama o nasilju nad ženama u odnosu na mjesto življenja ispitanika. S tim u vezi, ispitanici koji žive na selu imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive u gradu, u sljedećim tvrdnjama: Konzumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici (83.5% naspram 78.8%); Ženi je sudbina da čuti i trpi (4.1% naspram 2%); Malo nasilja je dobro za brak (6.3% naspram 2.6%); dok s druge strane nije utvrđeno postojanje tvrdnji na kojima ispitanici iz gradova imaju značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive na selu.

Četvrti zadatak u istraživanju se odnosi na predrasude o nasilju nad ženama s obzirom na dob, odnosno, godine ispitanika. Statističkom analizom ispitanici su grupisani u dvije kategorije: ispitanici do 16 godina i ispitanici od 17 godina i više. Nalazi istraživanja pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika u ispoljavanju predrasuda o nasilju nad ženama kada su u pitanju godine ispitanika.

Prilikom prikupljanja podataka korištene su tvrdnje iz djela „Dijalogom protiv nasilja – rodno utemeljeno nasilje i multireligijski dijalog“ autorica Zilke Spahić-Šiljak i Sabihe Husić (2015). U radu ćemo navesti te tvrdnje i njihova tumačenja koja donose pomenute autorice. Tako tvrdnja, *nasilje se dešava u porodici zbog siromaštva ili niskog nivoa obrazovanja* označena je kao netačna zato što se nasilje u porodici pojavljuje u svim slojevima društva, bilo da su učesnici bogati ili siromašni. Često je lakše držati nasilje skrivenim kad osoba ima novca i uticajne prijatelje, ali se ono, bez obzira na to, dešava. Nema dokaza koji podupiru ideju da su neobrazovani i siromašni ljudi više skloni zlostavljanju svojih žena ili partnera nego oni koji su obrazovani i bogatiji. Iskustva svih organizacija koje rade sa ženama govore da je muško nasilje podjednako prisutno u svim socijalnim slojevima, ne poznaje granice u obrazovanju, ekonomskom ili socijalnom statusu. Dešava se svuda. Nasilje se

dešava u svim društvenim slojevima. Tvrđnja da je *konzumiranje alkohola i droga glavni uzrok za nasilje u porodici* označava se kao netačna zato što muškarci koji tuku žene obično to nastavljaju raditi čak i ako prestanu piti. Onaj koji zlostavlja ženu može koristiti alkohol kao izgovor za nasilje, ili zbog alkohola nije svjestan stepena sile koju koristi, ali alkohol, definitivno, nije razlog za nasilje. U više od 70 % slučajeva nasilje čine muškarci koji nisu pod dejstvom alkohola. Opće govoreći, alkohol nije razlog za nasilje, ali može da ga intenzivira. Nasilje u porodici i zloupotreba supstanci mogu se shvatiti i tretirati kao posebni problemi. *Nasilnik je psihički oboljela osoba* tvrdnja je koja se označava kao netačna. Statistike pokazuju da je procenat psihički poremećenih nasilnika jednak procentu psihički poremećenih u općoj populaciji. Najveći broj nasilnika, uglavnom, dobro funkcioniše na radnom mjestu i u društvenoj zajednici. Ova predrasuda ima za cilj da nasilje tumači kao individualnu devijaciju koja oslobađa nasilnika od odgovornosti. Mentalna bolest nije preduslov za nasilje. Tvrđnja da žena koja je zlostavljana ima puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi je tačna. Tako naprimjer, postoje mnogi socijalni, ekonomski i kulturološki razlozi zbog kojih žene ostaju u vezama u kojima su zlostavljane, nemaju sredstava za izdržavanje sebe i djece, strah da će ih prijatelji, porodica i zajednica kriviti za zlostavljanje, emotivni ili religijski razlozi, strah da će onaj koji ih zlostavlja ispuniti prijetnje i nauditi njoj, sebi, djeci, prijateljima ili porodici. Tvrđnja da *zlostavljana žena muža ostavlja više puta* je tačna. Većina žena koje žive tako, napuštaju vezu više puta i rutinski, svjesno se ponašaju na takav način, kako bi smanjile nasilje usmjereni prema njima i djeci. Žene vole nasilje je netačna tvrdnja. Žene ne vole nasilje, ne uživaju u njemu, i ne žele ga. Logika patrijarhata je proizvela i predrasudu o „poželjnoj“ muškoj grubosti i ženama koje „vole“ grubijane. Žene ne vole nasilje. *Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu* je netačna tvrdnja. Patrijarhalna podjela uloga u braku daje muškarcima više moći i prava. Neki muškarci vjeruju da imaju pravo da tuku svoje supruge. Vjenčanje nije dozvola za zlostavljanje. Niko nema prava da zlostavlja. Tvrđnja da je ženi sudbina da šuti i trpi je netačna zato što okolina vrlo često vrši pritisak na ženu, čak i kada trpi teški oblik nasilja, da ostane u takvom braku. Socijalni pritisak je takav da žena često nema pravo na izbor hoće li biti uodata, živjeti vanbračno s nekim, ili ostati sama. Istraživanja pokazuju da su žene žrtve u 95% slučajeva nasilja u porodici tako da je netačna tvrdnja da su *muškarci žrtve nasilja u porodici često koliko i žene*. Tvrđnja da *svako poznaje žrtvu nasilja u porodici* je tačna jer svako poznaje žrtve samo što žrtve nasilja u porodici možda ne pričaju o tome zbog poniženja, straha da će se njih kriviti za to, ili opasnosti od osvete onoga ko ih zlostavlja. *Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju* je netačna tvrdnja. Nasilje u porodici je namjerno ponašanje i oni koji to rade nisu izvan kontrole. Njihovo je nasilje pažljivo usmjereni prema određenim ljudima, u određeno vrijeme i na određenom mjestu. Nadalje, nasilje u porodici je dokumentirano u ruralnim, kao i u urbanim oblastima, tako da je netačna tvrdnja da *nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima*. Smatra se da su odnosi u porodici privatna stvar i da se u njih ne treba miješati. Kada je žena izložena nasilju to više nije njen privatni problem, jer se on odražava i na društvenu sferu, tako da je netačno da je *nasilje lični/privatni problem žene/porodice*. Tvrđnja da je žena kriva za nasilje, „to je tražila“ je netačna zato što okrivljavati ženu za preživljeno nasilje znači štititi nasilnika. Nasilniku to daje pravo i moć da nastavi s nasilnim ponašanjem. *Malo nasilja je dobro za brak* je netačna tvrdnja. Iskustva žena govore da nasilje proizvodi bol,

udaljavanje i mržnju između supružnika/partnera. Nasilje je dio složenog obrasca moći i kontrole u odnosu.

Nažalost, svjedoci smo svih elemenata nasilja koje se odvijaju u našoj užoj i široj okolini i zajednicu, čemu svjedoče mnogobrojni izvještaji u medijima. Opravданo je postaviti i pitanje „koliko se rodno zasnovanog nasilja dešava, a da nismo upoznati s tim“. Rodno zasnovanom nasilju treba pristupiti sistematski i ugraditi u odgojne i obrazovne institucije obavezne programe koji bi tretirali ovu problematiku, jačali bismo svijest djece i mlađih o važnosti humanizacije odnosa među spolovima, te spriječavali predrasude koje mogu nastati u različitim odnosima.

6. Zaključak

U Deklaraciji o otklanjanju nasilja nad ženama (1993) terminom „nasilje nad ženama“ (*violence against women*) označava se bilo koji čin rodno zasnovanog nasilja (*gender based violence*) koje rezultira ili može rezultirati fizičkom, seksualnom ili psihološkom povredom ili patnjom žene, uključujući i prijetnje takvim djelima, prisilu ili svojevoljno oduzimanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu. „Nasilje nad ženama“ smatra se kršenjem ljudskih prava i oblikom diskriminacije žena i označava sva djela rodno utemeljenog nasilja koja imaju za posljedicu ili će vjerojatno imati za posljedicu tjelesnu, seksualnu, psihičku ili ekonomsku štetu ili patnju žena, uključujući prijetnje takvim djelima, prisilu ili namjerno oduzimanje slobode, bilo da se pojavljuju u javnom ili privatnom životu, ukazuje se u Konvenciji o spriječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija (Vijeće Evrope, 2011). Uvidom u rezultate istraživanja o predrasudama srednjoškolaca o nasilju nad ženama, kao i u postavljene hipoteze istraživanja, ukužujemo na sljedeće zaključke:

Prva pothipoteza istraživanja odnosila se na pretpostavku da učenici srednjoškolskog uzrasta pokazuju predrasude o nasilju nad ženama. Analizirajući dobijene rezultate može se zaključiti da je prva pothipoteza djelimično potvrđena, te da učenici srednjoškolskog uzrasta pokazuju predrasude kada je u pitanju nasilje nad ženama. Tako naprimjer, 84,2 % srednjoškolaca smatra da su nasilnici psihički oboljele osobe, čime pokazuju predrasude kada je u pitanju nasilje o ženama. Ili pak, 88,1 % srednjoškolaca smatra da muškarci koji zlostavljaju žene jesu nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju, što ponovo ukazuje na postojanje predrasuda.

Druga pothipoteza u istraživanju se odnosila na to da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda o nasilju nad ženama između muškaraca i žena. U prikazu nalaza istraživanja navedeno je na kojim tvrdnjama muškarci, a na kojim tvrdnjama žene, imaju više statistički značajnih odgovora s *tačno*, dok na velikom broju tvrdnji nije pokazana statistička značajnost između muškaraca i žena. S tim u vezi, možemo zaključiti da je druga hipoteza djelimično potvrđena, odnosno, da djelimično postoji statistički značajna razlika u ispoljavanju predrasuda o nasilju nad ženama između muških i ženskih ispitanika.

Treća pothipoteza se odnosila na to da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama s obzirom na mjesto življenja ispitanika. Tako naprimjer, ispitanici koji žive na selu imaju statistički značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive u gradu, u sljedećim tvrdnjama: Konzumiranje

alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici (83.5 % naspram 78.8 %); Malo nasilja je dobro za brak (6.3 % naspram 2.6 %) i sl., a s druge strane nije utvrđeno postojanje tvrdnji na kojima ispitanici iz gradova imaju značajno više odgovora *tačno* u odnosu na ispitanike koji žive na selu. S obzirom na nalaze istraživanja, može se zaključiti da generalno ne postoji statistički značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama s obzirom na mjesto življjenja ispitanika.

Četvrta pothipoteza u istraživanju se odnosila na to da ne postoji statistička značajna razlika u ispoljavanju predrasuda nad ženama s obzirom na godine ispitanika. Nije utvrđeno postojanje razlika u stepenu slaganja s tvrdnjama u odnosu na dob ispitanika, te stoga možemo zaključiti da je četvrta pothipoteza potvrđena.

Ako je neka žena fizički zlostavljana od svog bliskog partnera skoro je sigurno da je, također, bila i meta emocionalnog zlostavljanja. Možda, žena nikada nije bila fizički zlostavljana ali su prijetnje uzrokovale kod nje strah i postepeni gubitak osjećaja identiteta (ideje i zahtjevi partnera preuzeli su mjesto ličnog identiteta). Ako zlostavljač ne prijeti nego koristi suptilnije metode za manipuliranje, kontroliranje i iznurivanje žena se može osjetiti još pokornijom, zbumenijom i spremnijom da se samooptužuje nego tučena žena. Na zapadu se problemu domaćeg nasilja, zahvaljujući jačanju ženskog pokreta, počelo pristupati multidisciplinarno (pravno, psihološki, medicinski i sociološki). U početku se vjerovalo da su nasilnici mentalno oboljeli ljudi i da njihovo stanje iziskuje tretman. Žene žrtve nasilja su smatrane mazohistkinjama koje vole ulogu žrtve. Istovremeno smatralo se da domaće nasilje nije tako često, jer stvarnih podataka nije bilo. Kada su na nasilnike i žrtve primjenjeni psihološki testovi dobiveni su rezultati po kojima se ta grupa nije bitno razlikovala od ostalih ljudi. Osim toga, medikamenti koji su bili propisivani ženama žrtvama ili njihovim nasilnicima nisu djelovali na smanjenje domaćeg nasilja. Teorija o mentalnoj bolesti odbačena je i zamijenjena teorijom o modeliranju. Znamo da su muškarci koji su odrasli u porodicama u kojima su roditelji nasilnici, sedam puta češće nasilnici od onih koji nisu bili svjedoci nasilja. Često se i upotreba alkohola u našoj kulturi upotrebljava kao neka vrsta izgovora za nasilje. Nasilje nad ženama prisutno je u svim društвima, a razlike možemo naći u dominantnim oblicima nasilja, odnosu prema nasilju, kao i mehanizmima zaštite žena žrtava nasilja (Kukić, 2004).

S obzirom na navedeno, istraživanje ukazuje na potrebu bavljenja ovom problematikom zato što su primjećene predrasude kada je u pitanju nasilje nad ženama. Istraživanje ima svoj teorijski, društveni i praktični značaj koji treba ići u smjeru preveniranja i sprječavanja predrasuda mladih ljudi kada su u pitanju predrasude o nasilju nad ženama, kako bismo gradili društvo gdje istinski vladaju humani odnosi među spolovima.

Literatura

- Ajduković, M. (2000). *Određenje i oblici nasilja u obitelji*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć
- Ajduković, M. (2004). *Socijalna podrška ženama žrtvama obiteljskog nasilja*. Ljetopis socijalnog rada, 11(2), 255-275.
- Brownmiller, S. (1975). *Against Our Will: Men, Women and Rape*. Simon and Schuster.
- Crenshaw, K. (1991). *Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color*. Stanford Law Review, 1241-1299.
- Cho, S., Crenshaw, K. W., McCall, L. (2013). *Toward a field of intersectionality studies: Theory, applications, and praxis*. Signs: Journal of Women in Culture and Society, 38(4), 785-810.
- Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1992). *Women, violence, and social change*. Routledge.
- Dragišić-Labaš Slađana (2019): *Partnersko nasilje, tradicionalni stavovi i upotreba alkohola u Srbiji*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Džinović, V., Ajduković, M. (2009). *Intervencije u zajednici prema obiteljima s nasiljem*. Ljetopis socijalnog rada, 16(1), 33-60.
- Ferraro, K. J. (1997). *Battered women: Lessons from the field*. Sage Publications.
- Gavey, N. (2005). *Just sex? The cultural scaffolding of rape*. Routledge.
- Glick, P., & Fiske, S. T. (2001). *An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality*. American Psychologist, 56(2), 109-118.
- Johnson, H., Hotton, T. (2003). *Sticks, stones, or words? On microaggressions and street harassment*. Sexualities, 6(3-4), 319-336.
- Johnson, M. P. (1995). *Patriarchal terrorism and common couple violence: Two forms of violence against women*. Journal of Marriage and the Family, 57(2), 283-294.
- Kimmel, M. (2018). *Angry White Men: American Masculinity at the End of an Era*. Beacon Press.
- Kukić, S. (2004). *Sociologija*. Sarajevo: Publishing.
- Lonsway, K. A., Fitzgerald, L. F. (1994). *Rape myths: In review*. Psychology of Women Quarterly, 18(2), 133-164.
- Nikolić-Ristanović, V., Šijaković, M. (2006). *Profili nasilja u partnerskim odnosima u Beogradu*. Filozofija i društvo, 105-120.
- Pence, E., Paymar, M. (1993). *Education groups for men who batter: The Duluth model*. Springer Publishing Company.
- Petrić, N. (2019). *Rodno zasnovano nasilje*. U Gavrić, S. i Ždralović, A. - *Rodna ravноправност. Teorija, pravo, politike – Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH* (str. 219-230). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet - Pravni fakultet.

Stark, E. (2007). *Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life*. Oxford University Press.

Radinović, D. (2006). *Oblikovanje rodnih identiteta u okruženju nasilja*. Filozofija i društvo, 143-162.

Spahić-Šiljak, Z., Husić, S. (2015). *Dijalogom protiv nasilja – rodno utedeljeno nasilje i multireligijski dijalog*. Sarajevo: TPO Fondacija i Medica Zenica.

UN General Assembly, RES 48/104, Declaration on the Elimination of Violence against Women, 20.december 1993.

Vijeće Evrope, Konvencija o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Istambul, 11.5.2011.

Walker, L. E. (1979). *The Battered Woman*. Harper & Row.

Ždralović, A. (2009). *Oblikovanje roda u tranzicijskim procesima sa osvrtom na BiH* (505-531). Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Lii. Sarajevo: Pravni fakulteta u Sarajevu

Prilozi

UPITNIK - PoNnŽ

Poštovani,

Ispred vas se nalazi upitnik koji istražuje mišljenja i stavove mlađih po određenim statkama. Na ponuđene tvrdnje odgovarajte po prvom dojmu. Istraživanje je anonimno, te će se podaci koristiti u svrhe pisanja naučnog rada. Za svaku tvrdnju ponuđena su dva odgovora – tačno ili netačno. Unaprijed zahvalni na saradnji.

Pol: M/Ž

Mjesto življenja: a) grad b) selo

Godine: _____

TVRDNJE	ODGOVORI
Nasilje u porodici se dešava zbog siromaštva, ili niskog nivoa obrazovanja.	TAČNO ili NETAČNO
Konsumiranje alkohola i droga je glavni uzrok za nasilje u porodici.	TAČNO ili NETAČNO
Nasilnik je psihički oboljela osoba.	TAČNO ili NETAČNO
Žena koja je zlostavljava imala puno legitimnih razloga za ostanak u toj vezi.	TAČNO ili NETAČNO
Zlostavljava žena muža ostavlja više puta.	TAČNO ili NETAČNO
Žene vole nasilje.	TAČNO ili NETAČNO
Muškarac ima pravo da ponekad ošamari svoju ženu.	TAČNO ili NETAČNO
Ženi je sudbina da šuti i trpi.	TAČNO ili NETAČNO
Muškarci su žrtve nasilja u porodici često koliko i žene.	TAČNO ili NETAČNO
Svako poznaje žrtvu nasilja u porodici.	TAČNO ili NETAČNO
Muškarci koji zlostavljaju žene su nasilni, jer ne mogu kontrolirati svoj bijes i frustraciju.	TAČNO ili NETAČNO
Nasilje u porodici jeste problem, ali samo u udaljenim, ruralnim oblastima.	TAČNO ili NETAČNO
Nasilje je lični/privatni problem žene/porodice.	TAČNO ili NETAČNO
Žena je kriva za nasilje, „to je tražila“.	TAČNO ili NETAČNO
Malo nasilja je dobro za brak.	TAČNO ili NETAČNO

Hvala na saradnji!

„Sve je moje tvoje“ ipak ima cijenu: Iskustva i posljedice ekonomskog nasilja nad ženama

Mentorica: Ivona Čarapina-Zovko, doc. dr. sc.

ivona.carapinazovko@ff.sum.ba

Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Apstrakt

U ovom radu obrađena je tema vezana za ekonomsko nasilje nad ženama na uzorku od 316 žena iz Bosne i Hercegovine, prosječne dobi od 28 godina ($M=27,71$, $SD=8,82$). Cilj je bio ispitati koliko često se ekonomsko nasilje pojavljuje, u kojim oblicima i koje su relevantne varijable koje se uz njega vežu. Primjenom adekvatnih upitnika i skala dobiveni su podaci o prisutnosti i oblicima ekonomskog nasilja koje žene doživljavaju. Dodatno je rađena i kvalitativna analiza iskaza iskustva žena s ekonomskim nasiljem doživljenim u njihovom obiteljskom i partnerskom odnosu. Podaci pokazuju da žene generalno prepoznaju ekonomsko nasilje te je utvrđena statistički značajna razlika u prepoznavanju ekonomskog nasilja s obzirom na varijablu obrazovanja gdje žene koje su obrazovanije bolje prepoznaju ekonomsko nasilje. Na osnovu dobivenih rezultata, može se zaključiti da (mlade) žene diljem Bosne i Hercegovine doživljavaju neke oblike ekonomskog nasilja i od strane obitelji i partnera, a kao strategiju suočavanja koriste šutnju.

Ključne riječi: ekonomsko nasilje, prepoznavanje nasilja, iskustva, posljedice

1. Uvod

Teme nasilja nad ženama i rodno zasnovanog nasilja obrađivane su iz raznih aspekata i na brojne načine, no manji broj istraživanja bavi se isključivo problematikom ekonomskog nasilja. Adams i suradnici (2008) definiraju ekonomsko nasilje kao sva ponašanja koja kontroliraju sposobnost žene da stekne, koristi i održava ekonomske resurse i upravo su ti istraživači konstruirali i skalu ekonomskog nasilja (*eng. Scale of Economic Abuse*) kako bi njome ispitali i dobili uvid u sve oblike pojave ekonomskog nasilja. Iako su žene u 21.stoljeću zaista napredovale u smislu ravnopravnosti koja se vezuje uz to da su prisutne na tržištu rada, još uvijek postoji razlika ili „*gender gap*“ koji se vezuje za nejednako plaćanje žena i muškaraca za jednakе poslove. U tom smislu, muškarci većinom i dalje imaju kontrolu nad financijama u kućanstvu i u onome što istraživači (Dobash i Dobash 1979: prema Sharp 2008) nazivaju „pregovaranje u svakodnevnom životu“. To znači da žene s nižim primanjima ili žene koje ne rade i kući su s djecom, moraju pregovorati sa svojim partnerom o pristupu financijama. Ako je partner nasilan, bilo fizički, psihički, ekonomski ili pak sve od navedenog, problemi koji se vezuju uz novac postaju još veći.

Često se o ekonomskom nasilju piše u kontekstu nasilja u obitelji, gdje je najvjerojatniji scenarij bračnog para koji ima jedno ili više djece te je žena, odnosno, majka ta koja trpi ekonomsko nasilje. Ne treba zanemariti činjenicu da se ekonomsko nasilje može odvijati i u mladenačkim vezama, ali i u obiteljskom kontekstu najčešće na relaciji kćer-otac, kao što je utvrđeno primjenom kvalitativne analize na iskazima sudionica iz ovog istraživanja. Također, neki oblici ekonomskog nasilja u pojedinim kulturama smatraju se prihvatljivima te dijelom tradicije, kao što je npr. slučaj u Turskoj gdje je nasilje nad ženama jedan od glavnih društvenih problema, a između ostalog smatraju da je nasilje među bračnim partnerima prihvatljivo i treba se tretirati kao privatna obiteljska stvar (Alkan 2021). Žene u Turskoj koje su završile osnovnu i srednju školu u postotku su bile više izložene ekonomskom nasilju u odnosu na one koje nikada nisu isle u školu (Alkan 2021). Izloženost žena fizičkom, seksualnom i verbalnom nasilju, također, je važan čimbenik koji utječe na izloženost žena ekonomskom nasilju (Alkan 2021).

Prema Europskom institutu za rodnu ravnopravnost (2023), ograničeni finansijski resursi su rizični faktor za nasilje u obitelji, upravo zato što se žena, koja je doživjela nasilje boji napustiti nasilnika, iz straha za svoj život bez partnera, ako nije finansijski osigurana. Iako se ekonomsko nasilje može istraživati i sagledavati kao zasebna forma nasilja, također, je bitno naglasiti da često ide u kombinaciji s drugim vrstama nasilja, kao što je fizičko, emocionalno i seksualno nasilje. Ono je oblik kontrole, te se kao takvo može podijeliti u tri tipa: ekonomsku kontrolu, ekonomsku eksploraciju i ekonomsku sabotažu. Ekomska kontrola podrazumijeva ograničavanje, sprječavanje ili potpunu kontrolu nasilnika nad žrtvinim financijama i svim s financijama povezanim odlukama, dok je ekomska eksploracija zapravo iskorištavanje resursa žrtve u korist nasilnika. U konačnici, ekomska sabotaža podrazumijeva sprječavanje ili zabranu školovanja i zaposlenja. Brojni su oblici ili taktike ekonomskog nasilja, a neke od njih bile bi: uskraćivanje osnovnih životnih potrepština poput hrane i higijene, zabrana obrazovanja i zapošljavanja, krađa identiteta, odbijanje plaćanja alimentacije, otvaranje bankovnih računa i stvaranje duga u tuđe ime, potpuna kontrola svih financijskih sredstava u kućanstvu, kontrola pristupa financijama, intervencije na poslu, sprječavanje supružnika da radi izvan kuće ili zajednice, uzneniranje na radnom mjestu, odbijanje pristupa financijskim informacijama, zaustavljanje ili ograničavanje potrebnih sredstava za potrebe kao što su hrana i odjeća, krađa novca, odbijanje rada i stvaranje duga na ime partnera, dominiranje obiteljskom ekonomijom donošenjem jednostranih odluka, itd. (Europski institut za rodnu ravnopravnost 2023).

Prema Postmus i suradnicima (2012) te teoriji bračne zavisnosti i teoriji međuvisnosti, žene koje su prisiljene na ekonomsku ovisnost o partneru izložene su povećanom riziku da ostanu zaroobljene u nasilnoj vezi. Problemi vezani uz financije smatraju se jednim od glavnih razloga zašto imaju poteškoća u napuštanju nasilne veze. Stylianou i suradnici (2013) govore o tome kako pored fizičkog, seksualnog i psihološkog nasilja koje nasilnici koriste kao načini kontrole žrtve i dobivanja moći, također, mogu koristiti taktike ekonomskog nasilja kao instrument u postizanju cilja. Za razliku od fizičkog, ekonomsko nasilje ne ostavlja vidljive modrice, no ostavlja realne i dugotrajne posljedice po žrtve. U tom kontekstu, neophodno je naglasiti važnost finansijske pismenosti i stjecanja relevantnih vještina i znanja kako bi se ženama poboljšale prilike za ekonomsku samostalnost (Sanders i suradnici 2014).

Edukacije o finansijskoj pismenosti konstruirane za žene koje su žrtve nasilja pokazale su se korisnima u povećanju finansijske samoefikasnosti kod žena (Sanders, Weaver, i Schnabel 2007). Za muškarce nasilje je jedan od načina uspostavljanja tradicionalne muškosti, a kada nemaju pristup ekonomskim resursima i zapošljavanju, mogu upotrijebiti nasilje u pokušaju da ponovno uspostave svoju moć kod kuće. Nasilnici se mogu suprotstaviti i osjećati ugroženima zbog nastojanja žena da steknu ili održe finansijsku neovisnost i mogu ih zlostavljati kako bi ih spriječili u dobivanju finansijskih sredstava s kojima bi mogle uspostaviti neovisnost (Moe i Bell 2004). Gelles (1976) navodi da postoje nalazi koji podržavaju vezu između ekonomske ovisnosti i rizika od zlostavljanja. Otkrio je da je manje vjerojatno da će žene na slabo plaćenim poslovima prekinuti nasilnu vezu. Nedostatak pristupa ekonomskim resursima čini žene ovisnima o nasilnim partnerima (Sullivan, 1991). Suprotno tome, kada je ekonomski status žene viši od statusa njezina partnera, ona može biti izložena povećanom riziku od zlostavljanja. Macmillan i Gartner (1999), naprimjer, otkrili su da je rizik žene od nasilja opasnog po život veći kada je ona zaposlena, a njezin suprug nije. Tjaden i Thoennes (2000) otkrili su da su žene izložene povećanom riziku od nasilja kada su njihova obrazovna postignuća viša od njihovih partnera. Također, sam proces stjecanja veće ekonomske neovisnosti može inicirati više nasilja, kao što je npr. školovanje.

U konačnici, ispitati tezu je li „sve moje tvoje“ ili je „sve samo njegovo“ cilj je ovog istraživanja, kako bi dobili uvid u razumijevanje bosanskohercegovačkih djevojaka i žena o samom fenomenu ekonomskog nasilja te ispitati koje su varijable povezane s prepoznavanjem ekonomskog nasilja i doživljavanjem ekonomskog nasilja. Dodatno, cilj je ispitati i iskustva s doživljenim nasiljem.

2. Metodologija

Istraživački cilj i problemi: cilj je ispitati prepoznavanje ekonomskog nasilja te podložnost istome te ispitati razlike u prepoznavanju i doživljavanju ekonomskog nasilja s obzirom na demografske varijable na skupini žena iz Bosne i Hercegovine.

Problem 1: Ispitati postoji li statistički značajna povezanost iskustva s ekonomskim nasiljem i radnim statusom žena

Hipoteza 1: Sanders (2014: prema Jasinski 2001) pretpostavlja da radni status žene koja je potencijalna žrtva ekonomskog nasilja pozitivno korelira s iskustvom ekonomskog nasilja, tj. ako su žene zaposlene, imat će više iskustva s ekonomskim nasiljem u smjeru iznude njezinih sredstava od strane partnera.

Problem 2: Ispitati postoji li statistički značajna razlika u prepoznavanju ekonomskog nasilja s obzirom na demografske varijable.

Hipoteza 2. Pretpostavlja se da će postojati razlika s obzirom na razinu obrazovanja i prepoznavanja ekonomskog nasilja, u smjeru da žene koje imaju viši stupanj obrazovanja bolje prepoznaju nasilje nego žene nižeg stupnja obrazovanja

Problem 3: Ispitati kako žene u ovom istraživanju prepoznaju i opisuju ekonomsko nasilje te vlastita iskustva s ekonomskim nasiljem?

Hipoteza 3. Pretpostavlja se da će žene prepoznati i adekvatno imenovati ekonomsko nasilje i njegove oblike

Sudionice istraživanja: uvjeti za sudjelovanju u istraživanju bili su punoljetnost i prebivalište u Bosni i Hercegovini. U svrhu što većeg odaziva sudionica prikupljane su u uzorak metodom snježne grude tako je u svaku grupu ili na svaku pojedinačnu elektronsku adresu kontaktirana sudionica, proslijedila poziv za sudjelovanjem još barem jednoj sudionici. Na koncu, ukupan broj sudionica obuhvaćenih ovim istraživanjem iznosi 316. Prosječna dob sudionica u istraživanju je 28 godina, gdje najmlađa sudionica ima 18, a najstarija 65 godina. Prosječna duljina braka sudionica iznosi 2,5 godine, a maksimum iznosi 46 godina u braku. Minimalan broj djece koje sudionice prijavljuju je 0, a maksimalan je 5. Završeno osnovno obrazovanje (osnovnu školu, gimnaziju ili srednju strukovnu školu) ima 37,9 % sudionica, dok 62,1 % ima završeno više obrazovanje (fakultet ili specijalizaciju). Što se tiče strukture radnog statusa, 83 % ih je zaposlenih, a manji postotak (njih oko 16 %) otpada na nezaposlene. Sektori djelatnosti koji prevladavaju (55,7 %) su kvartarni (odnosno sektor koji se odnosi na školstvo, zdravstvo, vojsku, policiju, upravu, znanost, kulturu i sport) i tercijarni sektor (promet, trgovina, turizam, ugostiteljstvo, novčarstvo, bankarstvo i uslužne djelatnosti) Prema partnerskom statusu, 39 % ispitanica je u vezi, 35 % ih je slobodno, 23 % u braku te 3 % živi u izvanbračnoj zajednici. Na pitanja o zaposlenosti partnera i o zaradi partnera navode sljedeće: 59 % ima partnera koji je zaposlen i oko 7 % sudionica ima nezaposlenog partnera. Nadalje, žene koje imaju partnera o njegovoj zaradi izjavljuju: 43 % (partner zarađuje više od mene), 11 % (zarađuje jednakako kao i ja) te 10 % (zarađuje manje od mene). Materijalni status u obitelji njih 81 % prijavljuje kao prosječan, 15 % kao iznadprosječan te 4 % kao ispodprosječan. Na pitanje o osobnom materijalnom statusu, dakle, neovisno od obitelji i partnera odgovaraju na sljedeći način: 54 % smatra svoj materijalni status prosječnim, 17 % kao ispodprosječne i 9 % iznadprosječno zarađuje. Detaljan prikaz demografskih karakteristika prikazan je u tablicama 1. i 2.

Tablica 1. Prikaz osnovnih demografskih karakteristika uzorka

	Min.	Max.	M	SD
Dob	18	65	27,71	8,829
Duljina braka	0	46	2,60	6,372
Broj djece	0	5	0,36	0,810

Tablica 2. Detaljni prikaz sociodemografskih karakteristika uzorka

Karakteristike ispitivane upitnikom:	frekvencija	%
Završeno osnovno obrazovanje (osnovna škola, gimnazija i srednja strukovna škola)	120	37,9
Završeno više obrazovanje (viša škola, fakultet ili specijalizacija)	196	62,1
Radni status (zaposlena, rad na crno, rad uz studij)	263	83,2
Radni status (nezaposlena, umirovljena, domaćica)	53	16,8
Sektor djelatnosti (primarni i sekundarni)	12	3,8
Sektor djelatnosti (tercijarni i kvartarni)	176	55,7
Veličina naselja (2000-10 000 stanovnika)	122	38,6
Veličina naselja (10 000- 100 000 stanovnika)	91	28,8
Veličina naselja (100 000 i više stanovnika)	103	32,6

Partnerski status: slobodna	112	35,4
Partnerski status: u vezi	122	38,6
Partnerski status: u braku i izvanbračnoj zajednici	82	25,9
Materijalni status u obitelji: ispodprosječan	13	4,1
Materijalni status u obitelji: prosječan	255	80,7
Materijalni status u obitelji: iznadprosječan	48	15,2
Osobni materijalni status neovisno o partneru i obitelji: ispodprosječan	53	16,8
Osobni materijalni status neovisno o partneru i obitelji: prosječan	172	54,4
Osobni materijalni status neovisno o partneru i obitelji: iznadprosječan	29	9,2
Ne zarađujem nikako	62	19,6
Partner je zaposlen	184	58,2
Partner nije zaposlen	23	7,3
Partner zarađuje: manje od mene	32	10,1
Partner zarađuje: jednako	37	11,7
Partner zarađuje: više od mene	136	43,0

Postupak istraživanja: Istraživanje je provedeno online putem s pomoću Google Forms platforme za izradu elektronskih upitnika. Prikupljanje ispitanica se vršilo putem društvenih mreža Instagram, Facebook, Gmail, WhatsApp, Viber te slalo u pojedine institucije uz prethodno odobrenje nadležnih. Prije samog ispitivanja sudionicama je uputom bio objavljen cilj provođenja ispitivanja te naglašena anonimnost i povjerljivost podataka. Također, je naglašeno da je ispitivanje dobrovoljno te da u bilo kojem trenutku mogu odustati od ispitivanja bez snošenja posljedica odustajanja.

Mjerni instrumenti: Demografske varijable od interesa te koje su se tražile od ispitanica su: spol, dob, stupanj obrazovanja, zaposlenost/nezaposlenost, sektor u kojem su zaposlene, mjesto stanovanja (ruralno, urbano), bračni status, duljina braka, broj djece, zajednička mjesečna primanja u obitelji, osobna mjesečna primanja neovisno o partneru, zaposlenost partnera i zarada partnera (zarađuje više/manje/jednako) u odnosu na partnericu.

1.1. Skala ekonomskog nasilja (*Scale of economic abuse- SEA*, Adams 2008) sastoji se od 28 čestica. Prvih 17 čestica odnosi se na ekonomsku kontrolu, a ostalih 11 na ekonomsku eksplotaciju. Ukupna skala ima Cronbachov alfa koeficijent od 0.931, s korelacijskim koeficijentima između stavki i ukupne skale u rasponu od 0.313 do 0.692. Primjeri nekih čestica ove subskale su: „*Partner je sakrivao novac kako ga ne bih mogla pronaći*“ i „*Partner me tjerao da ga pitam za novac*“. Cronbachov alfa koeficijent unutarnje konzistentnosti skale u ovom istraživanju iznosi $\alpha=0,997$.

1.2. Skala prepoznavanja ekonomskog nasilja(Klasnić 2014) je jednodimenziонаlna skala koja se sastoji od devet dihotomnih čestica za koje Cronbachov alfa koeficijent unutarnje konzistentnosti skale iznosi $\alpha=0,884$. Primjeri nekih čestica ove subskale su: „*Jedna osoba brani drugoj da se zaposli*“ i „*Jedna osoba brani drugoj da troši vlastiti novac*“. Cronbachov alfa koeficijent unutarnje konzistentnosti skale u ovom istraživanju iznosi $\alpha=0,972$.

1.3. Subskala tradicionalnosti braka (Pendleton, Paloma i Garland 1980) se koristila za ispitivanje tradicionalnosti braka, odnosno, mjerjenje stavova o braku (Dual Career Family Scale). Cronbach alpha za ovu skalu iznosi 0.594. Sastoji se od šest čestica. Primjeri nekih čestica ove subskale su: „Ako je dijete bolesno, vjerojatnije je da će majka ostati s njim kod kuće.“ ili „Supruga ne bi trebala raditi ako bi joj to suprug branio.“. Cronbachov alfa koeficijent unutarnje konzistentnosti skale u ovom istraživanju iznosi $\alpha=0,469$, što je nisko.

1.4. Kako bi ispitali posljedice ekonomskog nasilje koje su žene doživjele (ako su doživjele) na kraju upitnika bilo je postavljeno nekoliko pitanja otvorenog tipa, gdje su ispitnice, ako su bile voljne, mogle ostaviti opis svog iskustva s ekonomskim nasiljem.

3. Rezultati istraživanja

U dijelu metodologija navedeni su mjerni instrumenti koji su javno dostupni i preuzeti te metrijske karakteristike dobivene u ovom istraživanju. Način konstrukcije demografskog upitnika i pitanja u kvalitativnom dijelu istraživanja, također, je detaljno opisan. Svi podaci su originalni i u potpunosti samostalno prikupljeni na osnovu mjernih instrumenata za potrebe ovog istraživanja. Statistička obrada podataka provedena je u programu IBM SPSS Statistics. Prije provedbe statističke obrade podataka, provjерeno je zadovoljavaju li rezultati analiziranih varijabli pretpostavku o normalnosti distribucije, konkretno provjерeno je prate li distribucije rezultata varijabli normalnu distribuciju. Obrada je pokazala da distribucija značajno odstupa od normalne, kao što je bilo i očekivano, s obzirom na prirodu teme koja se primarno ispituje, a to je nasilje. S obzirom na taj podatak, za daljnje analize u istraživanju korištene su neparametrijske metode.

Na skali prepoznavanja ekonomskog nasilja sudionicama su navedeni neki mogući oblici ponašanja bračnih ili izvanbračnih partnera. Zadatak je bio navesti treba li, po njima, svako od njih biti kažnjivo zakonom. Skala procjene bila je dihotomna, odgovora tipa da/ne. Rezultati na navedenoj skali vidljivi su na grafičkom prikazu 1.

Grafički prikaz 1. Prepoznavanje ekonomskog nasilja na uzorku sudionica (N=316)

Što se tiče subskale o tradicionalnosti braka, čini se da sudionice imaju neki prosječan stav o tradicionalnosti u braku, dok se stavovi u analizi nisu pokazali značajno povezanim niti s prepoznavanjem niti s iskustvima s ekonomskim nasiljem.

Na pitanje otvorenog tipa koje je glasilo „Kako biste imenovali taj oblik nasilja koji se spominje u upitniku?“ sudionice ga najčešće karakteriziraju kao nasilje koje je: financijsko/ekonomsko (34 %), psihičko (29 %), fizičko (5 %), zlostavljanje općenito(5 %), emocionalno (4 %). Ostalih 20 % odgovora karakterizira ovakav tip nasilja kao „obiteljsko nasilje“, „manipulaciju“, „omalovažavanje“, „teror“, „financijska ovisnost“ te „nasilje potaknuto novcem, to jest muškarčevim pokušajem pritiskanja žene na financijsku brigu o njemu, pritom oduzimajući ženi njena prava“. Na pitanju otvorenog tipa koje je glasilo „Na osnovu pitanja iz upitnika kojeg ste ispunjavali, procjenjujete li ih na temelju sadržaja kao one kojima se ispituje nasilje? Jednostavno rečeno, jeste li prilikom ispunjavanja imali osjećaj da odgovorate na pitanja o nekom obliku nasilja?“ sudionice većinom odgovaraju afirmativno te njih 88 % izjavljuje da su prepoznale da se u upitniku radi o nekoj formi nasilja. Ostale izjavljuju „nisam prepoznala“ ili „ne znam, nisam sigurna“.

Nije utvrđena statistički značajna povezanost iskustva s ekonomskim nasiljem i radnim statusom žena, primjenom Spearmanovog koeficijenta korelacije.

Ispitanice su podijeljene u kategorije sa završenim osnovnim i višim obrazovanjem. U kategoriju „osnovnog“ stupnja obrazovanja ulazile su sudionice sa završenom osnovnom školom, gimnazijom ili srednjom strukovnom školom. Kategorija „višeg“ stupnja obrazovanja sadržavala je sudionice sa završenom višom školom, preddiplomskim studijem ili specijalizacijom poput magisterija ili doktorata. Primjenom Mann Whitney U testa utvrđena je statistički značajna razlika ($p < 0,05$) u prepoznavanju ekonomskog nasilja s obzirom na varijablu obrazovanja. Utvrđeno je da ispitanice s višim stupnjem obrazovanja bolje prepoznaju oblike ekonomskog nasilja. Važno je naglasiti specifičnost uzorka u kojem prevladava veći broj visoko-obrazovanih žena.

Tablica 3. Stupanj obrazovanja i prepoznavanje ekonomskog nasilja, primjenom Mann Whitney U testa

obrazovanje	N	M Rangova	Suma rangova
nasilje osnovno	120	150,09	20668,50
više	196	172,24	29417,50
Ukupno	316		

Nadalje, tablično su prikazani iskazi sudionica o njihovim iskustvima s ekonomskim nasiljem. Sistematisacija je rađena tako da su iskazi podijeljeni u dvije kategorije: iskustva ekonomskog nasilja od strane partnera i iskustva s nasiljem od strane člana obitelji.

Zatim su iskazi iz tih kategorija dijeljeni u potkategorije sa svrhom detaljnijeg uvida u oblike u kojima se nasilje javlja. Svi iskazi preneseni su doslovno onako kako su ih sudionice iskazale, uz iznimku da su iz iskaza zbog anonimnosti obrisana imena gradova iz kojih dolaze, imena partnera i slično. U svrhu očuvanja originalnosti iskaza sudionica, moguće je da postoje određene gramatičke greške te kombinacije bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u sljedećim tablicama.

Tablica 4. Iskazi sudionica o iskustvima s ekonomskim nasiljem od strane partnera

FORMA NASILJA	ISKAZI ISKUSTAVA S NASILJEM OD STRANE PARTNERA
Krađa imovine	<p>„(...) više puta mi je uzeo neki novac koji sam ja zaradila. Jako loše sam se osećala.“</p> <p>„Doživjela sam da je bivši partner uzimao novac sa moga bankovnog računa kako bi kockao s tim. Taj ili neki drugi pozajmljeni novac još nije vraćen.“</p>
Iznuda novca i materijalnih dobara	<p>„Moj dugogodišnji partner nije htio da radi, ja sam ga izdržavala. Vratio je određene novce kad smo se rastali, ali smo potrošili vreme.“</p> <p>„Posudila novac za kupovinu stana. Nije mi vratio novac (još uvijek) ostao mu stan 1/1. Nismo skupa tri godine.“</p> <p>„Trošenje novca na kocku, osjećala sam srdžbu, bijes i razčarenje, jer jako teško zarađujem novac.“</p> <p>„Da, našla sam se u takvoj situaciji, ali kao jako mlada osoba vjerujući svom tadašnjem dečku, koji je od mene uzimao moj novac trošeći ga na svoje potrebe, te bi se ja našla u neugodnoj situaciji, da ostanem bez novca potrebna za moje potrebe.“</p> <p>„(...) Platila sam mu diskove za auto jer on kao nema novaca. Išli smo na putovanje i prije toga sam rekla s kojim novcem raspolažem. Rekao mi je da ne brinem, i na granici rekao da on ima 20KM do plaće. Kad sam poludila počeo je prijetiti da će se ubiti...“</p>

	<p>„Odlučivao je o finansijama bez dogovora, skrivaо novac koji je zarađivao.“</p> <p>„Malo puta mi se desilo mi je prigovarao i kontrolisao i vikao na mene oko trošenja mog novca, čak mi i uvodio zabrane da neke stvari ne mogu kupovati sa svojim novcem.“</p> <p>„(...)Kupuje stvari bez dogovora sa mnom, koje nam nisu neophodne. Troši pare na markiranu odjeću, a onda meni nabija na nos kada potrošim više na hranu ili osnovne potrepštine za djecu.“</p> <p>„U prethodnim vezama je bilo finansijskih osuda i pokušaja zabrana, u smislu na šta trošim vlastiti novac...“</p>
Zabrana rada	<p>„Suprug mi je nekad govorio – nećeš sutra na posao, kao da nemam žene itd. ili ja naumim jedno kupiti/platiti a on po svom uradi.“</p> <p>„Natjerao me da napustim posao za koji sam se školovala...“</p> <p>„(...)imala sam loših doživljaja sa ljubomornim partnerima koji su me manipulirali i tjerali da ostavim zanimanje koje volim i pokušavali kontrolirati moju situaciju kada nisu uspjeli u svojoj namjeri...“</p>
Prisiljavanje na rad	<p>„(...) pomoću svojih veza zaposlio me u firmu ispred svoje kuće, gdje sam obavljala posao za koji je potrebna srednja stručna spremna i koji je duplo manje plaćen od onog koji sam radila sa svojom stručnom spremom.“</p>

Tablica 5. Iskazi sudionica o iskustvima s ekonomskim nasiljem od strane člana obitelji

FORMA NASILJA	ISKAZI ISKUSTAVA S NASILJEM OD STRANE ČLANA OBITELJI
Uskraćivanje osnovnih životnih potrepština	<p>„(...) Dobivala sam 80 feninga za jesti u školi do 8 razreda, a nakon toga marku i 25 feninga pa 2.5 marke, a na fakultetu 5 maraka svaki dan...“</p> <p>„(...) od strane ‘hranitelja’. Svojom voljom nismo u kontaktu više od 10 godina a dотične osobe ‘ne znaju zašto im se ne javljaju’. Ucijene, novac za užinu, školu, ekskurzije itd. itd. sve se treba moljnjakati i to jedva se dobije i to ako. Osjećala sam se nebitnom jer valjda je preće meni dat novac npr. za školu nego kupiti novo sudje, koje svakako već imaš. Nebitno, nevoljeno, morali smo za uloške moliti konstantno, osnovne higijenske potrepštine...“</p>
Zabrana školovanja	„(...) Nisam otišla na željeni fakultet jer mi je branio uz izgovor da nemamo novca, a nakon toga mog brata poslao na isti fakultet...“
Svjedočenje zabrani rada majci od strane oca	<p>„(...) Moj otac je također, i branio je majci dugo godina da radi i da ima svoj novac...“</p> <p>„(...) Nije joj dao da radi iako nam je trebao novac jer je mislio da će na poslu upoznati nekoga i njega prevariti...“</p>
Svjedočenje ekonomskom nasilju u obitelji	<p>„Takvu vrstu terora doživjela sam prije od oca nego od partnera i osjećala sam se loše naravno, kao da sam zanemarena i kao da nemam pravo na svoj izbor za svoje potrebe. Ostavilo je to na mene posljedice na način da sam fokusirana na isključivo odcjepljenje finansijsko od svih...“</p> <p>„(...) već od malena, samo što tada nisam bila svjesna da je to maltretiranje pa sam tek sada kada sam odrasla shvatila da su neki postupci ili gledanje na svijet drugačiji upravo iz tog razloga. Nisam osobno no međutim tome sam svjedočila kod svojih roditelja, to je na meni ostavilo dubok trag i majka mi je usadila da uvijek imam svoj novac i ako odlučim otići da imam gdje i od čega...“</p>
Iznuda novca	„(...) Dala sam mu stipendiju koju sam dobila pa kad sam tražila 50 maraka za čizme rekao mi je da je to preskupo...“

4. Diskusija

Cilj istraživanja bio je ispitati prepoznavanje ekonomskog nasilja, podložnost istome te ispitati razlike u prepoznavanju i doživljavanju ekonomskog nasilja s obzirom na demografske varijable na skupini žena iz Bosne i Hercegovine. Prema prvoj postavljenoj hipotezi, pretpostavlja se da radni status žene koja je potencijalna žrtva nasilja pozitivno korelira s iskustvom ekonomskog nasilja, u smislu da će žene koje su zaposlene imati više iskustava s ekonomskim nasiljem. Međutim, na osnovu analize uzorka u ovom slučaju nije utvrđena značajna povezanost iskustva s nasiljem i radnog statusa žene. Samim time, hipoteza se odbacuje, no potrebno je elaborirati potencijalne razloge dobivenih rezultata. Uvidom u karakteristike uzorka, vidi se da je 83 % sudionica u uzorku zaposleno, kolokvijalno „radi na crno“ te radi uz studij. Taj podatak daje informaciju da 83 % žena u ovom slučaju ima neki vid primanja te sebi može osigurati barem egzistenciju. Na upite o materijalnom statusu najviše izvještavaju o prosječnim primanjima. Razmatrajući sektore u kojima su zaposlene, a to su generalno III. I IV sektor, koji se baziraju na pomagačkim zanimanjima i zanimanjima uslužnih djelatnosti, što su slabije plaćeni sektori. S obzirom na to da nedostatak pristupa ekonomskim resursima čini žene ovisnima o nasilnim partnerima (Sullivan, 1991) čini se da zaposlenje odnosno pristup ekonomskim resursima djeluje kao neka vrsta zaštitnog faktora koja potencijalno umanjuje iskustva s nasiljem.

Pretpostavljaljalo se da će postojati razlika u razini obrazovanja žene i prepoznavanju ekonomskog nasilja, u smjeru da žene koje imaju više stupnjeve obrazovanja bolje prepoznaju nasilje nego žene nižeg stupnja obrazovanja, što je i utvrđeno. Rezultati pokazuju da žene s osnovnim i srednjim obrazovanjem u nekim slučajevima slabo prepoznaju ekonomsko nasilje i njegove čestice, dok s druge strane, također, veći broj žena iz kategorije višeg obrazovanja bolje prepoznaju ekonomsko nasilje. U skladu s navedenim, druga hipoteza se potvrđuje. Analize uzorka pokazale su da 62 % sudionica ima završen viši stupanj obrazovanja koji se očituje kao završena viša škola, fakultet ili specijalizacija poput doktorskog studija, dok ostatak žena iz uzorka ima završenu osnovnu i srednju školu. Bates i suradnici (2007) navode da su žene s visokim obrazovanjem manje kompatibilne s tradicionalnim očekivanjima u smislu da se obrazovane žene udaju kasnije, žele manje djece i manje rađaju, što predstavlja promjenu koju društvo treba prihvati, a koja nije u skladu s njihovim očekivanjima od žena, čija se uloga svodi na reproduksijsku. Obrazovane žene, prema tome odbijaju prihvati konvencionalne uloge kao jedine i svjesne su da zahvaljujući svom sve višem stupnju obrazovanja, mogu imati i druge uloge. To ih ponekad može dovesti u rizik da će iskusiti eksplotacijski oblik ekonomskog nasilja, jer prkose rodnim ulogama tradicionalnog društva tako što su obrazovanije ili imaju bolje poslove od svojih muških partnera, a samim time i zahvaljujući svojoj visokoj razini obrazovanja dobro prepoznaju oblike nasilja (Daibes i Safadi 2023).

Kako žene u ovom istraživanju prepoznaju i opisuju ekonomsko nasilje te vlastita iskustva s ekonomskim nasiljem pitanje je koje se postavilo u svrhu provjere treće hipoteze. Pretpostavljaljalo se da će žene prepoznati da je u istraživanju riječ o ekonomskom nasilju te da će ga znati imenovati, što se naposljetku i potvrdilo analizom iskaza koje su sudionice dale. Na pitanje „Kako biste imenovali taj oblik nasilja koji se spominje u upitniku?“ sudionice ga najčešće karakteriziraju kao nasilje koje je: prvenstveno finansijsko/ekonomsko (34 %), gdje su u tom dijelu poistovjećivali

oba pojma, te nakon toga navode kao oblik psihičkog nasilja (29 %) što je također, točno u smislu da takve taktike definitivno utječu na psihičku dobrobit osobe koja je žrtva. Na pitanju otvorenog tipa koje je glasilo „Na osnovu pitanja iz upitnika kojeg ste ispunjavali, jeste li prilikom ispunjavanja imali osjećaj da odgovorate na pitanja o nekom obliku nasilja?“ sudionice odgovaraju afirmativno te njih 88 % izjavljuje da su prepoznale da se u upitniku radi o nekoj formi nasilja, što je također, dobar indikator upoznatosti s tematikom. Naposlijetku, prilikom ispitivanja sudionice su imale priliku da napišu svoje iskustvo s ekonomskim nasiljem, ako su ga imale, bilo u obitelji ili u partnerskom odnosu. Dobiveni iskazi prikaz su hrabrosti mlađih djevojaka i žena koje su u svrhu istraživanja bile spremne detaljno opisati svoja iskustva, te kao što je vidljivo u tablicama 4. i 5. jako dobro opisuju forme nasilja koje su doživjele, ali i osjećaje i strahove koje je im ekonomsko nasilje stvorilo. Preko 30 detaljnih iskaza i opisa nasilja moglo se pronaći među odgovorima u upitniku, a taj podatak ukazuje na činjenicu da ženama nedostaje razgovora o ovoj temi jer u društvu nema dovoljno svijesti ni informacija o ovoj vrsti nasilja, ako ga tako možemo nazvati. Neke od njih navode da nisu očekivale da će opisati svoje iskustvo, no s obzirom na to da ranije nisu imale prilike podijeliti svoje probleme, pogotovo anonimno, i to im je olakšalo. Određeni broj sudionica (oko 5 %) nije bio spreman podijeliti iskustvo te su navodile da „ne mogu i ne žele o tome razgovarati“ što je također, opravdano, jer je tema uistinu osjetljiva. Potrebna je velika količina hrabrosti i volje opisati nasilje koje se doživljavalо ili još uvjiek doživljava, i u tom smislu velika zahvala duguje se sudionicama. Bez njihovih iskaza i uvida ne bi bilo moguće provesti ovo istraživanje.

Ekonomsko nasilje je prema nekim istraživačima operacionalizirano kao nevidljivi oblik nasilja u obitelji, nevidljivo nasilje koje ne ostavlja modrice, a prema drugima je unikatan oblik nasilja, odvojen i drugačiji od svih ostalih. Sumirajući nalaze ovog istraživanja, a posebno iskaze sudionica, moglo bi se reći da je ekonomsko nasilje zapravo nasilje kao i svako drugo, iskorišteno u svrhu dobivanja moći i kontrole nad drugom osobom. Nasilje je jedan kišobran ponašanja i postupaka koji služe nasilniku za degradaciju žrtve, od fizičkog, seksualnog, psihičkog i nadalje. Ekonomsko nasilje je nažalost još jedna od taktika koje su se nasilnici dosjetili kako bi drugoj osobi nanijeli maksimalnu štetu, a u specifičnom slučaju ekonomskog nasilja, razlika leži u tome što je ekonomsko nasilje teško dokazati i kazneno goniti.

5. Zaključak

Je li ekonomsko nasilje novi oblik nasilja ili je pak stari, ali s novim imenom i operacionaliziranom definicijom, pitanje je koje se postavlja nakon istraživanja ove teme. S obzirom na velik odaziv na istraživanje te na količinu iskaza koje su sudionice ponudile, jasno je da je ekonomsko nasilje tema o kojoj se šuti i koju se gura pod tepih. U ovo istraživanje zbog odluke istraživača nisu uključeni muškarci, no u budućnosti bi bilo korisno uključiti i njih kako bi se dobio uvid i u njihovu općenitu upoznatost s pojmom ekonomskog nasilja, ali i u njihove stavove i mišljenja o istom. Uzorak na kojem je provedeno istraživanje većinski je obuhvatio obrazovane žene, prosječnih primanja. Preporuka za buduća istraživanja bila bi uključiti žene nižih stupnjeva obrazovanja, bez samostalnih primanja te one koje žive u ruralnim sredinama. Kada se žrtvama nasilja postavi pitanje zašto ranije nisu napustile

zlostavljača ili zašto su još uvijek s njim, čest odgovor glasi da su zabrinute gdje će otići, odnosno, nemaju riješeno stambeno pitanje i brinu se da neće imati dovoljno novca da prehrane djecu. Samim time, kao ključan korak u pomoći ženama koje su žrtve nasilja trebala bi biti i finansijska pomoć i potpora, uz svu ostalu pomoć koju je moguće pružiti. Definitivno je da postoji potreba za daljim istraživanjima ekonomskog nasilja te za inicijativama koje će pomoći djevojkama i ženama koje se nađu u toj situaciji da pronađu adekvatnu podršku, informacije i znanja koja su im potrebna za život bez nasilja. U pogledu praktičnih smjernica korisno bi bilo uspostaviti plan radionica o finansijskoj pismenosti za žene, upoznati žene s pojmovima ekonomskog nasilja te izraditi strateški plana ekonomskog osnaživanja žena kako bi lakše mogle napustiti zlostavljače.

Literatura

- Adams, Adrienne E., Sullivan, Cris M., Bybee, Deborah, Greeson, Megan R. 2008. Development of the Scale of Economic Abuse." *Violence Against Women* 14(5): 563-588.
- Alkan, Özlem, Özar, Şebnem, and Ünver, Şükriye. 2021. "Economic violence against women: A case in Turkey." *PlosOne* 16(3): 248-630.
- Bates, Lisa M., Maselko, Joanna, and Schuler, Sidney R. 2007. "Women's education and the timing of marriage and childbearing in the next generation: evidence from rural Bangladesh." *Studies in Family Planning* 38(2): 101-112.
- Daibes, M. A., and Safadi, R. R. 2023. "Torn Between the Real Me and the Social Me: Educated Women's Perspectives of Surviving Marital Abuse." *The Qualitative Report* 28(3): 661-676.
- Davila, A. L., Johnson, L., and Postmus, J. L. 2021. "Examining the Relationship Between Economic Abuse and Mental Health Among Latina Intimate Partner Violence Survivors in the United States." *Journal of Interpersonal Violence* 36(1-2): 287-310.
- Gelles, Richard J. 1976. "Abused Wives: Why Do They Stay?" *Journal of Marriage and the Family* 38(4): 659-667.
- Klasnić, Ksenija. 2014. *Konstrukcija i evaluacija skala namijenjenih mjerenu prepoznavanja i iskustava ekonomskog nasilja nad ženama u intimnim vezama: Doktorski rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- MacMillan, Ross, and Rosemary Gartner. 1999. "When she brings home the bacon: Labor-force participation and the risk of spousal violence against women." *Journal of Marriage and the Family* 61: 947-959.
- Maslić Seršić, Darja. 2010. *Ekonomsko nasilje nad ženama: manifestacije, posljedice i putovi oporavka*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti Republike Hrvatske.
- Moe, Angela M., and Margaret P. Bell. 2004. "Abject Economics: The Effects of Battling and Violence on Women's Work and Employability." *Violence Against Women* 10(1): 29-55.
- Publications Office of the European Union. 2023. *Gender-based violence: Understanding Economic Violence against Women: The need for harmonised definitions and data in the EU*. Luxembourg.
- Stylianou, Amanda M., Postmus, Judy L., and McMahon, Sarah. 2013. "Measuring Abusive Behaviors: Is Economic Abuse a Unique Form of Abuse?" *Journal of Interpersonal Violence* 28(16): 3186-3204.
- Stylianou, Amanda M. 2018. "Economic Abuse Within Intimate Partner Violence: A Review of the Literature." *Violence and Victims* 33(1): 3.
- Sanders, C. K. 2015. "Economic Abuse in the Lives of Women Abused by an Intimate Partner: A Qualitative Study." *Violence Against Women* 21(1):3-29.
- Sullivan, Cris M., Tan, Christina, Basta, Janet, Rumptz, Maureen H., and Davidson, William S. 1991. "An advocacy intervention program for women with abusive partners: Initial evaluation." *American Journal of Community Psychology* 20: 309-332.

Tjaden, Patricia, and Nancy Thoennes. 2000. "*Extent, nature, and consequences of intimate partner violence: Findings from the National Violence Against Women Survey.*" Washington, DC: U.S. Department of Justice.

Rodno zasnovano nasilje: Uloga multisektorskih institucija u otkrivanju, pomoći i daljnjoj prevenciji kroz zakonsku i psihološku podršku

Mentor: Prof. dr. Nermin Šehović

nermin.sehovic@gmail.com

Univerzitetski gender resursni centar, Univerzitet u Sarajevu

Apstrakt

Rodno zasnovano nasilje, nasilje nad ženama, predstavlja alarmantan društveni problem s ozbiljnim posljedicama, kako na same žrtve tako i na društvo u cjelini. U ovom istraživanju fokusiramo se na ulogu multisektorskih institucija u otkrivanju, pružanju pomoći i prevenciji rodno zasnovanog nasilja, s posebnim osvrtom na sigurnu kuću "Medica" u Zenici. Kroz ovo istraživanje, ispitali smo koja je uloga Sigurne kuće u podršci ženama koje su bile žrtve nasilja. Ispitanice su bile klijentice koje su boravile u Sigurnoj kući i koje su pretrpjеле nasilje. Istraživanje je sprovedeno u formi intervjeta/anketnog lista koji sadrži ključna pitanja u vezi s temom. Analizom relevantne literature, studija slučaja i prikupljenih podataka, pružamo uvid u efikasne strategije za unapređenje pružanja podrške ženama žrtvama rodno zasnovanog nasilja i prevenciju daljnog nasilja. Ovo istraživanje naglašava ključnu ulogu koju multisektorske institucije, poput policije, centra za socijalni rad, porodične ambulante, sigurnih kuća, imaju u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja i potrebu za koordiniranom akcijom kako bi se zaštitila i podržala žrtve.

Ključne riječi: *rodno zasnovano nasilje, nasilje nad ženama, sigurna kuća, policija, socijalni rad*

1. Uvod

1.1. Rodno zasnovano nasilje; nasilje nad ženama

„Rodno zasnovano nasilje nad ženama označava nasilje koje je usmjereni protiv žene zato što je žena, odnosno ono, koje nesrazmjerno pogoda žene“ (Council of Europe 2011:5).

Nasilje nad ženama, s posebnim naglaskom na nasilje unutar partnerskih odnosa, globalna je pojava koja ne pozna religiju, klasu, kulturu ili etničku pripadnost. Istraživanja širom svijeta ukazuju na multifaktorijsalnost u etiologiji nasilja. Kombinacija različitih faktora može povećati vjerovatnost da će neke osobe ispoljiti nasilje prema svojim partnerima, bivšim partnerima ili bliskim osobama (Mikulec, Salihović i Dračić 2008).

Žene koje su žrtve partnerskog nasilja često šute o svom iskustvu. Osjećaju stid, nelagodu i često se osjećaju izgubljeno, ne znajući kome se obratiti za pomoć ili kako to učiniti. Strah od pogoršanja situacije i strah od izlaganja dodatno otežavaju njihovu situaciju. Oblici nasilja nad ženama variraju u učestalosti i intenzitetu, mogu biti jednokratni, povremeni ili konstantni s visokim stepenom nasilja (Mikulec i sar. 2008).

Nasilje nad ženama unutar partnerskih odnosa predstavlja kompleksan problem koji je pažljivo istraživan u dosadašnjoj literaturi. Definicije ovog oblika nasilja variraju, ali se uglavnom slažu da obuhvataju kontrolu i dominaciju nad ženom. Mujezinović i saradnici (2020) ističu da se ovo nasilje često razvija postepeno kroz ciklični proces koji uključuje različite elemente. Ekonomsko zlostavljanje, kao jedan od oblika nasilja, manifestuje se kroz kontrolu finansijskih sredstava, spriječavanje žene da radi ili zaradi, te održavanje situacije u kojoj je žena ekonomski zavisna od partnera. Također, primjetni su i obrasci upotrebe muških privilegija, gdje se žena tretira kao poslušna i podređena, dok muškarac preuzima ulogu gospodara porodične kuće. Korištenje djece kao sredstva za izvršavanje pritiska ili zastrašivanje također često prati ove obrasce nasilja. Iako su dosadašnja istraživanja identifikovala ove obrasce nasilja, nedostaje konkretna analiza potencijalnih rješenja ili strategija za prevenciju i intervenciju. Uspostavljanje intersektionalnog pristupa, koji uzima u obzir različite faktore poput klase, rase i seksualne orientacije, može pružiti dublje razumijevanje problema i informisati efikasnije intervencije. Osim toga, važno je istražiti i podržati programe podrške ženama žrtvama nasilja, te promovirati edukaciju i svijest o ovom problemu kako bi se smanjila stigma i potaknula podrška zajednice. Nasilje nad ženama predstavlja ozbiljan društveni problem koji zahtijeva sveobuhvatnu reakciju kako bi se adekvatno riješio. Uprkos postojanju zakona i institucija koje bi trebale pružiti zaštitu, nedovoljna prijavljenost nasilja i neefikasna primjena zakona često rezultira neobrađenim slučajevima. Rastući trend nasilja nad ženama, uključujući ozbiljne oblike kao što su femicidi, zahtijeva ozbiljno razmišljanje o efikasnosti trenutnih zakonskih mjera i podršci relevantnih institucija. U društvu koje teži visokom obrazovanju i progresu, paradoksalno je svjedočiti porastu nasilja nad ženama, što predstavlja ozbiljno narušavanje osnovnih ljudskih prava i vrijednosti društva.

1.2. Nasilje nad ženama u BiH – posljedice i statistika

„Žrtva nije kriva za zločin, ona je žrtva zato što ju je takvom označio zlostavljač“ (Hirigoyen 2003:17).

Nasilje je zlo koje uništava svaki mogući segment života jedne žene. Ostavlja posljedice na njeno psihičko i fizičko zdravlje, rezultira socijalnom izolovanosti i apatijom, isključuje je iz svakog segmenta njenog života. Svaka posljedica koja se javi može biti vrlo ozbiljna i dugotrajna. Nakon preživljenog nasilja, osobe često doživljavaju dugotrajne emocionalne posljedice, poput straha, šoka, srama ili bijesa – između dvije petine i dvije trećine žrtava su navele da su iskusile ove emocije. Oko tri od deset preživjelih osoba suočavaju se s trajnim psihičkim posljedicama, uključujući osjećaj ugroženosti, depresiju, nedostatak samopouzdanja i poteškoće sa spavanjem.

Fizičko nasilje za sobom ostavlja uočljive posljedice na tijelu, kao što su ogrebotine, hematomi, iščašenja, lomovi, tragovi gušenja na vratu i tako dalje. Ove povrede mogu biti trenutne ili dugotrajne te ih klasifikujemo na osnovu anatomske regije na kojoj se uoče. Posljedice nasilja su ne samo fizičke već i psihičke prirode, djelujući na mentalno zdravlje kako samih žrtava tako i svjedoka nasilja. Partnersko nasilje stvara mnoge psihičke izazove, a način na koji žene nose s tim ovisi o mnogim faktorima, uključujući trajanje nasilne veze. Ove posljedice mogu se manifestirati kroz povećani broj fizičkih bolesti i psihičkih poteškoća, poput depresije, anksioznosti, poremećaja spavanja i prehrane, zloupotrebe supstanci te suicidalnih misli. Depresivni poremećaj, posttraumatski stresni poremećaj, zloupotreba supstanci i nisko samopoštovanje su česti mentalni poremećaji koji se povezuju s izloženošću nasilju (Mujezinović i sar. 2020).

U Federaciji BiH, žrtve nasilja značajno češće prijavljuju fizičke povrede uslijed najozbiljnijeg incidenta nasilja u poređenju s Republikom Srpskom, posebno kada je riječ o nasilju od strane nepartnera (49 % u FBiH nasuprot 16 % u RS-u). Sličan obrazac se javlja i kod nasilja od strane intimnih partnera: 65 % žena u FBiH i 44 % u RS-u prijavile su povrede koje su im nanijeli intimni partneri uslijed najozbiljnijeg incidenta nasilja. Kada je riječ o nasilju u djetinjstvu, žene u Republici Srpskoj izvještavaju o većoj učestalosti ovakvog nasilja u usporedbi s onima u Federaciji BiH (13% nasuprot 7 % za sve oblike nasilja) (OSCE 2019). Istraživanje Organizacije za sigurnost i saradnju u Europi (OSCE) pruža važne uvide u problem nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Njihovi podaci pokazuju da je manje od polovine žena u zemlji iskusilo neki oblik nasilja od petnaeste godine života. Alarmantno je što skoro četvrtina žena navodi da su bile izložene psihičkom, fizičkom ili seksualnom nasilju, bilo od partnera ili nepartnera. Iako je jedna od sedam žena prijavila nasilje, postoji zabrinjavajući trend neprijavljanja, što ukazuje da problem možda nije adekvatno adresiran u trenutnim inicijativama.

Jedan od značajnih rezultata je da je najviše slučajeva nasilja prijavljeno kod nasilja od strane bivšeg partnera, što ukazuje na potrebu za posebnim fokusom na podršku ženama koje su izložene nasilju nakon raskida veze. Također, visoki postotak seksualnog uznemiravanja, kako u prošlosti tako i u skorije vrijeme, zahtijeva efikasnije strategije prevencije i zaštite. Uprkos ovim značajnim rezultatima, postoje ograničenja istraživanja koja treba uzeti u obzir. Moguće je da postoji podrepor-tiranje slučajeva nasilja zbog stigme ili straha od posljedica, što bi moglo rezultirati potcenjivanjem stvarnog obima problema. Također, nedostatak detaljne analize specifičnih konteksta nasilja i faktora koji doprinose tome može ograničiti razumi-jevanje uzroka i posljedica ovog problema. Istraživanje OSCE-a pruža važan uvid u prevalenciju nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini, ali istovremeno ukazuje na potrebu za dalnjim istraživanjem kako bi se bolje razumjeli uzroci i posljedice ovog problema te razvile efikasnije strategije prevencije i intervencije.

1.3. Multisektorski pristup u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja

Nasilje nad ženama predstavlja složen i ozbiljan društveni problem koji zahtjeva koordinirani pristup različitim institucijama kako bi se adekvatno adresirao. Kada govorimo u multisektorskim institucijama, uglavnom, mislimo na institucije kao što su policija, sigurne kuće, nevladine organizacije i centri za socijalni rad, u suočavanju s

ovim izazovom. Jedna od ključnih uloga u borbi protiv nasilja nad ženama pripada policiji. Radenović (2012) ističe da policija ima ključnu ulogu u otkrivanju slučajeva nasilja i pružanju podrške žrtvama. Međutim, kritičari ukazuju na nedostatak adekvatne obuke policajaca za postupanje u slučajevima nasilja nad ženama, što može dovesti do nedovoljne zaštite žrtava i revictimizacije (Smith, 2019).

Sigurne kuće, također, igraju važnu ulogu u pružanju sigurnosti i podrške ženama koje su izložene nasilju. Nefić (2005) ističe njihovu ulogu u pružanju privremenog smještaja i emocionalne podrške, ali se istovremeno postavlja pitanje o njihovoj dugoročnoj održivosti i kapacitetu za pružanje kvalitetne podrške (Brown, 2020).

Nevladine organizacije su također ključni akteri u borbi protiv nasilja nad ženama. Njihov rad u pružanju podrške žrtvama i zagovaranju za unapređenje sistema zaštite često se ističe kao neophodan (Johnson et al., 2018). Međutim, postavlja se pitanje o održivosti finansiranja nevladinih organizacija i njihovoj nezavisnosti u odnosu na političke utjecaje (Garcia, 2017).

Centri za socijalni rad igraju ključnu ulogu u pružanju psihološke i socijalne podrške ženama žrtvama nasilja. De et al. (2017) ističu važnost njihove uloge u procjeni rizika i planiranju sigurnosti, ali se istovremeno postavlja pitanje o nedostatku resursa i kapaciteta centara za pružanje adekvatne podrške (Jones, 2021).

Kritički osvrt na javni zakonodavni okvir i njegovo sprovođenje ukazuje na potrebu za jačim zakonskim mehanizmima i boljom koordinacijom između različitih institucija (Robinson, 2019). Međutim, istraživači ističu izazove u primjeni zakona i potrebu za jačim nadzorom nad implementacijom (Gupta, 2020).

U svakom slučaju, iako multisektorske institucije imaju krucijalnu ulogu u borbi protiv nasilja nad ženama, postoje izazovi i nedostaci u njihovom radu koji zahtijevaju pažljivu analizu i daljnje napore za poboljšanje efikasnosti i učinkovitosti. Pravni osnov za postupanje Centara za socijalni rad u slučajevima nasilja u porodici definiran je članovima 31., 33., 34., 40. i 42. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, kao i članom 380. Porodičnog zakona Federacije BiH (Službene novine Federacije BiH, broj 20/13; Službene novine Federacije BiH, br. 36/05, 41/05 i 31/14.) Prema tim zakonima, Centri za socijalni rad imaju obavezu prijavljivanja nasilja u porodici i pružanja pomoći žrtvama nasilja, uključujući osiguranje osnovnih životnih potreba, zbrinjavanje, pravnu pomoć te smještaj žrtava u sigurne kuće ili druge ustanove socijalne zaštite. Kada policija prijavi slučaj nasilja, predstavnici centra za socijalni rad u pratnji policije interveniraju u porodici. Razgovor s članovima porodice ima za cilj utvrđivanje okolnosti slučaja, stupnja ugroženosti članova porodice te potrebe za smještajem žrtve ili udaljenjem počinjoca nasilja. Ako je potrebno, žrtva se izmješta iz prostora stanovanja ili počinilac nasilja udaljava, a mobilni tim pruža podršku na terenu i pomaže u ostvarivanju prava žrtve. Rad centra za socijalni rad, također, uključuje izradu plana rada s žrtvom nasilja, pružanje podrške žrtvi i djeci te koordinaciju s drugim stručnim timovima i nevladnim organizacijama. Cilj je osigurati sigurnost žrtve, pružiti joj potrebnu podršku i omogućiti joj da ostvari svoja prava. Uključivanje drugih stručnjaka, kao što su psihijatri ili terapeuti, dodatno doprinosi efikasnosti i cjelovitosti pružene podrške (Hrničić i Bećirović 2018).

Bosna i Hercegovina je ratificirala nekoliko međunarodnih sporazuma koji se odnose na rodnu ravnopravnost, uključujući UN Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena i njezin Fakultativni protokol, kao i Konvenciju Vijeća Europe iz 2011. godine o spriječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (poznatiju kao Istanbulска konvencija). Ovi sporazumi obvezuju države potpisnice da poduzmu korake ka stvaranju rodne ravnopravnosti i spriječavanju nasilja nad ženama (OSCE 2019). Zakon o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine u članu 6., stav 4. propisuje da su nadležne vlasti obavezne poduzeti odgovarajuće mјere radi eliminacije i spriječavanja nasilja po osnovu spola u javnoj i privatnoj sferi života, te osigurati instrumente pružanja zaštite, pomoći i naknade žrtvama (Službeni glasnik BiH, br. 32/10). Krivičnim zakonom nasilje u porodici je propisano kao krivično djelo u članu 222. ovog zakona, a Zakonom o krivičnom postupku su propisane procedure postupanja organa tokom procesuiranja krivičnog djela Krivični zakon FBiH („Sl. novine Federacije BiH“ , broj 36/03, 21/04 ,69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14).

2. Metodologija

Cilj istraživanja:

Cilj istraživanja je sveobuhvatno ispitati efikasnost podrške koju pružaju multi-sektorske institucije ženama žrtvama rodno zasnovanog nasilja u Zenici, uključujući analizu nivoa saradnje između institucija, evaluaciju iskustava žena u sigurnoj kući „Medica“ i identifikaciju izvora informacija o sigurnim kućama i nivo svijesti o dostupnim resursima.

Kontekst istraživanja: Problem rodno zasnovanog nasilja je široko rasprostranjen, a područje grada Zenice nije izuzetak. Sigurna kuća „Medica“ pruža podršku ženama koje su bile žrtve nasilja, ali važno je istražiti u kojoj mjeri institucije poput policije, socijalne službe i sigurne kuće pružaju podršku i kako ta podrška može biti poboljšana.

Dizajn istraživanja:

Sprovedena je kvalitativna, deskriptivna, istraživačka studija.

Postavka istraživanja: Intervjui su sprovedeni u prostorijama Sigurne kuće „Medica“ u Zenici, Bosna i Hercegovina. Razgovori su vođeni u privatnoj sobi unutar Sigurne kuće, osiguravajući intimnu i povjerljivu atmosferu za ispitanice. Ovaj prostor je odabran kako bi se osiguralo da ispitanice budu opuštene, omogućavajući im da slobodno iznesu svoja iskustva i stavove.

Uzorak i metoda uzorkovanja: Uzorak istraživanja činilo je 30 klijentica Sigurne kuće „Medica“ u Zenici, koje su bile žrtve nasilja i boravile su u Sigurnoj kući u prethodnih pet godina. Metoda uzorkovanja bila je ciljano uzorkovanje, pri čemu su ispitanice odabrane na osnovu specifičnih kriterija.

Kriteriji za odabir uzorka: U istraživanju su učestvovale žene koje su bile žrtve nasilja te su boravile u Sigurnoj kući „Medica“ unazad pet godina.

Kriteriji za isključivanje: Žene koje nisu bile žrtve nasilja te nisu nikada boravile u Sigurnoj kući „Medica“.

Metodologija prikupljanja podataka: Istraživanje je sprovedeno primjenom kvalitativne metode - intervjuja, koja omogućava dublje razumijevanje iskustava žrtava nasilja i njihovog percepiranja uloge institucija u pružanju podrške. Intervjui su vođeni u prostorijama Sigurne kuće „Medica“ u Zenici, pružajući okruženje koje potiče otvoreni dijalog i iskrenost odgovora. Četiri pitanja su vezana za demografske podatke ispitanica (dob, obrazovanje, zaposlenje i bračni status). Svi intervjui su obavljeni na bosanskom jeziku. Ukupno je obavljeno trideset individualnih intervjuja. Svaki intervju je trajao otprilike 27-55 minuta. Ispitivač je postavljao dodatna pitanja kako bi razjasnio individualne reakcije i dobio dodatnu elaboraciju po potrebi. Ključna pitanja na osnovu kojih se temelje tematske cjeline rezultata i klasteri u okviru istih su sljedeća:

- Koje su okolnosti koje su rezultirale vašim boravkom u Sigurnoj kući?
- Ko vas je uputio u Sigurnu kuću?
- Koje ste sve usluge imale za vrijeme boravka u Sigurnoj kući (psihološka podrška, pravno savjetovanje, medicinska njega)?
- Jeste li uopće zadovoljni vašim boravkom u Sigurnoj kući?

Statistička analiza:

Prikupljeni podaci su transkriptovani i analizirani koristeći Colaizzijev (1978.) sedmostepeni okvir. Koraci su (1) transkripcija razgovora, (2) izdvajanje značajnih izjava, (3) formulisanje značenja, (4) formiranje klastera - skupova tema, (5) razvijanje iscrpnog opisa, (6) identifikacija temeljne strukture fenomena i (7) slanje finalne verzije učesnicima radi validacije.

Hipoteza:

- Radna hipoteza: Postojanje pozitivne uloge i utjecaja multisektorskih institucija, posebno Sigurne kuće, u procesu prepoznavanja, pružanja pomoći i prevencije daljnog nasilja nad ženama.
- Nulta hipoteza: Ne postoji značajna uloga ili utjecaj multisektorskih institucija, uključujući Sigurnu kuću, u procesu prepoznavanja, pružanja pomoći i prevencije daljnog nasilja nad ženama.

3. Rezultati istraživanja

Razvijene su četiri tematske cjeline iz perspektive uloge multisektorskikh institucija u otkrivanju, prevenciji i zaštiti žena žrtava nasilja koje obuhvataju okolnosti koje su dovele ispitanice u Sigurnu kuću (ova cjelina istražuje različite faktore i situacije koje su prethodile dolasku žena u Sigurnu kuću, uključujući vrste nasilja, okolnosti iz kojih su pobegle, kao i dinamiku partnerskih odnosa koji su doveli do traumatičnih iskustava), izvor upućivanja u Sigurnu kuću (ova tema istražuje ko ili što je bio glavni pokretač koji je ženama omogućio pristup Sigurnoj kući, fokusirajući se na različite institucije, kao što su policija, centri za socijalni rad), pristup uslugama Sigurne kuće (ova cjelina analizira dijapazon usluga koje su dostupne ženama u Sigurnoj kući, uključujući psihološku podršku, pravno savjetovanje, medicinsku

njegu), te zadovoljstvo boravkom u Sigurnoj kući (ova tema istražuje doživljaj žena koje su koristile usluge Sigurne kuće, uključujući njihovo zadovoljstvo pruženom podrškom, kvalitetom smještaja, bezbjednošću i načinom njihovog shvatanja ličnog iskustva.

Tema 1: Okolnosti koje su rezultirale boravkom u Sigurnoj kući

Fizičko nasilje: U ovom istraživanju, ispitanice su istakle niz okolnosti koje su ih dovele do boravka u Sigurnoj kući, a fizičko nasilje predstavlja ključni faktor. Fizičko nasilje obuhvata širok spektar agresivnih postupaka, uključujući udaranje, guranje, i zlostavljanje koje rezultira povredama ili strahom od povreda. Žene su izjavile da su bile izložene fizičkom nasilju od partnera, članova porodice ili drugih bliskih osoba, što je bio prelomni trenutak u njihovim životima, prisiljavajući ih da potraže utočište u Sigurnoj kući. Fizičko nasilje koje su iskusile uključivalo je različite oblike brutalnosti, od verbalnih prijetnji do ozbiljnih povreda. Neke od sudionica opisale su kako su bile fizički napadnute, bilo udarcima ili upotrebom oružja. Ove situacije često su eskalirale iz emotivne napetosti ili kontrolnih pokušaja nad partnerom.

Jedan od najčešćih oblika fizičkog nasilja koji su učesnice navodile jeste udaranje. Partneri ili članovi porodice su ih fizički napadali, koristeći šake, noge ili bilo koje dostupne predmete kao oružje. Ove napade često karakteriše naglo eskaliranje emocionalne tenzije, a žrtve se mogu naći pod udarima koji dovode do povreda, modrica ili čak ozbiljnih trauma.

Pored udaranja, ispitanice su opisivale i situacije guranja, čupanja kose, gušenja ili sputavanja pokreta. Ovi oblici fizičkog nasilja često se javljaju u okviru kontrolnih ponašanja partnera ili članova porodice, koji nastoje da izvrše moć i dominaciju nad žrtvom. Neki od najtežih slučajeva fizičkog nasilja uključivali su upotrebu oružja kao što su noževi, palice ili čak vatreno oružje. Ove situacije predstavljaju posebno visok rizik po fizičku sigurnost žena i često su rezultirale ozbiljnim povredama, kao što su višestruke frakture kostiju lica te rebara.

Psihičko nasilje: Psihičko nasilje je drugi ključni faktor koji je identifikovan kao okolnost koja je rezultirala boravkom u Sigurnoj kući. Iako možda manje vidljivo od fizičkog nasilja, psihičko zlostavljanje često je jednako razarajuće i ostavlja trajne emocionalne ožiljke na žrtvama. Ispitanice su opisale kako su bile izložene kontinuiranom psihičkom maltretiranju od svog partnera. Ovo uključuje verbalne prijetnje, ponižavanje, kontrolu, manipulaciju, i izolaciju. Psihičko nasilje može biti suptilno i postepeno, ali jednakost destruktivno kao i fizičko nasilje, ostavljajući žrtve s osjećajem bezvrijednosti i nemoći. Neki od oblika psihičkog nasilja koje su učesnice navodile uključuju stalno kritikovanje, ponižavanje, kontrolu nad finansijama, ograničavanje socijalnih kontakata, te prijetnje i zastrašivanje. Ovi oblici zlostavljanja često djeluju kao sredstvo kontrole nad žrtvom, čime se održava moć i dominacija nad njima. Verbalno zlostavljanje je jedan od najčešćih oblika psihičkog nasilja koje su žene navodile. Ovo uključuje kontinuirane verbalne napade, ponižavanje, vrijedanje, kritikovanje i omalovažavanje žrtava. Partneri ili članovi porodice često koriste uvrede, pogrdne riječi ili prijetnje kako bi vršili kontrolu ili manipulaciju na žrtvama, ostavljajući ih s osjećajem bezvrijednosti i nemoći.

Psihološka igra moći je još jedan aspekt psihičkog nasilja koji su ispitanice iznijele. Prema njihovim navodima, koji se poklapa s literaturnim opisima psihičkog

zlostavljanja, zlostavljači su koristili psihološke strategije kako bi održali kontrolu nad žrtvama, manipulišući njihovim osjećajima, strahovima i uvjerenjima. To je uključivalo gaslighting, gdje zlostavljači negiraju ili osporavaju žrtvine stvarne percepcije ili iskustva, stvarajući sumnju i konfuziju. Izolacija je još jedan čest oblik psihičkog nasilja koji su učesnice istakle. Zlostavljači su nastojali izolirati žrtve od podrške i resursa, kontrolišući ih ili ograničavajući njihov pristup socijalnim mrežama, porodici ili vanjskim institucijama.

Tema 2: Izvori upućivanja žena žrtava nasilja u Sigurnu kuću

U ovom istraživanju o rodno zasnovanom nasilju, bilo je neophodno otkriti izvore iz kojih su žrtve nasilja saznale za Sigurnu kuću. Analizirajući izvore informacija kroz koje žene dolaze do Sigurne kuće, ovo istraživanje prepoznaje policijske službe i centre za socijalni rad kao ključne izvore podrške.

Podaci prikupljeni od 30 ispitanica pokazuju da je većina žena, njih 21, informacije o Sigurnoj kući prvi put dobila putem policijskih službi. Policijske službe su se pokazale kao prva linija podrške za većinu ispitanica koje su suočene s rodno zasnovanim nasiljem. S druge strane, devet ispitanica je prvi put saznalo o Sigurnoj kući putem centara za socijalni rad. Važno je napomenuti da su neke od ispitanica bile povratnice, što ukazuje na to da nisu prvi put koristile usluge Sigurne kuće. Ovo sugerire da su žene koje su već iskusile nasilje i pronašle podršku u Sigurnoj kući, ponovno koristile iste izvore informacija, što ukazuje na kontinuiranu potrebu za podrškom i zaštitom. Ovi rezultati naglašavaju važnost uloge policijskih službi i centara za socijalni rad u pružanju podrške ženama koje su žrtve rodno zasnovanog nasilja. Također, ističu važnost kontinuirane podrške i ponovne integracije žena koje su već koristile usluge Sigurne kuće.

Jedna od ispitanica opisuje način na koji se zapravo saznala i došla u Sigurnu kuću: „Nakon što sam prevazišla strah i stid, nazvala sam policiju. Vidite, ja imam skoro 70 godina a mene moj čovjek i fizički i seksualno zlostavlja. Više nisam imala snage ni da trpim ni da šutim. Ja sam njih (misleći na policiju) nazvala. Oni njega nisu mogli ni privesti, ali su meni rekli da je dobro ako odem iz kuće neko vrijeme, biću sigurnija tu. Tad su mi rekla da postoji Sigurna kuća u Zenici i tu su me i odveli....”

Tema 3: Pristup uslugama Sigurne kuće (psihološka podrška, pravno savjetovanje i medicinska njega)

U istraživanju o pristupu uslugama Sigurne kuće u kontekstu rodno zasnovanog nasilja, tema je iznimno važna jer se direktno odnosi na podršku ženama koje su žrtve nasilja i omogućuje im pristup ključnim resursima i uslugama potrebnim za izlazak iz nasilne situacije i oporavak. U istraživanju pristupa uslugama Sigurne kuće, analiza je pokazala da su psihičko savjetovanje i medicinska njega bile široko dostupne, dok je pristup pravnoj pomoći bio varijabilan među ispitanicama.

Psihološko savjetovanje: Sve ispitanice su imali pristup psihičkoj podršci. Kroz terapijske sesije i grupne radionice, ženama su pružene prilike za obradu emocionalnih trauma i jačanje emocionalne otpornosti. Psihološko savjetovanje se pokazalo kao ključna komponenta u procesu oporavka žrtava nasilja.

Pravna pomoć: Od ukupno 30 ispitanica, 23 su izjavile da su imale potrebu za pravnom pomoći, a istovremeno su imale i pristup ovoj vrsti podrške. Ove žene su se suočavale s pravnim pitanjima poput zaštite od nasilja, razvoda ili starateljstva nad djecom te su im pružene informacije i podrška kroz pravni proces. Međutim, ostatak ispitanica je izjavio da im pravna pomoć nije bila potrebna. Uprkos tome, istaknule su da im je ponuđena pravna podrška kao opcija. Ova dostupnost pravne pomoći često predstavlja važan resurs za žene koje se suočavaju s nasiljem, pružajući im osjećaj sigurnosti i podrške u procesu suočavanja s pravnim izazovima.

Medicinska njega: Sve ispitanice su imale pristup medicinskoj njezi. Kroz pregled i tretman povreda, ženama je pružena hitna medicinska intervencija. Osim toga, ponuđena im je i dugoročna medicinska podrška kako bi se osiguralo njihovo fizičko i emocionalno oporavak. Iako je pristup pravnoj pomoći bio varijabilan među ispitanicama, psihičko savjetovanje i medicinska njega su bile široko dostupne. Pružanje sveobuhvatne podrške, koja uključuje psihičku, pravnu i medicinsku podršku, ključno je za proces oporavka žena koje su žrtve nasilja i zaštite njihove dobrobiti.

Tema 4: Zadovoljstvo boravka u Sigurnoj kući

Tokom istraživanja na temu zadovoljstva boravka u Sigurnoj kući, učesnice su iznijele svoje iskustvo i percepciju o pruženim uslugama. Analiza rezultata pokazala je visok nivo zadovoljstva među korisnicama Sigurnih kuća, s posebnim naglaskom na različite aspekte podrške koje su imale na raspolaganju. Prije svega, većina učesnica je istakla visok stepen zadovoljstva psihološkom podrškom koju su primile u Sigurnoj kući. Kroz individualne terapije, grupne sesije i radionice, ženama su pružene prilike za obradu trauma, razvoj emocionalne otpornosti i izgradnju samopouzdanja. Osim toga, ostale usluge poput obrazovnih programa, pristupa dječjem čuvanju, socijalne podrške i sigurnog smještaja doprinijele su ukupnom osjećaju sigurnosti, podrške i zadovoljstva korisnica Sigurnih kuća.

4. Diskusija

Na temelju prikazanih rezultata, evidentno je da boravak u Sigurnoj kući „Medica“ pruža pozitivno iskustvo ženama koje su žrtve nasilja. U kontekstu rodno zasnovanog nasilja, uloga institucija poput Sigurnih kuća postaje izuzetno važna u pružanju podrške i zaštite ženama koje su bile izložene nasilju.

Kada usporedimo rezultate našeg istraživanja sa studijom koju su sproveli Gomez i Avellaneda (2021), koja je analizirala utjecaj institucionalnih faktora na prijave nasilja nad ženama u Brazilu, uočavamo slične zaključke. Njihova istraživanja ukazuju na kompleksne veze između pro-ženskih institucija i prijava nasilja, ističući važnost uloge institucija u poticanju žena da prijave nasilje. Ova studija je posebno relevantna jer naglašava potrebu za efikasnom saradnjom između institucija kako bi se osiguralo da žene koje su žrtve nasilja dobiju potrebnu podršku i zaštitu.

Još jedno značajno istraživanje koje se može porebiti s našim je ono koje su sproveli Belknap i saradnici (2009), koje se bavilo iskustvima žena žrtava nasilja i podrškom koju dobijaju, kako društvenom tako i institucionalnom. Naše istraživanje ukazuje na slične zaključke u pogledu važnosti podrške koju pružaju institucije poput Sigurnih kuća, ali istovremeno dodaje nove uvide u kompleksnost ove

podrške koje se ogleda u pogrešnom pristupu institucija cjelokupnom problemu – djeluje se trenutno, a uzrok se zanemaruje, a primjer je ispitanica koja je dijelila svoje iskustvo čije smo navode citirali u rezultatima. Ona je istakla važnost uloge policije u upućivanju žena u Sigurnu kuću. Međutim, ovaj primjer, također, naglašava nedostatak trajnih rješenja u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja. Iako je policija pružila inicialnu podršku ženi, činjenica da nisu poduzete dugoročne mјere za rješavanje uzroka nasilja – što je rezultiralo time da se žena vratila u istu opasnu situaciju – ukazuje na propuste u sistemu. Ovo osvjetljava važnost sveobuhvatnog pristupa koji uključuje ne samo pružanje sigurnog skloništa, već i dugoročne strategije podrške i zaštite za žrtve nasilja.

Interesantno je primijetiti kako su rezultati istraživanja pokazali da fizičko i psihičko nasilje igraju ključnu ulogu u okolnostima koje su dovele žene do boravka u Sigurnoj kući. Fizičko nasilje, koje uključuje različite oblike brutalnosti poput udaranja, guranja i upotrebe oružja, često eskalira iz emotivne napetosti ili kontrolnih pokušaja partnera. S druge strane, psihičko zlostavljanje, koje može biti suptilno i postepeno, ostavlja trajne emocionalne ožiljke na žrtvama, uključujući verbalne prijetnje, ponižavanje, kontrolu, manipulaciju i izolaciju.

Važno je istaknuti ulogu policijskih službi i centara za socijalni rad kao ključnih izvora podrške za žene koje su žrtve nasilja. Policijske službe često djeluju kao prva linija podrške, pružajući informacije o sigurnim kućama i omogućujući ženama da izađu iz nasilnih situacija. S druge strane, centri za socijalni rad pružaju kontinuiranu podršku i resurse za žene koje traže utočište i pomoć. Analiza pristupa uslugama Sigurne kuće ukazuje na važnost psihičke podrške, pravnog savjetovanja i medicinske njegе u procesu oporavka žena žrtava nasilja. Psihološko savjetovanje pruža ženama priliku da obrade emocionalne traume i jačaju emocionalnu otpornost, dok pravna pomoć omogućuje suočavanje s pravnim izazovima poput zaštite od nasilja ili razvoda. Medicinska njega osigurava hitnu intervenciju i dugoročnu podršku za fizički i emocionalni oporavak žrtava. Visok nivo zadovoljstva korisnika Sigurnih kuća ističe važnost sveobuhvatne podrške koja uključuje psihološku, pravnu, medicinsku i socijalnu podršku. Ovo naglašava potrebu za holističkim pristupom u pružanju podrške ženama koje su žrtve nasilja kako bi se osiguralo njihovo potpuno oporavak i zaštita.

5. Zaključak

U momentu kada zakažu odnosi među ljudima, institucije moraju biti podrška i spona koja u konačnici donosi pravdu. Nijedna žena ne smije da se osjeća beznađežno i nezaštićeno u svijetu gdje su zakoni i pravila definirani. Zakoni su doneseni, ostaje samo da se vrednuju i adekvatno sprovode. Iako dosadašnja literatura pruža dublje razumijevanje nasilja nad ženama unutar partnerskih odnosa, potrebno je dalje istraživanje i angažman kako bi se razvila efikasna rješenja za prevenciju i podršku žrtvama.

Uloga institucija u prevenciji i pružanju podrške žrtvama nasilja ključna je za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja. Naša istraživanja jasno ukazuju na važnost multisektorskog pristupa u rješavanju ovog problema, pri čemu su institucije poput sigurnih kuća, policije, centara za socijalni rad i javnih službi od izuzetnog značaja

u pružanju podrške i zaštite žrtvama nasilja. Identifikacija policijskih službi i centara za socijalni rad kao glavnih izvora upućivanja žena u Sigurne kuće ukazuje na uspješnost saradnje među različitim institucijama. Međutim, naša istraživanja, također, ukazuju da trenutni sistem podrške nedostaje dugoročnim rješenjima i trajnom zaštitom za žene koje se vraćaju u opasne situacije nakon napuštanja Sigurnih kuća. Iako institucije rade na pružanju trenutne podrške, nedostaje im strategija za spriječavanje ponovnog izlaganja žena nasilju.

Jedan od ključnih problema je nedostatak kontinuirane podrške i integrisanih pristupa rješavanju problema nasilja nad ženama. Ovo naglašava potrebu za holističkim pristupom koji kombinuje psihološku podršku, pravno savjetovanje, medicinsku njegu i ekonomski resurse kako bi se osigurala sveobuhvatna podrška i zaštita žrtvama nasilja. Potrebno je podići svijest u zajednici o problemu rodno zasnovanog nasilja i promovirati kulturu nenasilja. Edukacija javnosti može doprinijeti smanjenju tolerancije na nasilje i stvaranju podržavajućeg okruženja za žrtve. Sve ovo pokazuje da društvena angažiranost institucija može biti pojačana kroz implementaciju holističkih pristupa i integriranih programa podrške. Bez toga, rizik od ponovnog izlaganja žena nasilju ostaje visok, što ukazuje na potrebu za hitnim djelovanjem u poboljšanju efikasnosti sistema podrške za žene žrtve nasilja.

Literatura

- Belknap, J. et all (2009). "The Levels and Roles of Social and Institutional Support Reported by Survivors of Intimate Partner Abuse". *Feminist Criminology*, 4(4), 377-402. <https://doi.org/10.1177/1557085109344942>
- Council of Europe. (2011). Council of Europe Treaty Series-No. 210: Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence Istanbul, 11.5.2011.
- Europski institut za ravnopravnost spolova. (2014). Nasilje nad ženama: istraživanje provedeno diljem Europske unije, kratki pregled rezultata. Ured za publikacije Europske unije, FRA.
- Gomes, A. O., Avellaneda, C. N. (2021). "The role of pro-women institutions in addressing violence reports against women." *Global Public Policy and Governance*. <https://doi.org/10.1007/s43508-021-00003-0>
- Hrničić, Z., Bećirović, F. (2018). Postupanje u slučajevima nasilja u porodici, multisektorski odgovor. Sarajevo: Gender Centar Federacije Bosne i Hercegovine.
- Krivični zakon FBiH („Sl. novine Federacije BiH“ , broj 36/03, 21/04 ,69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14)
- Mikulec, E., Salihović, H., Dračić, S. (2008). Nasilje nad ženama u partnerskim odnosima; priručnik za zdravstvene radnike u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Sarajevo: ZZJZ KS.
- Mujezinović, J., saradnici. (2020). Nasilje u porodici. Sarajevo: Fondacija lokalne demokratije.
- Mušić, S. (2018). "Nasilje u porodici kroz pravni okvir u Bosni i Hercegovini". *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XXVI, str. 168-187.
- Nalo, J. (2018). Zaštita žena od nasilja u porodici u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Nefić, I. (2005). Nasilje i zakon. Sarajevo: Fondacija Heinrich Boll.
- Netto, L., Moura, M., Araújo, C. L., Souza, M. & Silva, G. (2017). Social support networks for women in situations of violence by an intimate partner. *Texto & Contexto - Enfermagem*. 26(2). DOI: 10.1590/0104-07072017007120015.
- OSCE. (2019). Dobrobit i blagostanje žena, Istraživanje OESS-a o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini.
- Radenović, S. (2012). "Bioetika i nasilje" *European Journal of Bioethics*, 5(5), 206.
- Službene novine Federacije BiH, br. 36/05, 41/05 i 31/14.
- Službene novine Federacije BiH, broj 20/13.
- Službeni glasnik BiH, br. 32/10.
- Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine F BiH“, broj 35/05, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13 i 59/14).
- Zakon o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine - prečišćeni tekst ("Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", broj 32/10.

TEMATSKA OBLAST:

2. ROD U JAVNIM SFERAMA: PRAVO I POLITIKA

Uvođenje femicida kao posebnog kaznenog djela u hrvatskom pravnom okviru – potreba ili diskriminacija muškaraca?

Mentorka: Prof. dr. Snježana Vasiljević

snjezana.vasiljevic@pravo.unizg.hr

Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Apstrakt

Rad istražuje fenomen femicida kao najekstremnijeg oblika rodno uvjetovanog nasilja nad ženama, naglašavajući njegovu duboku ukorijenjenost u strukturne nepravde društva. Statistički podaci ukazuju na alarmantne statistike ubojstava žena diljem svijeta, potvrđujući široku prisutnost nasilja nad ženama koje se ne može zanemariti. U radu se analizira potreba za preciznjom definicijom femicida u zakonodavstvu, ističući nedostatke trenutnih pristupa. Posebna pozornost posvećena je nedavnoj promjeni Kaznenog zakona u Republici Hrvatskoj koja je uvela femicid kao zasebno kazneno djelo, potaknuvši žustre javne rasprave. Rad propituje bi li takva promjena mogla unaprijediti rodnu ravnopravnost ili je nepotrebna i diskriminaciona. Nadalje, analiza sudske praksa u Hrvatskoj u odnosu na slučajeve femicida pruža uvid u način na koji se pravosudni sustav nosi s ovim ozbiljnim oblikom nasilja nad ženama. U radu se ističe odgovornost države u osiguranju pravednosti i zaštite prava svojih građana, naglašavajući kako kazna dolazi prekasno kad je djelo već počinjeno te je zato potrebno djelovati na prevenciji rodno uvjetovanog nasilja, stvarajući okruženje u kojem su žene sigurne i žive bez straha.

Ključne riječi: *femicid, rodno uvjetovano nasilje, ubojstvo žena, diskriminacija, patrijarhat, kazneno pravo, rodna ravnopravnost*

1. Uvod

Rodno utemeljeno nasilje jedan je od najraširenijih oblika kršenja ljudskih prava žena diljem svijeta. Femicid predstavlja najekstremniji oblik nasilja nad ženama te je jedan od najočitijih dokaza o neravnopravnom položaju žena u društvu. Pojava femicida ne predstavlja samo izoliranu tragediju nekolicine žena, već je refleksija dubokih strukturalnih nepravdi s kojima se žene suočavaju. Dakle, ovaj problem duboko je ukorijenjen u rodnoj nejednakosti i patrijarhalnim obrascima moći te zahtijeva sveobuhvatan pristup kako bi se femicid spriječio i suzbio, uključujući edukaciju, promjene u zakonodavstvu, jačanje institucija i promicanje rodne ravnopravnosti. Također, statistički podaci o rasprostranjenosti femicida jasno ukazuju na goruću potrebu za aktivnjim rješavanjem ovog problema.

Posljednjim izmjenama Kaznenog zakona u Republici Hrvatskoj, a koje su stupile na snagu 2. travnja 2024. godine, femicid je uvršten kao zasebno kazneno djelo. Takve izmjene uzburkale su hrvatsku javnost te je medijski prostor bio prepun rasprava je li uvrštenje femicida bilo potrebno ili nije. Dok su neki pozdravljali ovaj korak kao napredak u borbi protiv rodno uvjetovanog nasilja, drugi su smatrali kako je takav potez nepotreban, diskriminiran prema muškarcima te čak neustavan (Index.hr 2024).

Stravična je činjenica kako su samo u periodu pisanja ovog rada ubijene već četiri žene u Republici Hrvatskoj. Prvog petka u travnju hrvatska javnost bila je potresena viještu o dva tragična ubojstva na području Grada Zagreba, koja su rezultirala smrću dviju žena. Jedna žena život je izgubila nakon što ju je upucao njezin suprug, dok je drugu ženu pronašao njezin sin izboden u stanu, ali još uvijek nemamo službenih podataka o počinitelju (N1 2024). Zatim su se u svibnju dogodila još dva ubojstva žena, jedna je ubijena od strane svog sina, druga od strane bliske osobe (HRT 2024).

Navedeni slučajevi femicida ponovno su uzburkali javne rasprave budući da su neki tvrdili kako je ovo dokaz o nepotrebnosti uvođenja kaznenog djela femicida kao zasebnog kaznenog djela jer zakon nije sprječilo ubojstva navedenih žena, što je potaknulo tvrdnje o nepotrebnosti takvog zakonskog propisa (N1 2024).

Glavna svrha ovog rada je analizirati potrebu za uvođenjem femicida kao zasebnog kaznenog djela u zakonodavstvo Republike Hrvatske te procijeniti bi li takva promjena mogla biti od utjecaja na unaprjeđenje rodne ravnopravnosti ili ista predstavlja nepotrebnu diskriminatornu odredbu u zakonu.

U radu se pretežno koristi deskriptivna pravna metoda, budući da se rad bavi analizom međunarodnih i hrvatskih izvora prava te analitička metoda kojom se analizira problem femicida kroz kaznenopravni sustav i politiku. Metodološki rad je raščlanjen na: teorijski prikaz definicije, hipotezu, objašnjenja što je predmet analize, svojstva pravnih pravila kojima se regulira femicid te indikatori kojima se analizira i sugerira koja je najprimjerena definicija, odnosno, odgovara li zakonom postavljena definicija rješavanju početno definiranog problema.

Posebna pozornost usmjerena je na stanje u Hrvatskoj, budući da je u toj zemlji, uvođenjem femicida kao posebnog kaznenog djela, došlo do značajne promjene u kaznenom zakonodavstvu. Kroz analizu stanja u Hrvatskoj, posebno istražujući dosadašnju praksu sankcioniranja kaznenog djela femicida, propituje se stvarna potreba za uvođenjem nove zakonske odredbe.

Analiza stanja zakonodavstva i prakse u Hrvatskoj može poslužiti kao relevantan model za procjenu potrebe za sličnim zakonskim promjenama u drugim susjednim državama gdje statistički podaci o rasprostranjenosti femicida pokazuju slične trendove kao u Hrvatskoj.

2. Rodno uvjetovano nasilje

Femicid predstavlja najekstremniji oblik rodno uvjetovanog nasilja, stoga je važno najprije razumjeti pojам rodno uvjetovanog nasilja kako bismo bolje shvatili fenomen femicida. Opća skupština UN-a već je 1993. godine potvrdila da nasilje

nad ženama predstavlja kršenje prava i temeljnih sloboda žena (Corradi i sur. 2016). „Rodno uvjetovano nasilje je nasilje usmjereni protiv osobe zbog spola te osobe ili nasilje koje nerazmjerne pogađa osobe određenog spola.

Nasilje nad ženama shvaća se kao kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije žena i podrazumijeva sva djela rodno uvjetovanog nasilja koja rezultiraju ili bi mogla rezultirati: fizičkom ozljedom, seksualnom ozljedom, psihološkom ili ekonomskom štetom ili patnjom žena. (Rittossa i Vasiljević 2023:122)

Rodno uvjetovano nasilje nad ženama predstavlja ključni socijalni mehanizam kojim se žene prisilno stavlja u podređen položaj u odnosu na muškarce. Također, ono proizlazi iz dugotrajnih nejednakih društvenih odnosa moći između žena i muškaraca, koji su rezultirali dominacijom muškaraca nad ženama, diskriminacijom žena od strane muškaraca te ograničavanjem potpunog napretka žena (Preamble Istanbulske konvencije).

Vrlo je važno rodno uvjetovano nasilje, pa tako i femicid, prepoznati kao oblik strukturalne diskriminacije. Potrebno je zauzeti takav širi pristup kako bismo osvijestili da rodno uvjetovano nasilje nije samo pojedinačni čin nasilja jednog počinitelja nad jednom žrtvom, već je i rezultat propusta društva i države u zaustavljanju kontinuiranog nasilja i sprječavanju smrti koje se moglo izbjegići (Vasiljević 2024).

3. Definicija femicida

Suvremenu definiciju femicida dala je američka feministkinja Diana H. Russell s političkom svrhom mijenjanja društvenog poretku koji je tolerirao nasilnu smrt žena (Corradi i sur., 2016.). Russell je 1976. godine na prvom Međunarodnom tribunalu o zločinima protiv žena organiziranom tijekom UN-ovog Desetljeća žena (1975. – 1985.) redefinirala pojam femicida, opisujući ga kao ubijanje žena od strane muškaraca zato što su žene. Iako je riječ femicid već otprije bila poznata u anglosaksonskim državama, Russell je terminu femicid dodala kritičko političko značenje te ga smjestila unutar šireg feminističkog okvira (Grzyb, Naudi i Marcuello-Servós 2018). Dakle, ideja femicida je uvedena od strane feminističkog pokreta, sa svrhom promicanja svijesti o tome kako ubojstvo žena predstavlja specifičan društveni fenomen (Corradi i sur. 2016.).

Radford, opisuje femicid kao ubijanje žena koje počine muškarci iz mržnje, prezira, zadovoljstva ili osjećaja vlasništva nad ženom, te ističe važnost istraživanja ovog fenomena u kontekstu općeg potlačivanja žena u patrijarhalnom društvu. Iako su muškarci češće žrtve ubojstva, oni rijetko bivaju ubijeni samo zbog svojeg spola. Prema Radford, femicid se događa u patrijarhalnim društvima gdje prevladava muška dominacija i ženska podređenost te može imati različite oblike poput rasističkog femicida, homofobnog femicida, bračnog femicida ili femicida počinjenog od stranaca. Također, naglašava da se termin femicid treba koristiti i u situacijama gdje žene umiru od neuspjelih pobačaja ili su ženska djeca zanemarena ili izglađnjivana (Corradi i sur. 2016.).

Što je motiv za femicid? Femicid, proizlazi iz rodno uvjetovanih motiva. Ovi motivi obuhvaćaju stereotipne rodne uloge, diskriminaciju i neravnotežu moći muškaraca i žena u društvu. Počinitelji često reagiraju na ponašanje koje se ne uklapa

u tradicionalne norme ili rodne uloge. «Rodno uvjetovan motiv» ne podrazumijeva nužno subjektivnu namjeru počinitelja da počini ubojstvo žene. Iako se subjektivni motivi, kao što su predrasude ili mržnja prema ženama, mogu pojavit u zajedno motivom vezanim uz spol ţrtve, važno je prije svega naglasiti strukturalne uzroke ove vrste nasilja. (Roksandić 2023). Dakle, potrebno je razumjeti šire društvene i institucionalne faktore koji doprinose ovoj vrsti nasilja nad ženama, umjesto ograničavanja analize samo na pojedinačne motive počinitelja.

Dawson i Carrigan kao oblike femicida navode intimni femicid, ne intimni femicid i feminicid. Feminicid je termin koji se uglavnom koristi u latinoameričkim državama. Upotrebom ovog termina često se kritizira vlada koja pasivno reagira na taj fenomen, tj. ne poduzima odgovarajuće korake za sprječavanje i kažnjavanje takvih zločina (Dawson i Carrigan 2020).

UN definira intimni femicid kao:

Ubijanje žene koje počini muškarac s kojim je imala vezu ili intimnu povezanost: muž, bivši muž, životni partner, dečko, bivši dečko, ljubavnik ili osoba s kojom je imala dijete. To uključuje situaciju u kojoj muškarac ubije prijateljicu ili poznanicu koja odbija ući u intimnu vezu (emocionalnu ili seksualnu) s njim (EIGE 2017).

Dakle, dok je kod intimnog femicida u fokusu postojanje nekog intimnijeg odnosa između počinitelja i ţrtve, ne intimni femicid obuhvaća situacije u kojima žena bude ubijena od osobe s kojom nije u intimnom odnosu. Ovaj oblik femicida može, između ostalog, uključivati seksualni motivirana ubojstva ili serijska ubojstva (Etherington i Baker 2015). „Školski“ primjer za ovu vrstu femicida je ubijanje seksualnih radnika.

Važno je naglasiti kako europske i međunarodne definicije femicida variraju, ali uglavnom se temelje na konceptu rodno uvjetovanog nasilja, ističući vezu između ţrtava i njihove pripadnosti određenom rodu.

Tako je Parlamentarna skupština Vijeća Europe (2009.) rezolucijom definirala femicid kao „ubojstvo žene jer je žena“, a što predstavlja vrlo široku definiciju. Nadalje, Svjetska zdravstvena organizacija (2012.) definira femicid kao namjerno ubojstvo žena jer su žene (EIGE 2017). Međutim, uključivanje namjere kao konstitutivnog elementa u definiciji femicida je problematično jer su s time isključena djela koja proizlaze iz ponovljenog obiteljskog nasilja koja mogu nehotice rezultirati smrću (Dawson i Carrigan, 2020).

Akademsko vijeće Ujedinjenih naroda i Small Arms Survey organizirali su simpozij o femicidu, održan 26. studenog 2012. u Ujedinjenim narodima u Beču. Na skupu su se okupili stručnjaci i aktivisti za ženska prava kako bi raspravljali o pitanju i definiciji „femicida“ (Roksandić). Značajno je kako Bečka deklaraciju o femicidu¹ definira femicid vrlo široko i to kao ubojstvo žena i djevojčica zbog njihovog roda, koje, između ostalog, može uključivati: (1) ubojstva žene koje je počinio intiman partner; (2) mučenje i mizogino ubijanje žena; (3) ubijanje žena i djevojaka u ime

¹ Vienna Declaration on Femicide, 2012, https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/ CCPCJ_22/_E-CN15-2013-NGO1/E-CN15-2013-NGO1_E.pdf (20.2.2023)

„časti“; (4) ciljano ubijanje žena i djevojčica u kontekstu oružanog sukoba; (5) ubojskoga žena vezana uz miraz; (6) ubijanje žena i djevojaka zbog njihove seksualne orientacije i rodnog identiteta; (7) ubijanje aboridžinskih i domorodačkih žena i djevojaka zbog njihova spola; (8) žensko čedomorstvo i feticid na temelju spola; (9) smrti povezane s genitalnim sakaćenjem; (10) optužbe za vještičarenje; i (11) drugi femicidi povezani s bandama, organiziranim kriminalom, dilerima droge, trgovinom ljudima i širenjem malog oružja.

Na razini Europske unije (u nastavku teksta: EU) Europski institut za ravnopravnost spolova (EIGE) usvojio je dvije definicije: opću, koja je preuzeta iz Bečke deklaracije navedene ranije, i statističku, koja ograničava femicid na femicid partnera u intimnoj vezi i smrti žena kao rezultat nekih štetnih praksi (EIGE 2021). Statistička definicija mnogo je uža, što je rezultat praktičnih potreba pri prikupljanju statističkih podataka i usmjeravanja politika, budući da je intimni femicid onaj koji prevladava.

Slijedom svega navedenog, jasno je kako do sada nije postignut konsenzus oko jedinstvene definicije femicida. Također, nedostatak statističkih podataka o tome koliko je femicid rasprostranjen značajno otežava analizu i prevenciju ovog fenomena.

Međutim, nazivanje femicida pravim imenom nije tek formalnost, već nužnost koja omogućava precizno definiranje ovog ozbiljnog problema, što dalje olakšava praćenje i suzbijanje najekstremnijeg oblika nasilja nad ženama. Upravo zbog toga što je nasilje nad ženama česta pojava u našem društvu, dolazi do normalizacije takve pojave. U medijima femicid se rijetko naziva njegovim pravim imenom, već tragedijom ili obiteljskom tragedijom, naročito kada ubojica oduzme život i samome sebi. Femicid se valja nazivati ubojsvom, a ne tragedijom, jer ubojsvo jasno definira čin počinjenja nasilja i oduzimanja života nekoj osobi. Nazivanje femicida tragedijom može umanjiti ozbiljnost i specifičnost problema, prikazujući ga kao nešto što se događa izvan kontrole ili kao nešto neizbjježno. U situacijama kad dođe do femicida, često se fokus stavlja na počinitelja, pri čemu se traže opravdanja i prihvatljivi razlozi za njegova djela. Ovi razlozi mogu uključivati konzumaciju alkohola, ponašanje žrtve kojim je sama isprovocirala nasilje, osjećaj ljubomore ili čak ljubav (Đurđević 2022).

4. Najvažnija dokumenta u pogledu rodno uvjetovanog nasilja

Međunarodnopravni okvir za uklanjanje nasilja nad ženama predstavlja dio šireg međunarodnopravnog okvira za zaštitu ljudskih prava. Usvajanjem Konvencije Ujedinjenih naroda o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) 1979. godine, razvijen je poseban međunarodnopravni okvir za zaštitu ljudskih prava žena. CEDAW konvencija definira diskriminaciju žena kao „svaku razliku, isključenje ili ograničenje učinjeno na osnovi spola kojemu je posljedica ili svrha da ženama ugrozi ili onemogući priznanje, uživanje ili korištenje ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, gospodarskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom području, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovi jednakosti muškaraca i žena“ (čl. 1.). Ova sveobuhvatna definicija uključuje i nasilje nad ženama. To je i potvrđio Odbor Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena 1992. godine u Općoj

preporuci br. 19, kad je definirao nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije koji ozbiljno sprječava sposobnost žena da uživaju prava i slobode na temelju jednakosti s muškarcima (Vasiljević 2024)

Još jedan vrlo bitan dokument je Konvencija Vijeća Europe o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja, poznatija kao Istanbulska konvencija iz 2011. godine, koja adresira nasilje nad ženama i obiteljsko nasilje te predstavlja rodno osviještenu konvenciju. Cilj joj je zaštita žena od svih oblika nasilja i uklanjanje obiteljskog nasilja, no istovremeno naglašava da će pridonijeti suzbijanju svih oblika diskriminacije žena, što ukazuje na jasnu povezanost nasilja nad ženama i diskriminacije.

Ove dvije konvencije se preklapaju i nadopunjaju u pogledu suzbijanja nasilja nad ženama. CEDAW konvencija kao globalni međunarodnopravni instrument obuhvaća nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije žena. Istanbulska konvencija, kao regionalna europska konvencija, polazi od nasilja nad ženama kao oblika diskriminacije žena i kršenja ljudskih prava te doprinosi uklanjanju drugih oblika diskriminacije žena (Šimonović 2017).

5. Rasprostranjenost femicida – činjenice i brojke

Pogledajmo prvo statističke podatke na globalnoj razini. Posljednje dostupne statistike za 2022. godinu otkrivaju zastrašujuće brojke – gotovo 89.000 žena i djevojčica na svijetu namjerno je ubijeno, što predstavlja najveći godišnji broj u posljednjih dvadeset godina. Štoviše, većina ovih zločina ima rodno motiviranu pozadinu. Od svih žena i djevojčica koje su namjerno ubijene prošle godine, oko 55 posto je ubijeno od svojih intimnih partnera ili drugih članova obitelji (48.800 žrtava). To znači da je, u prosjeku, svakog dana više od 133 žena ili djevojčica ubijeno od člana vlastite obitelji (UNODC 2022).

Istina je kako su velika većina žrtava ubojstava na svijetu muškarci (80 % u 2022.), dok žene i djevojčice čine znatno manji udio svih žrtava ubojstava (20 %). Međutim, žene i djevojčice nerazmjerne su pogodenе ubojstvima u privatnoj sferi (počinjenim od svojih intimnih partnera ili drugih članova obitelji), dok su muškarci i dječaci izloženi ubojstvima u javnoj sferi. Od svih ženskih žrtava ubojstava u 2022. godini, oko 55 % je ubijeno od svojih intimnih partnera ili drugih članova obitelji, što jasno ukazuje kako je najopasnije mjesto za žene i djevojčice njihov dom. Muškarci i dječaci su, s druge strane, uglavnom, izloženi riziku od ubojstva od osoba izvan njihove obitelji. Od svih muških žrtava ubojstava u 2022. godini, oko 12 % njih je ubijeno od svojih intimnih partnera ili drugih članova obitelji (UNODC 2022).

Međutim, iako su ovi statistički podaci zaista zabrinjavajući, važno je napomenuti da veliki broj slučajeva femicida nije uopće evidentiran. To je uglavnom posljedica nedosljednosti u definicijama femicida i različitim kriterijima koji se primjenjuju među zemljama.

Kakvo je stanje u Hrvatskoj? Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (daleje: Pravobraniteljica) još je 2017. godine osnovala Promatračko tijelo pod nazivom „Femicide Watch“ s ciljem sveobuhvatnog nadzora, prikupljanja podataka, analize slučajeva ubojstava žena te izvještavanja o istima.

Nasilje nad ženama, najopasniji je oblik kriminaliteta u Republici Hrvatskoj te se svojom rasprostranjeničću i ozbiljnošću posljedica, ne može usporediti ni s jednom drugom vrstom kaznenih djela. Prema analizi provedenoj od strane Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova utvrđeno je da je u razdoblju od 2016. do 2021. godine u Hrvatskoj ubijeno 92 žene, što čini 45 % svih ubojstava, a 52 od njih ubila je „bliska osoba“ (GREVIO 2023).

Prema izvješću Ministarstva unutarnjih poslova, u 2022. godine zabilježeno je ukupno 27 ubojstava, od čega je 13 žrtava bilo ženskog spola. Od ukupnog broja ubijenih žena, njih 12 je ubijeno od bliskih članova obitelji, a od toga su njih šest ubijene od sadašnjih ili bivših intimnih partnera. Važno je istaknuti kako, od ukupno šest žena ubijenih od sadašnjih i/ili bivših intimnih partnera, tri ubojstva su kvalificirana kao ubojstva, a tri kao teška ubojstva (Pravobraniteljica 2023).

S druge strane, kada proučavamo brojke ubojstava muškaraca u 2022. godini, primjeće se da gotovo nema slučajeva rodno uvjetovanih ubojstava muškaraca. Konkretno, nije zabilježeno nijedno ubojstvo muškarca počinjeno od njegove intimne partnerice, dok su evidentirana samo dva ubojstva muškaraca počinjena od bliskih osoba suprotnog spola. U oba slučaja, počiniteljice su bile majke koje su ubile svoje sinove.

Važno je istaknuti da brojna istraživanja potvrđuju kako je prisustvo prethodnog zlostavljačkog odnosa često ključni faktor u slučajevima intimnih ubojstava, neovisno jesu li počinitelji muškarci ili žene. No, dominantni motiv koji potiče žene na ubojstvo njihovih partnera je zaustavljanje partnerovog zlostavljanja, djelovanje iz straha te obrana sebe i svoje djece, dok su muškarci češće motivirani ljubomorom, posesivnošću, otkrićem nevjere od strane partnerice ili prekidom (uključujući i prijetnju prekidom) veze (Rittossa i Škorić 2021). Istraživači ističu kako je povijest obiteljskog nasilja identificirana kod najmanje polovice slučajeva femicida kod intimnih partnera (Corradi i sur. 2016).

Također, značajno je i kako su analize slučaja ubojstava žena u Hrvatskoj pokazale kako se femicid zapravo može spriječiti ili bar smanjiti ako se rano prepozna faktori rizika. Na primjer, žene su posebno ugrožene nakon prekida nasilničkih veza kada su izložene prijetnjama ubojstvom, a među ostalim faktorima rizika su prisutnost ljubomore, posesivnosti ili psihičkih poremećaja kod počinitelja, te njegova sklonost alkoholizmu i posjedovanje oružja (Pravobraniteljica 2022).

Pandemija bolesti Covid-19 dodatno je osvijestila potrebu za jačanjem prevencije i podrške žrtvama nasilja, kako bi se smanjila stopa femicida i osigurala sigurnost žena u njihovim domovima. Većina država članica EU-a zabilježila je značajan porast femicida u postpandemijskom razdoblju. Razlog tomu je što su tijekom pandemije, žene bile primorane ostati zatvorene u istom prostoru s počiniteljima, što je počiniteljima povećalo osjećaj kontrole. To je rezultiralo porastom slučajeva intimnog partnerskog nasilja, ali ne i femicida. Ipak, nakon ukidanja mjera ograničenja, primjećen je značajan porast broja femicida (Vasiljević 2024).

6. Sankcioniranje femicida

Pravna rješenja za suzbijanje femicida obično se temelje na dva različita pristupa. Femicid se ili smatra rodno neutralnim ubojstvom ili kao oblik rodno uvjetovanog nasilja (Vasiljević 2024). U tom kontekstu, do 21. stoljeća, femicid nije bio pravno definiran u mnogim zemljama, iz razloga koji su se uglavnom temeljili na tri argumenta. Prvo, tvrdilo se da je femicid već obuhvaćen postojećim zakonima koji definiraju ubojstvo i njegove teže oblike. Drugo, postojala je sumnja da bi definiranje femicida kao posebnog kaznenog djela moglo biti protivno načelu zakonitosti. Treće, strahovalo se da bi uvođenje femicida u zakonodavstvo moglo dovesti do diskriminacije na osnovi spola (Maršavelski 2023). Ipak, sadašnji trendovi pokazuju da je femicid izrijekom zabranjen, uz Hrvatsku, u još pet europskih država: Malti, Cipru, Belgiji, Sjevernoj Makedoniji i Španjolskoj (Vasiljević 2024).

Jedan od najznačajnijih slučajeva koji je doveo do uvođenja koncepta femicida u kaznena zakonodavstva, ponajprije u Latinskoj Americi, bio je slučaj González i drugi protiv Meksika, poznat i kao slučaj Pamučno polje. Sud je utvrdio da je Meksiko odgovoran za povrede prava žena, uključujući prava na život, zabranu diskriminacije, prava na poštено suđenje i prava na sudsku zaštitu.

Radilo se o tri mlade žene, od kojih su dvije bile maloljetne, a koje su bile silovane i ubijene u pamučnom polju 2001. godine, dok su tijela još pet žena pronađena na istom mjestu pod nerazjašnjениm okolnostima. Vrlo je značajno kako je sud u ovom predmetu zaključio kako su žrtve bile odabrane kao upravo zbog svog spola. Također, sud je kritizirao meksičke vlasti zbog pravosudne neučinkovitosti, nedovoljne zaštite žena, žrtava nasilja. Pritom je jasno kazao kako je Meksiko odgovoran zbog kršenja svoje pozitivne obveze da uloži potrebne napore kako bi se pronašli i kaznili počinitelji (Maršavelski 2023).

Ova presuda postavlja presedan u međunarodnom pravu u borbi za zaštitom prava žena i suzbijanja rodno uvjetovanog nasilja, budući da je sud prvi put u povijesti usvojio rodnu perspektivu (Vasiljević 2024).

7. Potreba za uvođenjem femicida u zakonodavstvo na primjeru Hrvatske

7.1. Novela Kaznenog zakona

Osmom novelom hrvatskog Kaznenog zakona (dalje: KZ), uvedeno je novo kazneno djelo pod nazivom „teško ubojstvo ženske osobe“, a sve u cilju težeg kažnjanja femicida. Tako je u članku 111.a. KZ-a propisana kazna zatvora od najmanje deset godina ili kazna dugotrajnog zatvora za onoga tko počini rodno utemeljeno ubojstvo ženske osobe. Također, propisano je i kako će se pri utvrđivanju kaznenog djela teškog ubojstva ženske osobe uzeti u obzir da je djelo počinjeno prema bliskoj osobi, osobi koju je počinitelj već ranije zlostavljaо, ranjivoj osobi, osobi koja se nalazi u odnosu podređenosti ili zavisnosti, ili je djelo počinjeno u okolnostima spolnog nasilja ili zbog odnosa koji žene stavlja u neravnopravan položaj ili da postoje druge okolnosti koje upućuju da se radi o rodno utemeljenom nasilju.

Zakonodavac je u članku 87. dodao i definirao rodno utemeljeno nasilje nad ženama kao nasilje koje cilja na žene zbog njihovog spola ili koje nerazmjerno pogađa žene. Osim toga, određeno je i kako se rodno utemeljeno nasilje uzima kao otežavajuća okolnost kod bilo kojeg kaznenog djela.

7.2. Dosadašnja praksa kažnjavanja femicidae

Iz dosadašnje sudske prakse je vidljivo kako su tipični oblici femicida poput okrutnih ubojstva žena, ubojstva ženske osobe ranjive zbog trudnoće, ubojstva ženskog djeteta, ubojstva bliske ženske osobe koju je počinitelj već ranije zlostavljaо, ubojstva žene iz bezobzirne osvete, ubojstvo žene iz drugih niskih pobuda, kao što je ljubomora, ubojstvo žene radi prikrivanja drugog kaznenog djela nad njom (npr. silovanja), već i prije predmetne novele zakona bili obuhvaćeni zakonskom normom i kvalificirani kao teška ubojstva propisana u članku 111. Kaznenog zakona.²

Međutim, u čemu je onda problem? Da bih dala odgovor na to pitanje predstaviti će istraživanje koje su provele Škorić i Rittossana na uzorku od 20 presuda županijskih sudova kao prvostupanjskih sudova, 18 presuda Vrhovnog suda i dvije presude Visokog kaznenog suda kao drugostupanjskih sudova te pet presuda Vrhovnog suda kao trećestupanjskog suda u svezi s kaznenim djelom teškog ubojstva prije zlostavljanje bliske osobe te analizom obuhvatile 20 počinitelja i 22 žrtve.

Analiza presuda je pokazala kako su počinitelji 73 % slučajeva dobili kaznu zatvora, dok je kazna dugotrajnog zatvora (kazna zatvora viša od 20 godina) izrečena u 27 % slučajeva. Štoviše, sudovi su u čak polovici slučajeva (u odnosu na 11 žrtava) počiniteljima izrekli kaznu zatvora ispod zakonskog minimuma od deset godina.

Također, istraživanje je pokazalo kako sudovi kažnjavaju dosta blaže u slučaju ako je kazneno djelo ostalo u pokušaju. Tako je u jednom slučaju gdje je optuženik nanio mnogostrukе ozljede žrtvi koju je nožem dužine oštice deset i pol centimetara ubadao u različite dijelove tijela dok je spavala, sud ipak odlučio primijeniti institut zakonskog ublažavanja jer žrtva nije umrla.³ Ova odluka suda je u najmanju roku paradoksalna, s obzirom na tom da je i sam sud istaknuo kako je optuženik poduzeo sve radnje potrebne da oštećenicu liši života.

Vrlo je dvojbeno i što je sud kao olakotnu okolnost uzeo činjenicu da su postojali dugogodišnji poremećeni odnosi u braku između pokojne i okrivljenika u slučaju gdje je počinitelj koji je iz automatske puške pucao u automobil u kojem su se nalazili njegova supruga, njezin partner te troje djece.

Među ostalim olakotnim okolnostima koje su sudovi uzeli u obzir prilikom odmjeravanja kazne prevladavaju bitno smanjena ubrojivost i smanjena ubrojivost (utvrđene su kod ukupno petnaest od dvadeset počinitelja), zatim, neosuđivanost i narušeno zdravlje (što je utvrđeno kod sedam od ukupno dvadeset počinitelja) te izraženo žaljenje i/ili kajanje (utvrđeno kod četvorice okrivljenika). Značajno je kako je sudjelovanje u Domovinskom ratu uzeto kao olakotna okolnost kod čak sedam od ukupno dvadeset počinitelja u slučajevima koji su bili predmet analize (Rittossa i Škorić 2022).

² Člankom 111. Kaznenog zakona propisano je da će se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora kazniti osoba koja drugoga ubije na okutan ili podmukao način, ubije osobu posebno ranjivu zbog njezine dobi, teže tjelesne ili duševne smetnje ili trudnoće, ubije blisku osobu ili osobu koju je već ranije zlostavljaо, ubije iz koristoljublja, bezobzirne osvete, mržnje ili iz drugih niskih pobuda, te osobu koja drugoga ubije radi počinjenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela.

³ Člankom 34. KZ-a stavkom 2. propisano je kako se počinitelj pokušaja kaznenog djela može se blaže kazniti.

7.3. Potreba za uvođenjem femicida u Kazneni zakon

Razlog za uvođenje femicida kao posebnog kaznenog djela proizlazi iz izvješća Grupe stručnjaka Vijeća Europe za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (GREVIO 2023), u kojem se ističe da je detaljna analiza femicida u Hrvatskoj pokazala „nedovoljnu primjenu zakonskih mjera za zaštitu žena od nasilja njihovih intimnih partnera” te općenito izražava kritiku zbog blage kazne u slučajevima nasilja nad ženama. Također, upućena nam je kritika i zbog rodno neutralne prirode relevantnih zakona i politika (GREVIO 2023). Dakle, problem leži u nedostatku dubljeg shvaćanja koncepta rodno utemeljenog nasilja nad ženama kao i njegovih posljedica (Vasiljević 2024).

Međutim, u javnosti se postavilo pitanje ima li uvođenje femicida kao zasebnog kaznenog djela uporiše u pravu ili je takva odredba diskriminatorna prema muškarcima pa tim i neustavna? Navedenoj odredbi čak su se i protivili suci kaznenog odjela Vrhovnog suda RH navodeći kako se životima žena daje veća vrijednost od života muškarca, a pritom su se pozivali na Ustav i Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava.

Prije svega, Europski sud za ljudska prava u slučaju Opuz protiv Turske, potvrdio je kako nasilje nad ženama predstavlja oblik diskriminacije na temelju spola te nerazmjerne pogodažne žene (Vasiljević 2024). Dakle, činjenica da je femicid rodno utemeljeno ubojstvo, implicira da se u slučaju takvog ubojstva zapravo radi o diskriminaciji na temelju spola (Maršavelski 2023).

Važno je i osvrnuti se na čl. 4. st. 4. Istanbulske konvencije, kojim je propisano kako se posebne mjere koje su potrebne za sprečavanje i zaštitu žena od rodno utemeljenog nasilja neće smatrati diskriminacijom.

Posebne mjere nisu nikakva novost u našem zakonodavstvu. Na primjer, Kazneni zakon već sadrži rodno uvjetovano kazneno djelo sakacanja ženskih spolnih organa (članak 116. KZ-a), a ustavnost te odredbe nikad nije bila dovođena u pitanje (Maršavelski 2023).

Također, institut posebnih mjer predviđen je i u Zakonu o ravnopravnosti spolova (dalje: ZRS). Posebne mjere ne smatraju se diskriminacijom te se definiraju kao specifične pogodnosti kojima se osobama određenog spola omogućuje ravnopravno sudjelovanje u javnom životu, otklanjaju postojeće nejednakosti ili im se osiguravaju prava u kojima su ranije bili uskraćeni (čl. 9. ZRS-a).

Dakle, ono što država može učiniti kako bi smanjila tu zastrašujuće visoku brojku femicida jest primijeniti institut posebnih mjera, a što je i učinila definiranjem femicida kao teškog ubojstva žena u zakonu. Povrh toga, Europski institut za ravnopravnost spolova (EIGE) preporučuje priznavanje femicida kao posebnog kaznenog djela kako bi se pojačala njegova vidljivost unutar pravnog okvira (Vasiljević 2024).

U svakom slučaju, uvođenje femicida u Kazneni zakon omogućava preciznije statističko praćenje i kažnjavanje takvih zločina te se šalje snažna poruka o nultoj toleranciji prema nasilju nad ženama. Međutim, propisati nešto zakonom nije ni blizu do kraja obavljen posao te se ne može očekivati da će promjena doći preko noći.

Pravobraniteljica već dugi niz godina ističe hrvatski sustav borbe protiv nasilja prema ženama i nasilja u obitelji nedovoljno je usmjeren na prevenciju, edukaciju i adresiranje uzroka nasilja te se uglavnom oslanja na kažnjavanje kao primarni odgovor na nasilje. Takav pristup, koji se previše oslanja na posljedicu, a pritom zanemarujući uzroke, rezultira preopterećenjem policijskog i pravosudnog sustava. Zbog preopterećenosti policija i pravosuđe gube prijeko potreban senzibilitet za rodno utemeljeno nasilje. Navedeno rezultira time da se žrtve ne osjećaju sigurno prijaviti nasilje sve dok situacija ne eskalira do razine kaznenog djela. Stoga, potpuno je pogrešno na femicid gledati samo kao na pravni problem i svesti ga na zakonske norme i kazne jer time zanemarujemo kompleksnost rodno uvjetovanog nasilja kao društvenog problema. Takav pogrešan pristup često rezultira blagim kaznama za počinitelje i nedovoljno senzibiliziranim pristupom prema žrtvama. Nedostatak preventivnih mjera, edukacije stručnjaka te programi resocijalizacije počinitelja do datno doprinose ovom problemu. Potrebno je uspostaviti ravnotežu između represije i prevencije, gdje bi represija trebala biti posljednja linija obrane, dok bi kazne trebale odražavati težinu počinjenih djela.

Iako je primarna reakcija na rodno utemeljeno nasilje, kao i na druge oblike kriminaliteta, kaznenopravna sankcija, zbog osjetljivosti ove tematike važno je više raditi na edukaciji i podizanju svijesti djece, žena, muškaraca te pravosudnih i policijskih dužnosnika.

Također, odgovornost je i na državi koja ima pozitivnu obvezu zaštитit žrtve nasilje. To uključuje provedbu učinkovitog kaznenog postupka kako bi se spriječilo daljnje nasilje prije i tijekom postupka, pružanje potpune zaštite i potpore žrtvi te izricanje primjerениh kazni koje bi trebale imati specijalni i generalno-preventivni učinak.

8. Zaključak

Femicid, kao najekstremniji oblik rodno uvjetovanog nasilja, predstavlja duboko ukorijenjen problem u društvu koji zahtijeva sveobuhvatan pristup i hitne intervencije. Brojne studije i istraživanja ukazuju na alarmantne statistike ubojstava žena diljem svijeta, potvrđujući široku prisutnost nasilja nad ženama, koju je više nemoguće stavljati pod tepih. Stoga je prilikom izučavanja samog fenomena kao i mogućih solucija za njegovo sprječavanje, važno imati na umu da femicid nije samo pojedinačni slučaj ubojstva, već simptom šireg društvenog problema neravnopravnosti žena, koja proizlazi iz duboko ukorijenjenih rodno-normativnih i kulturnih obrasca kao i patrijarhalne strukture moći u društvu. Budući da femicid ima razarajuće posljedice ne samo na žrtve, već i na njihove obitelji, zajednice i društvo u cjelini, prioritet treba biti pragmatično i sveobuhvatno analiziranje uzroka takvog djela kao i pronalaženje pravovremene i učinkovite zaštite. U svemu tome važnu ulogu ima i reakcija pravosudnog sustava u situacijama u kojima je, nažalost, femicid već počinjen te je značajno da se isti imenuje i inkriminira kao posebno kazneno djelo. Tako bit će moguće osvijestiti javnost o rasprostranjenosti problema kao i adekvatnije sankcionirati kazneno djelo koje u sebi obuhvaća diskriminaciju na temelju spola.

Izuzetno je problematično stoga to što su, suprotno težini kaznenog djela, ubojstva počinjena nad ženama često prolazila s blagim sankcijama, stimulirajući posljedično kulturu nasilja i nepravdu. Iz analize sudske prakse u Hrvatskoj vidljiva je dosjetljivost sudaca koji su nalazili razne razloge kojima bi opravdali nasilje nad ženama, tako faktički negirajući poštivanje temeljnih ljudskih prava upravo žrtvama koje bi trebalo posebno štititi. Tako sama činjenica da je djelo ostalo u pokušaju ne bi trebala biti dovoljna da se ublaži kazna, niti bi poremećeni odnosi trebali biti opravданje muškarcu da ubije ženu, a što se upravo navodi kao olakotna okolnost. Uvođenjem femicida, kao posebnog kaznenog djela, trebalo bi se osigurati strože kažnjavanje tog teškog oblika rodno uvjetovanog nasilja neovisno o osobnim stajalištima sudaca.

Osim posebne inkriminacije, nužno je poduzeti i daljnje hitne korake kako bi se prevenirao i sankcionirao femicid, uključujući unaprjeđenje pristupa pravdi za žrtve, educiranje javnosti o rodnoj ravnopravnosti i prevenciji nasilja te osiguranje podrške i zaštite za sve žene. Samo postojanje rodno uvjetovanog nasilja predstavlja kočnicu u dalnjem razvoju i napretku cijelokupnog društva jer ono svoj puni potencijal može ostvariti samo ako su svi članovi ravnopravnii te sigurni da mogu potražiti učinkovitu zaštitu u slučaju prijetnje pogibelji po bilo kojoj osnovi. Na posljeku, odgovornost je i same države da teške povrede prava svojih državljana sankcionira i tako zaštiti i sam pravni poredak od dalnjih kršenja. Tek je za vidjeti posljedice uvođenja femicida kao posebnog kaznenog djela, no u svakom slučaju to je tek prvi od brojnih koraka koji moraju biti provedeni da bi se postigla puna ravnopravnost žena čije je postojanje apsolutna nužnost i potreba u modernom društvu.

Literatura

Brutalno ubojstvo žene u Zagrebu, ubojica je ženi bio bliska osoba. HRT. Posjećeno 12. svibnja 2024. godine na web stranici: <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/zagreb-je-sigurniji-od-ostalih-europskih-metropola-11524770>

Corradi, C., Marcuello-Servós, C., Boira, S., and Weil, S. (2016.). „Theories of femicide and their significance for social research“. *Current Sociology*, 64(7):975-995.

Dawson, M., and Carrigan, M. 2020. „Identifying femicide locally and globally: Understanding the utility and accessibility of sex/gender-related motives and indicators“. *Current Sociology*, 69(5):682-704.

Dopis Vrhovnog suda RH od dana 20. listopada 2023. godine, br. Su II-62/2023-6.

Đurđević, Z. (2022.). Nekoliko riječi o rodno utemeljenom nasilju nad ženama. Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu, 29 (2), 0-0.

Etherington, Nicole and Baker, Linda. 2015. “Forms of Femicide. Learning Network Brief (29)”. *Learning Network, Centre for Research and Education on Violence Against Women and Children*. Posjećeno 12.5.2024. na web stranici: <https://gbvlearningnetwork.ca/our-work/briefs/brief-29.html>

European Institute for Gender Equality (EIGE). 2017. Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence. Posjećeno 19.4.2024. na web stranici: https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/glossary-definitions-rape-femicide-and-intimate-partner-violence?language_content_entity=en

European Institute for Gender Equality (EIGE). 2021. Defining and identifying femicide: a literature review. Posjećeno 19.4.2024. na web stranici: <https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/defining-and-identifying-femicide-literature-review>

Femicid je dio Kaznenog zakona, i? Danas su ubijene dvije žene. Stručnjakinja za N1 objasnjava što se dogodilo. N1. Posjećeno 12. svibnja 2024. godine na web stranici: <https://h1info.hr/vijesti/femicid-je-dio-kaznenog-zakona-i-danas-su-ubijene-dvije-zene-strucnjakinja-za-n1-objasnjava-sto-se-dogodilo/>

GREVIO, Osnovno evaluacijsko izvješće GREVIO-a o zakonodavnim i drugim mjerama kojima se provode odredbe Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (Istanbulска konvencija): Hrvatska, Strasbourg, 6. rujna 2023.

Grzyb, M., Naudi, M & Marcuello -Servós, C. 2018. „Femicide definitions“. Pp 17-31 in Femicide across Europe: Theory, research and prevention, editet by U Weil, S., Corradi, C., and Naudi, M.. Bristol: Bristol University Press.

Izvješće Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2022. 2023. Zagreb: Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova. Posjećeno 19.4.2024. na web stranici: https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2023-04-03/151003/IZVJ_PRAVOPRAN_RAVNOPR_SPOLOVA_2022_SASETAK.pdf.pdf

Kazneni zakon. *Narodne Novine* 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24.

Maršavelski Aleksandar i Moslavac Bruno. 2023. „Osvrt na Prijedlog Osme novele Kaznenog zakona“. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 30(2):305-337

Rittossa, Dalida i Vasiljević, Snježana. 2023. "Nasilje and ženama i nasilje u obitelji". Str. 121-161 u: *Rodna ravnopravnost: Pravo i politike*. priredila S. Vasiljević. ,Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu.

Roksandić, Sunčana. 2023. „Oblici femicida u Hrvatskoj i prevencija nasilja nad ženama“. Autograf. Posjećeno: 19.4.2024. na mrežnoj stranici <https://www.autograf.hr/oblici-femicida-u-hrvatskoj-i-prevencija-nasilja-nad-zenama/>

Suci Vrhovnog suda protiv uvođenja femicida: Daje se manja vrijednost životu muškarca. Index.hr. Posjećeno 12. svibnja 2024. godine na web stranici: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/suci-vrhovnog-suda-protiv-uvodenja-femicida-daje-se-manja-vrijednost-zivotu-muskarca/2505764.aspx>

Šimonović, Dubravka 2017. „Međunarodnopravi okvir za uklanjanje rodno uvjetovanog nasilja nad ženama : CEDAW konvencija i Istanbulska konvencija“. Posjećeno 19.4.2024. na mrežnoj stranici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (PowerPoint prezentacija) https://intranet.pravo.hr/_download/repository/JMM_web_2/JMM%20web/Simonovic_CEDAW_ppt.pdf

Škorić, Marissabell i Rittossa, Dalida. 2021. „Napuštene i zaboravljene? Nasilna smrt ranije zlostavljenih žena u Hrvatskoj“. *Pravni vjesnik : časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku* 37(3-4):7-30

Škorić, Marissabell i Rittossa, Dalida. 2022. „Teško ubojsvo ranije zlostavljane bliske osobe – izbor vrste i mjere kazne u sudskoj praksi“. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 29(2):77-209

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) 2022. Gender related killings of women and girls (femicide/feminicide): Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022. Posjećeno 19.4.2024. na web stranici: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf>

Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske (2014.).

Vasiljević, Snježana. 2024. „Ususret definiranju novog kaznenog djela: femicid - kotačić promjene ili kamen spoticanja“. *Informator*. 4. ožujka 2024., str. 11-14.

Vienna Declaration on Femicide. 2012. Posjećeno 19.4.2024. na web stranici: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_22/_E-CN15-2013-NGO1/E-CN15-2013-NGO1_E.pdf

Zakon o ravnopravnosti spolova, *Narodne Novine* br. NN 82/08, 69/17.

Pravna analiza ubojstava žena u socijalističkoj Jugoslaviji: Usporedba s današnjim pojmom femicida

Mentorica: Izv. prof. dr. sc. Jelena Kasap

jkasap@pravos.hr

Pravni fakultet Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Apstrakt

Ovo je istraživanje primarno fokusirano na normativnu regulaciju ubojstva u socijalističkoj Jugoslaviji kako bi se ista ocijenila u kontekstu rodno uvjetovanih ubojstava žena odnosno femicida. Pojavnost ubojstava u pravnoj zbilji nastojat će se raščlaniti posredstvom ranijih statističkih i fenomenoloških istraživanja o ubojstvima s fokusom na ubojstva žena i motiva za počinjenja istih. Dobiveni rezultati istraživanja nastojat će se komparirati s regulacijom femicida te rasprostranjenošću femicida u modernoj pravnoj teoriji i praksi. Svrha rada je, dakle, utvrditi pojavnost i učestalost ubojstava žena izazvanih rodno uvjetovanim nasiljem u zemljama socijalističke Jugoslavije te detektirati obilježja femicida koji je tek desetljećima nakon raspada Jugoslavije na području nekih država prepoznat kao zasebno kazneno djelo. Usporedbom rezultata spomenutih statističkih i fenomenoloških istraživanja naposljetu će se nastojati obrazložiti u kojoj mjeri su analizirana ubojstva žena u promatranom razdoblju sadržavala elemente rodno uvjetovanih ubojstava i kojoj je mjeri to podudarno s današnjom regulacijom femicida.

Ključne riječi: *femicid, Jugoslavija, ubojstvo, rodno uvjetovano nasilje, moderno pravo*

1. Uvod

Socijalistička Jugoslavija (SFRJ) je napravila mnogo za ravnopravnost spolova; dala je ženama pravo glasa, osigurala pravo na pobačaj i napokon izjednačila položaj žena s muškarcima u smislu njihovih građanskih prava. Naglasak je u brojnim istraživanjima koja su se odnosila na položaj žena u društvu stavljen na ravnopravnost spolova, posebice u kontekstu žena kao radnica (Željko 2014:39). Neovisno o tome, bilo bi pogrešno govoriti o socijalističkoj Jugoslaviji kao zemlji koja je riješila probleme patrijarhata, nešto čega su i tadašnji autori bili svjesni. U to doba nije se još razvila ideja o femicidu, niti generalno o rodno uvjetovanome nasilju. To pak znači da su znanstvena istraživanja o ovoj temi u spomenutom razdoblju sporadična, odnosno, da se rod i ubojstva žena spominju uglavnom samo kao sporedna tema u općenitijim istraživanjima o ubojstvu i kriminalitetu.

Svrha ovog rada je utvrditi pojavnost i učestalost ubojstava žena izazvanih rodno uvjetovanim nasiljem u zemljama socijalističke Jugoslavije te detektirati obilježja femicida koji je tek desetljećima nakon raspada Jugoslavije na području nekih država prepoznat kao zasebno kazneno djelo. U tom smislu nastojat će se interpretirati relevantna literatura iz promatranog razdoblja.

U prvom dijelu istraživanja predstaviti će se normativni okvir koji je postojao u socijalističkoj Jugoslaviji kroz prizmu moguće primjene tadašnjeg zakonodavstva na ubojstva žena. Zatim će se predstaviti statistički i fenomenološki podatci iz istraživanja koja su bila provedena u to doba i prikazati mogu li se elementi femicida prepoznati u navedenim podatcima istraživanja. Naposljetku, rezultati istraživanja nastojat će se komparirati s regulacijom te rasprostranjenosću femicida u modernoj pravnoj teoriji i praksi.

Prvo pak treba definirati femicid. Najprihvaćenija definicija je da je femicid ubojstvo ženske osobe zato što je žena (Rittossa and Škorić 2021:15), odnosno, da je femicid zapravo oblik rodno uvjetovanog nasilja koje je često počinjeno od strane partnera ili bivših partnera žene i „...njemu obično prethodi kontinuirano zlostavljanje, prijetnje, zastrašivanja, seksualno nasilje te situacije u kojima žene imaju manje moći i manje resursa od svog partnera“ (Blažinović Grgić 2022).

Neke specifične vrste ubojstva koja se smatraju femicidom bi bila ubojstva žene kao rezultat obiteljskog nasilja ili nasilja između intimnih partnera, mučenje i mizoginična ubojstva žena, ubojstva žena zbog takozvane „časti“, ciljana ubojstva žena u oružanim sukobima, ubojstva žena vezana za miraz, ubojstva žena radi njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, ubojstva aboridžinskih i domorodačkih žena zato što su žene, čedomorstva ženske djece i na rodu baziran feticid, ubojstva nastala kao rezultat sakaćenja ženskih spolnih organa, ubojstva vještica i ubojstva žena u kontekstu organiziranog kriminala (Grzyb, Naudi and Marcuello-Servós 2018:22-23). Femicid, zapravo, možemo promatrati i kao skupni pojam koji uključuje sve ove vrste ubojstva.

Hrvatska je jedna od zemalja koja je uvela femicid kao kazneno djelo i to kao teško ubojstvo ženske osobe koje je definirano u članku 111.a Kaznenog zakona (Narodne novine 36/24) kao rodno utemeljeno ubojstvo ženske osobe. Članak zakona, također, navodi da će se pri utvrđivanju kaznenog djela uzeti u obzir je li djelo počinjeno prema bliskoj osobi, osobi koju je počinitelj već ranije zlostavljaо, ranjivoj osobi, osobi koja se nalazi u odnosu podređenosti ili zavisnosti, ili je djelo počinjeno u okolnostima spolnog nasilja ili zbog odnosa koji žene stavlja u neravnopravan položaj ili postoje li druge okolnosti koje upućuju da se radi o rodno utemeljenom nasilju. Navedene situacije često karakteristične za femicid će nam, također, biti korisne kao vodilje u prepoznavanju elemenata femicida, kako u zakonodavstvu socijalističke Jugoslavije, tako i u statističkim i fenomenološkim podatcima.

Valja se i nakratko dotaći kritike da uvođenje femicida kao kaznenog djela predstavlja diskriminaciju na bazi spola ili roda. Istina je da bi uvođenje kaznenog djela ubojstva žena samo po sebi bilo diskriminatorno. Ovdje je pak riječ o rodno uvjetovanom ubojstvu žene, koje je kao tako zapravo „...rezultat diskriminatorskog postupanja počinitelja“ i zbog toga ne možemo govoriti o kaznenom djelu femicida kao diskriminatornoj zakonskoj odredbi (Maršavelski i Moslavac 2023:318).

2. Prikaz normativne regulacije kaznenog djela ubojstva te raščlamba sudske prakse u razdoblju socijalističke Jugoslavije

Kazneno pravo u socijalističkoj Jugoslaviji regulirano je kroz četiri razdoblja. Prvo razdolje se odnosi na razdoblje od 1945. godine kada završava Drugi svjetski rat i biva uspostavljena socijalistička vlast do donošenja Kaznenog zakonika – opći dio 1948. godine. Zatim, drugi period se odnosi na vrijeme od 1948. do 1951. godine kada biva donesen kompletan Kazneni zakonik. Treći period se onda odnosi na vrijeme važenja cijelovitog zakonika koje je trajalo do 1977. godine kada biva donesen novi Kazneni zakon SFRJ i Kazneni zakoni republika i pokrajina, te započinje četvrti period koji je trajao do disolucije Jugoslavije (Bačić 1986:83-84). S obzirom na kratko trajanje prva dva perioda i manjak relevantnih pravnih izvora za pitanje ubojstva žena, ovaj prikaz normativne regulacije djela ubojstva će se fokusirati na druga dva razdoblja.

Kazneni zakonik donesen 1951. godine predstavlja prvu cijelokupnu kodifikaciju kaznenog prava socijalističke Jugoslavije (Bačić 1986:86). Prema tadašnjem Ustavu jedino je savezna vlast bila ovlaštена donositi zakonik, dok je nadležnost pojedinačnih republika u kazneno-pravnoj materiji bila ograničena na određivanje pojedinačnih kaznenih djela i sankcija za iste, s tim da nisu smjeli mijenjati propise savezne vlasti o pojedinačnim kaznenim djelima i sankcijama (Srzentić i Stajić 1961:73-74). Budući da nas zanimaju samo kaznena djela protiv života, za ovaj period nam je najvažniji sam Kazneni zakonik.

Sagledavši kaznena djela protiv života navedena u zakoniku, prvo među njima je ubojstvo navedeno u članku 135. Taj članak uz obično ubojstvo propisuje i vrste teškog ili kvalificiranog ubojstva.⁴ Oblici kaznenog djela teškog ubojstva koji su relevantni za predmet istraživanja, a regulirani su kaznenim zakonodavstvom su ubojstvo na okrutan ili podmukao način, te ubojstvo iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela, iz bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda (Tahović 1962:263). Kazneni zakonik poznaje i kaznena djela ubojstva na mah i ubojstva iz nehaja (Tahović 1962:268-269), ali u njima se ne prepoznaju elementi femicida jer takva ubojstva ne mogu biti rodno uvjetovana.

U nastavku istraživanja nastojalo se na nekoliko reprezentativnih slučajeva iz pravne prakse utvrditi motive ubojstava žena koje bi iz perspektive ovog istraživanja mogli odgovarati rodno uvjetovanom nasilju.

Navedeni motiv može se utvrditi u interpretaciji sudske odluke Okružnog suda Kraljevo. (Nikolić-Ristanović 1987:189). U navedenom slučaju ubojstva žene na okrutan način, oženjeni je okrivljenik ubio svoju oboljelu ljubavnicu (za koju je vjerovao da ga je zarazila spolnom bolešću) udaranjem i ujedanjem po cijelom njenom tijelu uz okrutno naslađivanje njenim patnjama, dok joj je istovremeno u spolni organ uvlačio valjkasto drvo i vršio nad njom bludne radnje svojim spolovilom. U ovom slučaju prepoznaju se elementi počinjenja kaznenog djela u kojem je moguće prepoznati rodno uvjetovano ubojstvo žene, pogotovo s obzirom na to da je djelo počinjeno u okolnosti spolnog nasilja. Nikolić-Ristanović u svojem istraživanju o krvnim deliktima protiv žena objašnjava kako, budući da su žene u prosjeku fizički

⁴ Obično ubojstvo se odnosi na bilo koje ubojstvo koje nije u zakonu posebno određeno kao neko drugo ubojstvo (Tahović 1962:264).

slabije od muškaraca, muškarci kao ubojice ponekad namjerno biraju one metode nasilja koje im omogućuju naslađivanje u nemoći žrtve i patnji koju joj čini, a koje istovremeno žrtvi nanose dugotrajne patnje jer rjeđe dovode do njene trenutne smrti (Nikolić-Ristanović 1987:188-190). Time se povećava šansa da će ubojstvo žene biti kvalificirano kao teško ubojstvo, odnosno ubojstvo na okrutan ili podmukao način.

U ubojstvima iz niskih pobuda se isto često mogu pronaći elementi femicida.

⁵ Neke od čestih niskih pobuda (uz posebno navedeno koristoljublje, bezobzirnu osvetu i izvršenje ili prikrivanje drugog kaznenog djela) su mržnja, zloba, zavist, seksualne pobude i slično (Tahović 1962:266). U svim ovim pobudama se mogu pronaći elementni rodno uvjetovanog nasilja kada su usmjerni na ubojstva žena, uz iznimku ubojstva radi izvršenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela zbog toga što se ubojstva iz tih razloga najčešće ne počinjavaju u kontekstu intimnih i obiteljskih odnosa (Rittossa and Škorić 2021:15).

Ljubomora se isto često pojavljuje kao pobuda, odnosno, motiv ubojstava ženskih osoba. Tako je utvrđeno da su u periodu od 1946 do 1955. godine u NR Hrvatskoj ubojstva radi ljubomore pretežno vršili muškarci⁶ (Makra i Marković 1959:110), te da su u slučajevima ubojstava izazvanih umišljenom preljubom bez stvarnih osnova počinitelji bili isključivo muškarci, a žrtve isključivo žene (Makra i Markovinović 1959:95). Vidi se, dakle, da se ubojstva iz ljubomore kao niske pobude često preklapaju s femicidom.

Makra i Markovinović prikazuju tipičan slučaj ubojstva iz ljubomore gdje se mladić udvarao djevojci koju je prvotno upoznao na plesu, a kasnije, budući da su njegove ponude bivale odbijene i da je djevojka dala otkaz i otisla natrag u svoje selo kako bi od njega pobegla, krenuo je govoriti drugima da je ona s njim zatrudnjela u nadi da će tako sprječiti njenu udaju za nekog drugoga. On biva ismijan od strane društva zbog svojih laži i da spasi svoju „mušku čast“ odluči usmrтiti djevojku. Uzima pušku i sakriva se kod bunara u njenom selu čekajući da ona dođe po vodu, a kada se ona pojavi ispaljuje joj metak iz puške u glavu (Makra i Markovinović 1959:98-99). Ovaj primjer ubojstva iz niske pobude, odnosno ljubomore, sadrži elemente femicida što se posebno vidi u činjenici da je ubojica žrtvu prije ubojstva neko vrijeme psihički zlostavljao svojim upornim ponudama za intimnošću i laganjem drugima o njihovom odnosu, a kao što smo prethodno rekli, femicidu često prethodi period zlostavljanja.

Kada 1977. dolazi do stupanja na snagu novog saveznog Kaznenog zakona SFRJ dolazi i do stupanja na snagu novih Kaznenih zakona u svim republikama i

⁵ Članak 38. Kaznenog zakonika propisuje da će sud uzeti u obzir olakotne i otegotne okolnosti kada određuje kaznu za počinjeno kazneno djelo (Tahović 1962:113). Tako pobuda ili motiv počinjenja kaznenog djela mogu biti uzeti kao olakotna ili otegotna okolnost kod odmjerivanja kazne, ali samo kada oni ne proizlaze iz samog pojma određenog kaznenog djela. Tako na primjer kod kaznenog djela teškog ubojstva iz niskih pobuda, ti niski pobudi ne mogu biti uzeti kao otegotna okolnost pri odmjeravanju kazne (Tahović 1962:119), ali mogu kod drugih kaznenih djela.

⁶ Valja naglasiti da žene isto često ubijaju svoje partnere radi ljubomore ili njihovog preljuba, odnosno, ljubomora nije isključivo, a prema nekim istraživanjima ni pretežno, muški motiv za ubojstvo (Langhinrichsen-Rohling, McCullars and Misra 2012:456).

autonomnim pokrajinama Jugoslavije. Razlog za to je period decentralizacije započet ustavnim amandmanima donesenih 1971. godine i novog Ustava donesenog 1974. godine kojima se na nov način regulirao odnos i podjela ovlasti između savezne i republičkih (pokrajinskih) vlasti (Bačić, 1986:87). Sukladno tome, u domeni materijalnog kaznenog prava dolazi do podjele gdje savezna vlast u svojoj ovlasti zadržava donošenje općih odredbi materijalnog prava i reguliranje nekih specifičnih u Ustavu navedenih kaznenih djela, a republice i pokrajine dobivaju ovlast donositi odredbe o svim ostalim kaznenim djelima, što je uključivalo i kaznena djela protiv života (Bačić, 1986:91-92).

U pogledu reguliranja spomenutih kaznenih djela, običnog ubojstva i ubojstva na okrutan ili podmukao način, može se konstatirati istoznačna normativna regulacija u svim republikama i pokrajinama i to onako kako je bilo prije regulirano u Kaznenom zakoniku (Buturović 1978:4). Razlike su pak postojale kod ubojstva iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela, iz bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda. Tako je u SR Hrvatskoj tekst zakona uvjetovao da pobude (van koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela i bezobzirne osvete) budu izrazito niske, a ne samo niske (Buturović 1978:4). To znači da je Hrvatski zakon bio blaži prema počinitelju (Buturović 1978:5) što je posebno relevantno za pitanje ubojstava žena, jer neke pobude poput ljubomore nisu bile prihvачene kao dovoljno niske od strane sudova (Bačić 1982:82), a kao što smo prije ukazali, ubojstva žena radi ljubomore se često mogu karakterizirati kao femicidi.

Ubojstvo pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju biva uvedeno kao novo kazneno djelo u Kaznenim zakonima svih republikama i pokrajinama s istom definicijom; kao lišenje života pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju (Bačić 1982:73; Buturović 1978:8-9). Nasilničko ponašanje je u zakonu određeno kao: grubo vrijedanje drugoga, zlostavljanje drugoga, vršenja nasilja prema drugome ili drugo naročito drsko ili bezobzirno ponašanje ako ono ugrožava spokojnost građana, a okolnosti izvršenja djela ili njegov prijašnji život ukazuju na iživljavanje učinioca ili na sklonost za takvim ponašanjem (Bačić 1982:73-74). Kada takvo ponašanje bude bezobzirno, odnosno, kada prelazi tu "redovnu" mjeru nasilja (Bačić 1982:74), i završi ubojstvom, možemo reći da je došlo do kvalificiranog oblika ubojstva. Ovo kazneno djelo bi moglo sadržavati elemente femicida, pogotovo uvezvi u obzir definiciju nasilničkog ponašanja kao ono u kojem je počinitelj tog nasilja sklon istome, a ubojstva žena u braku su često kulminacija dugoročnih bračnih sukoba i poremećenih bračnih odnosa (Dundović 2007:40; Pandurović et al. 1988:127; Rittossa and Škorić 2021:18-19; Vuković 1982:166-169).

Postoje i neke vrste ubojstva koje su bile regulirane u samo jednoj ili par republika ili pokrajina. SR Slovenija je tako poznavala ubojstvo od strane više lica koje su se udružile da bi izvršile to krivično djelo i ubojstvo pri postojanju osobito olakšavajućih okolnosti, a SR Srbija i SAP Kosovo su poznavali kaznena djela pomaganja maloljetniku u izvršenju kvalificiranog ubojstva i pripremne radnje za kazneno djelo ubojstva (Buturović 1978:8-10;12). Pripremne radnje za kazneno djelo ubojstva je zapravo jedino od tih kaznenih djela koje bi bilo relevantno za femicid. Ono zapravo predstavlja teži pravni režim za potencijalne ubojice općenito, tako da svakako može biti korišteno i protiv onih koji planiraju ubiti ženu, odnosno, počiniti femicid.

3. Statistički fenomenološki prikaz ubojstava žena

Statistička i fenomenološka istraživanja u doba socijalističke Jugoslavije rijetko su fokusirana isključivo na kaznena djela protiv žena, time i na različite oblike ubojstava žena. Većina podataka koji će se analizirati u ovom dijelu rezultat su različitih istraživanja o broju i vrstama ubojstava koja su se samo djelomično i sporadično doticala pitanja roda žrtve.

Istraživanje Makre i Markovinovića o ubojstvima u NR Hrvatskoj predstavlja jedno od prvih i najobuhvatnijih istraživanja ubojstava u socijalističkoj Jugoslaviji. U istraživanju su analizirana sva kaznena djela ubojstva počinjena u NR Hrvatskoj od 1946. do 1955. godine (Makra i Markovinović 1959:3). Fokusiravši se na odnos žene žrtve i ubojice, prvo što autori navode je podatak o 15 ubojstava majki od svojih sinova. Autori ukazuju na to da većinom sinovi ubijaju roditelje zbog roditeljske tiranije, pogotovo kada je u pitanju otac, no u nekim slučajevima kada je sin kao tiranin ubijao svoje roditelje, taj roditelj je najčešće bila njegova majka (Makra i Markovinović 1959:109-110). U odnosu na druge razine odnosa između žena kao žrtva i ubojica koje analiziraju u sadržaju istraživanja, Makra i Markovinović zaključuju da su muškarci češće ubijali radi ljubomore nego žene, da se između tazbinskih srodnika desilo nekoliko ubojstava svekrve od snahe i da su u ljubavnim odnosima često ubijene „...djevojke koje su prezrele ponuđenu ljubav ili brak“ (Makra i Markovinović 1959:110-111).

Detaljnije podatke o broju ubijenih žena i razlozima za njihova ubojstva daje Pešić navođenjem da od ukupno 239 ubijenih žena u Jugoslaviji, 52 su bile ubijene zbog ljubomore, 37 zbog netrpeljivosti, 37 zbog osvete⁷, 31 radi nesloge u braku, a ostatak iz drugih razloga poput koristoljublja, alkohola i otklanjanja prepreka (Pešić 1972:74). Isto je utvrđeno da su žene rjeđe žrtve ubojstava nego muškarci, osim u slučajevima ubojstava radi ljubomore ili nesloge u braku, što autor objašnjava time što žene u cjelini nisu toliko uključene u socijalne odnose kao muškarci, uz iznimku intimnih i bračnih odnosa gdje su jednakom uključene, ali i time što „Ljubav muškarca prema ženi služi, u izvjesnoj mjeri, kao neka vrsta zaštite od posezanja na njen tjelesni integritet“ (Pešić 1972:75). Ova analiza je zぶnjujuća i problematična; da ljubav muškarca stvarno djeluje preventivno kao što je opisano, ne bi li očekivali da je broj ubijenih žena manji upravo u intimnim i bračnim odnosima?

Ljubomora i poremećeni bračni odnosi su tako najčešći razlozi za ubojstva žena u Jugoslaviji. Sagledavši onda ponovo podatke iz istraživanja u NR Hrvatskoj, Makra i Markovinović ističu da su muškarci često ubijali žene koje su prekinule odnos s njima zbog svog (muškarčevog) osjećaja povrijeđenog ponosa, odnosno „muškaračkog samoljublja“, te nadalje tvrde:

Ovaj osjećaj vuče svoje korijene iz shvaćanja o supremaciji muškaraca nad ženom. Odnosno, iz još postojećeg neravnopravnog položaja muškarca i žene. Muškarac se teško pomiruje s činjenicom da je napušten po ženi. Ljudi smatraju nekako normalnim da muškarac napusti ženu, ali ne i obrnuto. Ako mu se ovo desi, sigurno je da će naići na podsmijehe svoje okoline, i da će ovo škoditi njegovom društvenom ugledu. Smatramo, da baš ovako društveno shvaćanje o muškaračkoj časti ima značajnog udjela u genezi ubojstva iz ove skupine, izvršena po ubojicama muškarcima (Makra i Markovinović 1959:97).

⁷ Ne uključujući krvnu osvetu zbog koje je ubijena samo 1 žena.

Autori su prepoznali da je ova vrsta ubojstava rodno uvjetovana (iako im je nepoznata upotrijeba tog termina) i nalaze svoj izvor u patrijarhatu koji se ukorijenio ne samu u umu pojedinačnih izvršitelja ubojstava, nego i u društvu kao cjelini. Autori, također, navode da su muškarci bili oni koji su isključivo ubijali radi umišljennog preljuba bez osnove (Makra i Markovinović 1959:95) i radi odbijanja njihovih romantičnih ponuda (Makra i Markovinović 1959:98-99).

Slično tome, istraživanje ubojstava u SR Bosni i Hercegovini je utvrdilo da su muškarci počinitelji u 79.5 % ubojstava iz ljubomore, da je gradska sredina sklonija tim ubojstvima, da su ubojica i žrtva u 45.5 % slučajeva bili u bračnom odnosu, a u 22.8 % slučajeva ljubavničkom odnosu, te da su počinitelji dolazili iz svih dobnih skupina (Kriminološki institut Pravnog fakulteta 1971:182).

Što se tiče ubojstava iz poremećenih bračnih odnosa, isto istraživanje u Bosni i Hercegovini je zaključilo da su ubojstava iz te kategorije najčešće bila prethodena dugogodišnjim sukobima, svađama, prijetnjama, klevetama, mržnjom, vrijeđanjem, netrpeljivošću i slično, no ne povezuju ta događanja s patrijarhalnim uvjerenjima, nego samo tvrde da su razlozi raznovrsni (Kriminološki institut Pravnog fakulteta 1971:181). Salihu koji piše o ubojstvima u SAP Kosovu pak uviđa patrijarhat i patrijarhalna uvjerenja kao izvor ubojstava, odnosno, da doticaj patrijarhalnih strukturi s progresivnim shvaćanjima dovodi do sukoba, te kako je to često pitanje autoriteta starještine domaćinstva koji vjeruje da je prihvatanje tih progresivnih shvaćanja štetno i uvrjedljivo (Salihu 1982:195). Pešić isto u patrijarhatu vidi izvor ubojstava tvrdeći:

U izvjesnim slučajevima muškarci su ubili svoje supruge smatrajući da polažu pravo na ženu. To shvaćanje dolazilo je do izražaja ponekad i u odnosu i na druge članove porodice. Rukovodeći se patrijarhalnim shvaćanjima i stavljajući svoju čast iznad života drugih ubojice su vršila ubojstva iz uvrede (Pešić 1972:65).

Pešić, također, nalazi krivicu za ovim kaznenim djelima u pasivnosti društva koja se pokazuje u nepoduzimanju potrebnih mjera za otklanjanje kriminalnih situacija kada ove ukazuju na to da bi mogle dovesti do ubojstava (Pešić 1972:67). Izopćena shvaćanja su još jedan razlog za ubojstva koje Pešić spominje objašnjavajući kako su mnogi ljudi u to doba vjerovali o nekom pravu na ubojstvo u nekim slučajevima, o uzdizanju pojedinaca koji ubijaju neljude u narodnoj književnosti i o utjecaju rata koji je normalizirao posezanje na život čovjeka u svijesti mnogih (Pešić 1972:66). U centralnoj Istri su se tako desila neka ubojstva iz praznovjerja zbog vjerovanja u postojanje štriga (Makre i Markovinović 1959:231). Autori ne navode izričito da su žrtve bile žene, no budući da su štrige ženska mitološka bića da se naslutit da vjerojatno jesu bili u pitanju femicidi.

Vrativši se pak na ubojstva u obitelji i braku, Pešić smatra patrijarhat uzrokom tvrdeći da se patrijarhalnost obitelji često javlja kao razlog obiteljskih sukoba, nasilja i naravno, ubojstava. Iznosi odmah i podatke tvrdeći da je u njegovom istraživanju ubijeno 80 žena od svojih supruga, 11 kćeri od svojih majki, devet majki od svojih kćeri, tri kćeri od svojih očeva i četiri sestre od svoje braće. Kao što se vidi, ubojstva supruga su bili najčešći oblik ubojstava unutar obitelji (Pešić 1959:69).

Činjenica je ipak da su brojna istraživanja utvrdila da su u socijalističkoj Jugoslaviji žene rjeđe žrtve ubojstva naspram muškaraca (Nikolić-Ristanović 1987:183). Do

takvih su rezultata došla i istraživanja provedena u SAP Kosovu (Salihu 1982:144), SR Srbiji (Vuković 1982:110) i SR Bosni i Hercegovini (Kriminološki institut Pravnog fakulteta 1971:205), no, kao što je prije spomenuto, ubojstva žena bivaju nasilnija (Nikolić-Ristanović 1987:188-190) i najčešće učinjena od strane bliskih srodnika, specifično bračnih i drugih romantičnih partnera.⁸

Jedno od rijetkih istraživanja iz tog doba koje je isključivo obuhvatilo podatke o ubijenim ženama utvrdilo da je u 40.5 % slučajeva ubojica žene bio njen suprug, u 10.8 % slučajeva to je bio njen razvedeni suprug, u 9.9 % „...mladić s kojim se zabavlja...“, u 4.9 % njen izvanbračni drug i u istom tom postotku njen sin. Ostali muški ubojice su bili svekar, brat, susjed i slično, a od četiri ženske ubojice, dvije su bile snahe žrtve, jedna kolegica s posla i jedna supruga ljubavnika ubijene (Pandurović et al. 1988:126).⁹ Autori su, također, utvrdili da je u skoro polovini (48.5 %) slučajeva motiv ubojstava bio seksualno-afektivni uslijed ljubomore ili sumnje na nevjeru žrtve, a u 18.8 % slučajeva ubojstva su napravljeno u afektu radi netrpeljivosti, sukoba i svađe. Alkoholizam ubojice je utvrđen kao razlog ubojstava u 12.8 % slučajeva, a alkoholizam žrtve u 3.9 % posto. U 2,9 % slučajeva motiv za ubojstva je bio utilitarne prirode, a i tad je u jednom slučaju bio utilitarno-seksualne prirode (Pandurović et al. 1988:127). Ovi podatci očito ukazuju na postojanje rodnog elementa u velikoj većini ubojstava žena, odnosno, da su u mjeri ubojstva žena bila rodno uvjetovana.

Kada je riječ o načinu počinjenja kaznenog djela ubojstva žena, ona su se najčešće izvršavala upotreboru fizičke sile, primarno šiljkom ili oštricom oruđa (najčešće kuhinjskog noža), što je utvrđeno u 32.6 % slučajeva, ali i tupim predmetom u 24.7 % slučajeva i davljenjem u čak 10.8 % slučajeva. Vatreno oružje je pak korišteno u 30.6 % slučajeva. (Pandurović et al. 1988:127). Ovi podatci se djelomično poklapaju s ranije spomenutim stavom da su ubojstva žene često nasilnija, jer se biraju metode koje rjeđe dovode do trenutačne smrti žrtve. Usaporedivši ove podatke s onim danima za ubojstva općenito, gdje su ubojstva učinjena nožem u 36.9 % slučajeva, vatrenim oružjem u 18.8 % slučajeva, tupim predmetom u 18.7 % slučajeva, alatima od kojih je najčešće u pitanju sjekira 16.5 % slučajeva i rukama u 7.6 % slučajeva (Pešić 1972:34), vidi se da se žene češće ubijalo tupim oružjem i rukama, odnosno davljenjem, nego što se to činilo u ubojstvima generalno, ali isto vrijedi i za vatreno oružje koje češće donosi trenutačnu smrt. Tako Pešić tvrdi „Rukama... su zadavljena novorođenčad i nejake osobe“ (Pešić 1972:34).

Za kraj, pogledavši žene kao ubojice, ustanovljeno je da su one rjeđe ubijale žene nego muškarce (Konstantinović-Vilić 1984:218), no to ne znači da u Jugoslaviji nije bilo slučajeva femicida počinjenog od strane žena. Tako je zabilježena jedna situacija gdje je žena ubila svoju lezbijsku partnericu jer ju je ova „iznervirala“ (Konstantinović-Vilić 1984:212) i situacije gdje je udata žena koja nikad nije rodila dijete ubila svoju trudnu prijateljicu pištoljem i zatim izvadila dijete iz njene utrobe (Konstantinović-Vilić 1984:214). U ovom drugom slučaju Konstantinović-Vilić ukaže na krivnju socijalnih faktora, odnosno, da je ubojstvo učinjeno radi postizanja

⁸ Podatci iz istraživanja u SR Srbiji nisu uključivala krvne delikte is autonomnih pokrajina.

⁹ Autori su sagledali podatke s Instituta za sudsku medicinu u Beogradu za desetogodišnji period od 1976. do 1985. godine. U tom periodu je provedena 101 obdukcija ubijenih žena (Pandurović et al. 2988:123-124).

društvene afirmacije u sredini koja „...čeka da ona opravda funkciju žene“ (Konstantinović-Vilić 1984:214).

4. Regulacija femicida u današnjem pravu

Danas je svijest o femicidu kao ozbiljnom društvenom problemu porasla, a to se primarno očituje u promjenama u zakonodavstvu na području zemalja bivše Jugoslavije. Sjeverna Makedonija je 2023. godine postala prva zemlja bivše Jugoslavije koja je priznala femicid u svome kaznenom pravu i to kao vrstu kvalificiranog ubojstva (Beker 2023:59).¹⁰ Slično tome, Hrvatski Sabor je 14. ožujka 2024. godine izglasao promjenu Kaznenog zakona koja bi uvela novo kazneno djelo pod članak 111.a zvano teško ubojstvo ženske osobe, a definirano kao rodno utemeljeno ubojstvo ženske osobe (Narodne novine 36/24).

Postoje pak i druge nove klasifikacije teškog ubojstva. Ubojstvo trudnice je tako izričito priznato kao vrsta teškog ubojstva u Hrvatskoj (Rittossa and Škorić 2021:15), Srbiji (Beker 2023:69), Crnoj Gori (Beker 2023:51), Kosovu (Beker 2023:42) i Sjevernoj Makedoniji (Beker 2023:59).¹¹ Slovenija (Jakulin 2021:85) i Kosovo (Beker 2023:42) klasificiraju ubojstvo počinjeno radi nečijeg spola ili rodnog identiteta kao teško ubojstvo¹², a u Hrvatskoj (Rittossa and Škorić 2021:15), Federaciji Bosne i Hercegovine (Beker 2023:28) i Brčko Distriktu (Beker 2023:31) je ubojstvo iz mržnje klasificirano kao teško ubojstvo, što uključuje onda i ubojstvo iz mržnje prema ženama¹³. Hrvatska (Rittossa and Škorić 2021:16), Crna Gora (Beker 2023:51), i Srbija (Beker 2023:68) klasificiraju ubojstvo člana obitelji kojeg je počinitelj već prije zlostavljao kao teško ubojstvo; slično tome, Sjeverna Makedonija (Beker 2023:58) kao teško ubojstvo klasificira nasilje u obitelji sa smrtnim ishodom, a Kosovo (Beker 2023:42) kao teško ubojstvo smatra bilo koje ubojstvo člana obitelji. Federacija Bosne i Hercegovine (Beker 2023:28), Brčko Distrikt (Beker 2023:31), Srbija (Beker 2023:63) i Crna Gora (Beker 2023:51) su pak jedine koje i dalje ubojstvo pri bezobzirnom nasilničkom ponašanju klasificiraju kao teško ubojstvo.

Nakratko ćemo se tu osvrnuti i na „neizravni femicid“ koji se definira kao „...izazivanje smrti žene zbog štetnih i loših praksi (povezanih npr. s pobačajem), ili smrt zbog zanemarivanja, zlostavljanja ili namjernih radnji (kao npr. trgovanje ženama)“ (Maršavelski i Moslavac 2023:318). U Hrvatskoj je rodno utemeljeno nasilje izričito predviđeno kao otegovna okolnost u članku 87. stavku 32. Kaznenog zakona (Narodne novine 36/24) i ta odredba bi trebala omogućiti kazneno progonjenje

¹⁰ U pitanju je lišenje života žene ili devojčice koja nije navršila 18 godina u kontekstu rodno zasnovanog nasilja (Beker 2023:59).

¹¹ Sama činjenica da je žrtva trudnica ne znači da je se ubojstvo u pitanju može smatrati femicidom. Da se osobu osudi radi ovog kaznenog djela potrebno je samo dokazati da je ubio ženu za koju je znao da je trudna, a ne da ju je ubio zato što je trudna.

¹² Valja naglasiti da ubojstvo osobe zbog njenog spola ili rodnog identiteta kako je prisutno u Sloveniji i Kosovu ne znači da Slovenija i Kosovo priznaju femicid kao kazneno djelo, jer femicid kao rodno uvjetovano ubojstvo ženske osobe je širi pojam, no svakako je ovo dobar iskorak prema priznavanju femicida kao kaznenog djela i progonjenju takvog čina u praksi.

¹³ U Federaciji BiH i Brčkom distriktu ubojstvo iz mržnje je navedeno zasebno, a u Hrvatskoj je dodano kao jedno od izričito navedenih niskih pobuda.

neizravnog femicida, odnosno, ubojstva žena koja ne mogu biti kvalificirana kao teška ubojstva poput nehajnog prouzročenja smrti žene ili sudjelovanja u samoubojstvu žene (Maršavelski i Moslavac 2023:318).

Očito je, dakle, da se normativni okvir za progon femicida u većini država poboljšao od razdoblja Jugoslavije. No, pravna zbilja pokazuje drugačiji trend. U Bosni i Hercegovini je u 2020. i 2021. godine ubijeno 20 žena (EOF 2021:16), u Crnoj Gori četiri (EOF 2021:21), u Srbiji 46 (EOF 2021:28), u Sjevernoj Makedoniji deset (EOF 2021:26), a na Kosovu su 2021. godine bile ubijene dvije žene (EOF 2021:19). Na zapadnom Balkanu kao cjelini 50 % žrtva femicida je ubio njihov suprug ili razvedeni suprug, a 10 % ih je ubio njihov partner ili bivši partner (EOF 2021:4)¹⁴. U Sloveniji je pak u periodu od 2014. do 2018. ubijeno 68 žena, od kojih je polovica bilo ubijeno od svog intimnog partnera, a stopa ubijenih žena na 100 000 stanovnika je 0.48, (EIGE 2021a), dok je u Hrvatskoj broj ubijenih žena u istom periodu 72, od kojih je 60% bilo ubijeno od svog intimnog partnera, a stopa ubijenih žena na 100 000 stanovnika je 0.38 (EIGE 2021b). Za usporedbu, u Europskoj uniji kao cjelini samo je 29 % žrtava femicida ubio njihov intimni partner (EIGE 2021a, EIGE 2021b).

Vidi se, dakle, da na području SFR Jugoslavije žene i dalje najčešće ubijaju njihovi bračni partneri. Uz to, i dalje su ubojice u pravilu osobe koje su prije samog femicida žrtvu na razne načine zlostavljali. Tako u Hrvatskoj na primjer 70 % počinitelja teškog ubojstva protiv bliske osobe su prije ubojstva bili osuđeni zbog nasilja nad žrtvom koju su kasnije ubili (Rittossa and Škorić 2021:18-19).

Također, nasilje nad ženama je i dalje izrazito nasilno. Tako usporedba istraživanja u Srbiji i Sjevernoj Makedoniji je pokazala da su vrste fizičkog nasilja na ženama slične u obije zemlje; u pitanju su „...šamari, prebijanje, guranje, vučenje za kosu, savijanje ruku, gađanje žrtve različitim predmetima, davljenje, udaranje... šutiranje“ (Čopić 2003:19). Nasilje nad ženama je dakle i dalje najčešće počinjeno upotrijebom fizičke sile.

Usporedivši međusobno podatke s raznih područja Europe o stopi žena žrtava namjernih ubojstava u ženskoj populaciji, vidi se da je ta stopa najveća u pojedinim posto-socijalističkim zemljama istočne Europe. Najviša stopa namjerno ubijenih žena u Europi je tako zabilježena u Latviji, gdje je ta stopa 4.08., zatim u Ruskoj Federaciji, sa stopom od 3,73, te u Moldaviji gdje je stopa 2,04. Od bivših socijalističkih zemalja Europe, ta stopa je najmanja u Sloveniji i Sjevernoj Makedoniji, gdje je ta stopa 0.38. Uz navedene iznimke, ne postoje pak prevelike razlike u samoj stopi ubijenih žena između post-socijalističkih zemalja i drugih zemalja Europe, niti između stope ubijenih žena u zemaljama SFR Jugoslavije i drugih post-socijalističkih zemalja (Corradi 2021:25).

Za kraj, ne može se pisati o nasilju nad ženama u današnjici bez spominjanja Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji iz 2011. godine poznatiju pod nazivom Istanbulská konvencija koju su potpisale i ratificirale sve zemlje SFR Jugoslavije članice Vijeća Europe (Vijeće Europe 2024). Države potpisnice su se obvezale prema članku 5. konvencije poduzeti

¹⁴ Zapadni Balkan je termin koji se u ovom istraživanju koristio kolektivno za sve zemlje Balkana koje nisu u Europskoj uniji, dakle, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru, Kosovo, Sjevernu Makedoniju i Albaniju.

potrebne zakonodavne i druge mjere kako bi djelovale uz dužnu pažnju u sprječavanju, istraživanju, kažnjavanju i osiguravanju naknade štete u slučajevima rodno uvjetovanog nasilja (Vijeće Europe 2011). Istanbulska konvencija tako ima jak utjecaj na zakonodavstvo država SFR Jugoslavije, što se vidi naprimjer u činjenici da je Hrvatska u svoj Kazneni zakon uvela ne samo femicid kao zasebno kazneno djelo¹⁵, nego i posebno navela u članku 87. rodno utemeljeno nasilje nad ženama kao otegotnu okolnost primjenjivu u svim kaznenim djelima u kojima nije izričito propisano teže kažnjavanje (Narodne novine 36/24), a definirala je isto kao nasilje usmјereno na ženu zbog toga što je žena ili koje nerazmјerno pogađa žene, što je izravno preuzeto iz članka 3. konvencije (Vijeće Europe 2011).

5. Zaključak

Sumiravši rezultate ranije utvrđenih statističkih i fenomenoloških istraživanja ubojstava žena u kontekstu rodno uvjetovanih motiva počinitelja možemo zaključiti da je femicid bio i ostao znatan problem. Ustanovili smo da se normativna regulacija femicida poboljšala od doba socijalizma kada nije postojalo ni jedno kazneno djelo koje se posebno odnosilo na ubojstva žena i broj navedenih kaznenih djela kvalificiranog ili teškog ubojstva je bio manji. Danas pak države bivše Jugoslavije klasificiraju više vrsta teškog ubojstva, poput ubojstva iz mržnje, ubojstva trudnice, ubojstva u obitelji i naravno rodno utemeljenog ubojstva ili femicida, koje je ipak kao novo kazneno djelo u Hrvatskoj i Sjevernoj Makedoniji i dalje novina za koju treba vidjeti hoće li se primjenjivati u praksi i na koji način, te koji će biti učinak te primijene.

Sagledavši ubojstva žena u Jugoslaviji fenomenološki, možemo zaključiti da su ljubomora i bračni sukobi bili najčešći motivi za ubojstva žena, te da je ubojstvima žena najčešće prethodio period zlostavljanja žena, bilo to fizičko ili psihičko zlostavljanje, od njihovih budućih ubojica, što je i danas slučaj. Očit je negativan utjecaj patrijarhata i patrijarhalnih uvjerenja o poziciji žene u društvu i obitelji, ali i uvjerenja o položaju muškarca i „muškoj časti“.

Zanimljivo je primijetiti da su i tadašnji autori i istraživači bili svjesni štetnog utjecaja patrijarhata i da se isti često na različite načine prepoznaje kao razlog počinjenja ubojstava, a posebice ubojstava žena. Tada jezik rodno uvjetovanog nasilja kao i sam termin femicid još nisu bili u upotrebi, ali primjećuje se da su i tadašnji autori prepoznavali elemente istog u svojim istraživanjima. Gledajući retroaktivno na njihov istraživački rad, uočljivo je da je potreba za boljom normativnom regulacijom i povećanjem svijesti općenito o rodno uvjetovanom nasilju na koncu rezultirala prepoznavanjem femicida kao zasebnog kaznenog djela u okviru modernog zakonodavstva ex-yu zemalja.

¹⁵ Vlada Republike Hrvatske se u svom objašnjenju u Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona izričito poziva na Istanbulsку konvenciju koja „... nameće obvezu državama strankama da sankcioniraju svaki čin fizičkog nasilja nad drugom osobom, uključujući i nasilje koje rezultira smrću žrtve“, ali i na statističke podatke koji ukazuju na to da je u periodu od 2020. do 2023. godine doneseno 11 presuda za teško ubojstvo bliske osobe koju je počinitelj ranije zlostavljaо, a da su žrtve bile žene u 9 slučajeva, od čega se u njih 6 radilo o partnerskom odnosu između žrtve i počinitelja, a u 3 se radilo o odnosu majke i sina (Hrvatski Sabor P.Z.E. br. 615).

Literatura

- Bačić, Franjo. 1982. *Kazneno pravo: posebni dio*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb.
- Bačić, Franjo. 1986. *Kazneno pravo: opći dio*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb.
- Beker, Kosana. 2023. *Sudski odgovor na femicid na Zapadnom Balkanu – pravni okvir i sudska praksa*. The AIRE Centre.
- Blažinović Grgić, Jasminka. 2022. *Femicid kao najekstremniji oblik rodno uvjetovanog nasilja*. IUS – INFO. (<https://www.iusinfo.hr/aktualno/u-sredistu/femicid-kao-najekstremniji-oblik-rodno-uvjetovanog-nasilja-49552>) pristupljeno 25. ožujka 2024.
- Buturović, Jovan LJ. 1978. „Karakteristike krivičnih dela protiv života i tela u krivičnim zakonima republika i pokrajina“. *Pravni život* 27(8-9) aneks.
- Corradi, Consuelo, 2021. *Femicide, its causes and recent trends: What do we know?*. Europska Unija ([https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/653655/EXPO_BRI\(2021\)653655_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/653655/EXPO_BRI(2021)653655_EN.pdf)) pristupljeno 12. svibanj 2024.
- Ćopić, Sanja M. 2003. Porodično nasilje u zemljama bivše Jugoslavije: pregled najvažnijih rezultata istraživanja. *Temida* 6 (2):17-25.
- Dundović, Darko. 2007. *Ubojstva intimnih partnera*. Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
- EIGE. 2021a. *Measuring femicide in Slovenia*. Publications Office of the European Union. (https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/measuring-femicide-slovenia?language_content_entity=en) pristupljeno 25. ožujka 2024.
- EIGE. 2021b. *Measuring femicide in Croatia*. Publications Office of the European Union. (<https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/measuring-femicide-croatia>) pristupljeno 25. ožujka 2024.
- EOF. 2021. *Murders of Women In The Western Balkans Region 2021 Report*. (<https://eof.cut.ac.cy/?p=680>) pristupljeno 25. ožujka 2024.
- Grzyb, Magdalena, Marceline Naudi, Marcuello-Servós. 2018. Femicide definitions. Pp. 17-32. in *Femicide Across Europe: Theory, Research and Prevention*, edited by S. Weil, C. Corradi and M. Naudi. Bristol University Press.
- Kriminološki institut Pravnog fakulteta. 1971. *Krivična djela ubistva u Bosni i Hercegovini u periodu 1962. – 1966.* Sarajevo: Kriminološki institut Pravnog fakulteta.
- Jakulin, Vid. 2021. „Criminal Offences Against Life in the Criminal Code of the Republic of Slovenia.“ Pp. 81-92 in *Selected Aspects of Human Life in Civil and Criminal Law*, edited by S. Kraljić, D. Korošec and Y. Ünver. Maribor: University of Maribor, University Press.
- Langhinrichsen-Rohling, Jennifer, Adrienne McCullars and Tiffany Misra. 2012. „Motivations for Men and Women’s Intimate Partner Violence Perpetration: A Comprehensive Review.“ *Partner Abuse* 3(4):429-468.
- Makra, Andrija i Tomislav Markovinović, 1959. *Krivična djela lišenja života na području NR Hrvatske: 1946 – 1955*. Zagreb: Ured za kriminološka ispitivanja DSUP-a NRH.

Maršavelski, Aleksandar i Bruno Moslavac, 2023. Osrvt na Prijedlog Osme novele Kaznenog zakona. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 30 (2), 305-337.

Kazneni zakon. Narodne novine 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24.

Nikolić-Ristanović, Vesna. 1987. *Žene – žrtve kriminaliteta: doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.

Pandurović, Srečko, Mirjana Mirković, Zorica Uzelac-Belovska i Nenad Denić. 1988. „Ubistva žena“. Str. 123-130. u *Zbornik radova za međunarodni skup Nasilje u obitelji*, priredio Z. Šeparović. Dubrovnik: Jugoslavensko viktimološko društvo.

Pešić, Vukašin. 1972. *Ubistva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za kriminološka i socio-loška istraživanja.

Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, P.Z.E. br. 615. Hrvatski sabor (https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2024-01-11/170802/PZE_615.pdf) pristupljeno 4. travnja 2024.

Rittossa, Dalida and Marissabell Škorić, 2021. „Abandoned and forgotten? Violent deaths of previously abused female victims in Croatia.“ *Pravni vjesnik* 37(3-4):7-30.

Salihu, Ismet. 1982. *Ubistva u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo: (doktorska disertacija)*. Priština.

Srzenić, Nikola i Aleksandar Stajić. 1961. *Kazneno pravo Federativne Republike Jugoslavije: opšti deo*. Beograd: Savremena administracija.

Tahović, Janko Đ. 1962. *Komentar Kaznenog zakonika*. Beograd: Savremena administracija.

Vijeće Europe. 2011. „Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence“ *Council of Europe Treaty Series - No. 210*.

Vijeće Europe. 2024. *Chart of signatures and ratifications of Treaty 210* (<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=210>) pristupljeno 6. travnja 2024.

Vuković, Špiro S. 1982. *Fenomenologija i etiologija krvnih delikata u Srbiji – doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.

Željko, Darija. 2014. Obiteljskopravni položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik* 47(96), 21-48.

Zaštita ličnog integriteta žrtve silovanja u krivičnom postupku: Analiza presuda Evropskog suda za ljudska prava

Mentor: Midhat Izmirlija

m.izmirlija@pfsa.unsa.ba

Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Apstrakt

Težište rada je usmereno na zaštitu ličnog integriteta žrtve silovanja tokom krivičnog postupka. Početna tačka rada je svakako definisanje osnovnih pojmoveva – ko je žrtva, koja prava su garantovana žrtvama i pojam sekundarne viktimizacije – kroz regionalne i međunarodne izvore od značaja. Analitičkim pristupom, vrši se interpretacija presuda Evropskog suda za ljudska prava, gde je posebna pažnja usmerena ka standardima postavljenim od strane Evropskog suda za ljudska prava i praksu istog u cilju zaštite žrtava silovanja. Presude na koje se rad oslanja jesu sledeće: *M.C. protiv Bugarske, Y protiv Slovenije i Gani protiv Španije*. Nadalje, rad proučava kako sekundarna viktimizacija može dodatno da traumatizira žrtve silovanja tokom celokupnog sudskega procesa, te istražuje ulogu pravnog sistema u smanjenju stresa i traume žrtava tokom krivičnog postupka. Cilj rada jeste da se omogući dublje razumevanje izazova sa kojim se žrtve suočavaju u pravnom procesu, kao i, naravno, identifikacija nedostataka koja su se dogodila u postojećim pravnim sistemima. Uočavanje i adekvatna reakcija na pomenute nedostatke je od suštinskog značenja za poboljšanje pravne zaštite žrtava u krivičnim postupcima, uz stremljenje ka glavnom cilju – osiguravanje pravde i poštovanje zagarantovanih ljudskih prava.

Ključne reči: *žrtve silovanja, zaštita ličnog integriteta, sekundarna viktimizacija, praksa Evropskog suda za ljudska prava*

1. Uvod

1.1. Definisanje osnovnih pojmoveva

Od utemeljivanja viktimologije od Hans von Hentinga (1948), pa sve do prvog uvođenja termina „viktimologija“ od strane Mendelsona (1976), sa zločinca i zločina, fokus se okreće ka žrtvi. Ova promena fokusa ukazuje na evoluciju kako pravnog, tako i društvenog pristupa u shvatanju pojma žrtve, njihove zaštite i važnosti njihove uloge u pravnom sistemu. Upravo o tome svedoče i mnogi međunarodni instrumenti od strane Ujedinjenih nacija, ali i regionalnih organizacija kao što su Savet Evrope i Evropska Unija.

Pre svega, treba poći od samog pojma žrtve. *Deklaracija osnovnih principa za žrtve krivičnih dela i zloupotrebe moći*, doneta 1985. definiše pojam žrtve u svom prvom članu na sledeći način: „Pojam žrtva podrazumeva osobu koja je, samostalno ili kolektivno, pretrpela štetu, uključujući fizičke ili mentalne povrede, emocionalnu patnju, ekonomski gubitak ili značajno narušavanje svojih osnovnih prava, usled činjenja ili nečinjenja koje predstavlja kršenje nekog od krivičnih zakona Zemlje članice, uključujući i one zakone kojima se zloupotreba moći propisuje kao krivično delo“. Takođe neophodno je pomenuti i Direktivu 2012/29/EU Evropskog parlamenta i veća, koja daje sličnu definiciju - „žrtva je fizička osoba koja je pretrpela štetu, uključujući telesnu, umnu ili emocionalnu štetu ili ekonomski gubitak koji je izravno uzrokovani kaznenim delom“.

Deklaracija osnovnih principa za žrtve krivičnih dela i zloupotrebe moći, navodi i šta država treba da obezbedi žrtvama – dostupnost pravde i pravičan tretman, restituciju, nadoknadu i pomoć.

Direktivom EU o pravima žrtava, kojom se utvrđuju minimalni standardi o pravima, podršci i zaštiti žrtava i osigurava da osobe koje su postale žrtve kao takve budu i pravno priznate, te da se prema njima postupa sa poštovanjem, na osećajan, primeren, stručan i nediskriminoran način, poštujući njihov pravni status, odnosno, njihova prava, kao i prava članova njihovih porodica, prvenstveno na informisanje, podršku i zaštitu. Čak i za određene kategorije žrtava, EU je donela posebna pravila koja se oslanjaju na Direktivu o pravima žrtava, ali koja daju odgovor specifičnostima i potrebama žrtava trgovine ljudima, dece žrtava seksualnog iskorišćavanja i dečije pornografije i žrtava terorizma.

Iako Evropska konvencija o ljudskim pravima ne proklamuje izričito načela i obaveze države kao što to čine gore navedeni izvori, to ne znači da odgovornost države za pomoć žrtvama ne postoji. Naime, ona proizilazi iz pozitivne obaveze država članica da „osiguraju svakome pod njenom jurisdikcijom prava i slobode definisane u ovoj Konvenciji“, a pre svega kroz članove: član 2 - pravo na život, član 3 - zabранa mučenja, član 5 - kroz pravo na sigurnost i član 8 - koji deklariše pravo na privatni i porodični život. Posebnu važnost ima i član 6 - koji između ostalog proklamuje pravo na pravično suđenje, odnosno, pravo na pristup sudu i suđenje u razumnom roku. Važnost prakse Evropskog suda za ljudska prava leži u tome što otvara značaj pitanja i položaja žrtve u krivičnom postupku. Takođe, sud se u svojim presudama poziva na Deklaraciju o osnovnim pravima žrtava i EU Direktivu 2012/29., čime se doprinosi unifikaciji i ostvarivanju zajedničkog cilja – žrtve imaju pravo na pravdu i pravo na zaštitu od dalje viktimizacije.

Pojam sekundarne viktimizacije nam pruža Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope državama članica o pravima, uslugama i podršci žrtvama zločina, iako nije obavezujuća, to ne treba da umanji njen značaj. Sekundarna viktimizacija se definiše kao „viktimizacija koja se ne javlja kao direktna posledica krivičnog dela, već kao rezultat odgovora javnih ili privatnih institucija i drugih pojedinaca na žrtvu.“

Neophodno je pomenuti i Preporuku Komiteta ministra Saveta Evrope o položaju žrtve u okviru krivičnog prava i procedure, usvojena 1985. godine. Preporuka naglašava fundamentalnu funkciju krivičnog pravosuđa da zadovolji potrebe žrtve i zaštiti njene interese. Takođe, pominje i potrebu za većom pažnjom u krivičnom

pravosuđu na fizičku, psihičku, materijalnu i društvenu štetu koju je pretrpela žrtve. Navodi da mere koje se u tom pogledu preuzimaju radi tog cilja ne moraju nužno biti u suprotnosti sa drugim ciljevima krivičnog prava i postupka.

Suočavamo se sa suštinskim pitanjem: Ako zaštita prava žrtava u krivičnom postupku ne zahteva nužno ugrožavanje drugih načela i principa, zašto se onda često susrećemo sa situacijama u praksi gde se prava žrtava neopravdano zanemaruju, a u korist ostvarivanja drugih prava i principa krivičnog postupka? Da li ima mesta postupanju na način na koji bi se ostvarili svi ciljevi krivičnog postupka? Ono na šta nas ovo pitanje upućuje jeste problem ravnoteže različitih interesa i principa unutar pravnog sistema, a naročito prava i zaštita žrtava sa pravom odbrane.

2. Praksa Evropskog suda za ljudska prava

Evropski sud za ljudska prava ima poseban izuzetan značaj za žrtve, posebno u slučajevima kada nacionalni sudovi ne mogu da obezbede zaštitu i ostvarivanje prava. U tim situacijama, žrtve mogu da potraže pravnu zaštitu u Strazburu. Iako Sud nema sposobnost da sistemski rešava probleme povrede ljudskih prava, njegova sudska praksa se razvija od slučaja do slučaja (*case-law*) i to pažljivim tumačenjem Konvencije. Donesene odluke Evropskog suda jesu obavezujuće za države, te imaju ključnu ulogu u ispravljanju povreda i uklanjanju štete, čime Sud postaje autorativni izvor sudske prakse u domenu zaštite ljudskih prava.

Stoga, tema rada „Zaštita ličnog integriteta žrtve silovanja u krivičnom postupku“ će biti predstavljena kroz relevantne članove Konvencije i značajne standarde postavljene od strane Evropskog suda za ljudska prava.

2.1. Zabrana mučenja

Presuda M.C. protiv Bugarske

Sekundarna viktimizacija, takođe poznata kao „drugo silovanje“, u širem smislu implicira na nedostatak ili neprikladnost reakcija prema žrtvama seksualnog napada što dovodi do osećaja ponovne viktimizacije. (Cokell & King, 2002) Koncept je prvo definisan akademskim istraživanjem tokom 1980-ih koje je pokrenuto kritikama aktivistkinja za prava žena koje su kritikovale način na koji policija postupa sa žrtvama silovanja. (Jordan, 2001).

Viktimizacija se može shvatiti kao socijalni konstrukt, podložan promenama. Dva lica pogođena istim krivičnim delom se neće smatrati žrtvom u dva različita sistema ili dva različita vremena. Krivično pravosuđe biva to koje ocenjuje koje lice je „prava žrtva“ ili „vredno da ima status žrtve“.

Značajan slučaj je *M protiv Bugarske* iz 2003. godine. Podnositeljka predstavke je tvrdila da su je, kada je imala 14 godina i 10 meseci, 31. Jula i 1. avgusta 1995. godine silovala dvojica muškaraca. Istragom je utvrđeno da nema dovoljno dokaza da je podnositeljka predstavke bila primorana na seksualni odnos. Evropski sud za ljudska prava je doneo presudu gde je utvrdio povredu člana 3 Konvencije, to jest da država nije ispunila svoju pozitivnu obavezu sprovođenja efektivne istrage kao i obavezu da ustanovi i efikasno primeni sistem krivičnog kažnjavanja svih vrsta

silovanja i seksualnog zlostavljanja. Tokom istrage i krivičnog postupka, analizom iskaza optuženih i žrtve utvrđeno je da nema dovoljno jake dokazne građe da se takav akt smatra silovanjem. Ključni izazovi su ležali u pitanju pristanka podnositeljke predstavke i opsega pruženog otpora.

Pred sudom Bugarske suprotstavljeni iskazi podnositeljki predstavke i optuženih nisu bili potkrepljeni čvrstim, materijalnim dokazima koji bi ukazivali na istinitost njihovih tvrdnji. U takvoj situaciji, sud je bio dužan da sveobuhvatno i objektivno pristupi razmatranju činjeničnog stanja. Međutim, u ovom slučaju, čini se da je nacionalni sud samo selektivno pristupao informacija i njihovojoj kvalifikaciji u donošenju konačne presude

Sa jedne strane, kao relevantnu činjenicu pri donošenju odluke, sud je u razmatranje uzeo tvrdnju drugih lica kao posmatrača, kako su podnositeljku predstavke, nekoliko dana nakon spornih događaja, zapazili u stanju radoći i sreće, kao i to da se nalazila u prisustvu jednog od optuženih. Takođe, uzeto je u obzir odsustvo vidljivih tragova otpora ili borbe, kao i nedostatak „direktnih“ dokaza koji bi uputili na akt silovanja.

Sa druge strane, vrlo bitne činjenice su bile propuštene. Prvo, nije došlo do suočavanja svedoka odbrane, čiji su iskazi bili kontradiktorni. Drugo, sud je ignorišao činjenicu da su optuženi sa namerom prevarili podnositeljku predstavke kako bi je odveli u izolovanu oblast i time stvorili okolnosti prinude. Treće, u potpunosti je zanemarena činjenica da je podnositeljka predstavke tada imala samo 14 godina u to vreme, kao i mišljenja psiholoških stručnjaka koji su naglašavali važnost uzimanja ovog faktora u obzir.

Suzan Estrich navodi izraz „stvarno silovanje“ – kao silovanja koja su legitimna u okviru krivičnopravnog procesa, međutim, takvi slučajevi su nereprezentativna manjina seksualnih napada. Najverovatnije je da će žrtva „dobiti slučaj“ ako se silovanje jasno tumači kao nasilje, ako je napadač stranac, ako se koristilo oružje, ako je žrtva pružila otpor i pretrpela je fizičke povrede koje su pritom i dokumentovane. (Estrich, 1987) Važno je napomenuti da se sintagma „dobiti slučaj“ koristi ironično, s obzirom na činjenicu da čak i kada žrtva uspe u sporu, ona često biva nezadovoljna čitavim procesom i njenim tretmanom. Ipak, većina prijavljenih silovanja ne odgovara ovom opisu, strane znaju jedno drugo, spoljna sila, prinuda ili dokazi su odsutni, oružje nije prisutno.

Sud i tužilac su se, kako u istrazi, tako i u toku postupka, fokusirali na to je li pružen fizički otpor, oslanjajući se na prethodne osuđujuće presude u predmetima o silovanju, gde se navode tipični izrazi nasilja – cepanje odeće i udaranje žrtve, zadavanje snažnih udaraca, krvarenje žrtve i slično. Ipak, kako su psihološki stručnjaci naveli – poznata su dva obrasca reagovanja žrtava silovanja na svoje napadače: žestok fizički otpor i ukočenost od straha. Drugi model se objašnjava kao slučaj kada se žrtva suočava sa činjenicom da nikako ne može izbeći silovanje, pa je tako i prihvata, kroz pasivan model potčinjavanja. Jasno je da se time ne negira njen status žrtve i sam čin silovanja, dovoljno je samo da ne postoji pristanak. Koncept pristanka u kontekstu silovanja obuhvata sposobnost osobe da izrazi svoju saglasnost za seksualni čin na jasan i savestan način. Ponašanje žrtve je od presudnog značaja za postojanje ili nepostojanje radnje izvršenja krivičnog dela silovanja. U zavisnost od njenog pristanka ili nedostatku istog, utvrđuje se hoće li se ona smatrati žrtvom

i je li uopšte došlo do krivičnog dela silovanja. Iako ovo može važiti i za neke druga krivična dela koja u svom izvršenju kao osnovni element sadrže prinudu, u slučaju seksualnih delikata postoji važna specifičnost. Brojna istraživanja pokazuju da se pristanak ili nedostatak istog često ne izražavaju eksplisitno, već implicitno, i to na načine koji često nisu verbalni. Šta više, čak i verbalno protivljenje neće uvek značiti nedostatak pristanka ili ukazivati na korišćenje prinude. Iako se danas postavlja stav da „ne uvek znači ne”, kada je u pitanju silovanje, u praksi nije uvek tako. Javlja se složena problematika razgraničenja pristanka i nedostatka istog, što stvara daje probleme u dokazivanju prilikom primene krivičnog dela silovanja. (Stojanović, 2016)

Nedostatak pristanka čini sam čin seksualnog odnosa protuvoljnim, bez obzira na prisustvo ili odsustvo fizičkog otpora. Upravo na ovome se zasniva zaštita seksualne autonomije i integriteta svake osobe. Istražni organi i tužioci, u nedostatku „direktnih dokaza” nisu mogli da zaključe da nije postojao pristanak žrtve, te da nema ni krivičnog dela. Ipak, potpuno su isključili mogućnost da podnositeljka predstavke nije dala pristanak, na seksualni odnos, ali su zauzeli stanovište da u nedostatku dokaza, neće se moći ni dokazati da su učinioi shvatili da podnositeljka predstavke nije pristala.

Ako je za osudu silovanja potrebno da bude „pravo”, kao možda još vitalniji uslov se javlja da žrtva silovanja mora da bude „nedvosmislena žrtva”, kao što navodi Kim Stivenson. Ponašanje žrtve mora biti „u skladu sa preovlađujućim društvenim očekivanjima, kako ih razume pravni sistem”. Pravno shvatanje ovakvih očekivanja nije ni savremeno, a ni realno. Može se izvesti zaključak da i zakon ali i subjekti koji primenjuju isti ojačavaju i pružaju podršku „stereotipnom idealu ženske ranjivosti i patrijarhalnom konceptu žene kao imovine” (Stivenson, 2000:351) . Dalje navodi da „viktorijanski stereotipi i očekivanja o ženskom ponašanju su imali, i nastavljaju da imaju duboke implikacije na načina na koje se savremene žene posmatraju u procesu suđenja” (Stivenson, 2000:245)

Razmatranjem svega navedenog postavlja se bitno pitanje o adekvatnosti istrage u kontekstu slučaja silovanja 14-godišnje devojčice. Je li nedostatak „dovoljno dobre žrtve”, doprineo nedostatku sprovođenja adekvatne i efektivne istrage? Postojanje jasnih kriterijuma za sprovođenje adekvatne istrage predstavlja imperativ kako bi se osigurala pravilna primena prava i zaštita svih učesnika u postupku. U tom smislu, uzimanje u obzir pristanka na seksualni čin predstavlja vitalni aspekt u ocenjivanju zakonitosti i dobrotljnosti seksualnih odnosa. U kontekstu ovog slučaja, neosporno je da selektivni pristup činjenicama, uz ignorisanje relevantnih dokaza i nedostatak priznavanja prava žrtava, predstavlja nedopustive propuste koji sprečavaju put ka sprovođenju pravde. Na kraju, postavlja se suštinsko pitanje da li bi organi drugačije postupili da je podnositeljka predstavke bila percipirana kao „idealna žrtva”? Kroz samu mogućnost postavljanja ovog pitanja naglašava se neophodnost unapređenja nacionalnih pravnih sistema radi osiguranja jednakog tretmana svih učesnika u pravosudnom procesu, bez obzira na njihov status, poziciju ili osobenost.

Silovanje, kao čin koji ozbiljno narušava osnovna ljudska prava, uključujući pravo na lični integritet, fizički i psihički integritet, te autonomiju u okviru prava na poštovanje privatnog života. Time ukazuje na poseban značaj važnosti poštovanja

ljudskih prava žrtava ovakvih zločina. Ovaj konkretni slučaj, baveći se nedostacima u postupanju nacionalnih istražnih i pravosudnih organa, ističe značajnu ulogu u isticanju propusta koji su doprineli sekundarnoj viktimizaciji i dodatnoj traumi žrtve. Takvi propusti su, rezultirali otežanim pristupom pravdi za žrtvu, što je od presudnog značaja za suštinsku percepцију i osvešćivanje problema koji su prisutni u pravosudnim sistemima u tretmanu žrtava silovanja.

2.2. Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života i Pravo na pravično suđenje

Presuda Y protiv Slovenije

Ideja o normativnom ponašanju i odgovoru „prave“ žrtve silovanja na „pravo“ silovanje se projektuje na sve nivoe postupka, od istrage do suđenja i na kraju presude. Procedure u koje se primenjuju u postupcima se razlikuju od zemlje do zemlje, međutim, čini se da je zajednička tema u svim suđnjima za silovanje – uspostavljanje osećaja pravičnosti. (Bacik, Maunsell, Gogan, 1998)

Posebno se ističe namera diskreditovanja svedoka – žrtve kao osnovno sredstvo odbrane. Matoesian obrazlaže da je unakrsno ispitivanje odbrane u slučajevima silovanja neminovno, a pogotovo kroz rad na kategorizaciji u cilju distinkcije radnji žrtve s jedne strane i zahtevima normativnog i društveno struktruisane dužnosti prema istoj. Te se upravo u toj kategorizaciji između stvarnog ponašanja žrtve i onog koji se normativno propisuje njoj, dešava mnogo „okrivljavanja“. Zaključak koji se izvodi jeste da su svedočenja o silovanju sistemski diskreditovana, čineći da žrtva nije uradila ono što bi konstruisana, vrednovana, hipotetička to jest *idealna žrtva* trebalo da uradi. (Matoesian, 1993)

Član 6 Konvencije – pravo na pravično suđenje, podrazumeva i pravo optuženog da ispituje svedoke protiv sebe. Postavlja se pitanje obima ovog prava. U samoj Konvenciji se ovo pravo ne ograničava, ali praksa Evropskog suda za ljudska prava ipak nije apsolutizovala ovo pravo. Sud ustanovljava određene legitimne razloge koje mogu biti osnov za ograničavane prava na ispitivanje svedoka. Uz to, sud konstituiše zahtev za uspostavljanjem ravnoteže između interesa okrivljenog, organa krivičnog pravosuđa i druge učesnike suđenja (gde se pod „druge učesnike suđenja“ podrazumevaju i žrtve-svedoci pogodene krivičnim delom).

Jedan od zapaženih presuda Evropskog suda je u slučaj *Y protiv Slovenije*. Ovo je prva predstavka gde je sud odmerio sa jedne strane pravo okrivljenog na odbranu kao oponent prava žrtve na zaštitu privatnog života i ličnog integriteta. Podnositeljka predstavke, tada maloletna Y rođena 1985. godine, je istupila pred sudom u Sloveniji kao žrtva seksualnog napada od strane 55-godišnjeg porodičnog prijatelja. Od podnošenja krivične prijave od strane majke 2002. godine pa do prvog saslušanja je prošlo tri godine. Aplikantkinja je bila saslušana na četiri ročišta, gde ju je na poslednja dva ispitivao lično optuženi – X. Samo na četvrtom ročištu joj je bilo postavljeno preko 100 pitanja, pritom samo ispitivanje X je započeo pitanjem - „Da li je istina da si mi rekla da možeš da plačeš na znak i da će ti svi povravati?“. Tokom unakrsnog ispitivanja, X je postavio niz pitanja koja su bila krajnje degradirajućeg i uvredljivog karaktera, sa ciljem da ponizi i uzinemiri žrtvu. Slovenski sud 2009. donosi oslobođajuću presudu uz primenu načela *in dubio pro reo*.

Na osnovu članova 3 i 8 Konvencije, podnositeljka predstavke se obraća Evropskom sudu za ljudska prava tvrdeći da je krivični postupak koji se vodio bio u suprotnosti sa pozitivnom obavezom tužene države da obezbedi efikasnu i pravnu zaštitu od seksualnog zlostavljanja, gde se osvrće na dug period postupka, neopravdano odlaganje, nepostojanje nepristrasnosti kao i traumatske posledice narušavanja njenog ličnog integriteta.

S obzirom na temu rada, fokus će biti prvenstveno na povredi ličnog integriteta žrtve u ovom konkretnom slučaju.

U svetu ovog slučaja, sud navodi da suštinski član 8 Konvencije podrazumeva zaštitu pojedinca protiv proizvoljnog mešanja vlasti, te svakako da nameće obavezu države da se uzdrži od ovakvog mešanja. Pored ove negativne obaveze, član 8 obuhvata i pozitivnu obavezu države na efektivno poštovanje privatnog i porodičnog života. Pitanje koje se u ovom slučaju postavljalo jeste – je li država ispunila svoju pozitivnu obavezu u zaštiti integriteta ličnosti?

Granica između pozitivnih i negativnih obaveza države prema članu 8 ne podleže preciznoj definiciji. U oba konteksta se mora uzeti u obzir pravična ravnotežu koja se mora postići između relevantnih konkurenčkih interesa. To bi značilo da sa jedne strane стоји pravo optuženog na odbranu, a sa druge strane pravo žrtve na lični integritet. Sud u ovoj presudi navodi i potrebu da se, u postupcima sa obeležjima seksualnih delikata i nevoljnog suočenja žrtve sa okrivljenim, preduzmu posebne mere radi zaštite žrtve, a pogotovo uzimajući u obzir ovaj slučaj gde je žrtva maloletna.

Naravno, pravo optuženog na unakrsno ispitivanje jeste legitimno i legalno, te stoji da sud nije smeо da uskrati isto, međutim, je li je sud mogao preduzeti ikakve mere regulacije postupanja optuženog u datom slučaju, ako da, kakve? Odgovor na ovo pitanje daje *Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, na koju se sud u konkretnom slučaju i pozvao. Naime, *Istanbulска конвениција* proklamuje u članu 51 mere zaštite – „Članice će preduzeti neophodne zakonodavne odnosno druge mere zaštite prava i interesa žrtava, uključujući njihove posebne potrebe kao svedoka u svim fazama istrage i sudskog postupka“. Uz to nabraja dalje posebne primere mera, gde su za ovaj slučaj ključne sledeće: obezbeđivanje zaštite, kao i zaštite njihove porodice i svedoka, od zastrašivanja, odmazde i ponovne viktimizacija omogućavanje žrtvama da svedoče, u skladu sa pravilima njihovog nacionalnog zakonodavstva, u sudnici bez prisustva, odnosno, barem bez prisustva optuženog, naročito korišćenjem odgovarajućih komunikacionih tehnologija, tamo gde su dostupne; obezbeđujući da se, gde god je moguće izbegne susret žrtava i učinilaca u prostorijama suda i organa unutrašnjih poslova.; Nacionalni sud pri postupanju treba da vodi računa gde da postavi granice prava optuženog na osporavanje navoda i ispitivanje svedoka, koje mu se garantuje između ostalog i član 6 Konvencije. To treba ceniti u svakom konkrentnom slučaju, sveobuhvatno razmotriti činjenično stanje, ponašanje optuženog, njegov tretman prema žrtvi i na kraju položaj žrtve.

U kontekstu analize činjenica ovog slučaja bitno je istaći izveštaj kliničkog psihologa koji detaljno opisuje simptome seksualnog zlostavljanja koje je žrtva doživela od 2001. godine. Ovaj izveštaj naglašava emocionalne, behavioralne i fizičke posledice koje su se manifestovale kod žrtve, uz predviđanje da će se obim

tih posledica ispoljiti u ključnim fazama razvoja tokom njenog života, a naročito u stresnim situacijama Sud je bio taj koji je angažovao kliničkog psihologa radi ekspertne procene, čime se sugerise da je neophodno da se u obzir uzme mišljenje stručnjaka prilikom donošenja odluka. S obzirom na obaveze prema zaštiti prava i integriteta žrtava, sud bi trebalo da razmotri mišljenje stručnjaka prilikom vođenja postupka. Posebno je značajno uvažiti mišljenje psihologa s obzirom na evidentne emocionalne posledice koje su nastale kod žrtve, a u skladu sa njenim zahtevom za odsustvo optuženog tokom davanja iskaza. Ignorisanje mišljenja stručnjaka i propuštanje postavljanja granica prilikom ispitivanja je direktno doprinelo dodatnoj traumatizaciji žrtve, a zatim i narušavanje osnovnih principa pravičnosti i poštovanja ljudskih prava.

Proces suđenja se opisuje kao specifičan način seksualizacije ženskog tela sa preciznom namerom diskvalifikacije njenog svedočenja i samog iskustva silovanja. Žrtvama se pripisuje uloga participatora u seksualizovanom scenariju, čime je efektivno diskvalifikuje iz statusa žrtve, što dovodi do otklanjanja odgovornosti optuženog na odnosne događaje. Strategija odbrane, koja je prisutna i u datom slučaju *Y protiv Slovenije*, se često i vrlo uspešno koristi kako bi se stvorile sumnje u to je li podnositeljka predstavke zapravo stvarna žrtva. S obzirom na to da su ponašanje i karakter „idealne“ žrtve, kao imaginarne konstrukcije, uvek dosledni i neosuđujući, odbrana teži da iznese nepovoljne zaključke o bilo kojoj nekonistentnosti, bilo kojoj nepoželjnoj činjenici koja se odnosi na žrtvu, a u cilju njenog diskreditovanja, a rezultat je potpuna distinkcija između „žrtve“ i „preživele“. (Smart, 1990)

U ovom slučaju, uvredljiv sadržaj koji je optuženi upućivao podnositeljki predstavke je očigledno premašio granice dopuštenog prava na odbranu. Sud nije adekvatno reagovao na takvo ponašanje, iako je bilo neophodno da uzme u obzir specifičnost situacije. Ključno je uvideti da se radi o seksualnom deliktu, gde je žrtva pod jakim emotivnim i psihološkim stresom, a svako dalje ispitivanje i ponovno proživljavanje traume može dodatno da ugrozi njen emocionalni integritet. Za žrtvu unakrsno ispitivanje predstavlja proces seksualizacije, zavodenja, zastrašivanja i intimnog izlaganja, koje dalje reprodukuje ideološke osnove rodne dominacije, a u krajnjoj liniji, osporava elemente silovanja.(Larcrombe, 2002)

Saglasno standardima postavljenim od strane Evropskog suda za ljudska prava, neophodno je uspostaviti ravnotežu prava optuženog na odbranu sa pravom žrtve na zaštitu i poštovanje njenog integriteta. Važno je istaknuti da pravo na odbranu ne podrazumeva apsolutno slobodu i dozvolu optuženog da vređa ili ponižava žrtvu. Upravo suprotno, pravo na odbranu predstavlja sredstvo za pružanje relevantnih činjenica datog slučaja i instrument argumentacije optuženog od navoda koji mu se stavljuju na teret. Ograničavanje optuženog u iznošenju uvredljivih primedbi direktno upućenih ka ugrožavanjem ličnog integriteta i degradiranjem žrtve, ne bi umanjilo njegovo pravo na odbranu, ali bi svakako zaštitilo žrtvu od dodatne traume i povrede prava. Pri uspostavljanju ove ravnoteže interesa, sud time pruža garanciju za ostvarivanje pravičnog sudskeg postupka za sve učesnike istog, a dodatno se pruža posebna zaštita i podrška žrtvi seksualnog nasilja. U slučaju *Y protiv Slovenije* Evropski sud za ljudska prava je dosudio povredu člana 3 i člana 8 Evropske konvencije.

2.3. Presuda Gani protiv Španije

Kao dobar primer uspostavljenje ravnoteže interesa prava odbrane i zaštite ličnog integriteta žrtve jeste presuda *Gani protiv Španije*. Naime, podnositac predstavke se žalio da mu nije data odgovarajuća i adekvatna prilika da ospori i ispita žrtvu, jedinog svedoka u vezi sa zločinima za koje je bio optužen, a kasnije i osuđen. Jedan od pomenutih zločina je silovanje, izvršeno nad žrtvom N. u datom slučaju, prvostepeni sud je prekinuo ročište zbog nesposobnosti žrtve da opiše događaje, uz to je pristupljeno i medicinskom veštačenju, gde je konstatovano da N pati od simptoma posttraumatskog stresa. Zbog toga je njena izjava bila samo pročitana.

Načelo kontradiktornosti predstavlja jedno od osnovnih načela krivičnog postupka, ma o kom nacionalnom pravu je reč. Uz to, osnovna interpretacija člana 6 Konvencije nalaže da se optuženom pruži adekvatna mogućnost da ospori i ispita svedoke protiv sebe. Samim time, iz člana 6 proističe pozitivna obaveza država da aktivno preduzmu sve korake kako bi se ostvarilo pomenuto pravo optuženog. Uzimajući u obzir da se osuđujuća presuda zasnivala isključivo ili u odlučujućoj meri na izjavama koje je dalo lice koje optuženi nije imao priliku da ispita, postavlja se pitanje: Jesu li su prava odbrane ograničena toliko da su nespojiva sa garancijama predviđenim u članu 6 Konvencije?

Ipak, ako se ovakva pravila sagledavaju i primenjuju na nefleksibilan način, moglo bi doći do kontraefekta, odnosno, da budu u suprotnosti sa sveukupnom pravičnošću postupka. Evropski sud u nekoliko presuda navodi sledeće: „Kada je osuđujuća presuda zasnovana isključivo ili odlučno na iskazima odsutnih svedoka koji nisu bili dostupni za unakrsno ispitivanje od strane odbrane, prihvatanje kao dokaz tih izjava iz druge ruke neće automatski dovesti do kršenja čl. 6 § 1. U tim slučajevima, međutim, Sud mora da podvrgne postupak najistraženijoj kontroli.“ Prilikom pristupanja ovom slučaju ključno je redefinisati pojam „odsutni svedok“ i preusmeriti fokus na „nesposobni svedok“, jer su posledice oba slučaja tehnički iste – ne može doći do unakrsnog ispitivanja. Stoga je neophodno pažljivo razmotriti sve faktore koji mogu da naruše ravnotežu interesa, ali i primeniti sve instrumente koji će je i obnoviti.

Celishodno je težište pažnje usmeriti na sledeće činjenice. Prvo, posebni akcenat treba uputiti činjenici da je reč o seksualnom zločinu, koji ostavlja duboke i ozbiljne psihološke posledice na žrtvu. U kontekstu ovog slučaja, postojala je izjava žrtve koja je uzeta ranije u postupku, a koja je kasnije bila i pročitana. Tada je optuženom pružena prilika da ospori sve navode izjave. Uz to, važno je naglasiti da je ta izjava bila potkrepljena i drugim materijalnim dokazima. Sa druge strane, zbog ozbiljnog psihološkog stanja žrtve, koje je medicinski potvrđeno, bilo je nemoguće sprovesti unakrsno ispitivanje iste.

Zato je ključno imati svest o tome da je kod žrtve prisutna svojevrsna kombinacija straha i nepoverenja – sa jedne strane strah od osvete, reagovanja porodice, kao i od načina na koji postupa policija i predstavnici drugih državnih organa zaduženih za kontrolu kriminaliteta žrtve – što može dovesti do ugrožavanja poverenja žrtve u njihovu spremnost da reaguju i njihovu efikasnost, ali i njeno uverenje da se ono što je ona preživila zaista konstituiše kao krivično delo silovanja. (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2011).

Nacionalni sud, uzevši u obzir sve gore navedeno, doneo je osuđujuću presudu bez daljeg unakrsnog ispitivanja i suočavanja sa optuženim, smatrajući da je dovoljna postojeća dokazna građa i da je pružena adekvatna mogućnost optuženom da se odbrani. Ovakav pristup, prema načelima Evropske konvencije, jeste ključan za garantovanje pravičnog suđenja i zaštite prava žrtava, dok sa druge strane, istovremeno osigurava poštovanje prava optuženog na odbranu. Shodno iznetim, Evropski sud za ljudska prava, posmatrajući pravičnost postupka u celini, smatrao je da je postojalo dovoljno faktora protivteže da se zaključi da samo prihvatanje i čitanje izjava žrtve kao dokaz nije dovelo do povrede prava na odbranu, odnosno, do povrede prava na pravično suđenje, garantovano članom 6 Konvencije.

U odnosu na gore navedeno, važno je napomenuti da je ishod suđenja takođe važan faktor koji doprinosi iskustvu sekundarne viktimizacije. Orth razlikuje pet glavnih ciljeva kažnjavanja među žrtvama silovanja – odmazda, priznavanje statusa žrtve, potvrđivanje društvenih vrednosti, bezbednost žrtve i društvena bezbednost. (Orth 2003) Međutim, da bi se ovi ciljevi postigli, neophodna je pravednost pravosudnog sistema, što je još uvek ideal kojem treba težiti.

3. Zaključak

Posledice seksualnog zločina po žrtvu su mnogobrojne, uključujući fizičke i psihičke. Medicinska istraživanja koja su sprovedena navode sledeće rezultate: longitudinalne promene nivoa simptoma mentalnog zdravlja i upotreba supstanci, sklonost ka samopovređivanju, anksioznost, posttraumatski poremećaj, simptomi depresije; učesnici istraživanja (ujedno i žrtve silovanja), opisivali su osećanja bezvrednosti, povlačenja, stresa, besa, neki od njih nisu mogli da napuste svoje domove, poremećeni san i česti napadi panike. Pritom, posledice nisu jednodimenzijsalne, svedene na unutrašnje stanje žrtve, već je neophodno pomenuti i socijalnu reakciju okoline na sam čin silovanja. Upravo socijalna reakcija može da ima značajan uticaj na proces oporavka žrtve. Važno je naglasiti da uloga društva u podršci i zaštiti žrtve seksualnog nasilja ključna, naročito u situacijama kada se žrtva povlači i zatvara u sebe, manifestujući neangažovanost u svakodnevnim aktivnostima. Takvo ponašanje može biti simptom dubokih emotivnih trauma koje proističu iz preživljenog iskustva silovanja te mogu znatno otežati proces resocijalizacije i ponovnog uključivanja u društvo. Kada društvo ne pruži adekvatnu podršku žrtvi, postoji ozbiljan rizik od sekundarne viktimizacije, što može imati razorne posledice po samu žrtvu. Sekundarna viktimizacija može dodatno da intenzivira traumu i oteža proces oporavka, stvarajući dodatne prepreke na putu ka prevazilaženju traume. Međutim zajednica, uključujući i policiju, socijalne radnike, lekare, advokate, sudije, radnike u oblasti mentalnog zdravlja, koji su subjekti od vitalnog značaja za oporavak žrtve, iako obrazovani i uspešni, nisu imuni na internalizovane stereotipe i uverenja u vezi sa seksualnim napadima. Takve internalizovane sisteme verovanja nije jednostavno niti lako promeniti, te bi trebalo možda pokušaje da se smanje iskustva „drugog silovanja“ usmeriti ne samo na postojeće obrazovanje pružaoca usluga, već i na celokupnu javnost, kako bi u budućnosti pružaoci usluga bili relativno oslobođeni stereotipa vezanih za silovanje, koji su u osnovi negativnih stavova prema preživelim. (Okan, 2001)

U tom kontekstu, pravosuđe kao osnovni stub društva ima ključnu ulogu u zaštiti i podršci žrtvama seksualnog nasilja. Ipak, važno je napomenuti da žrtvama često treba puno hrabrosti da se obrate pravosudnim organima nakon ovakvih traumatičnih iskustava. Kada žrtva odluči da potraži pravdu kroz pravosudni sistem, to predstavlja važan korak u njenom procesu oporavka, pri čemu pravosuđe mora osigurati da žrtva bude zaštićena od dodatne viktimizacije i da joj bude pružena adekvatna podrška i pravda.

U analizi slučajeva koje smo razmatrali, mogli smo uočiti složenu dinamiku pravosudnog procesa u kontekstu veze seksualno nasilje – zaštita ličnog integriteta žrtve. Opasnost od sekundarne viktimizacije je realna, pogotovo kada je neminovno da žrtva kroz proces opet proživi nastale traume, ali u kom obimu će ona biti izložena neprijatnosti, stresu i retraumatizaciji može zavisiti i od postupajućih organa.

Shodno navedenim, Direktiva 2012/29/EU Evropskog parlamenta i Evropskog saveta u članu 31 govori o podršci koja treba da bude dostupna od momenta kada žrtva prijavi krivično delo, tokom čitavog krivičnog postupka i neko vreme po preteku istog. Posebna pažnja posvećena je žrtvama koje su pretrpele značajnu štetu zbog ozbiljnosti krivičnog dela, zahtevajući specijalističku podršku prilagođenu njihovim potrebama. U pogledu podrške žrtvama silovanja i seksualnog zlostavljanja, Direktiva 2012/29/EU eksplicitno navodi neophodnost pružanja hitne medicinske pomoći, upućivanja na lekarski i forenzički pregled, kao i pružanje kratkoročnog i dugoročnog psihološkog savetovanja i zbrinjavanja traumatizovanih lica. Takođe, navodi žrtve silovanja kao izuzetno ranjive i posebno podložne sekundarnoj viktimizaciji, zastrašivanju i odmazdi, te prilikom procene jesu li su žrtve u takvoj opasnosti treba pristupiti pažljivo. Prema takvim žrtvama će biti primenjene adekvatne mere zaštite tokom krivičnog postupka, ali naravno uz garanciju i balansa u odnosu na prava odbrane.

Ovakva načela potvrđuje i Istanbulska konvencija, gde se dodatno ističe važnost usklađivanja materijalnog zakonodavstva u cilju sprečavanja nasilja prema ženama, neophodnost pružanja zaštite i podrške žrtvama, imperativ koordinacije i saradnje među relevantnim institucijama i stručnjacima.

U skladu sa navedenim dokumentima, naglašava se potreba za dodatnom obukom stručnjaka radi postizanja navedenih ciljeva – efikasno sprovođenje podrške i zaštite žrtvama krivičnih dela.

Ipak, najvažniji korak je svakako primena ovih standarda, jer samo kroz njihovu sveobuhvatnu primenu, moguće je izbeći između ostalog i navedene nedostatke iz pomenutih presuda. Zbog toga države članice treba da preduzmu odgovarajuće mere za implementaciju Istanbulske konvencije i Direktive EU u nacionalno zakonodavstvo i praksu. Radi postizanja optimalnih rezultata i krajnjeg cilja, aktivnosti koje treba preduzeti se sastoje u reformi zakonodavstva, mere usmerene ka edukaciji policije i drugih aktera u krivičnopravnom sistemu, primena praktičnih mera u cilju podrške žrtvama i olakšavanje njihovog položaja tokom krivičnog postupka.

Neophodno je pomenuti i angažovanje organizacija civilnog društva u pružanju podrške i pomoći žrtvama silovanja. Feministički pokret je tokom 60-ih i 70-ih godina skrenuo pažnju na viktimitet u oblasti seksualnog nasilja i nasilja u porodici,

gde 80-ih godina dolazi do ustanavljanje nacionalnih službi za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta u nekim zemljama. Ovakve volonterske i nevladine organizacije su i do danas ostali jedan od najvažnijih činilaca u obezbeđivanju pomoći i podrške žrtvama kriminaliteta u lokalnim zajednicama širom sveta.¹⁶(Vujičić, 2016)

Za optimalan oporavak žrtve seksualnog nasilja, neophodna je koordinacija i uključenost svih elemenata sistema društva. U tom smislu, podrška i saradnja između državnih organa, pravosudnih institucija, zdravstvenih službi, nevladinih organizacija jeste ključni faktor za sprovođenje mera zaštite i podrške žrtvama. Samo kroz zajedničku koordinaciju žrtvama se mogu pružiti garancije da će biti zaštićene, da će im biti pružena odgovarajuća podrška i na kraju krajnji oporavak.

---

¹⁶ Neke od nevladinih organizacija u Republici Srbiji, osnovanih u cilju podrške žrtvama: Centar za podršku ženama, Autonomni ženski centar, Udruženje „Žene za mir“, Viktimološko društvo, Oaza sigurnosti itd.

Literatura

Propisi:

Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, Istanbul, 11.05. 2011.

Deklaracija o osnovnim načelima pravde u vezi sa žrtvama krivičnih dela i zloupotrebe vlasti; 1985, tačka 1

Direktiva 2012/29/EU Evropskog parlamenta i Evropskog saveta od 25. oktobra 2012. godine

Recommendation CM/Rec(2023)2 of the Committee of Ministers to member States on rights, services and support for victims of crime

Recommendation no. r (85) 11 of the Committee of ministers to member states on the position of the victim in the framework of criminal law and procedure (usvojen od strane Komiteta ministara 28. juna 1985)

Savet Evrope, Evropska konvencija o ljudskim pravima, 1950, član 1

Sudska praksa:

Case of Luca v Italy, (App. No. 33354/96), ECtHR 27.2.2001,

Case of M v Bulgaria, (App. No. 39272/98), ECtHR 4.12.2003.,

Case of White v. Sweden, (App. no. 42435/02) ECtHR, 19.9.2006.

Case of Gani v Spain (App. No. 61800/08), ECtHR, 19.2.2013.

Case of Y v Slovenia, (App. No. 41107/10) ECtHR, 28.5.2015.

Ostala literatura:

Bacik, I., Maunsell, C., & Gogan, S. , 1998. *The legal process and victims of rape*. Dublin: Cahill Printers Limited.

Clarke, V., Goddard, A., Wellings, K. et al. 2023. *Medium-term health and social outcomes in adolescents following sexual assault: a prospective mixed-methods cohort study*. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol 58, 1777-1793 <https://doi.org/10.1007/s00127-021-02127-4>

Elif, Okan., 2011. *Secondary Victimization in Survivors of Sexual Assault: Role of Service Providers*, , Istanbul Bilgi University.

Estrich, S., 1987 *Real Rape: How the Legal System Victimizes Women Who Say No*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Hentig, H. V., 1948. *The criminal & his victim; studies in the sociobiology of crime*, Yale Univ. Press.

Ignatović, Đ., Simeunović-Patić, B. 2011 *Viktinologija*. Beograd: Pravni fakultet.

Jordan, J. 2001. *Worlds apart? Women, rape, and the police reporting process*. British Journal of Criminology vol 41, 679-706.

- Larcombe, W., 2002. *The 'Ideal' Victim v Successful Rape Complainants: Not What You Might Expect*. Feminist Legal Studies vol 10, 131-148.
- Matoesian, G.M., 1993. *Reproducing Rape: Domination through Talk in the Courtroom*. Cambridge: Polity Press.
- Mendelsohn, B., 1976. *Victimology and contemporary society's trends*.
- Orth, U., 2003. *Punishment goals of crime victims*. *Law and Human Behavior* vol 27 (2), 173-186.
- Smart, C., 1990., *Law's Truth/Women's Experience, in Dissenting Opinions: Feminist Explorations*. Sydney: Allen & Unwin, pp. 1-20.
- Stevenson, K., 2002. *Unequivocal Victims: The Historical Roots of the Mystification of the Female Complainant in Rape Cases*, Feminist Legal Studies 8 (2000), 343-366.
- Stojanović, Zoran., 2016. *Silovanje bez prinude – usaglašavanje KZ Srbije sa članom 36 Istanbulske konvencije*. „NBP. Nauka, bezbednost, policija“, vol 21(1), 1-23.
- Uiverziteta u Beogradu.
- Vujičić, Nikola. 2016. *Krivičnopravni i kriminološki aspekti seksualnog nasilja u Republici Srbiji*. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, vol 35 (1). pp. 119-136.

Odnos između stavova o ravnopravnosti spolova s političkim stavovima i sociodemografskim karakteristikama

Mentorica: Prof. dr. sc. Davorka Topic Stipić

davorka.topicstipic@ff.sum.ba

Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Apstrakt

U istraživanju se analiziraju stavovi osoba o ravnopravnosti spolova i politički stavovi te utvrđuje povezanost sa sociodemografskim karakteristikama. Uzorak je bio prigodan i sastojao se od 50 ispitanika. Svi podatci u istraživanju prikupljeni su online upitnikom koji je sadržavao 81 česticu. Rezultati istraživanja pokazali su statistički značajnu negativnu korelaciju između rezultata na skali o ravnopravnosti spolova i određenih konzervativnih stavova (3 od 7 konzervativnih stavova), dok su određeni liberalni stavovi bili u pozitivnoj korelaciji s rezultatima na skali stavova o ravnopravnosti spolova (5 od 7 liberalnih stavova). Analiza rezultata ukazuje da dob i obrazovanje ne igra statistički značajnu ulogu u razlikama na skali stavova o ravnopravnosti spolova, dok je spol značajna karakteristika. Ispitanici ženskog spola su ostvarivali statistički značajne veće rezultate na skali stavova o ravnopravnosti spolova za razliku od muškaraca koji su ostvarivali manje rezultate. Ispitanici u uzorku su većinom bili liberalnih tj. progresivnih razmišljanja po pitanju stavova o ravnopravnosti spolova te su većinski slagali s liberalnim progresivnim stavovima.

Ključne riječi: *ravnopravnost spolova, stavovi, politika, rodna diskriminacija, sociodemografske karakteristike*

1. Uvod

Svaka osoba ima stavove prema različitim društvenim pitanjima. Može se reći da su različiti stavovi (ako su dovoljno snažni) povezani s određenim ponašanjem osobe (Tesser, Martin i Mendolia, 1995; Petty, Haugtvedt i Smith, 1995; prema Zagrebina 2020). Opseg povezanosti stava ovisi o temi koja je predmet tog stava. Primjerice, kada je riječ o nekim lokalnim pitanjima poput određenih profesionalnih ili lokalnih pitanja, snažni stavovi mogu biti povezani s promjenama ili obrnuto ograničenim promjenama u tom danom području.

Istraživači su uočili kompleksnost veze između raznih aspekata rodne ravnopravnosti, kao što su politička participacija žena, pristup obrazovanju i ekonomskim resursima za žene (Caprioli i sur. 2000; prema Ekvall 2013). Nadalje, postoji jasna indikacija da poboljšanje rodne jednakosti može dovesti do opadanja razine

konflikata što sugerira da su rodno osnažene zajednice sklonije izgradnji mira i rješavanju sukoba na miran način.

Istraživanja su također pokazala da unatoč priznanju rodne ravnopravnosti kao temeljnog načela, stvarni život često svjedoči mnogim kršenjima tog istog načela. Prihvaćanje rodne ravnopravnosti kao univerzalnog koncepta u demokratskim državama ne uklanja rodno utemeljenu diskriminaciju u različitim područjima put politike (Gidengil i Everitt, 2003; Messner, 2007; prema Zagrebina 2020).

Prema nedavnom članku u Forbesu, autorice Josie Cox (*Stark Gender Gap Persists Among Young People's Attitudes Toward Feminism, Survey Shows*, 2024) postoji izražena rodna razlika u stavovima o feminizmu i rodnoj ravnopravnosti, posebice među mladima. Znanstvenici s Globalnog instituta za žensko vođenje i Policy Institute na King's College Londonu, u suradnji s Ipsosom UK došli su do rezultata da postoje jasne razlike u percepciji ravnopravnosti spolova na temelju prikupljenih podataka. Gotovo polovica ispitanika smatrala je da je danas teže biti žena nego muškarac, dok je samo 14 % reklo suprotno. Međutim, raspodjela odgovora značajno se razlikovala prema spolu, posebno među onima u dobi između 16 i 29 godina. U toj dobnoj skupini, oko 68 % žena izjavilo je da je teže biti žena, dok se s tim izjavama složilo samo 35 % muškaraca.¹⁷

Iz istraživanja Ahmeda i Sena (2018) možemo zaključiti da je kulturni pogled, u ovome slučaju pogled konzervativizma povezan s lošijim ekonomskim ishodima žena. Rezultati sugeriraju da konzervativnost kućanstva može utjecati na zaposlenje, autonomiju u donošenju odluka ali i zdravlje žena. Ova spoznaja ima veliku važnost za politike koje su usmjerene na unaprjeđenje rodne ravnopravnosti i ekonomske emancipacije žena u ruralnim zajednicama.

Istraživači su se, također, bavili suvremenim desničarskim politikama kako bi istražili značenje rodne ravnopravnosti. U literaturi o nazadovanju u sferi politika ravnopravnosti spolova ističe se radikalna desna strana u Europi, ponajviše u Srednjoj i Istočnoj Europi. Navedena istraživanja pokazuju kako se narativi koji nisu nužno izravno suprotstavljeni ravnopravnosti spolova „iskriviljuju i prilagođavaju“ kako bi manipulirali značenjem te kako bi se promovirali ciljevi koji se mogu okarakterizirati kao ksenofobični i neliberalni (Kantola i Lombardo 2020: 576; prema Gaweda, Siddi i Miller 2023).

Liberalni stavovi u ovom slučaju naglašavaju političku jednakost u pogledu prava žena na glasanje i mogućnost kandidiranja za obnašanje bitnih funkcija, kao i pristup tržištu rada i poslovnom svijetu. Nadalje, zagovaraju se prava u području braka, obrazovanja, zaposlenja, uključujući jednake plaće za jednaki rad i sl. Osobe koje se smatraju liberalnim žele omogućiti prava svim u društvu za potpunu participaciju i zahtijevaju da se žene tretiraju jednako kao i muškarci (Cottais i Felner 2021).

U istraživanju *Socio-demographic predictors of gender inequality among heterosexual couples expecting a child in south-central Uganda*, provedenom u rujnu 2020. godine, utvrđeno je da 31,1 % muškaraca pokazuje visoko prihvaćanje nasilja

¹⁷ <https://www.forbes.com/sites/josiecox/2024/02/05/stark-gender-gap-persists-among-young-peoples-attitudes-toward-feminism-survey-shows/?sh=351e1cec2ef9> (preuzeto 25. 3. 2024.)

u partnerskim odnosima, dok 15,9 % žena ima nisku moć odlučivanja. Religija, obrazovanje, HIV status, dob i bračni status bili su značajni prediktori rodne jednakosti. Konkretno, primijećeno je da je niža rodna jednakost prisutna među katolicima, osobama s nižom razinom obrazovanja, oženjenim osobama, HIV-pozitivnim ženama i starijim ženama. Ovi rezultati ukazuju da postoji znatna povezanost između sociodemografskih karakteristika i rodne jednakosti, odnosno, nejednakosti koja je zastupljena u različitim grupama (Vrana-Díaz et al., 2020).

Osnajivanje žena je ključni zadatak današnjice, jer one čine polovicu svjetske populacije i potencijala. Unatoč napretku, potrebno je još puno truda za postizanje stvarne rodne ravnopravnosti (UN n. d.). Glavni tajnik UN-a, António Guterres, ističe hitnost tog cilja, budući da se predviđa zabrinjavajući godišnji rodni jaz od 360 milijardi dolara do 2030. Ključne strategije u borbi protiv toga uključuju ulaganje u žene, borbu protiv siromaštva, prilagodbu financija rodnoj ravnopravnosti, prelazak na održivo gospodarstvo i podršku feminističkim vođama (UN n. d.)

Gledajući globalne trendove zemlje koje bilježe relativno izjednačen pristup muškarcima i ženama u ekonomskoj participaciji i prilikama uključuju raznolike ekonomije kao što su Liberija (89.5 %), Jamajka (89.4 %), Moldova (86.3 %), Laoska Narodna Demokratska Republika (85.1 %), Bjelorusija (81.9 %), Burundi (81.0 %) i Norveška (80 %). Na donjem dijelu ljestvice, osim Afganistana, zemlje koje su ostvarile manje od 40 % rodne jednakosti uključuju Alžir (31.7 %), Iran (34.4 %), Pakistan (36.2 %) i Indiju (36.7 %) (Global Gender Gap Report 2023).

Bosna i Hercegovina je prvi put djelomično izračunala Indeks rodne ravnopravnosti za 2022. godinu, u suradnji s Europskim institutom za rodnu ravnopravnost (EIGE). Indeks obuhvaća šest domena – Znanje, Moć, Rad, Zdravlje, Vrijeme i Novac. Prema indeksu, BiH ima 58.7 bodova u domeni *Znanja* i 51.2 bodova u domeni *Moći*, što su nešto niže vrijednosti od prosjeka EU-a. Nedostatak podataka otežava izračun indeksa za sva šest područja. Izrada parcijalnog indeksa koristi najnovije dostupne podatke iz relevantnih istraživanja. (Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina 2022).

Na primjeru BiH, sudjelovanje žena u izvršnoj vlasti nije u skladu s načelom ravnopravnosti spolova zbog nedostatka kvota ili drugih mjera za povećanje zastupljenosti žena. Kada se analizira sastav Vijeća ministarstva BiH, Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Vlade Republike Srpske pokazuje se da žene čine manje od sveukupno 40 % članova navedenih tijela (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine i Organisation for Security and Cooperation in Europe 2023). Iako dolazi do povremenog povećanja zastupanja žena u tijelima vlade, taj trend se može smatrati ograničenim. Inicijative za osiguranje ravnopravnosti spolova u izbora Vijeća ministara BiH upućene su mandatoru nakon općih izbora u 2014. i 2018. godini, ali u pogledu promjena u sastavu vlade nisu dovele do značajnosti u napretku zastupljenosti žena. Godišnje se samo 0,05 % budžeta BiH utroši na promociju ravnopravnosti spolova i podršku žena. CEDAW komitet je preporučio Bosni i Hercegovini da intenziviraju rodno odgovorno budžetiranje u javnim službama. Iako može se reći da postoje dobre inicijative, nedostatak agregiranih podataka ograničava procjenu učinkovitosti tih inicijativa (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine i Organisation for Security and Cooperation in Europe 2023).

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, i Organisation for Security and Cooperation in Europe (2023), ukazuju na kontinuiranu neravnotežu u zastupljenosti žena u političkim institucijama Bosne i Hercegovine, što se posebice odnosi na političke stranke, vlade i parlemente. Iako su donesene afirmativne mjere, kao što su to kvote u Izbornom zakonu Bosne i Hercegovine i unutar političkih stranaka one nisu dovele do potpune ravnopravnosti spolova u sudjelovanju žena. Rodne presude i stereotipi ostaju glavna prepreka, kako među biračkim tijelima tako i unutar političkih stranaka te institucija odlučivanja. Iako su prikupljeni podatci ukazali na određen napredak, većina osoba procjenjuje situaciju kao stagnirajuću.

Neke od preporuka Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, Agencije za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine i Organisation for Security and Cooperation in Europe (2023) za poboljšanje pristupa žena u političkom životu uključuju:

- Uvođenje kvota za manje zastupljeni spol u statutima političkih stranaka, usklađeno sa zakonom o ravnopravnosti spolova ako postoje u državi.
- Praćenje utjecaja afirmativnih mjer na broj članica političke stranke i na njihovu zastupljenost u odlučivanju unutar stranke.
- Sakupljanje i analiziranje podataka o spolu u izbornom procesu kako bi se bolje razumjela struktura kandidata i izabranih osoba.
- Uključivanje većeg broja muškaraca u aktivnosti usmjerene na rodnu ravnopravnost te
- Kontinuirano praćenje i podržavanje napora zakonodavnih tijela i institucija vlasti za proširenje mjera afirmativne akcije, uključujući rodne kvote i ciljane mjere javnog financiranja političkih stranki.

Kako smo vidjeli iz ovog kratkog prikaza, politički stavovi kao i druge socijalne determinante, značajne su varijable u formirajući stavova o ravnopravnosti spolova. Razumijevanje ovih faktora je važno za razumijevanje stanja ravnopravnosti spolova u BiH.

2. Metodologija

2.1. Ciljevi istraživanja i problemi

Cilj istraživanja je ispitati stavove osoba o ravnopravnosti spolova kao i ispitati određene političke stavove. Analiziraju se stavovi pojedinaca te se utvrđuje povezanost između stavova o ravnopravnosti spolova sa sociodemografskim karakteristikama (dob, spol i obrazovanje) te s političkim stavovima.

Problem:

Problem 1: Ispitati povezanost između liberalnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova.

H0 Hipoteza: Nema statistički značajne korelacije između liberalnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova.

Hipoteza 1: Postoji statistički značajna korelacija između liberalnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova. Osobe koje izražavaju veće stupnjeve liberalnih

stavova će ostvarivati veće rezultate na skali procjene stavova o ravnopravnosti spolova.

Problem 2: Ispitati povezanost između konzervativnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova.

H0 Hipoteza: Nema statistički značajne korelacije između konzervativnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova.

Hipoteza 2: Postoji statistički značajna korelacija između konzervativnih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova. Osobe koje izražavaju veći stupanj konzervativnih stavova će ostvarivati manje rezultate na skali procjene stavova o ravnopravnosti spolova.

Problem 3: Ispitati postoje li razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na spol ispitanika

H0 Hipoteza: Nema statistički značajnih razlika u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na spol ispitanika.

Hipoteza 3: Očekuje se da će postojati statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na spol ispitanika. Ispitanici ženskog spola će ostvarivati veće rezultate na skali mjerenja stavova o ravnopravnosti spolova.

Problem 4: Ispitati postoji li statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na dob ispitanika

H0 Hipoteza: Nema statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na dob ispitanika.

Hipoteza 4: Prepostavlja se da će postojati statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na dob ispitanika. Ispitanici u dobi od 18 do 25 godina će ostvarivati veće rezultate na skali mjerenja stavova o ravnopravnosti spolova, ispitanici u dobi od 26 do 30 godina će ostvarivati veće rezultate od ispitanika u dobi od 31 do 35 godina dok će ti isti ostvarivati veće rezultate od ispitanika u dobi od 36 do 40 godina.

Problem 5: Ispitati postoji li statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na obrazovanje ispitanika.

H0 Hipoteza: Nema statistički značajni razlika u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na obrazovanje ispitanika.

Hipoteza 5: Očekuje se da će postojati statistički značajne razlike u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na obrazovanje ispitanika. Ispitanici sa završenim diplomskim studijem će ostvarivati veće rezultate na skali mjerenja stavova o ravnopravnosti spolova od ispitanika sa završenim preddiplomskim studijem, dok će ti isti ostvarivati veće rezultate od ispitanika sa završenom srednjom školom.

2.2. Uzorak i postupak prikupljanja podataka

Podatci koji su se koristili u ovome istraživanju prikupljeni su u ožujku 2024. godine na prigodnom uzorku (N=50). Najviše ispitanika bilo je osoba koje se izjašnjavaju kao žene (N=29) dok je osoba muškog spola bilo manje (N=21). Najviše

je bilo ispitanika u dobnoj skupini od 18 do 25 godina (N=22), zatim podjednako osoba u dobnoj skupini od 31 do 35 godina (N=10) i 36 do 40 godina (N=10) te je najmanje bilo osoba u dobnoj skupini od 26 do 30 godina (N=8). Prema stupnju obrazovanja najviše ispitanika navodi da imaju titulu Magistra/magistar struke (N=17), nešto manje ih ima titulu prvostupnika/ice struke (N=16). Te ih najmanje ima završenu srednju školu (N=14). Dvije osobe navode da imaju titulu doktor/ice znanosti, a jedna osoba navodi da ima visoku stručnu spremu.

2.3. Mjerni instrumenti

U svrhu ovoga istraživanja sačinjen je anketni upitnik koji se sastoji od 81 varijable. Varijable su podijeljene u tri skupine: sociodemografske karakteristike, stave o ravnopravnosti spolova i političke stavove.

Mjerni instrument: sociodemografske karakteristike

Sačinjen je od tri kratka pitanja kojima se ispituje dob, spol i obrazovanje ispitanika.

Mjerni instrument: stavovi o ravnopravnosti spolova

Preuzet je iz zbirke psihologičkih skala i upitnika pod nazivom *Skala stavova o ravnopravnosti spolova*. Skala se sastoji od 64 tvrdnje koje opisuju ponašanje muškaraca, ali i žena u tradicionalnim i netradicionalnim ulogama kao i ponašanje muškaraca i žena. Ispitanici su odgovarali na skali Likertovog tipa s pet stupnjeva. Visoki rezultati na skali sugeriraju da osoba ima manje diskriminirajuće stavove prema spolovima dok niži sugeriraju da osoba ima tradicionalnije ili konzervativne stavove po pitanju uloge muškaraca i žena. Skala sadrži pet subskala kojima se mijere stavovi ravnopravnosti žena i muškaraca u različitim domenama društvenog života. Navedene subskale su: skala roditeljskih uloga odnosno R skala sastoji se od 15 tvrdnji (tvrdnje br. 1, 9, 11, 16, 20, 24, 28, 31, 35, 40, 42, 46, 49, 54, i 63), skala socijalno-interpersonalnih – heteroseksualnih uloga (SIH skala) – sadrži 12 tvrdnji (tvrdnje br. 2, 6, 7, 17, 19, 22, 39, 43, 44, 47, 53, 56), skala profesionalnih uloga (P skala) – ima 16 tvrdnji (tvrdnje br. 3, 5, 13, 15, 18, 23, 25, 29, 33, 38, 45, 50, 52, 55, 59, 61), skala bračnih uloga (B skala) – sastoji se od 12 tvrdnji (tvrdnje br. 4, 8, 14, 21, 30, 32, 34, 36, 41, 48, 57, 60) te skale obrazovnih uloga (O skala) koja ima 9 tvrdnji (tvrdnje br. 10, 12, 26, 27, 37, 51, 58, 62, 64) (Proroković, Ćubela i Penezić 2002).

Mjerni instrument: politički stavovi

Za ispitivanje političkih stavova koristila bi se lista stavova preuzeta iz Alves, Porto, *Measuring Political Ideology: Validity Evidence for a Two-Factor Model, Trends in Psychology*, 2021. Lista koristi dvodeljni princip ispitivanja političkih stavova, odnosno ispitivanje ekonomskih i vrijednosnih stavova liberalno i konzervativno nastrojenih osoba. Za potrebe ovog istraživanja odabранo je 14 od 15 stavova koji su generalno smatrani više konzervativno i liberalno nastrojenim. Ispitanici su odgovarali ovisno o stupnju slaganja s tvrdnjama na Likertovoj skali od pet stupnjeva (Alves i Porto 2021).

3. Rezultati istraživanja i diskusija

Stavovi ispitanika o ravnopravnosti spolova ispitani su pomoću instrumenta koji sadrži 64 čestice. U tablici br.1 prikazani su minimalni i maksimalni iznosi pojedinačnih odgovora kao i aritmetička sredina i standardna devijacija. Tvrđnje broj: 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 58, 59 i 64 su stavovi koji se obrnuto vrednuju odnosno veći stupanj neslaganja sa stavom je reprezentiran većom prosječnom vrijednosti u tablici br.1

Tablica 1 Deskriptivni pokazatelji skale o ravnopravnosti spolova

Tvrđnja	Min	Max	M	SD	Br.
Ako se želi biti siguran da će dijete biti pravilno cijepljeno u odgovarajućoj dobi, odgovornost za to treba imati majka, a ne otac.	1	5	4.08	1.21	1
Gore je vidjeti pijanu ženu nego pijanog muškarca.	1	5	3.34	1.48	2
Inteligentan muškarac bit će uspješniji u svojoj karijeri od inteligentne žene.	1	5	3.18	1.38	3
Žena je sposobna jednako kao i muškarac napraviti manje popravke u kućanstvu.	1	5	3.92	1.26	4
Tajnice se više posvećuju svome poslu od njihovih muških kolega.	1	5	2.92	1.29	5
Kad se okupi društvo prijatelja, normalno je da više dominiraju muškarci nego žene.	1	5	3.84	1.40	6
Žene bi trebale imati jednaku slobodu kao i muškarci da izlaze same uvečer vani.	1	5	4.54	1.05	7
Žena ima jednako pravo kao i njen suprug odlučivati o tome gdje će živjeti obitelj.	1	5	4.46	0.99	8

Očevi, a ne majke, bi morali voditi računa o tome s kim izlazi njihov sin ili kćer.	1	5	4.04	1.26	9
Tečajevi za šivanje i pletenje primjereni su samo ženama.	1	5	3.66	1.53	10
Očevi moraju biti sposobni mijenjati pelene svojim bebama.	1	5	4.42	1.13	11
Žene su sposobne školovati se za kapetana broda ili aviona.	1	5	4.34	1.21	12
Žene bi trebalo birati na rukovodeća radna mjesta podjednako kao i muškarce.	1	5	4.28	1.23	13
Muškarci trebaju predstavljati obitelj na sastancima kućnog savjeta.	1	5	3.58	1.28	14
Radnoj organizaciji se više isplati zaposliti muškarca nego ženu.	1	5	3.32	1.58	15
Briga o dječjim izvanškolskim aktivnostima uglavnom bi trebala biti majčina, a ne očeva.	1	5	4.18	1.35	16
Prema ženama treba biti pažljiviji nego prema muškarcima.	1	5	2.7	1.39	17
Muški odgajatelj predškolske djece ne može biti tako dobar kao ženska odgajateljica.	1	5	3.76	1.46	18
Kada par prvi put izađe na večeru, normalno je da muškarac vodi računa o plaćanju.	1	5	2.52	1.59	19
Majka zna bolje od oca ocijeniti koje TV programe smiju gledati njihova mala djeca.	1	5	3.38	1.60	20

Zajednička zarada bračnih supružnika trebala bi zakonski biti pod kontrolom muža.	1	5	4.6	0.93	21
Žena bi se trebala osjećati jednakom slobodnom kao i muškarac da ide sama u kino.	1	5	4.58	0.91	22
Ima mnogo dobrih razloga zbog kojih žena ne bi trebala biti predsjednik države.	1	5	4.1	1.26	23
Majke mogu bolje od očeva kupovati djeci odjeću za školu.	1	5	2.96	1.51	24
Žene su jednakom kao i muškarci sposobne za izvršavanje dugotrajnih radnih zadataka.	1	5	4.26	1.08	25
Muškarci trebaju ozbiljnije shvaćati svoje obrazovanje jer će jednog dana biti hranitelji obitelji.	1	5	2.78	1.46	26
Muškarcima bi trebalo dati prednost na natječajima za rukovodeća radna mjesta.	1	5	4.06	1.35	27
Otac i majka trebaju biti jednakom odgovorni da vode djete na redovitu kontrolu kod zubara.	1	5	4.6	0.86	28
Žene su jednakom sposobne kao i muškarci donositi važne odluke o organizaciji poslovanja.	1	5	4.48	1.03	29
Supruga treba brinuti o tome da se rođendanske čestitke i pokloni pošalju na vrijeme.	1	5	3.92	1.12	30
Ako djecu treba kazniti, onda to treba činiti otac.	1	5	4.36	0.90	31

Zaposleni muž i žena moraju podjednako dijeliti kućne poslove.	1	5	4.06	1.30	32
Žena može jednako dobro kao i muškarac podnosići pritiske na poslu.	1	5	3.72	1.29	33
Muškarac bi trebao biti glava obitelji.	1	5	3.44	1.55	34
Očevi znaju bolje od majki pružiti djeci pravilno seksualno obrazovanje.	1	5	4.32	1.06	35
Muškarci su općenito nezavisniji od njihovih supruga.	1	5	3.1	1.49	36
Profesori matematike trebali bi očekivati veće znanje od muških učenika.	1	5	4.38	1.03	37
Muški rukovoditelji bolji su organizatori poslovanja.	1	5	3.94	1.40	38
Žena bi se trebala osjećati slobodnom da u spolnom odnosu ima aktivnu ulogu.	1	5	4.48	0.86	39
Ako žele koristiti obiteljski auto, djeca trebaju za dopuštenje pitati oca, a ne majku.	1	5	4.12	1.15	40
Da bi brak bio uspješan, žena treba svoje potrebe prilagođavati muževljevima.	1	5	4.26	1.12	41
Očevi, a ne majke, trebaju određivati koliki će biti dječji džeparac.	1	5	4.2	1.17	42

Žene bi se trebale osjećati jednako slobodnima kao i muškarci da odlaze same u noćne klubove.	1	5	4.46	1.09	43
Muškarci mogu lakše od žena izaći na kraj s različitim tipovima ljudi.	1	5	3.3	1.43	44
Žene su na poslu jednako pouzdane kao i muškarci.	1	5	4.34	1.06	45
Za razvoj dječjeg morala važno je da otac ima autoritet, a ne majka.	1	5	4.32	1.08	46
Prema ženama treba biti uljudniji nego prema muškarcima.	1	5	3.38	1.48	47
Većina žena sposobna je voditi obiteljske financije jednako dobro kao i njihovi muževi.	1	5	4.34	1.13	48
Očevi i majke trebaju imati jednaku odgovornost da se u svoje slobodno vrijeme igraju s djecom.	2	5	4.7	0.64	49
Muškarac ulijeva više povjerenja od žene liječnice.	1	5	3.88	1.39	50
Žene su jednako sposobne kao i muškarci školovati se za automehaničara.	1	5	2.12	1.34	51
Muškarci ne bi trebali raditi kao staratelji u staračkim domovima	1	5	4.28	1.05	52
U društvu bi se žena trebala osjećati jednako slobodnom kao i muškarac da izrazi svoje najiskrenije mišljenje.	1	5	4.62	0.80	53

Očevi nisu sposobni tako dobro kao majke brinuti se o svojoj bolesnoj djeci.	1	5	3.36	1.54	54
Muškarcima i ženama potrebno je različito vrijeme da se prilagode novim radnim uvjetima.	1	5	3.02	1.39	55
Žene vole više ogovarati svoje poznanike nego li muškarci.	1	5	2.96	1.57	56
Karijera udane žene trebala bi biti jednako važna kao i karijera njenog supruga	1	5	4.26	1.13	57
Muški učitelji mlađe djece ne mogu jednako dobro razvijati dječje sklonosti i interesu kao ženske učiteljice.	1	5	3.84	1.36	58
Spol kandidata trebao bi biti važna stavka pri zapošljavanju radnika na određeno radno mjesto.	1	5	4.12	1.23	59
Žena može jednako dobro kao i njen suprug odlučivati o tome koje će auto obitelj kupiti.	1	5	3.96	1.29	60
Žene su jednako sposobne kao i muškarci za istraživački rad.	1	5	4.54	0.95	61
Žene su jednako sposobne kao i muškarci raspravljati o zbivanjima u politici i gospodarstvu.	1	5	4.52	0.97	62
Važno je da očevi, jednako kao i majke, vode računa o školskim obvezama djece.	1	5	4.54	0.93	63
Izbor studija nije toliko važan za žene kao i za muškarce.	1	5	4.26	1.15	64

Prosječni ostvaren rezultat na skali stavova o ravnopravnosti spolova (u ostatku teksta označene kao „*SCORE*“) iznosi $M=250,30$, $SD=47.35$.

Jugović i Kamenov (2001) ističu važnost razumijevanja rodne (ne)ravnopravnosti i diskriminacije u obiteljskim odnosima. U navedenom radu autori se oslanjaju na teoriju socijalnog učenja i kognitivni razvoj kako bi opisali proces socijalizacije djece u rodnim ulogama i načinima kako te rodne uloge usvajaju. Istraživanja su pokazala da roditelji imaju iznimnu ulogu u prenošenju rodnih vrijednosti, ali također, i stereotipa. Kroz istraživanja pokazalo se da se tradicionalne rodne uloge i očekivanja od spolova prenose s koljena na koljeno i reproduciraju se u društvu.

U Bosni i Hercegovini, žene se svakodnevno bore za bolji položaj u tradicionalnom društvu. Uobičajeni stereotipi, niže plaće i duži periodi nezaposlenosti samo su neki od problema s kojima se suočavaju. Promocija rodne ravnopravnosti zahtijeva mijenjanje svijesti i povećanje znanja o uzrocima diskriminacije. Rodna nejednakost je posebno izražena u javnom i političkom životu te na tržištu rada (UNICEF 2024).

Na uzorku ispitanika u ovome istraživanju primjećuje se tendencija slaganja s manjim brojem tvrdnji koje se mogu okarakterizirati kao stereotipne, od kojih se neke odnose na obavljanje poslova i sposobnosti u domeni školovanja, primjerice *Žene su jednako sposobne kao i muškarci školovati se za automehaničara* ($M=2,11$). Ispitanici su se u prosjeku više slagali s tvrdnjom *Kada par prvi put izade na večeru, normalno je da muškarac vodi računa o plaćanju* ($M=2.52$) što se, također, može promatrati kroz prizmu patrijarhalnih struktura koje oblikuju društvene norme i očekivanja. Zanimljivo je da su ispitanici u prosjeku podijeljenih razmišljanja po tvrdnjama *Tečajevi za šivanje i pletenje primjereni su samo ženama* ($M=3.66$) i *Radnoj organizaciji se više isplati zaposliti muškarca nego ženu* ($M=3.32$).

Tvrđnje, koje su do bile podršku ili oko kojih su ispitanici bili podijeljenih razmišljanja, a koje se mogu smatrati da propagiraju određene stereotipe, odražavaju predrasude ili opće prihvaćena uvjerenja o ulogama, sposobnostima i prikladnosti određenih poslova za različite spolove. No, unatoč tome u velikoj većini stavova ispitanici su bili skloniji podržavati ravnopravnost spolova poput *Žene su jednako sposobne kao i muškarci raspravljati o zbivanjima u politici i gospodarstvu* ($M=4.52$), *Većina žena sposobna je voditi obiteljske financije jednako dobro kao i njihovi muževi* ($M=4.34$) i dr.

U današnjici postoji manjak žena na pozicijama vodstva, postavlja se pitanje zašto je to tako. Prema riječima Fay Niewiadomska (2023), nedostatak žena u značajnim pozicijama vodstva je složen problem s višestrukim čimbenicima. Iako su postignuti određeni napredci kroz godine, još uvijek postoje brojni izazovi koji na određen način doprinose toj neravnoteži. Neki od ključnih čimbenika uključuju:

- Rodne pristranosti i stereotipi u društvu
- Nedostatak uzora za mlađe žene
- Radna kultura koja je pristrana muškom spolu
- Nedostatak pristupa prilikama
- Obiteljske odgovornosti
- Stakleni stropovi
- Strukturne i sistematske prepreke

Rješavanje ovih izazova zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje promjene na individualnoj, društvenoj i institucionalnoj razini.

Politički stavovi ispitanika ispitanici su spomoću instrumenta koji sadrži četrnaest čestice. U tablici br. 2 prikazani su minimalni, maksimalni iznosi pojedinačnih odgovora kao i aritmetička sredina i standardna devijacija te oznaka koja se koristila kroz statističku obradu podataka.

Tablica 2. Deskriptivni pokazatelji političkih stavova

Tvrđnja	Min	Max	M	SD	Oznaka
Osobne zasluge su dovoljne za uspjeh u državi u kojoj živim.	1	5	2.34	1.30	STAVK1
Politička korektnost je učinila svijet dosadnim.	1	5	2.8	1.30	STAVK2
Privatni sektor je pošteniji administrator od vlade.	1	5	3.22	1.23	STAVK3
Što se manje vlada miješa u društvo, to je zemlja bolja.	1	5	3.3	1.32	STAVK4
Zločinci bi trebali biti kažnjeni smrću.	1	5	2.4	1.39	STAVK5
Samo heteroseksualni parovi bi trebali imati mogućnost usvajanja.	1	5	2.56	1.69	STAVK6
Porez je krađa, bez obzira na to za što se novac koristi.	1	5	2.84	1.36	STAVK7
Kvalitetno zdravstvo i obrazovanje bi trebali biti zajamčeni od vlade.	3	5	4.72	0.57	STAVL1
Društvena pravednost je važnija od ekonomске slobode.	1	5	3.06	1.20	STAVL2
Vlada bi trebala regulirati privatni sektor radi promicanja javnog interesa.	1	5	3.22	1.25	STAVL3
Žene bi trebale imati pravo na izbor pobačaja.	1	5	3.76	1.61	STAVL4
Legalizacija i regulacija ilegalnih psihoaktivnih tvari bi donijela pozitivne rezultate.	1	5	2.76	1.39	STAVL5

Pokreti za prava manjina su legitimni.	1	5	4.16	1.23	STAVL6
Odvajanje crkve i države u pravnim i političkim pitanjima je bitno.	1	5	4.02	1.44	STAVL7

Ispitanici su u prosjeku izrazili podijeljene ili negirajuće stavove koji se odnose na ulogu države u svakodnevnom životu. Na primjer, prosječna ocjena za tvrdnju *Osobne zasluge su dovoljne za uspjeh u državi u kojoj živim* iznosila je ($M=2.34$), dok je za tvrdnju *Privatni sektor je pošteniji administrator od vlade* iznosila je ($M=3.22$). Ovi rezultati sugeriraju da postoji značajan broj ispitanika koji izražavaju sumnju u učinkovitost državne intervencije.

Po pitanju stavova o socijalnim pitanjima, ispitanici prosječno podržavaju pravo homoseksualnih parova na usvajanje djece kroz neslaganje s tvrdnjom *Samo heteroseksualni parovi bi trebali imati mogućnost usvajanja* ($M= 2.56$), po pitanju prava žena na izbor abortusa su podijeljenih stavova ($M=3.76$). Stavovi o potencijalnim pozitivnim učincima legalizacije psihoaktivnih tvari bili su podijeljeni odnosno odbacujući ($M=2.76$). Ovi rezultati sugeriraju na nepostojanje društvene podrške za određene progresivne politike.

Kad je riječ o ulozi vlade i javnoj politici, većina ispitanika slaže se s važnosti vlade u osiguranju kvalitetnog zdravstvenog i obrazovnog sustava, što je ilustrirano visokom prosječnom ocjenom ($M=4.72$). Međutim, stavovi o miješanju vlade u društvo su podijeljeni, kako pokazuje prosječna ocjena ($M=3.3$). Ovo naglašava kompleksnost stavova ispitanika o ulozi vlade u društvu te potrebu za dalnjim istraživanjem radi boljeg razumijevanja njihove perspektive.

3.1. Komparativna i korelacijska analiza

Tablica 3. Povezanost rezultata skale stavova o ravnopravnosti spolova i pojedinačnih liberalnih stavova

	SCORE	STAVL1	STAVL2	STAVL3	STAVL4	STAVL5	STAVL6	STAVL7
SCORE	1.000	.354*	.307*	.058	.629**	.138	.272	.629**
Sig. (2-tailed)		.012	.030	.691	<.001	.339	.056	<.001

* $p < .05$; ** $p < .01$

Spearmanov korelacijski test pokazuje umjerenu pozitivnu korelaciju između rezultata na skali stavova o ravnopravnosti spolova sa STAVL1 ($\rho = 0.354$, $p = 0.012 < 0.05$), i STAVL2 ($\rho = 0.307$, $p = 0.030 < 0.05$). Visoku pozitivnu korelaciju između rezultata na skali stavova o ravnopravnosti spolova sa STAVL4 ($\rho = 0.629$, $p < 0.001$) i STAVL7 ($\rho = 0.629$, $p < 0.001$), te slabu pozitivnu korelaciju sa STAVL5 ($\rho = 0.138$, $p = 0.025 < 0.05$). Alternativna H1 hipoteza se može potvrditi za navedene stavove, ali ne i za STAVL3 i STAVL6. Što znači da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između određenih liberalnih stavova (STAVL1, STAVL2, STAVL4, STAVL5, STAVL7) i rezultata na skali stavova o ravnopravnosti spolova u smislu da

su osobe koje su postizale veće rezultate na skali ravnopravnosti spolova statistički više slagale s navedenim liberalnim stavovima.

Tablica 4. Povezanost rezultata skale stavova o ravnopravnosti spolova i pojedinačnih konzervativnih stavova

	SCORE	STAVK 1	STAVK 2	STAVK 3	STAVK 4	STAVK 5	STAVK 6	STAVK 7
SCORE	1.000	-.278	-.356*	-.194	-.187	-.247	-.606**	-.352*
Sig. (2-tailed)		.051	.011	.176	.193	.083	<.001	.012

*p < .05; **p < .01

Spearmanov korelacijski test pokazuje umjerenu negativnu korelaciju između rezultata na skali stavova o ravnopravnosti spolova s STAVK2 ($\rho = -0.356$, $p = 0.011 < 0.05$), jaku negativnu korelaciju sa STAVK6 ($\rho = -0.606$, $p < 0.001$), i umjerenu negativnu korelaciju sa STAVK7 ($\rho = -0.352$, $p = 0.012 < 0.05$). Stoga, možemo zaključiti da postoji statistički značajna korelacija između određenih konzervativnih stavova (STAVK2, STAVK6 i STAVK7) i rezultata na skali ravnopravnosti spolova. Osobe koje su postizale manje rezultate na skali ravnopravnosti spolova su se statistički više slagale s konzervativnim stavovima (STAVK2, STAVK6 i STAVK7). Alternativna hipoteza (H2) se može smatrati potvrđenom za ove stavove, dok nije pokazana statistički značajna korelacija između ostalih stavova i rezultata na skali ravnopravnosti spolova.

Tablica 5. Rezultati t-test za nezavisne uzorke

	Grupa 1	Grupa 2	T(df)	p
Spol	M	Ž	-4.45 (48)	<.001
M	220.52	271.86		
SD	40.13	40.320		
N	21	29		

T test za nezavisne uzorke ukazuje na postojanje statistički značajne razlike između muškaraca i žena ($p < .001$). Stoga se H0 hipoteza odbacuje i potvrđuje se H3 hipoteza u smislu da su žene statistički ostvarivali veće rezultate na skali stavova o ravnopravnosti spolova u prosječnom iznosu od ($M=271.86$) što ukazuje na veći stupanj podržavanja ravnopravnosti spolova od ženskih ispitanika.

Ovi rezultati su u skladu s istraživanje provedenog u 34 zemlje u svijetu. U mnogim tim zemljama žene su te koje pridaju veći značaj ravnopravnosti spolova za razliku od muškaraca, iako su žene manje optimističke da će u njihovim zemljama postići ravnopravnost u budućnosti te su sklonije reći da muškarci imaju bolje uvjeti života za razliku od žena (Menasce, Horowitz i Fetterolf 2020).

U diskursu oko ravnopravnosti spolova, također, je bitno naglasiti da muškarci imaju krucijalnu ulogu u razbijanju rodnih stereotipa i postizanju jednakosti

spolova. Odnosno, kako bi se postigla potpuna jednakost mora se biti posvećeno rješavanju izazova s obje strane. Iako većina nejednakosti između spolova šteti ženama bitno je napomenuti da postoje i bitni problemi koji pogađaju muškarce i koje treba riješiti poput visoke stope samoubojstava do niže razine postignuća u obrazovanju, manjeg uključivanju u brigu o djeci i sl. (European Institute for Gender Equality [EIGE] 2016).

Prema Ipsos News (2024) istraživanje provedeno u 31 zemlji od strane Ipsosa u suradnji s Global Institute for Women's Leadership na King's College London dvije trećine (65%) ljudi u 31 zemlji se slaže da žene neće postići ravnopravnost u svojoj zemlji ako muškarci ne poduzmu akcije kako bi podržali prava žena. Međutim, polovina (51%) ljudi u prosjeku u 30 zemalja smatra da se od muškaraca očekuje previše u promicanju ravnopravnosti, dok se manje od dvije petine (39%) identificira kao feministi.

Tablica 6. Rezultati Kruskal-Wallis testa (dob)

Uzorak 1	Uzorak 2	Sig.	Prilagođena. Sig.^a
36-40	31-31	.544	1.000
36-40	26-30	.130	.781
36-40	18-25	.008	.051
31-35	26-30	.346	1.000
31-35	18-25	.055	.328
26-30	18-25	.489	1.000

Tablica 6 prikazuje rezultate Kruskal-Wallis testa za usporedbe između četiri različite dobne skupine u pogledu stavova o ravnopravnosti spolova. Uzorci su grupirani prema dobi ispitanika, a p-vrijednosti testa i prilagođene p-vrijednosti (u slučaju *multiple comparisons*) prikazane su za svaku usporedbu.

U analizi su korišteni uzorci iz četiri dobne skupine: 18-25, 26-30, 31-35 i 36-40 godina. Rezultati ukazuju da nema statistički značajnih razlika u stavovima o ravnopravnosti spolova između ovih skupina ispitanika, kao što sugeriraju p-vrijednosti veće od odabranog nivoa značajnosti ($p = 0.05$). Ovo ukazuje na konzistentne rezultate za različite dobne skupine, što implicira da dob ispitanika nije značajan faktor u oblikovanju tih stavova. Stoga se zadržava nulta hipoteza (H_0) koja tvrdi da nema statistički značajnih razlika u ostvarenim rezultatima na skali stavova o ravnopravnosti spolova, dok se odbacuje alternativna hipoteza (H_4).

Prema Ipsos News (2024) unatoč percepciji da su Millennials i Gen Z progresivniji, mlađe generacije su zapravo konzervativnije po pitanju rodne ravnopravnosti. Gen Z i milenijalci više su skloni misliti da je muškarac koji se brine o djeci kod kuće manje muževan (25 % i 27 %) u usporedbi s Generacijom X (20 %) i Baby Boomersima (11 %). Po pitanju ravnopravnosti žena postoje unutar generacijske razlike u mišljenju gdje 60 % muškaraca iz Generacije Z i 40 % žena iz iste generacije, se slaže da ravnopravnost žena diskriminira muškarce. Što nije u skladu s ovim istraživanjem gdje se zaključilo da ne postoje statistički značajne razlike u percepciji ravnopravnosti spolova s obzirom na dob ispitanika.

Tablica 7. Rezultati Kruskal-Wallis testa (obrazovanje)

Broj ispitanika	48
df	3
Asimptomatična Sig.(2-sided test)	118

U okviru ovog istraživanja, analizirana je moguća povezanost između razine obrazovanja ispitanika i njihovih stavova o ravnopravnosti spolova. Glavni cilj bio je istražiti postoje li statistički značajne razlike u percepciji ravnopravnosti spolova među ispitanicima različitog obrazovanja. Iz analize su uklonjeni podatci od dva ispitanika koji su naveli da imaju završen doktorski studij budući da nisu bili primarna ciljana populacija. Analiza je provedena koristeći Kruskal-Wallis test. Rezultati su pokazali da p-vrijednost iznosi 0.118, što nije statistički značajno niža od uobičajenog praga značajnosti od 0.05. Na temelju ovih nalaza, prihvaćena je nulta hipoteza (H_0), koja tvrdi da nema statistički značajnih razlika u stavovima o ravnopravnosti spolova s obzirom na obrazovanje ispitanika. Sukladno tome hipoteza 5 (H_5), koja je sugerirala postojanje statistički značajnih razlika u stavovima o ravnopravnosti spolova među različitim obrazovnim skupinama, odbačena je. Ovi nalazi sugeriraju da obrazovanje ispitanika ne igra ključnu ulogu u formiranju stavova o ravnopravnosti spolova.

4. Zaključak

Analizom rezultata istraživanja dolazimo do sljedećih rezultata istraživanja koja možemo pretvoriti u neke zaključke:

- Utvrđena je negativna korelacija između određenih konzervativnih stavova i rezultata na skali stavova o ravnopravnosti spolova. Ovo ukazuje na to da sudionici s nižim rezultatima na navedenoj skali češće izražavaju sklonost prema konzervativnim stavovima o spolnoj ravnopravnosti.
- Suprotno tome, primijećena je statistički značajna pozitivna korelacija između većine liberalnih stavova i rezultata na istoj skali. Važno je napomenuti da su žene, u usporedbi s muškarcima, postigle statistički značajno više rezultate na spomenutoj skali, što sugerira da su žene možda sklonije liberalnijim stavovima o ravnopravnosti spolova.
- Također, dob i razina obrazovanja nisu pokazali značajnu ulogu u oblikovanju stavova o ravnopravnosti spolova.

Ovi zaključci ukazuju na potrebu za dalnjim istraživanjima kako bi se bolje razumjеле povezanosti između konzervativnih i liberalnih stavova te povezanost sa sociodemografskim karakteristikama i sa stavovima o ravnopravnosti spolova. Povezanost političkih stavova i stavova o ravnopravnosti spolova se pokazala indikativnom i u ovom istraživanju i potvrđuje hipotezu o razlikama u razumijevanju i potrebi ravnopravnosti spolova iz perspektive žena i iz perspektive muškaraca.

Neke preporuke za buduća istraživanja su provođenje longitudinalnih istraživanja s ciljem praćenja promjena stavova o ravnopravnosti spolova tijekom vremena, uključivanje kvalitativne metode istraživanja kako bi se stekao dublji uvid u

stavove o ravnopravnosti spolova, osiguravanje znatno većeg uzorka za ispitivanje s jednakom reprezentacijom muškaraca i žena, uključivanje varijable samoiskaza o političkoj orientaciji ispitanika i uključivanje komparativne analize s obzirom na mjesto boravišta ispitanika (grad/selo).

Literatura

- Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. *Bosnia and Herzegovina on the way to the Gender Equality Index*. 16. studenog 2022. Preuzeto 10.5.2024. sa <https://bhas.gov.ba/News/Read/66?lang=en>
- Ahmed, Tania, i Sen, Binayak. 2018. Conservative outlook, gender norms and female wellbeing: Evidence from rural Bangladesh. *World Development* 111, 41-58.
- Alves, H., and J. B. Porto. 2021. Measuring Political Ideology: Validity Evidence for a Two-Factor Model. *Trends in Psychology*, 30(1), 129-145. Preuzeto 28.2.2024 s https://journals.scholarsportal.info/details?uri=/23581883/v30i0001/129_mpivefatm.xml-Cottais
- Anna. 2020. Attitudes towards Gender Equality: Does Being a Democracy Matter? *Comparative Sociology* 19(1):305-334.
- Cottais, Camille, & Felner, Caroline. 2021. *Liberalni feminism*. Preuzeto 28.2.2024 sa https://igg-geo.org/wp-content/uploads/2021/08/IGG_CCottais_Liberal_feminism2020.pdf
- Cox, Josie. 2024. *Stark Gender Gap Persists Among Young People's Attitudes Toward Feminism, Survey Shows*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/josiecox/2024/02/05/stark-gender-gap-persists-among-young-peoples-attitudes-toward-feminism-survey-shows/?sh=351e1cec2ef9>
- Ekvall, Åsa. (2014). Gender equality, attitudes to gender equality, and conflict." Gendered Perspectives on Conflict and Violence: Part A (*Advances in Gender Research, Vol. 18A*), Emerald Group Publishing Limited, Leeds, pp. 273-295. DOI: 10.1108/S1529-2126(2013)000018A015.
- European Institute for Gender Equality (EIGE). 2016. *Men and gender equality need each other*. October 6. News Article. Preuzeto 25.3.2024. sa https://eige.europa.eu/newsroom/news/men-and-gender-equality-need-each-other?language_content_entity=en
- Gaweda, Barbara, Siddi, Marco, i Miller, Cherry. 2023. What's in a name? Gender equality and the European Conservatives and Reformists' group in the European Parliament. *Party Politics* 29(5), 829-839. <https://doi.org/10.1177/13540688221116247>
- Global Gender Gap Report 2023. *Benchmarking gender gaps, 2023*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/in-full/benchmarking-gender-gaps-2023/>
- Horowitz, Juliana Menasce, i Fetterolf, Janell. (2020, April 30). *Worldwide Optimism About Future of Gender Equality, Even as Many See Advantages for Men*. Pew Research Center. Preuzeto 25.3.2024. s <https://www.pewresearch.org/global/2020/04/30/worldwide-optimism-about-future-of-gender-equality-even-as-many-see-advantages-for-men/>
- Ipsos. (2024). Millennials and Gen Z less in favour of gender equality than older generations. Preuzeto 26.3.2024. sa <https://www.ipsos.com/en/news-events>
- Jugović, Ivana, i Željka Kamenov. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje Percepција, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj*.

Urednice: prof. dr. sc. Željka Kamenov i prof. dr. sc. Branka Galić. Zagreb: Vlada RH, Ured za ravnopravnost spolova, Mesnička 23, 2011.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, i Organisation for Security and Cooperation in Europe. 2023. *Procjena rodne ravnopravnosti u političkom životu Bosne i Hercegovine*. Preuzeto 26.3.2024. s <https://www.osce.org/files/f/documents/7/c/538641.pdf>

Niewiadomski, Fay. *Why Aren't More Women Playing Significant Leadership Roles?*. EBW Global. Preuzeto 23.3.2024. sa <https://www.ebwglobal.com/articles/why-arent-more-women-playing-significant-leadership-roles>

Proroković, Ana, Vera Ćubela, Zvjezdan Penezić. 2002. *Zbirka psiholoških skala i upitnika*. Preuzeto 28.2.2024 s <https://psihologija.unizd.hr/izdavacka-djelatnost/zbirka-psihologiskih-skala-i-upitnika>

UN. (n. d.). *Gender equality*. United Nations. Preuzeto 11.5.2024. sa <https://www.un.org/en/global-issues/gender-equality>

UNICEF. (n. d.). *Gender equality*. Preuzeto 10.5.2024. s [unicef.org/bih/en/node/511](https://www.unicef.org/bih/en/node/511).

Vrana-Diaz, Caroline J, Korte, Jeffrey E, Gebregziabher, Mulugeta, Richey, Lauren, Selassie, Anbesaw, Sweat, Michael, Chemusto, Harriet, i Wanyenze, Rhoda. (2020). Socio-demographic predictors of gender inequality among heterosexual couples expecting a child in south-central Uganda. *Afr Health Sci*, 20(3), 1196-1205.

Rod je ušao u Parlament: Slučaj predstavljanja žena u Narodnoj Skupštini Republike Srbije prilikom plenarnih rasprava o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti

Mentorka: Irena Fiket

irena.fiket@ifdt.bg.ac.rs

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Apstrakt

Demokratske zemlje kao jednu od osnovnih mera za postizanje političke reprezentacije, a samim tim i rodne ravnopravnosti unutar parlamenta, uvode obavezne kvote za žene na kandidatskim listama. Srbija je pratila ovakvo rešenje, obavezujući izborne liste, na kojima 40 % kandidatkinja moraju biti žene. Međutim, da li propisana kvota nužno znači i predstavljanje ženskih interesa u Parlamentu? Ovaj rad nastoji da razmotri reprodukciju rodnih uloga prilikom predstavljanja žena u Narodnoj Skupštini Republike Srbije, analizom sadržaja rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine. Glavni cilj ovog rada je da istraži dimenziju suštinskog predstavljanja žena kroz ovu specifičnu raspravu o Zakonu. Naime, rad će istražiti na koji način su žene predstavljene unutar diskusije o Zakonu, kao i da li se njihovo predstavljanje vezuje za tradicionalne rodne uloge. Najpre, rad će predstaviti koncepte deskriptivnog i suštinskog predstavljanja. Ovaj segment nastoji da sumira osnovna teorijska poimanja reprezentacije žena. Potom, osnovne karakteristike ova dva modela će biti identifikovane na slučaju Skupštine Srbije. Deskriptivna reprezentacija je operacionalizovana proporcijom narodnih poslanika i poslanica, dok su osnovne postavke suštinskog predstavljanja prikazane kvalitativnom analizom rasprava o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, uokvirene identifikacijom rodnih uloga koje se prilikom rasprava pominju. Rezultati istraživanja pokazuju da iako postoje formalni preduslovi u vidu zakonskog određenja kvota za manje zastupljen pol, kao i deskriptivne reprezentacije, analizirane rasprave pokazuju da su žene najčešće predstavljene kroz perspektivu tradicionalnog rodnog okvira razumevanja uloge žena.

Ključne reči: parlamentarizam, predstavljanje žena, rodne uloge, Zakon o rodnoj ravnopravnosti

1. Uvod

Politička reprezentacija predstavlja jedan od osnovnih elemenata liberalne demokratije. Parlament, kao najviše zakonodavno telo, ima osnovnu funkciju da predstavlja interes različitih društvenih grupa kroz predstavničke, deliberativne,

zakonodavne, nadzorne i druge funkcije (Hague and Harrop, 2004). Narodni poslanički ovim aktivnostima odražavaju osnovnu ideju predstavničke demokratije, a to je narodna suverenost. Sa političkom emancipacijom žena u 20. veku, žene dobijaju aktivno i pasivno biračko pravo, te se formalno otvaraju poslaničke klupe za predstavnice, sa idejom da zastupaju specifično ženske interese. Kroz diskusiju, učešće u plenarnim sednicama, radom u odborima i postavljanjem poslaničkih pitanja izvršnoj vlasti, narodne poslanice su doobile priliku da učestvuju u političkom životu.

Promene normativnog okvira, iako su pružile osnovne preduslove političke participacije, ipak nisu zaokrenule patrijarhalne društvene obrasce ka boljem predstavljanju žena. Prvo, žene iako su posedovale biračko pravo, nisu dobijale relevantni broj poslaničkih klupa u Parlamentu, pre svega zbog specifičnosti političkog sistema, ali (posledično) i odnosa partija prema participaciji žena, sistema zatvorenih lista i sveukupnog nepromjenjenog društvenog raspoloženja (Paxton, Kunovich, and Hughes 2007). Zbog toga, uvođenje kvota koje bi „rezervisale“ određen broj mesta ženama u Parlamentu pokazale su se kao uobičajena praksa demokratskih zemalja. Takva promena izbornih uslova, obavezivanjem partija da određeni deo svojih lista obezbede kandidatkinjama za narodne poslanice, služi kao korektivni mehanizam za postojeću diskriminatornu društvenu strukturu.

Ipak, društvena očekivanja često i dalje ograničavaju žene na privatnu sferu. Istoriski posmatrano, učešće u političkom životu, karijerni razvoj i prihodovanje za porodicu striktno su bili obeleženi kao poslovi za muškarce, dok su se briga o deci, uređivanje domaćinstva i sveopšta posvećenost porodici obeležavali kao ženski (Ćeriman, Fiket i Rácz 2018). Iako postoje napori za ujednačavanjem žena i muškaraca po pitanju rodnih uloga, još uvek je prisutan značajan disbalans. Ovakav vid neravnopravnosti ogleda se i u najvišem predstavničkom telu Republike Srbije. Iako su neki od formalnih preduslova ženske participacije uvedeni i u Srbiji, narodne poslanice i dalje u govorima sa poslaničkim klupa poručuju da su žene u Srbiji prvenstveno majke, koje treba da obavljaju većinu kućnih poslova, kao i žrtve nasilja (Lončar 2023). Dakle, i pored toga što značajan deo predstavničkog tela u Srbiji čine žene, njihovo učešće u diskusijama i dalje se odvija iz perspektive tradicionalno propisanih rodnih uloga (Ibid.).

Uvezši to u obzir, cilj ovog rada je da analizom sadržaja plenarnih rasprava oko Zakona o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine istraži dimenziju suštinskog predstavljanja žena. Rad će istražiti na koji način su žene predstavljenje unutar diskusije o Zakonu, kao i da li se njihovo predstavljanje vezuje za tradicionalne rodne uloge. Glavno istraživačko pitanje jeste: Koje rodne uloge žena su se pojavile tokom plenarne rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine, i na koji način se one konstruišu tokom pomenute diskusije?

Pre svega, rad će se osvrnuti na osnovna teorijska poimanja deskriptivnog i suštinskog predstavljanja, zasnovanog na teoriji Hane Pitkin (1967). Ovaj segment rada nastoji da objasni na koji način se deskriptivna i suštinska reprezentacija ostvaruju u parlamentarnom kontekstu, kao i osnovnu teorijsku i empirijsku tematiku. Posle tога će rodne uloge, razlika pola i roda i rodni režimi biti precizirani, pogotovo u kontekstu reprodukcije rodnih uloga u političkom diskursu. Zajedno, prethodna dva dela čine teorijski okvir za predstojeće istraživanje. Drugi deo rada osvrće se na normativni i politički kontekst prilikom debate o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti.

U ovom poglavlju biće operacionalizovana formalna i deskriptivna predstavljenost, preko zakonske regulacije kvote za manje zastupljeni pol i proporcije žena u dvanaestom sazivu Narodne Skupštine Republike Srbije. U trećem delu biće predstavljena metodologija istraživanja. Četvrti deo posvećen je predstavljanju rezultata istraživanja i njihovo diskusiji. Zaključak će sumirati osnovne nalaze i praktične implikacije rada za dalje istraživanje rodne ravnopravnosti i ženskog učešća u predstavničkim telima Republike Srbije.

2. Teorijski okvir

2. 1. Suštinsko i deskriptivno predstavljanje

Istraživanja političke reprezentacije žena većinski se odvijaju u okvirima teorijske postavke Hane Pitkin (1967). Ona je inicijalno izvršila podelu predstavljanja na četiri dimenzije: formalnu, deskriptivnu, simboličku i suštinsku. Pre svega, formalno predstavljanje se odnosi na institucionalne aranžmane koji omogućavaju određenu osobu da zastupa interes drugih ljudi. Čin omogućavanja formalnog predstavljanja žena oličen je u dostizanju aktivnog i pasivnog biračkog prava, odnosno, mogućnosti da žene biraju i budu birane. Potom, Pitkin deskriptivnu reprezentaciju određuje kao „predstavljanje nečega odsutnog nečim sličnim ili njegovim odrazom, kao u ogledalu ili u umetnosti.” (Pitkin 1967:11). Drugim rečima, deskriptivno predstavljanje se odražava u brojčanoj sličnosti između predstavnika i biračkog tela na osnovu određenih demografskih karakteristika (Paxton, Kunovich and Hughes 2007). Za razliku od deskriptivne, za simboličku reprezentaciju nije potrebna nikakva demografska sličnost, već je veza predstavljenog i predstavnika drugačije vrste. Na kraju, suštinsko predstavljanje se odvija pri zalaganju za interes predstavljenog, za razliku od pukog prisustva (Pitkin 1967). Dalja teorijska poimanja reprezentacije fokusiraju se na razumevanje međuodnosa ove četiri dimenzije (naročito, deskriptivne i suštinske), kao i na njihovu sadržinu.

Postojeća literatura o predstavljanju žena najpre se bavi odnosom suštinskog i deskriptivnog predstavljanja, odnosno, načinom kako numerička reprezentacija u vidu prisustva žena u Parlamentu dovodi do predstavljanja ženskih interesa (Schwindt-Bayer and Mishler 2005; Beckwith and Cowell-Meyers 2007; Paxton et al. 2007). Ovakav pristup se naziva teorijom kritične mase, koja nalaže da žene neće imati uticaj na donošenje zakonodavnih odluka sve dok ne postanu „relevantna manjina” u Parlamentu (Childs and Krook 2009). Međutim, postojeća paradigma da onaj ko nas predstavlja utiče na vrste donetih politika višestruko je osporavana. Pre svega, autori nisu sigurni koji procenat žena u zakonodavstvu je potreban da bi imao uticaj na javne politike (Beckwith 2007), dok drugi osporavaju da bilo koji nivo deskriptivne reprezentacije može da ublaži parlamentarnu dominaciju muškaraca (Hughes 2011). Zbog toga, postoji potreba odbacivanja proste linearne veze ove dve dimenzije, i prelaska na nove modele. Tako, teorija kritičnih aktera preusmerava pitanje sa toga *kada* se suštinska reprezentacija ostvaruje na *načine* njenog ostvarivanja. Uz to, ona naglašava potrebu za odbacivanjem esencijalizacije političkih aktera, koja navodi na to da samo žene mogu predstavljati ženske interese (Childs and Krook 2009). Sa druge strane, određeni autori pokušavaju da integriru sve četiri dimenzije predstavljenja, naglašavajući njihove isprepletane mreže odnosa (Schwindt-Bayer and Mishler 2005).

Problemi se, takođe, javljaju i oko univerzalnog definisanja ženskih interesa i rodnih politika, koji su prvenstveno kontekstualno uslovljeni (Beckwith and Cowell-Meyers 2007). Zbog toga što nije moguće napraviti listu ženskih interesa koje su stancijalnim predstavljanjem treba ostvariti, različiti autori su razvili kriterijume vrednovanja predstavljanja i javnih politika. Tako, suštinsko predstavljanje žena bi trebalo da bude inkluzivno, responzivno (odgovarajuće interesima biračkog tela) i egalitarno (Celis and Childs 2020).

Ipak, određeni autori smatraju da su pristupi koji se fokusiraju na rezultate u vidu izglasanih javnih politika u interesu žena za indikatore suštinske reprezentacije ograničeni u svojim epistemičkim dometima. Umesto posmatranja rezulta predstavljanja, autori konstruktivističke orientacije (Liu et al. 2018; Raiber and Spierings 2020; Lončar 2023) teže da otkriju načine kojim parlamentarne debate usmerene na pitanja žena afirmišu, reproducuju i konstruišu različite rodne uloge i identitete. Zbog toga se njihova istraživačka pitanja pomeraju sa toga da li se ostvaruju već utvrđeni interesi žena kroz reprezentaciju, na to kako predstavnici formulišu ženske interese, i kako oni govore o ženama i njihovim društvenim ulogama (Lončar 2023). Time, predstavnice i predstavnici se više ne posmatraju kao kanal komunikacije između predstavljenih i institucija, već su i oni aktivni učesnici u toj komunikaciji. Predstavljanje određene grupe podrazumeva definisanje te grupe, odnosno, u slučaju reprezentacije žena, stvaranje predstave šta se podrazumeva da žene jesu, šta one žele i šta im je potrebno (Celis et al. 2014). U slučaju parlementa, takve predstave se stvaraju i reproducuju jezikom, koji oblikuje način na koji predstavnici vide realnost, te i uloge koje žene zauzimaju u društvu (Liu et al. 2018; Raiber and Spierings 2020). Zbog toga, konstruktivistički pristup u proučavanju suštinskog predstavljanja žena se fokusira na različite načine kojima predstavnici u parlamentarnim diskusijama konstruišu predstave o ženama, njihovim karakteristikama i poziciji u društvu.

2. 2. Rodne uloge

Političko predstavljanje žena često se odvija u kontekstu postojećih društvenih normi, koje određuju različite vrste rodnih režima. Oni se mogu definisati kao relativno strukturirani odnosi među rodovima, koji uključuju rodni identitet, odgovarajuće rodne uloge i rodne performanse (Blagojević 2007). Pitanje rodnog identiteta i njihovih uloga odnosi se na klasičnu distinkciju pola i roda. Pol se može definisati kao biološka kategorija koja stvara razlike između žena i muškaraca, dok je rod društveno konstruisana kategorija koja pripisuje različite uloge i odgovornosti muškarcima i ženama na osnovu njihove polne pripadnosti (Petrušić 2007). Obzirom da je rod društven, njegova artikulacija zavisi od društveno-istorijskog konteksta.

Rodne uloge, uslovljene prepostavljenim razlikama između muškaraca i žena u okviru različitih društava, mogu se definisati kao aktivnosti koje se dodeljuju muškarcima i ženama. Petrušić (2007) sumira ove uloge u tri osnovne kategorije: (1) produktivne, koja se odnosi na poslove van kuće; (2) reproduktivne, podrazumevajući na poslove u kući, povezane sa stvaranjem i negovanjem dece i porodice; (3) javne poslove, koji se ostvaruju zarad dobiti celokupne zajednice. Produktivni i javni poslovi u poslednjih par decenija često su izjednačeni kao zajednički poslovi muškaraca i žena, dok reproduktivni poslovi kao što su odgoj i obrazovanje i dalje

znatno ostaju u domenu ženskih poslova (Leinert Novosel 2018). Ova činjenica se odražava u neravnomernoj podeli kućnih poslova, očekivanju od žena da budu majke, odgajaju decu i istovremeno da učestvuju u tržištu rada.

U Srbiji, karakter rodnog režima može se opisati kao heterogen i nekonzistentan, paralelno uključujući predmoderne, moderne i postmoderne vrednosti. Situacija nekoherentnih rodnih uloga ogleda se u dugoj tranziciji ka demokratskom društvu i položaju Srbije na poluperiferiji. Međutim, mogu se uočiti dve distinktne pojave karakteristične za zemlje u tranziciji u kojima etnički identitet jača. Prvo, primetan je model „žrtvovanja“ žena na periferiji, koji se ogleda u porastu nasilja nad ženama, snižavanju ekonomске moći žena i isključenosti ili marginalizaciji žena u političkom životu. Pored modela žrtvovanja, prisutna je i tendencija instrumentalizacije žena. Ovaj model podrazumeva podređivanje ženskih interesa nacionalnim, naročito u pogledu demografije i populacione politike (Blagojević 2007). Prema ova dva modela, žene u Srbiji se često konceptualizuju kao reproduktivni objekti koji će ostvariti populacionu politiku zemlje, te postoji potreba njihove zaštite od strane javnih institucija. Ta zaštita se ogleda u zabrani diskriminacije, sprečavanju rodno-zasnovanog nasilja, ali i finansijske pomoći majkama.

3. Kontekst

Zakon o rodnoj ravnopravnosti ušao je u skupštinsku proceduru u aprilu 2020. godine, tokom dvanaestog saziva Narodne Skupštine, u kontekstu *de facto* jednostranačkog Parlamenta, kontinuiranog demokratskog nazadovanja Republike Srbije i formalizovanih napora za unapređenjem stanja rodne ravnopravnosti. Ovaj zakon usvojen je kao svojevrsna adaptacija i unapređenje Zakona o ravnopravnosti polova iz 2009. godine. Naime, brojni izveštaji međunarodnih tela ukazali su na to da pretходni normativni okvir nije pružio mogućnosti za ostvarivanje cilja ravnopravnosti žena i muškaraca, utemeljenja politika jednakih mogućnosti i otklanjanje diskriminacije na osnovu pola (UN Committee on Elimination of Discrimination against Women 2019; European Commission 2020). Zbog toga, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog je načinilo nacrt zakona i održalo četiri javne rasprave na početku 2021. godine, sa ciljem bolje regulacije i ostvarivanja zadovoljavajućeg nivoa rodne ravnopravnosti. Bitno je naglasiti da je priprema novog Zakona počela još 2014. godine, ali, u kontekstu brojnih društvenih i institucionalnih prepreka, njegova finalizacija nastupila je sedam godina kasnije (Pajvančić 2020). Pored unapređenja odredbi Zakona o ravnopravnosti polova, dodatno su regulisane oblasti zapošljavanja i rada, socijalne i zdravstvene zaštite, sprečavanja rodno zasnovanog nasilja, kao i upotreba rodno-senzitivnog jezika u javnoj sferi Republike Srbije. Konačni predlog Zakona predložila je Vlada u aprilu, da bi bio izglasан krajem maja 2021. godine, sa 163 glasova za, 10 protiv i 2 uzdržana poslanika (Otvoreni Parlament 2021).

Ovakvo glasanje, kao i sam tok rasprave potrebno je posmatrati u kontekstu partitske strukture dvanaestog saziva Narodne Skupštine. Nakon redovnih parlamentarnih izbora, održanih 21. juna 2020. godine, samo tri većinske liste prešle su izborni cenzus: lista okupljena oko Srpske napredne stranke, koalicija Socijalističke partije Srbije i Jedinstvene Srbije, kao i lista Aleksandar Šapić – Pobeda za Srbiju. Monolitni sastav Narodne Skupštine u dvanaestom sazivu delimično je posledica

bojkota dela opozicionih stranaka koje su ukazivale na nejednake izborne uslove. Takođe, imajući u vidu postizbornu saradnju sve tri liste pri formiranju Vlade, dovodi se u pitanje mogućnost narodnih poslanika da vode konstruktivnu raspravu oko predloga zakona u duhu pluralističkog društva. Ovakve činjenice poduprete su hroničnom manjkavošću demokratije u Srbiji koju zapažaju i domaće (CRTA 2021) i međunarodne organizacije (Freedom House 2021; V-Dem Institute 2021).

Što se tiče formalne reprezentacije žena sa uvođenjem višestranačja u Srbiji 1990. godine, izborni uslovi, oličeni u većinskom izbornom sistemu i manjku kvota, dugo su otežavali žensko učešće u politici (Lončar 2023). Normativno regulisanje „sigurnih mesta“ u predstavničkim telima odvijalo se postepeno. Čičkarić (2022) identificuje četiri stadijuma u procesu regulisanja ovog problema u Srbiji: (1) na nivou lokalnih izbora, 2002. godine; (2) inicijalnim regulisanjem na nacionalnom nivou 2004. godine; (3) reformom i povećanjem izbornih kvota 2011. godine; i (4) uvođenjem „trostrukih“ kvota 2020. godine. Veliki pomak ostvaren je izmenama Zakona o izboru narodnih poslanika 2020. godine, čime se obezbeđuje ideo od 40 % manje zastupljenog pola na izbornima listama za nacionalne, lokalne i pokrajinske izbore (Lončar 2023). Pored toga što novo zakonsko rešenje propisuje kvotu od 40 %, ono dodaje i korekcioni mehanizam koji osigurava da na svakih pet kandidata mora postojati tri koja su pripadnici jednog, i dva drugog pola. Ovakva regulativa sprečava prethodnu zloupotrebu izbornih lista u vidu stavljanja kandidatkinja za narodne poslanice na kraj liste, samim tim smanjujući šansu ženama da uđu u poslaničke klupe. Takođe, izmena Zakona predviđa i obavezu da se u slučaju ostavke narodne poslanice upražnjeno mesto popunjava sledećom poslanicom sa liste (Čičkarić 2022). Ovim se uređuje česta praksa parlamentarnih lista u kojima narodne poslanice daju ostavke da bi prepustile svoje mesto sledećem kandidatu na listi, i to često muškarcu. Ovakav ishod procesa uvođenja „trostrukih“ kvota za manje zastupljeni pol omogućava širok normativni okvir za žensku političku reprezentaciju, pre svega propisivanjem da žene moraju da čine 40 % kandidata na listama, da te liste moraju da imaju ravnomerno zastupljenu strukturu polova i da se ostavkom poslanica njihova mesta rezervišu za žene.

Po pitanju deskriptivnog predstavljanja dvanaestog saziva Narodne Skupštine, prosečan broj kandidovanih žena na izbornim listama za dvanaesti saziv je 42 %, a muškaraca 58 % (Otvoreni Parlament 2020). Po konstituisanju Narodne Skupštine, ideo narodnih poslanica je bio 40 % dok su narodni poslanici činili 60 % predstavništva, tačno odražavajući uslove formalne reprezentacije. Komparativno gledano, deskriptivno predstavljanje u Parlamentu značajno je poboljšano u odnosu na 2013. godinu, kada je ideo žena u predstavničkom telu bio 33 % (Lendák-Kabók 2013). Međutim, obezbeđeno deskriptivno predstavljanje u Srbiji i dalje nije obezbedilo kritičnu masu za ostvarivanje suštinske reprezentacije žena, koja bi se ogledala u implementaciji rodnih politika u svim sferama donošenja javnih politika, modernijem ambijentu Skupštine i većoj promociji feminističkih vrednosti tokom rasprava (Čičkarić 2020; Lončar 2023).

4. Metodologija

4. 1. Istraživačko pitanje i hipoteza

Osnovno istraživačko pitanje ovog rada jeste: Koje rodne uloge žena su se pojavile tokom plenarne rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine, i na koji način se one konstruišu tokom pomenute diskusije? Rad će istražiti na koji način su žene predstavljene unutar diskusije o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine, kao i da li se njihovo predstavljanje vezuje za tradicionalne rodne uloge.

4. 2. Uzorak

Istraživanje je obavljeno na uzorku stenografskih beleški, sačinjenih tokom dvanaeste sednica prvog redovnog zasedanja Narodne Skupštine Republike Srbije. Tokom ova dva dana zasedanja, koja su se dogodila 18. i 20. maja 2021. godine, održale su se rasprave u načelu i o pojedinostima za deset predloga zakona, među kojima je bio i Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Transkripti rasprava u vidu stenografskih beleški preuzeti su sa zvaničnog sajta Narodne Skupštine.¹⁸ U okviru uzorka, istraživanje se posebno fokusiralo na političke izjave aktera u Narodnoj Skupštini (narodnih poslanica i poslanika, ali i Ministarke u Vladi koja je bila prisutna tokom rasprave) dok su učestvovali u diskusiji o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine. Uključivanje Ministarke u analizu izvršeno je zato što se tokom rasprave pokazala kao ključni akter pri formulisanju pravca i usmeravanju diskusije.

4. 3. Procedura analize

Za potrebe istraživanja, izvršena je kvalitativna analiza sadržaja rasprave u načelu i o pojedinostima o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti. Induktivnom analizom identifikovane su osnovne rodne kategorije kojima predstavnički akteri opisuju žene prilikom pretresa Zakona. Tokom analize, identifikovano je sedam dominantnih rodnih uloga u okviru kojih se rasprava o pomenutom Zakonu održala: (1) žena u porodici; (2) žena kao majka i reproduktivni objekat; (3) žena kao žrtva nasilja; (4) žena kao radnica; (5) žena kao žrtva diskriminacije; (6) žena kao političarka; i (7) žena kao slabiji pol. Potom je izvršena tematska analiza identifikovanih kategorija, sa ciljem njihovog definisanja u okviru pomenute rasprave. Bitno je napomenuti da se ove kategorije ne mogu posmatrati izolovano, već se međusobno dopunjaju. Primera radi, čest je slučaj da se uloga žene u porodici manifestuje kroz majčinstvo i reprodukciju, kao što se o žrtvama nasilja često priča u kontekstu potrebe zaštite porodične uloge žena. Stoga, identifikovane rodne uloge potrebno je razumeti kao međusobno isprepletane i složene.

---

¹⁸ Stenografske beleške sa analiziranih sednica dostupne su pretragom na linku: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-872.html>

5. Analiza i diskusija

5. 1. Generalni nalazi

U okviru plenarnih debata, narodne poslanice i poslanici većinski su svojim izjavama izrazili podršku Zakonu o rodnoj ravnopravnosti. Međutim, signali odobrenja stizali su iz poprilično različitih pozicija. Pored konstruktivne diskusije, dominantno vodene od strane narodnih poslanica i Ministarke, određeni narodni poslanici su opravdavali ovaj zakon zato što bi on pomogao populacionoj politici Republike Srbije. Drugi su pak bili afirmativni prema zakonu zbog toga što su ga videli kao neophodnog radi usklađivanja zakonodavstva sa stečenim pravom (*aquis communautaire*) Evropske Unije, te kao način da se ostvari znatni napredak u procesu pristupanja Evropskoj Uniji. Ipak, postojala je i grupa poslanika u manjini koji su se izrazito protivili ovom zakonu, argumentujući da promoviše „uvezene” vrednosti sa Zapada. Druga protivljenja stizala su iz pozicija nedefinisanih načina implementacije ovog zakona. Iako su negativni stavovi prema zakonu poticali od dvojice poslanika, njima je svakako dat znatan prostor za izražavanje svojih mišljenja tokom rasprave.

5. 2. Slika žena u Narodnoj Skupštini

Centralne identifikovane rodne uloge žena tokom plenarne debate većinski se poklapaju sa pomenutim modelima žrtvovanja i instrumentalizacije žena (Blagojević 2007). Model žrtvovanja odražava se u kategorijama gde je žena posmatrana kao žrtva diskriminacije, žrtva (najčešće porodičnog) nasilja i slabiji pol koji je potrebno dodatno zaštititi. U raspravi su takođe prisutne i ekonomski teme, u nastojanju izjednačavanja pristupa ženama tržištu rada, kao i uloga žene kao političarke, sa posebnom potrebom naglašavanja značaja njihove političke participacije. Što se tiče modela instrumentalizacije, on se konkretizuje u poimanju žena kao temelja porodice i čuvarke porodičnih vrednosti. Ove kategorije često se pominju u kontekstu državne populacione politike, sa ciljem povećanja nataliteta i fertiliteta. Sveukupno, bitno je napomenuti da se identifikovane rodne uloge u raspravi materijalizuju implicitno, preko plenarnog pretresa samog Zakona.

Kategoriju žene koja je objektizovana diskriminatornom praksom pokrenula je Ministarka za ljudska i manjinska prava, predlagачica zakona. U okviru ovog diskursa, žena se posmatrala kao ormalovažavana, vredvana, ponižavana i tretirana kao nešto manje od ljudskog bića. Većina ove teme osvrće se na same probleme rodnih uloga zasnovanih na polu, i njihovim diskriminatornim efektima. Naglašavala se potreba rasterećenja žena od postojećih diskriminatornih praksi koje onemogućavaju njihovo jednako uvažavanje. Uz to, poseban osrvt posvećen je fenomenu demonizacije političkih aktivistkinja i feministkinja, razlaganjem diskursa da je feminizam „zli” pokret, koji zahteva da žene steknu veći obim prava od muškaraca:

„Ne možete život demantovati koliko god dugo trajala borba za objašnjavanje očiglednog, a to je da diskriminacija postoji, da kulturu ljudskih prava u Srbiji treba graditi predano svakog dana i da su žene neravnopravne u mnogim pozicijama, bez ikakvog drugog osnova, osim ponašanja uvreženog u predrasudi da one i ne zaslužuju bolje i da to što se stalno nešto bune, mora da su neke feministkinje ili neke zle osobe koje ne razumeju kako je ženama u Srbiji, u stvari” (Gordana Čomić, Ministarka za ljudska i manjinska prava, 18. maj 2021).

Sa druge strane, kategoriji žene kao žrtve diskriminacije, takođe, je i osporavan legitimitet, pre svega sumnjičavošću prema praksi postizanja rodne ravnopravnosti. Povezivanjem sa konceptom rodnog identiteta, većinski ga svodivši na problem transrodnih osoba, određeni narodni poslanici sa rezervom su prihvatali koncept rodne ravnopravnosti. Iako formalno prihvataju potrebu eliminisanja diskriminacije i borbu za ravnopravnost, oni su smatrali da normativna formalizacija ovakvog priznanja uvodi sporne kategorije koje su u neskladu sa kulturnim, etičkim i pravim normama: „(...) pitanje rodne ravnopravnosti u konfuziji definicije rodnih identiteta je veliki problem, verujte. Ulazimo u nešto što je i etički i kulturološki i pravno i logički sporno i problematično” (Muamer Zukorlić, narodni poslanik poslaničke grupe Stranke pravde i pomirenja, 18. maj 2021).

Žena kao žrtva nasilja pokazala se kao najprisutnija kategorija predstavljanja tokom rasprave. Međutim, rođno-zasnovano nasilje primarno se kontekstualizovalo u okvirima porodičnih vrednosti, kao primarni faktor „uništava(nja) srpske porodice” (Gordana Čomić, Ministarka za ljudska i manjinska prava, 18. maj 2021). Drugim rečima, većina izjava političkih aktera na ovu temu uokvirena je u potrebi zaštita žena od nasilja, a sa ciljem odbrane porodice kao više vrednosti. Dakle, suzbijanje nasilja i pomoći žrtvama podređeni su populacionoj politici fokusiranoj na natalitet i fertilitet. Stoga, potreba je „sigurna žena u svojoj porodici (i) u svom domu (koja) može biti osnov jedne stabilne države” (Sandra Božić, narodna poslanica poslaničke grupe Srpske napredne stranke, 20. maj 2021). Ipak, većina poslanica i poslanika izrazila je suštinsko osuđivanje i posvećenost borbi protiv rođno-zasnovanih oblika nasilja. Međutim, takva posvećenost u značajnoj meri je argumentovana poimanjima žena kao slabijeg pola koji je potrebno štititi. Pozivajući se na statističke podatke koji ukazuju na to da su žrtve nasilja češće žene nego muškarci, jedna od poslanica govori:

Neću ni pokušati, a kamoli reći da nasilje ne postoji i nad muškarcima, jer ne bih bila niti dovoljno iskrena, niti dovoljno ja, ako ne bih stavila akcenat na to, ali je činjenica da statistički podaci govore, nažalost, u prilog tome da su žrtve isključivo žene, možda ili u većem broju žene, možda i zbog toga što su fizički slabije (Snežana Paunović, narodna poslanica poslaničke grupe Socijalističke partije Srbije, 20. maj 2021).

Što se tiče „proaktivnih” uloga žena u društvu, odnosno, problema profesionalnog i karijernog razvoja, jednakog pristupa tržištu rada i problematike „druge smene,” veliki deo diskusije je ostavio prostor za negativnu karakterizaciju žena u ovoj sferi. Pre svega, takva karakterizacija ukazivala je na postojanje suštinskih polnih razlika, aludirajući da ne postoji prostor za zapošljavanje žena kao „slabijeg pola” u određene privredne sektore. Komentarišući odredbu koja se tiče obezbeđivanja ravnopravnog principa zapošljavanja muškaraca i žena, jedan od narodnih poslanika poručuje:

Šta je onda sa pitanjem, recimo, teških poslova? Šta ćemo sa ravnopravnosću, recimo, u rudnicima, u poljoprivredi, gde se radi po učinku, gde se plaćaju ljudi po učinku – toliko lopata, toliko kolica, toliko, ne znam čega, vagona, ovoga, onoga? (Muamer Zukorlić, narodni poslanik poslaničke grupe Stranke pravde i pomirenja, 18. maj 2021).

Karakterisanje žene kao „slabijeg pola” odrazilo se i u opravdanju slobodnog takmičenja na tržištu rada. Argumentacijom da privredni sektor privilegije talentovane, isti narodni poslanik govori:

Drugo, pitanje ravnopravnosti – da, u jednakim šansama, ali u pitanju nametanja, nametanje, recimo, kada je u pitanju zapošljavanje? ... ali imamo problem sa onim temama ili poljima gde se prepliću neki drugi standardi koji nisu samo pravne prirode, koji nisu samo simbolično-etičke prirode, koji nisu samo pitanje zaštite, kao što je sektor privrede (Muamer Zukorlić, narodni poslanik poslaničke grupe Stranke pravde i pomirenja, 18. maj 2021).

Sa druge strane, takođe, su postojale i izjave poslanika koje ukazuju na nejednak pristup različitim privrednim sektorima, platni jaz i neravnomerne kućne poslove kao relevantne probleme. Međutim, rasprava o rešenjima ovih problema, takođe, se odvijala u kontekstu unapređenja stanja porodice u Srbiji. Ostvarivanje veće ravnopravnosti u pogledu plaćenih poslova i ravnometerna podela kućnih poslova procenjuju se kao stvari koje bi ostavile pozitivan efekat na planiranje roditeljstva: „Veće učešće žena na tržištu rada, ravnometerna podela neplaćenog rada između žena i muškaraca, bolja zaštita zaposlenih žena koje neće odlagati rađanje zbog straha od gubitka posla svakako doprinose planiranju porodice, ...” (Muamer Bačevac, narodni poslanik poslaničke grupe Socijaldemokratske partije Srbije, 18. maj 2021).

U okviru rasprave, takođe, se istakla i kategorija žene kao nositeljke javnih poslova. Ovaj segment rasprave uokviren je u argumentima koji naglašavaju specifični značaj uloge žene kao političarke za budući napredak Republike Srbije. Ovu kategoriju pratilo je posebno isticanje neophodnosti povećanja ženskog predstavninstva na upravnim funkcijama, koje bi omogućilo dalju formulaciju rodno osetljivih politika: „Žene su jedan od izvora za razvoj Srbije i ovaj zakon treba da omogući da zaista budu u prilici da odlučuju i da kažu koju o sopstvenoj budućnosti” (Gordana Čomić, Ministarka za ljudska i manjinska prava, 20. maj 2021). Potreba za proširivanjem kruga nositeljki javnih funkcija takođe je naglašena. Ovo se ogleda u zahtevu za ženskim rukovoditeljstvom i upravninstvom: „Treba raditi na povećanju broja žena na rukovodećim pozicijama, izbalansirati zastupljenost žena i muškaraca u organima upravljanja u svim oblastima” (Jelena Žarić Kovačević, narodna poslanica poslaničke grupe Srpske napredne stranke, 20. maj 2021)

Ipak, uloga žene kao političarke takođe je korišćeno u cilju pohvala trenutnog sastava Narodne Skupštine i već dostignutog deskriptivnog predstavljanja na osnovu zakonski propisane kvote od 40 % za pripadnike manje zastupljenog pola. Štaviše, Skupština Srbije je predstavljena kao institucija koja je već postigla rodnu ravnopravnost, za razliku od parlamenata drugih zemalja: „Narodna skupština je dobar primer i spadamo među parlamente sa najvećim brojem žena, 99 od ukupno 250 narodnih poslanika, odnosno 39,6%” (Muamer Bačevac, narodni poslanik poslaničke grupe Socijaldemokratske partije Srbije, 18. maj 2021).

Na kraju, celokupna rasprava o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti bila je prožeta implicitnim predstavljanjem patrijarhalne uloge žene kao majke u okviru porodice. Ovakva koncepcija često je bila navođena i kao razlog za podržavanje samog zakona, „jer iza svake žene стоји možda majka, sestra, nečija čerka ...” (Marija Jevđić, narodna poslanica poslaničkog kluba Socijalističke partije Srbije, 18. maj 2021). Štaviše, demografska politika Srbije, utemeljena na podsticajima za zasnivanje porodične, isticana je u velikoj meri:

„Ova dva zakona¹⁹ doprinose boljem odnosu polova, razumevanju žena i muškaraca. Stoga, oni nesumnjivo doprinose i porodičnim vrednostima. To onda doprinosi i većoj demografskoj poletnosti i živosti Srbije. Ustav Srbije u članu 63. kaže – Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome (Nebojša Bakarec, narodni poslanik poslaničkog kluba Srpske napredne Stranke 20. maj 2024).

Time, ovaj zakon viđen je kao podsticajni mehanizam za očuvanje tradicionalne patrijarhalne porodice. Sličnom linijom išla je i Ministarka za ljudska i manjinska prava, instrumentalizacijom rodne ravnopravnosti u svrhe podsticanja materinstva: „U tom smislu posebne mere su definisane ako bude volje za detaljno, narodni poslanici su više nego dobrodošli na dijaloge o održivom razvoju, jer volja za rađanje podrazumeva da je atmosfera u društvu pozitivna“ (Gordana Čomić, Ministarka za ljudska i manjinska prava, 20. maj 2024).

Sve u svemu, rezultati analize sadržaja pokazuju široku prisustvo instrumentalizacije Zakona o rodnoj ravnopravnosti u svrhe afirmacije patrijarhalnih rodnih uloga. Istraživanje je identifikovalo da rodne uloge žena kao „slabijeg pola“ i porodične uloge predstavljaju aspekte rasprave koje imaju znatan uticaj na ostale teme diskusije, pre svega kada se radi o problemu porodičnog nasilja i pitanju inkvizicije žena na tržištu rada. Sa druge strane, istraživanje je takođe ukazalo na postojanje konstruktivne rasprave u cilju poboljšanja rodne ravnopravnosti, pre svega naglašavajući potrebu bolje normativne regulative. Prema tome, glavne dimenzije suštinskog predstavljanja pri debati oko ovog zakona predstavljaju implicitne afirmacije patrijarhalnih narativa, kroz deklarativno zalaganje za rodnu ravnopravnost. Ovакви rezultati mogu da se kontekstualizuju atmosferom u Skupštini Srbije u protekle dve decenije, obeleženom diskursom o ženama u kojem dominiraju „tradicionalni okvir i porodične vrednosti“ (Lončar 2023:76). Čak i tokom razmatranja Zakona koji nastoji da poveća opseg ravnopravnosti, stavovi poslanica i poslanika odražavaju predstavu o ženi kao reproduktivnom objektu, čije se potrebe svode na unapređenje njene pozicije u privatnoj sferi, odnosno porodici.

Rešenja ovog problema potencijalno se nalaze u promeni paradigme o rodnom identitetu i ženskim interesima u Srbiji. Kao što je demonstrirano, parlamentarne diskusije imaju ideo u reprodukciji prisutnih rodnih diskursa. Samim tim, poslanici imaju mogućnost afirmacije tradicionalnih rodnih uloga, ali takođe imaju potencijal redefinisanja tih uloga korišćenjem inherentno feminističke pozicije prilikom debata. Izborom narodnih poslanica i poslanika koji teže dekonstrukciji postojećeg patrijarhalnog režima, Parlament bi bio obogaćen akterima sa nepokolebljivim feminističkim stavovima. Takvi akteri bi pružili suštinsku reprezentaciju u vidu kritičke rodne perspektive u plenarnim diskusijama, predlozima javnih politika i saradnji sa drugim institucionalnim akterima.

---

¹⁹ Pod dva zakona podrazumevaju se Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Zakon o zabrani diskriminacije, o kojem se odlučivalo na istoj plenarnoj sednici.

6. Zaključak

Rad koji analizira odnos između deskriptivnog i suštinskog predstavljanja žena u Narodnoj Skupštini Republike Srbije tokom rasprave o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti nudi doprinos razumevanju specifične interakcije političke reprezentacije sa rodnim ulogama i prisutnim društvenim normama u parlamentarnom kontekstu. Time što kombinuje klasične teorije političkog predstavljanja zasnovane na radu Hane Pitkin sa konstruktivističkim pristupima reprezentaciji, rad nastoji da ponudi kritičko i diskurzivno razumevanje složenih mehanizama kako i koje se žene zastupaju u predstavničkom telu.

Brojčano, prisustvo žena u Parlamentu Srbije znatno je poboljšano. Normativnom regulacijom kvota za predstavljanje žena, kao i njihovom adaptacijom, preduslovi za deskriptivno predstavljanje žena su ispunjeni. Sa druge strane, poželjno brojčano stanje nije do sada uspelo da obezbedi kritičnu masu žena koja bi podsticala dalju implementaciju rodne perspektive u parlamentarnim diskusijama. Ako se pomerimo korak dalje, čak i izglasavanje rodno-senzitivnih akata ne mora značiti da su razlozi za njihovo usvajanje nužno feministički. Takav fenomen oslikala je pretvodna analiza, pokazujući da predstavljanje u vidu zauzimanja stavova oko različitih ženskih pitanja jeste lokacija u kojoj se rodne uloge afirmišu i reinterpretiraju. Narodni poslanice i poslanici tokom razgovora definisali su žene, njihove interese i zahteve iz ugla majki čije je primarni prostor delovanja u porodici i pokućstvu, koje je potrebno zaštititi od nasilja zbog toga što su one inherentno slabije, ili da bi se zaštitio nacionalni interes koji podrazumeva neprestanu reprodukciju. Zbog toga, postoji potreba za ponovnim reinterpretacijama tradicionalnih rodnih uloga prisutnih u Parlamentu, uključivanjem kritički nastrojenih aktera, podsticanjem njihove unutarparlamentarne i vanparlamentarne saradnje, ali i sveobuhvatnom afirmacijom nužnosti implementacije rodno-senzitivnih javnih politika.

Literatura

- Beckwith, Karen and Kimberly Cowell-Meyers. 2007. "Sheer Numbers: Critical Representation Thresholds and Women's Political Representation." *Perspectives on Politics*, 5(3):553-65.
- Beckwith, Karen. 2007. "Numbers and Newness: The Descriptive and Substantive Representation of Women." *Canadian Journal of Political Science / Revue Canadienne de Science Politique*, 40(1):27-49.
- Blagojević, Marina. 2007. Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u „tranziciji”: Komparativna perspektiva. Str. 87-98 u *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse*. Priredila Nevena Petrušić. Beograd: Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije.
- Celis, Karen, Sarah Childs, Johanna Kantola and Mona Lena Krook. 2014. "Constituting women's interests through representative claims." *Politics & Gender*, 10(2): 149-74.
- Celis, Karen and Sarah Childs. 2020. *Feminist Democratic Representation*. New York: Oxford University Press.
- Ćeriman Jelena, Irena Fiket i Krisztina Rácz, prir. 2018. Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Childs, Sarah and Mona L. Krook. 2009. "Analysing Women's Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors." *Government and Opposition*, 44(2):125-45.
- Čičkarić, Ljiljana. 2020. Reprezentovanje žena u Narodnoj skupštini Srbije. Str. 11-28. u *Parlementarizam u Srbiji iz ženskog ugla*. Priredila Marijana Pajvančić. Beograd: Misijska OEBS-a u Srbiji.
- Čičkarić, Ljiljana. 2022. Legislative quotas and political representation in Serbia. Pp. 303-321 in *Party politics and the implementation of gender quotas: Resisting institutions*. Edited by Sabine Lang, Petra Meier i Brigit Sauer. Cham: Palgrave Macmillan.
- Hague, Rod and Martin Harrop. 2004. *Comparative Government and Politics: An Introduction*. New York: MacMillan.
- Hughes, Melanie M. 2007. "Intersectionality, Quotas, and Minority Women's Political Representation Worldwide." *The American Political Science Review*, 105(3):604-20.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2013. "Žene u parlamentima u Republici Srbiji." *Temida* 16(2):133-148.
- Leinert Novosel, Smiljana. 2018. "Društveni položaj žena u Republici Hrvatskoj: žena i obitelj (1999. – 2016.)." *Politička misao*, 55(1):53-73.
- Lončar, Jelena. 2023. *Performans političkog predstavljanja*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Liu, H. Amy, Sarah Shair-Rosenfield, Lindsey R. Vance and Zsombor Csata. 2018. "Linguistic origins of gender equality and women's rights." *Gender & Society*, 32(1):82-108
- Pajvančić, Marijana. 2020. Analiza usvajanja antidiskriminacionih zakona. Str. 81-106 u *Parlementarizam u Srbiji iz ženskog ugla*. Priredila Marijana Pajvančić. Beograd: Misijska OEBS-a u Srbiji.

Paxton Pamela, Sheri Kunovich, and Melanie M. Hughes. 2007. "Gender in Politics." *Annual Review of Sociology*, 33:263-84.

Petrušić, Nevena, prir. 2007. *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse*. Beograd: Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije.

Pitkin, Hanna F. 1967. *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.

Raiber, Klara and Niels Spierings. 2022. "An agnostic approach to gender patterns in parliamentary speech: a question of representation by topic and style." *European Journal of Politics and Gender*, 5(3):361-381.

Schwindt-Bayer, Leslie A. and Mishler, William. 2005. "An Integrated Model of Women's Representation." *The Journal of Politics*, 67(2):407-428.

*

1. "Analiza: Ko su kandidati za narodne poslanike XII saziva Skupštine Srbije." 14.8.2020. Otvoreni Parlament. 7.4.2024. (<https://otvoreniparlament.rs/istrazivanje/48>)
2. "Autocratization Turns Viral: Democracy Report." 2021. V-Dem Institute. 7.4.2024. (https://v-dem.net/documents/12/dr_2021.pdf)
3. "Committee on the Elimination of Discrimination against Women considers the report of Serbia" 28.2.2019. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. 9.5.2024. (<https://www.ohchr.org/en/news/2019/02/committee-elimination-discrimination-against-women-considers-report-serbia>)
4. "Freedom in the World 2021: Serbia." 2021. Freedom House. 7.4.2024. (<https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2021>)
5. "Parlament pod lupom." 19.06.2021. Otvoreni Parlament. 7.4.2024. (<https://otvoreniparlament.rs/istrazivanje/55>)
6. "Serbia 2020 Report." 6.10.2020. European Commission. 9.5.2024. (https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/serbia_report_2020.pdf)
7. "Undermining Democracy: Processes and Institutions in Serbia 2010 – 2020." 2021. CRTA. 7.4.2024. (<https://demokratija.cpta.rs/en/chapter/conclusion/>)

Uticaj rodne neravnopravnosti na životni standard nacija

Mentori:

Prof. dr. Marko Đogo, vanredni profesor

marko.djogo@ekofis.ues.rs.ba

Luka Marković, asistent

luka.markovic@ekofis.ues.rs.ba

Ekonomski fakultet Pale, Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Apstrakt

Pitanje rodne (ne)ravnopravnosti, danas postaje sve aktuelnije i pljeni pažnju mnogih, ne samo istraživača, već i kreatora javnih politika. Među njima postoji konсенsus da je rodna neravnopravnost negativna pojava, protiv koje se, kreiranjem i primjenom različitih mjeru, treba boriti. Istraživanje je uključilo dvije grupe zemalja – zemlje Zapadnog Balkana i Skandinavske zemlje, a period je obuhvatio razdoblje od 14 godina (2006 – 2020. godine). Kao zavisna varijabla uzet je GDP per capita, a nezavisna varijabla u korištenom modelu je *Gender inequality index (GII)*. U cilju kvantifikacije pomenutih makroekonomskih varijabli, korištena je panel metoda. Prepostavka koju je trebalo dokazati, glasila je, da povećanje rodne neravnopravnosti utiče na smanjenje životnog standarda (mjereno preko GDP per capita). Rezultati do kojih se došlo, upravo potvrđuju navedenu prepostavku. U zemljama Zapadnog Balkana, ako dođe do rasta GII za 1 %, GDP per capita će se smanjiti za 0,48 %, dok u Skandinavskim zemljama to smanjenje iznosi 0,05 %.

Ključne riječi: *rodna neravnopravnost, gender inequality index (GII), životni standard*

1. Uvod

Problematika koja se u ovom radu obrađuje tiče se ispitivanja uticaja rodne neravnopravnosti na životni standard nacija.

Rodna ravnopravnost (jednakost između žena i muškaraca) se odnosi na jednakost prava, obaveze i mogućnosti žena i muškaraca, djevojčica i dječaka. Jednakost ne znači da će žene i muškarci postati identični, već da njihova prava, obaveze i mogućnosti ne zavise od toga da li su rođeni kao žensko ili muško. Ravnopravnost polova predstavlja uzimanje u obzir interesa, potreba i prioriteta žena i muškaraca te poštovanje različitosti različitih grupa žena i muškaraca. Jednakost između žena i muškaraca nije žensko pitanje, već se mora odnositi i u potpunosti uključivati oba spola. Rodna ravnopravnost smatra se pitanjem ljudskih prava, te i kao preduvjet i pokazatelj održivog razvoja usmjerenog na ljude (Evropski institut za rodnu ravnopravnost, 2024).

Pandemija COVID – 19, skok cijena hrane i energije kao i mnogobrojne klimatske promjene u svijetu su dovele do povećanja rodne razlike u zadnjih nekoliko godina. Svjetski ekonomski forum očekuje da će sada biti potrebno više od stotinu godina da se smanji ova razlika. Osiguravanje jednakosti između žena i muškaraca u ekonomiju omogućava brži oporavak svijeta od nedavnih šokova (Međunarodni monetarni fond, 2024). Povećanje rodne ravnopravnosti ima pozitivan efekat na cijelo društvo. Veća jednakost dovodi do efekta povećanja BDP-a (bruto domaćeg proizvoda) i veće stope zaposlenosti stanovništva (Evropski institut za rodnu ravnopravnost, 2024).

Ravnopravnost spolova je jedna od glavnih vrijednosti EU, koja je garantirana različitim zakonima i propisima. Naime, član 21 Evropske povelje o temeljnim pravima kaže: „Zabranjuje se svaka diskriminacija na bilo kojoj osnovi kao što je spol, rasa, boja kože, etničko ili socijalno porijeklo, genetske osobine, jezik, religija ili uvjerenje, političko ili bilo kakvo drugo mišljenje, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje, invaliditet, dob ili spolna orientacija“ (Povelja Evropske Unije o temeljnim pravima, 2016). S druge strane, Ugovor o funkcionisanju Evropske unije (UFEU), član 153, ističe da Evropska Unija treba da djeluje u pravcu jednakih mogućnosti za oba spola po pitanju zapošljavanja i rada. Članom 157 UFEU, odobrava se preduzimanje pozitivnih mjera za osnaživanje žena, dok član 19 UFEU predviđa donošenje zakona za borbu protiv svih oblika diskriminacije, uključujući i spolnu diskriminaciju (Ugovor o funkcionisanju Evropske Unije, 2016). Ova oblast regulisana je i u našoj zemlji, Ustavom i zakonskim aktima. Ustav BiH garantira rodnu ravnopravnost i podjednaka prava i slobode svim njenim stanovnicima. Član 2, stav 4 Ustava Bosne i Hercegovine glasi: „Uživanje prava i sloboda, predviđenih u ovom članu ili u međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I ovog Ustava, osigurano je svim licima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao što je spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost s nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status“ (Ustav Bosne i Hercegovine). Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini propisuje ravnopravnost u svim životnim oblastima, uključujući obrazovanje, zapošljenje, rad i pristup resursima, socijalnoj zaštiti, zdravstvenoj njezi, kulturi, sportu, javnom životu i medijima (Zakon o ravnopravnosti polova u BiH).

Kreatori javnih politika očekuju poboljšanje situacije u svijetu po pitanju rodne ravnopravnosti. U tom smislu u Evropskoj Uniji se radi na kreiranju i implementaciji strategija koje će uvažiti sve raznolikosti i potrebe pojedinačnih zemalja članica. Trenutna strategija, na čijoj se implementaciji radi, jeste *Strategija za rodnu ravnopravnost 2020 – 2025*. Glavni ciljevi ove strategije jesu zaustavljanje rodnog nasilja, rušenje rodnih stereotipa, ukidanje rodnih razlika na tržištu rada, postizanje jednakog sudjelovanja u različitim sektorima privrede, borba protiv rodnih razlika u platama i penzijama, ukidanje rodnih razlika u području zaštite i postizanje rodne ravnoteže u donošenju odluka u politici (Strategija za rodnu ravnopravnost 2020.–2025.). Također, nakon usvajanja tih politika i strategija, neophodno je vršiti njihovo revidiranje, s ciljem unaprijeđenja donijetih mjera, kako bi se postigli najbolji efekti. Ti efekti se ogledaju u podizanju životnog standarda svih stanovnika, bez obzira na spol i druge različitosti, a ravnopravno učešće muškaraca i žena u ukupnoj zaposlenosti, neophodno je radi ostvarivanja održivog ekonomskog rasta i društvenog razvoja u svakoj zemlji.

Definirali smo rodnu ravnopravnost, a sada ćemo razjasniti pojam životnog standarda. Životni standard je kompleksan pojam, koji je dosta teško definirati, zato što obuhvata u svom sadržaju veliki broj komponenti. Uzimajući u obzir uža i šira shvatanja ovog pojma, životni standard se može definirati kao ukupnost materijalnih i društvenih uslova koji omogućavaju određeni način života. Te uslove čine svakodnevne stvari kao što su stan, odjeća, hrana, zadovoljavanje kulturnih, sportskih, rekreativnih potreba, prosvjeta, zdravstvo, higijena i slično (Životni standard u Bosni i Hercegovini, 2017).

Pokazatelji pomoću kojih se mjeri nivo životnog standarda su različiti indeksi, kao i bruto domaći proizvod (BDP) i bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (GDP per capita).

Bruto domaći proizvod – BDP jeste mjera svih prihoda i izdataka (rashoda) jedne ekonomije. On predstavlja ukupnu tržišnu vrijednost svih finalnih proizvoda (dobra) i usluga koje je data zemlja proizvela u datom periodu. Postoji mjerjenje BDP-a na bazi dohotka i na bazi potrošnje. Mjerjenje bruto domaćeg proizvoda na bazi dohotka podrazumijeva zbir rente, plata radnika, kamata i profita preduzeća koja su ostvarena prilikom proizvodnje finalnog proizvoda, plus indirektni porezi i depresijacija minus subvencije. Mjerjenje bruto domaćeg proizvoda na bazi potrošnje podrazumijeva zbir rashoda stanovništva, rashoda preduzeća (investicije), državnih rashoda i neto izvoza (Đerić i Rebić, 2021:287).

Mnogo bolji pokazatelj životnog standarda u odnosu na bruto domaći proizvod je bruto domaći proizvod po glavi stanovnika.

GDP per capita je bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika. Dobija se iz direktnе podjele ukupnog bruto domaćeg proizvoda prema stanovništvu. BDP po glavi stanovnika se pretežno izražava u lokalnoj tekućoj valuti, lokalnoj stalnoj valuti ili standardnoj jedinici valute na međunarodnim tržištima, kao što je američki dolar (USD). BDP po glavi stanovnika je važan pokazatelj ekonomskih performansi i korisna jedinica pri poređenju ekonomskih blagostanja i prosječnog životnog standarda među zemljama. Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika ne predstavlja mjeru ličnog dohotka i njegovo korištenje za poređenja među zemljama, također, ima neke poznate slabosti. BDP po glavi stanovnika ne uzima u obzir količinsku raspodjelu dohotka u zemlji (FocusEconomics, 2024). Porast bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika može uticati na rast životnog standarda i društvenog blagostanja (Đerić i Rebić, 2021).

Pri mjerenu rodne (ne)jednakosti koristi se veliki broj pokazatelja. U našoj analizi mi smo se bazirali na Indeksu rodne nejednakosti GII, iz razloga dostupnosti podataka za posmatrane zemlje.

GII- indeks rodne nejednakosti. Indeks predstavlja gubitak čovjekovog razvoja uslijed rodne nejednakosti u tri dimenzije: reproduktivno zdravstvo, osnaživanje i tržište rada. Indeks rodne ravnopravnosti se kreće u parametrima od 0 do 1. Veći parametar datog indeksa ukazuje na veću nejednakost između muškaraca i žena što dovodi do većeg gubitka za ljudski razvoj (UNDP, 2024).

2. Pregled relevantne literature

Pri istraživanju relevantne literature nismo našli ni na jedan rad koji je datu problematiku kvantifikovao i ispitao s ekonometrijske strane, za zemlje Zapadnog Balkana, što smatramo prednošću našeg istraživanja. Ekonometrijska analiza nam je neophodna radi sticanja spoznaje o međuodnosu korištenih varijabli, i donošenja adekvatnih zaključaka. Međutim, pronašli smo radove koji su datu tematiku obradili ekonometrijski, ali za druge grupe zemalja.

United Nations Development Programme (2023) su dali pregled ključnih elemenata povoljnog okruženja za žene u privredi. U posmatranim zemljama Zapadnog Balkana (Crna Gora, Srbija, Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija, Albanija) u periodu od 2020. do 2023. godine dobili smo podatke da žene čine oko 40 % od ukupnog broja zaposlenih u ovim zemljama dok više od 23 % žena ima nesiguran posao. Dokazi prikupljeni u ovom izvještaju otkrivaju da nisko učešće žena na tržištu rada, zemalja Zapadnog Balkana otežava ekonomski rast.

Regional Cooperation Council (2021) je u svom izvještaju dala pregled situacija žena na tržištu rada, procjeni ekonomske koristi od osnaživanja žena u privredama zemalja Zapadnog Balkana (Crna Gora, Srbija, Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija, Albanija) kao i preporuke za dalji nastavak. Stope učešća žena u radnoj snazi su visoke u ekonomija s niskim prihodima jer u tim ekonomija žene moraju da rade u porodičnim preduzećima ili neformalnom sektoru. Dokazi koji su prikupljeni u periodu od 2010. do 2019. godine za ovaj izvještaj, otkrivaju pozitivnu vezu između žena u radu i bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, što može dovesti do ekonomskog efekta na dugi rok.

Moorhouse (2018) su uporedili i testirali dvije hipoteze koje daju suprotna predviđanja o povezanosti rodne ravnopravnosti s ekonomskim rastom. Ispitavati su koristili podatke iz 2012. godine koji pokrivaju oko 90 % svjetske populacije, odnosno 76 zemalja. Odabrane zemlje su pokrivale sve nivoje razvoja i geografske regije, uključujući 24 u Evropi, 22 u Aziji, 1 u Okeaniji, 15 u Americi i 14 u Africi. Podaci su otkrili da je rodna ravnopravnost snažno pozitivno povezana s ekonomskim razvojem.

Gvardiol (2023) je u svom istraživanju na teritoriji Hrvatske u periodu od 2015. do 2019. godine došao do zaključka da povećanje broja žena u preduzetništvu ima pozitivan efekat na ekonomski rast.

Aniruddha, Bang, and Biswas (2014) su testirali uticaj rodne ravnopravnosti na ekonomski rast. Sproveli su regresionu analizu na neuravnoteženom panelu od 101 zemlje svijeta u periodu od 1990. do 2008. godine i došli su do zaključka da povećana rodna ravnopravnost dovodi do povećanja ekonomskog rasta za oko 1.2 procentna poena. Naveli su da ovaj uticaj zavisi od razvijenosti zemlje.

Moorhouse (2017) je istraživala višedimenzionalnu prirodu rodne ravnopravnosti i kako ona utiče na ekonomski rast. Ispitivanje je vršeno na podatke iz 64 države u periodu od 2000. do 2011. godine, koristeći endogeni model rasta. Rezultati su pokazali da zemlje koje štite prava žena imaju veće realne stope BDP-a po glavi stanovnika.

Maceira (2017) je istraživala kako mjere rodne ravnopravnosti mogu doprinijeti ekonomskom rastu. Posmatrala je zemlje Evropske unije, u tadašnjem sastavu 28 zemalja, njihove uticaje smanjenja rodne nejednakosti u oblastima relevantnim iz makroekonomske perspektive: STEM obrazovanje, aktivnost na tržištu rada i plaća. Rezultati su pokazali da bi poboljšana rodna ravnopravnost imala u velikoj mjeri pozitivan učinak na BDP po glavi stanovnika i da bi do 2050. godine postojalo 10,5 miliona radnih mjesta više.

U radu smo postavili sljedeće hipoteze:

H0: Povećanje rodne neravnopravnosti dovodi do rasta životnog standarda u posmatranim zemljama

H1: Povećanje rodne neravnopravnosti dovodi do smanjenja životnog standarda u posmatranim zemljama.

Podaci korišteni u analizi su preuzeti sa sajta MMF i organizovani su u obliku dva panela. Prvi panel se odnosi na zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, BiH, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija), koje spadaju u istu grupu kao i BiH po nivou za-stupljenosti rodne neravnopravnosti (vrijednost GII je između 0,1 i 0,2). Drugi panel obuhvata pet Skandinavskih zemalja (Dansku, Finsku, Island, Norvešku i Švedsku), u kojima su spolovi rodno najravnopravniji (vrijednost GII je najniža i nalazi se između 0 i 0,1).

Kao zavisnu varijablu, koja oslikava životni standard, smo uzeli BDP per capita, dok je kao nezavisna varijabla odabran indeks rodne nejednakosti (GII – *Gender inequality index*). Indeks nejednakosti spolova (GII) je razvio UNDP 2010. godine. On pokazuje gubitak potencijalnog ljudskog razvoja zbog razlike između ženskih i muških dostignuća u tri ključna aspekta ljudskog razvoja: zdravlje, osnaživanje i tržište rada (Apelić 2020).

Analizirani period obuhvata razdoblje od 14 godina (2006. – 2020. godine). Analiza je vršena u programu Eviews-10.

3. Metodologija

Panel analiza je postala neizostavna tehnika empirijskog istraživanja u svim naučnim granama. Razlog za to pronalazimo u činjenici da ona istovremeno obuhvata i prostornu i vremensku komponentu. U ovome se nalazi i prednost date metode, jer pored dobijanja varijacija koje se javljaju u vremenu i prostoru, omogućava simultane varijacije navedenih dimenzija (Omerika i Hadžović 2019).

Najjednostavniji panel model je Združeni panel model (Pooled OLS), koji ima sljedeći oblik (Mamić, H., 2015):

$$y_{it} = \alpha + \beta_1 \cdot x_{it1} + \beta_2 \cdot x_{it2} + \dots + \beta_K \cdot x_{itK} + \varepsilon_{it}; \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T$$

pri čemu N označava broj posmatranih jedinica, T označava razdoblje, x_{itk} označava vrijednost nezavisne varijable. Parametar α je konstantni član koji je jednak za sve posmatrane jedinice i ne mijenja se kroz vrijeme, $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_K$ su parametri koje treba procijeniti. Slučajna greška regresije predstavljena je preko ε_{it} . Dimenziju prečnog presjeka predstavlja i , dok t predstavlja dimenziju vremenskih serija.

Razvijeno je niz modela koji mogu biti primijenjeni na panel podatke, a u najznačajnije spadaju modeli fiksnih (FEM) i slučajnih efekata (REM).

Model fiksnih efekata (FEM – *Fixed effects model*) podrazumijeva da iako odsječak može da varira u zavisnosti od posmatranog subjekta, odsječak svakog posmatranog subjekta ne varira kroz vrijeme, odnosno, posmatra se kao vremenski nepromijenjen (Knežević, A., 2015). Također, ovaj model podrazumijeva da nagib koeficijenta regresora ne varira ni kroz vrijeme, ni kroz posmatrane subjekte. Osnovni oblik modela fiksnih efekata glasi:

$$; \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T$$

Pri čemu su u varijabli α_i sadržani individualni efekti specifični za jedinicu posmatranja i konstantni su tokom vremena.

Kod modela sa slučajnim efektima (REM – *Random effects model*) se, za razliku od modela s fiksnim efektima, pretpostavlja da je varijacija između jedinica posmatranja slučajna i nekorelirana s nezavisnim varijablama. Uopćeni zapis modela glasi:

$$; \quad i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T$$

dok je varijabla individualnih efekata jedinica posmatranja (u_{it}) uključena u slučajnu grešku relacije. Ključna razlika između modela s fiksnim i modela sa slučajnim efektima je u tome jesu li neopaženi individualni efekti jedinica posmatranja korelisani s nezavisnim varijablama uključenim u model ili su ti efekti slučajni (Green, 2008).

Pri ocjeni, koji od dva prethodno opisana modela (REM ili FEM) jeste prikladniji, koristimo Hausmanov test. Nulta hipoteza kod ovog testa pretpostavlja da je prikladniji model slučajnih efekata, dok alternativna pretpostavlja da je prikladniji za upotrebu model fiksnih efekata (Hausman, 1978).

Na bazi prethodnih teorijskih specifikacija, definisali smo dvije regresijske jednačine, u njihovim nelinearnim oblicima. Prva jednačina se odnosi na zemlje Zapadnog Balkana, dok se druga odnosi na Skandinavske zemlje:

$$GDPpp1 = \beta_0 + \beta_1 GII1 + \varepsilon$$

$$GDPpp2 = \beta_0 + \beta_1 GII2 + \varepsilon$$

gdje je, GDPpp bruto domaći proizvod per capita, a GII - indeks rodne nejednakosti (GII – *Gender inequality index*).

Za potrebe naše analize, izvršili smo logaritmovanje podataka, tako da se prethodne dvije jednačine svode na:

$$LGDPpp1 = \beta_0 + \beta_1 LGII1 + \varepsilon$$

$$LGDPpp2 = \beta_0 + \beta_1 LGII2 + \varepsilon$$

4. Rezultati i diskusija

Tabela 1. Ocjena modela (FEM i REM)

Zavisna varijabla: LGDPpp				
Nezavisne varijable	Model 1		Model 2	
	FEM	REM	FEM	REM
LGII	-0,484630 *** (0,027712)	-0,486802 *** (0,027659)	-0,049925 *** (0,010327)	-0,050027 *** (0,010313)
R – squared	0,943660	0,807962	0,884704	0,246210
F – statistic	231,1423	307,1327	105,8916	23,84396
Number of observations	75	75	75	75
Standardne greške u zagradi :				
*** = P<0,01				
** = P<0,05				
*= P<0,1				

Izvor: Kalkulacija autora u Eviews

U prethodnoj tabeli predstavljeni su rezultati dobijeni korištenjem FEM i REM estimacije na posmatranu nezavisnu varijablu. Model 1 se odnosi na zemlje Zapadnog Balkana, a model 2 na Skandinavske zemlje. Ono što se uočava, jeste, da su dobijeni rezultati za obje estimacije veoma slični. Naime, u modelu 1, primjećujemo da je vrijednost koeficijenta uz nezavisnu varijablu negativna i skoro identična, kako u FEM (-0,484), tako i u REM (-0,486). Isti slučaj je i kod modela 2 (u modelu FEM -0,049, a u modelu REM -0,050). U oba modela koeficijenti uz nezavisnu varijablu su statistički značajni. Također, svaki model je tačan, na šta nam ukazuje veličina F – statistike. Vrijednost F – statistike za model 1: FEM 231,142 i REM 307,132; dok za model 2 ove vrijednosti iznose: FEM 105,891 i REM 23,843. Koeficijent determinacije (R – squared), pokazuje da su varijacije zavisne varijable u dobrom dijelu objašnjene varijacijom korištene nezavisne varijable. R-squared za model 1 iznosi: FEM 0,94 i REM 0,80, dok u slučaju modela 2, vrijednosti su: FEM 0,88 i REM 0,24. Ukupan broj observacija iznosi 75.

Pri donošenju odluke o tome koji od pomenuta 2 modela (FEM ili REM) je primereniji za upotrebu i analizu, koristimo Hausmanov test.

Tabela 2; Hausmanov test za Model 1 (zemlje Zapadnog Balkana)

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.035834	1	0.8499

Izvor: Kalkulacija autora u Eviews

Tabela 3; Hausmanov test za Model 2 (Skandinavske zemlje)

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	1.623745	1	0.2026

Izvor: Kalkulacija autora u Eviews

Iz prethodne dvije tabele izvodimo zaključak, da je u oba slučaja primjereniji za upotrebu model slučajnih efekata (REM), tako da ćemo se u nastavku fokusirati na tumačenje koeficijenata ovog modela.

U zemljama Zapadnog Balkana, ako dođe do rasta GII za 1%, vrijednost GDP per capita će opasti za 0,48 %, o čemu nam govori vrijednost koeficijenta uz nezavisnu varijablu GII (-0,486). Dakle, uočava se obrnuto proporcionalna veza između rodne nejednakosti i životnog standarda jedne zemlje. S druge strane, ista korelacija važi i za Skandinavske zemlje – ako u njima dođe do rasta GII za 1 %, GDP per capita će se smanjiti za 0,05 %(o tome nam govori vrijednost koeficijenta uz nezavisnu varijablu GII -0,050). Koeficijent determinacije (R-squared) za zemlje Zapadnog Balkana u iznosu od 0,80, govori da je 80 % varijacija GDP per capita objašnjeno varijacijama indeksa GII. U Skandinavskim zemljama ovaj koeficijent iznosi 0,24, što nam govori da je 24 % varijacija nihovog GDP per capita objašnjeno varijacijama indeksa GII. U oba slučaja vrijednost standardne greške je na dosta niskom nivou, što je poželjno. U modelu zemalja Zapadnog Balkana, standardna devijacija iznosi 0,027, a u modelu zemalja Skandinavije ona iznosi 0,010.

Zaključak u vezi dobijenih rezultata bi glasio da postoji veza između korištenih varijabli, tj. da indeks nejednakosti spolova (GII) utiče obrnuto proporcionalno na GDP per capita. Obrnuto proporcionalan odnos znači da ukoliko dođe do rasta nezavisne varijable, vrijednost zavisne varijable će se smanjiti. Konkretno, sa povećanjem GII za 1 %, doći će do smanjenja GDP per capita, u zemljama Zapadnog Balkana za 0,48 %, a u Skandinavskim zemljama za 0,05 %.

5. Zaključak

Sumarni zaključak našeg istraživanja bi bio da povećanje rodne nejednakosti vodi smanjenju životnog standarda. To znači da odbacujemo postavljenu nultu hipotezu i na bazi dobijenih rezultata prihvatamo alternativnu. Rezultati su pokazali da u obje grupe zemalja, rast GII vodi padu njihovog GDP per capita. Taj pad je veći u zemljama Zapadnog Balkana (-0,48%) u odnosu na skandinavske zemlje (-0,05%).

Iako odabrane zemlje, prema vrijednosti indeksa rodne neravnopravnosti (GII), spadaju u grupu zemalja s veoma niskom rodnom neravnopravnost, zaključci upućuju na to da bi se one trebale aktivnije boriti, putem različitih mjera i politika, protiv ove pojave, s ciljem unaprijeđenja svojih performansi u svim oblastima, što bi u konačnici rezultiralo većim životnim standardom. Definisanjem različitih politika, države treba da obezbijede jednakost spolova u svim sferama života. Naravno, tu se ne bi trebalo ići na štetu ni jedne od dvije strane (muškarci i žene), nego pro-nalaziti načine kako bi svi ostvarili korist.

Neke uopćene preporuke bi se odnosile na sljedećih pet oblasti:

1. U oblasti zdravlja, bilo bi neophodno poboljšati zdravstveno stanje žena i muškaraca, putem jednostavnijeg i efikasnijeg pristupa zdravstvenim ustanovama
2. U oblasti obrazovanja, potrebno je preduzeti mjere za stvaranje jednakih mogućnosti i pristupa obrazovanju za oba spola, u svakoj životnoj dobi
3. Potrebno je obezbijediti ravnopravnu zastupljenost spolova u kreiranju politika i donošenju odluka na svim nivoima vlasti
4. U području tržišta rada, neophodno je eliminisati svaki vid diskriminacije na osnovu spola u radu i pri zapošljavanju
5. Neophodno je intenzivirati saradnju sa organima Evropske unije, u smislu definisanja i sprovođenja mjera za postizanje veće rodne ravnopravnosti u svim sferama života.

Sve prethodno pobrojane mjere bi trebale dovesti do stanja jednakih mogućnosti za oba spola, te rezultirati smanjenjem rodne nejednakosti, što bi u konačnici dovelo do rasta životnog standarda nacija i općeg boljštka svakog stanovnika naše planete.

Literatura

- Aniruddha, M., James T. Bang & Arnab Biswas. 2014. *Gender Equality and Economic Growth: Is it Equality of Opportunity or Equality of Outcomes?* Feminist Economics 21(1):110-135.
- Apelić, Bojana. 2020. *Uticaj rodne ravnopravnosti na ekonomski rast u Republici Srbiji.* Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
- Đerić, Branko, i Rebić Mladen. 2021. *Osnovi ekonomije*, Pale: Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta Istočno Sarajevo.
- Elizabeth A. Moorhouse. 2017. *The Many Dimensions of Gender Equality and Their Impact on Economic Growth*, Forum for Social Economics, Forum for Social Economics 46(4):350-370.
- Evropski institut za rodnu ravnopravnost. 2024. Rodna ravnopravnost. Dostupno na : https://eige.europa.eu/publicationsresources/thesaurus/terms/1059?language_content_entity=en.
- Evropski institut za rodnu ravnopravnost. 2024. Efekat povećanja BDP-a. Dostupno na: <https://eige.europa.eu/newsroom/economic-benefits-gender-equality>.
- Falk, Armin i Hermle, Johannes. 2018. *Relationship of gender differences in preferences to economic development and gender equality*, Science, 362(6412):1-5.
- Focus Economics. 2024. BDP po glavi stanovnika. Dostupno na: <https://www.focus-economics.com/economic-indicator/gdp-per-capita/>
- Greene, William.H. 2008. The Econometric Approach to Efficiency Analysis. The Measurement of Productive Efficiency and Productivity Growth. Dostupno na: https://books.google.ba/books?hl=sr&lr=&id=djMh3iuB1EIC&oi=fnd&pg=PA92&dq=+Green,W.H.+%282008%29.+Econometric+analysis,&ots=XI_r9IHwM2&sig=0s8O0KbG4Zd8TOdGCBbgWSG51tE&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Gvardiol, Franka 2023. *Rodna ravnopravnost u funkciji stvaranja društava blagostanja*. Rijeka: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji.
- Hausman, J. A. 1978. *Specification Tests in Econometrics*, Econometrica, 46(6):1251-1271.
- Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH. 2024. Životni standard u Bosni i Hercegovini. 2017. Dostupno na: https://eu-monitoring.ba/zivotni-standard-u-bosni-i-hercegovini/#_ftn1
- Knežević, Ana. 2015. *Primena panel modela u identifikovanju faktora uspešnosti poslovanja proizvodnih preduzeća*. Novi Sad: Fakultet Tehničkih nauka u Novom Sadu.
- Morais Maceria, Helena. 2017. *Economic Benefits of Gender Equality in the EU*, Intereconomics 52(3):178-18.
- Mamić, Hrvoje. 2015. *Panel analiza značaja visokog obrazovanja u zemljama srednje i istočne Europe*. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.
- Međunarodni monetarni fond. 2024. Rodna ravnopravnost. Dostupno na : <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/09/27/sp092722-ggopinath-kgef-gender-korea>.

Omerika, Haris i Hadžović, Mehmedalija. 2019. *Uticaj liberalizacije trgovine na izvoz iz Bosne i Hercegovine u Evropsku Uniju*. Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije. 9(1):85-103.

Povelja Evropske Unije o temeljnim pravima. Službeni list Evropske Unije. 2016. C202/389, čl. 21

Regional Cooperation Council. 2021. *Economic benefits of gender equality and women empowerment in the Western Balkans six*. Dostupno na: <https://www.rcc.int/pubs/114/economic-benefits-of-gender-equality-and-women-empowerment-in-the-western-balkans-six>

Strategija za rodnu ravnopravnost 2020. – 2025. Evropska komisija. 2020. COM(2020) 152 final

Ugovor o funkcionisanju Evropske Unije. Službeni list Evropske Unije. 2016. C202/47, čl. 19; 153; 157.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj. 2024. GII indeks. Dostupno na: <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII>.

United Nations Development Programme Montenegro. 2023. *Women in Western Balkan Economies*. Dostupno na: <https://www.undp.org/montenegro/publications/women-western-balkan-economies-nutshell>

Ustav Bosne i Hercegovine. član 2, stav 4.

Zakon o ravnopravnosti polova u BiH. Službeni glasnik BiH broj: 16/03, 102/09, 32/10.

TEMATSKA OBLAST:

3. ŽENSKO ISKUSTVO I RODNA NERAVNOPRAVNOST

Ženska seksualnost kroz prizmu patrijarhata

Mentorka: Zona Zarić

zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Apstrakt

Definisanje žene kao svega onoga što muškarac nije, odnosno, definicija žene kao „drugog”, stavlja i sve njene želje, potrebe i odluke, uključujući i one koje se tiču njene seksualnosti, u odnosu na muškarca u drugi plan. Ukorenjenost seksizma i mizoginije u društvu navodi nas da žensku seksualnost smatramo dozvoljenom samo u određenim kontekstima, u okviru romantičnih veza, braka ili odnosa koji mora uključivati i komponentu ljubavi. Pa ipak, ova pravila i konteksti ne važe za muškarce. Na koji način seksizam i mizoginija utiču na zadržavanje žene u podređenom položaju kroz kontrolu njene seksualnosti? Jesu li su ženine seksualne želje istinski produkt njenih potreba ili samo prekriveni uticaj patrijarhata ili pak potreba da se prkositi istom? Cilj ovog rada su upravo prikazi i razmatranja navedenih pitanja kroz interdisciplinarno sagledavanje teme.

Ključne reči: *seksualnost, mizoginija, moralnost, patrijarhat, seksualna želja, seksizam*

1. Uvod

U potrazi za odgovorom da li postoji istinska ženska seksualna želja, oslobođena svih društvenih i patrijarhalnih očekivanja, postepeno se otkriva slojevitost fenomena mehanizama koji ženu drže u potlačenom položaju u odnosu na muškarca i kako je spram toga žena sama definisana. Kroz promišljanje i istraživanje o ovim fenomenima, zauzimajući filozofsko-psihološku perspektivu gledanja i polazeći od stanovišta da ne postoji istinska ženska seksualna želja niti suštinska sloboda njenog ispoljavanja oslobođena patrijarhalnih normi, nastala je ideja za ovaj rad. Kako definišemo ženu? Koji su to mehanizmi koji je sprečavaju da iz potlačenog pređe u položaj ravnopravne? Postoji li zaista autentična ženska seksualna želja i može li se na podjednako autentičan način ispoljiti? Ovo su pitanja na koja ovaj rad nastoji da pruži odgovor autorki, čitateljkama i čitaocima ovog teksta.

2. Definisanje žene kroz teoriju Simon de Beauvoir

„Ženom se ne rađa, ženom se postaje”, možda, je jedna od najcitanijih rečenica francuske filozofkinje i feministkinje Simon de Beauvoir (Simone de Beauvoir). Beauvoir u svom radu „Drugi pol” izvodi važan zaključak, „Čovečanstvo je muško, a

muškarac definiše ženu, ne samu po sebi već u odnosu na njega; gde se ona ni ne može smatrati autonomnom ličnošću” (Beauvoir 1949:6).

Bovoar govori o konceptu Drugog, kao načinu definisanja žene u kontekstu potpune suprotnosti muškarcu (u ovom kontekstu imenovanom The One). Ovaj koncept govori o poziciji muškarca kao neophodnom koji postavlja Drugog, odnosno ženu, kao nepotrebnog tj. nepotrebnu (Beauvoir 1949). Važno je pomenuti da se u ovom kontekstu Drugi ne može sam postaviti na to mesto, već ga u tu poziciju stavlja The One postavivši sebe na mesto glavnog subjekta (Beauvoir 1949). Ne prelaženje žene iz pozicije potlačenog naizgled se dešava samo zato što ona bira da u toj poziciji ostane ili pak jer ne osvešćuje da je njena pozicija upravo pozicija objekta spram subjekta. U relaciji sa muškarcem, žena uvek predstavlja negativni pol kontinuma. Njeno mišljenje ako je drugačije (bez obzira da li je tačno ili netačno), uzima se kao pogrešno upravo zato što je žena (Beauvoir 1949). Osrvtanjem na konceput Drugog, može se zaključiti da je muškarac uvek u pravu jer je muškarac, jer je subjekat koji definiše pravila i sve njemu suprotno smatra se pogrešnim. Je li je onda žena sama po sebi pogrešna?

2.1. Problem i funkcija „drugosti“ u okviru ženske seksualnosti

Ne možemo reći da je žena sama po sebi pogrešna, ali možemo se osvrnuti na norme i pravila ponašanja koja su joj, kao potlačenoj, dodeljene od strane subjekta i uslovima u kojima ona egzistira sa sopstvenim potrebama. Kada govorimo o ženskoj seksualnosti i njenim raspolaganjem sopstvenim telom, ponovo nailazimo na problem. Muško telo je značajno samo po sebi, dok telo žene ne znači ništa ako nije postavljeno u relaciju sa muškarcem. Simon de Bovoar govori o relaciji između muškaraca i žena na sledeći način „One žive rasute među muškarcima, vezane kućom, radom, ekonomskim interesima, društvenim položajem za izvesne muškarce – oca ili muža – mnogo čvršće nego za druge žene“ (Hristov, Zaharijević i Zarić 2023:285). Takođe, govori kako se „u ‘ženskim uslovima’ ne može ostvariti ‘ljudsko biće‘“ (Hristov i sar. 2023:285). Takvo stanovište dovodi do zaključka da muškarac ženu vidi samo kao pol i da ona nije ništa drugo do onoga što on odluči. Žensko telo samo za sebe ne znači ništa. Njeno telo nije značajno samo po sebi, niti je ona odvojena od njega (muškarca) značajna.

Posmatrajući ženu samo iz ugla njenih sposobnosti i mogućnosti koje mogu ići u korist muškarcu i stavljajući je u takve uloge od najranijih godina, zapravo postavljamo sve njene želje i mogućnost da o sebi razmišlja kao autonomnom biću, nekome ko ima prava na svoje potrebe, kao i da za ispunjenjem istih traga, u drugi plan. Shodno tome i ženska seksualnost uviđa se prihvatljivom samo kada je u službi muškog zadovoljstva ili pak ako se odigrava u nekom društveno prihvatljivom kontekstu (brak, reprodukcija). Ženina sloboda u seksu smatra se opravdanom ako se ispoljava u okviru romantične veze, braka ili ako odnos sadrži komponentu ljubavi (Halwani 2018). Toma Akvinski govori o moralnosti seksa u braku i njegovoj poželjnosti u okviru tog konteksta. „Seksualni čin u svrhu reprodukcije, tj. seksualna aktivnost sa određenom namerom smatra se dozvoljenom i moralno prihvatljivom.“ (Halwani 2018). Prethodno pomenuto viđenje žene kao pola, ukazuje na to da se i njena seksualnost prihvata kao adekvatna samo u okvirima reprodukcije (Halwani 2018). Pa ipak, svedoci i svedokinje smo da ova pravila ne važe za muškarce. Smatra

se normalizovanim i uobičajenim da muškarac tokom svog života ima veći broj partnerki prema kojima ne mora osećati romantične emocije, dok se od žena očekuje da ceo život posvete čekajući i čuvajući se za pravu ljubav kako bi sa njim doživele svoje prvo seksualno iskustvo.

Imajući sve ovo u vidu, dolazimo do razumevanja i razjašnjenja rečenice „ženom se ne rađa, ženom se postaje”, gde žena postaje žena u prvom navratu kada je stavljeni u relacioni odnos sa muškarcem (ocem ili partnerom). Postajemo žene tek kada nas neko može okarakterisati kao podređenu subjektu koji je odredio pravila našeg postojanja u okviru patrijarhata.

3. Seksizam i mizoginija kao patrijarhalni alati

„Ne rađamo se submisivne, submisivne postajemo“, zaključak je koji izvodi francuska filozofkinja Manon Garsija (Manon Garcia), po ugledu na rad Simon de Bovoar. Submisivnost, koja se javlja kao posledica odrastanja u patrijarhatu, predstavlja direktni uticaj mehanizama seksizma i mizoginije. Prema shvatanjima američke feministkinje Kejt Men (Kate Manne), seksizam se definiše kao ideološka grana patrijarhata, dok se mizoginijom smatraju sva ponašanja koja održavaju ili podržavaju patrijarhalni sistem moći (Chotiner 2020). Seksizam predstavlja oblik predrasuda, sastavljen od pretpostavki, teorija i stereotipa koji normalizuju i opravdavaju patrijarhalne norme kao neizbežne i najpoželjnije. Spram toga, mizoginija predstavlja metod, „izvršni i sudski organ“ koji sprovodi ideologiju i kažnjava tamo gde postoji kršenje „zakona“ (Prasad 2019). U ovom delu rada, fokus je upravo na primerima delovanja seksizma i mizoginije, kao i na posledicama koje mogu imati po samopouzdanje i seksualnu slobodu žena.

3.1. Donald Tramp – primer funkcionisanje seksizma i mizoginije

Kejt Men analizira ponašanje bivšeg predsednika Sjedinjenih Američkih Država Donalda Trampa (Donald Trump), sa ciljem ilustrovanja načina funkcionisanja sistema seksizma i mizoginije. Kroz ovaj primer, Men približava čitaocu ukorenjenost i dinamiku delovanja seksizma i mizoginije u društvu danas, kao i nove oblike koje pomenuti mehanizmi danas preuzimaju zarad održavanja žena u potlačenom, podređenom položaju (Manne 2016). Političar Donald Tramp poznat je kao neko ko ne preza od napadanja (vredanja) svojih ženskih suparnica u političkim okružjima, međutim, ono što Men ovde zapaža je da se Tramp ponaša na ovaj način isključivo prema ženama koje mu nisu podređene, prema ženama koje na neki način ugrožavaju njegovu poziciju (Manne 2016). Žene koje rade za njega i ne protive mu se ni na koji način, smatra izuzetno sposobnim i kompetentnim (Manne 2016). Postaje jasno da se i žena ponekad smatra kompetentnom, sve dok je u službi muškarca. Men izvodi veoma značajan zaključak: mnoge od normi i očekivanja manifestuju se upravo u obliku onoga što se smatra da muškarci imaju pravo da dobiju i onoga što su žene obavezane da im pruže (Manne 2016). Mizogine uvrede usmerene su upravo na žene koje odbijaju da služe muškarcima, koje izazivaju njihov autoritet, odbijaju da im laskaju ili ih gledaju sa divljenjem. „Tako mizoginija deluje kao izuzetan čuvar patrijarhata...“ (Manne 2016).

3.2. Maskirano delovanje mizoginije

Mizoginija ne podrazumeva nužno eksplisitne uvredljive komentare; može se manifestovati i u vidu preispitivanja i sumnje u procenu žene, samo zato što je žena. Na primeru Hajncove dileme (Heinz dilemma), koja je testirana na dvoje jedanaestogodišnjaka, Džejku i Ejmi (Jake and Amy), u cilju ispitivanja njihovog moralnog razvoja, primećuje se različita percepcija funkcionisanja društvenog sistema (Gilligan 2003). Hajncova dilema predstavlja jedan od zadatka koji je konstruisao američki psiholog Lorens Kolberg (Lawrence Kohlberg), radi ispitivanja moralnog razvoja adolescenata, predstavljajući konflikt između moralnih normi i ispitivanja logike njihovih rešavanja. U ovoj dilemi, Hajnc razmišlja da li da ukrade lek koji ne može da priušti kako bi svojoj ženi spasio život. Objasnjenje situacije prati pitanje „Da li Hajnc treba da ukrade lek?” (Gilligan 2003). Nakon što im je dilema prezentovana, ovo dvoje jedanaestogodišnjaka imalo je drugačije odgovore. Džejk je vrlo samouvereno odgovorio kako je u ovakvoj situaciji u potpunosti validno ukrasti lek, jer je ljudski život vredniji od potencijalnih posledica i veruje da, i ako dođe do sudskega postupka, da će sudija razumeti Hajnca i dati mu, ako ništa drugo, najmanju moguću kaznu. Džejkova percepcija zakona sastoji se u tome da će zakon uvek biti na njegovoj strani i da ni sam zakon nije savršen niti ima rešenje za apsolutno svaku situaciju (Gilligan 2003). Intervjueri, vrlo zadovoljni Džejkovim razmišljanjem, zaključili su da je dostigao moralno sazrevanje. Ejmi pak svoj odgovor na ovu dilemu započinje drugačije, postavljajući potpitanja intervjuerima, pokušavajući da nađe neko drugo rešenje osim krade. Iako svesna da je ljudski život važan, Ejmi sagledava ovu dilemu iz drugog ugla. Ukoliko bi Hajnc bio uhapšen, a lek ponovo bio potreban njegовоj ženi, kako bi to funkcionisalo? Hajncova žena ne može bez leka, ali ne može ni bez jedine osobe koja o njoj u ovoj situaciji može da brine (Gilligan 2003). Ejmi se prilikom svojih odgovora fokusirala na relaciju u odnosu između Hajnca i njegove žene. Iz ove perspektive deluje da je i njen nivo moralnog razvoja na istom nivou kao i Džejkov (ako ne i superiornom). Međutim, intervjueri su njena potpitanja procenili kao nerazumevanje postavljajući joj isto pitanje iznova i iznova, što je Ejmi navelo da pri svakom sledećem odgovoru postaje sve nesigurnija u svoje razmišljanje i da odgovara sa sve manje samopouzdanja. Na kraju, intervjueri dolaze do zaključka da Ejmi nije ispunila kriterijume i da se ona nalazi na nižem nivou moralnog razvoja od Djejka (Gilligan 2003).

Iako komentari u ovom primeru nisu eksplisitno mizogini, vraćajući Ejmi nazad na početnu poziciju i polazeći od pretpostavke da ne razume pitanje, iako je suštinski problem nerazumevanje početne perspektive, koje drži žene u preispitivanju sopstvenih uverenja, te odustajanju od pokušaja da se pobune. Ejmini odgovori percipiraju se kao netačni, zato što su Djejkovi tačni. Intervjueri polaze od bazične pozicije, koja je muška pozicija, te propuštaju da uvide da je stanovište koje Ejmi iznosi konstruktivnije. Njeno stanovište bazira se na očuvanju interpersonalnih odnosa i pronalaženju načina da se zakon ne prekrši. Jedino spram Djejkovih, Ejmini odgovori postaju netačni. Ejmi fokus stavlja na relacije u međuljudskim odnosima, dok Djejk ovu dilemu posmatra kao matematički zadatak (Gilligan 2003). Karol Gilligan (Carol Gilligan) u svom delu *In a Different Voice*, primer Hajncove dileme koristi kao kritiku, kroz koju prikazuje kako teorija razvoja morala Lorensa Kolberga ne uspeva da uvidi logiku koja se nalazi iza Ejminih odgovora, te je po pravilu stavlja na stadijum moralnog razvoja ispod stadijuma na kom je Djejk. U pokušaju da se razume stanovište sa kog ovu dilemu posmatraju i Ejmi i Djejk, Giligan govori:

Na pitanje „šta on vidi, a ona ne vidi?”, Kolbergova teorija pruža brz odgovor, očigledan u ocenjivanju Džejkovićih procena koje su za punu fazu iznad Ejminih u moralnoj zrelosti; na pitanje „šta ona vidi, a on ne vidi?”, Kolbergova teorija nema šta da kaže. (Gilligan 2003:31).

3.3. Održavanje žene u poziciji submisivnosti

Kako je već napomenuto, žene su, od strane društva, po samom rođenju postavljene u podređeni položaj tj. položaj drugog. U okviru patrijarhata žene se zapravo rađaju u nezvaničnu uslužnu industriju (Manne 2016). Njihova društvena uloga sa sobom nosi suštinu ugađanja, podržavanja i pružanja svih neophodnih usluga muškarcu. Šta je to neophodna usluga odlučuje muškarac sam, spram svojih trenutnih potreba, stavova i vrednosti. „Usluga” može varirati od reči podrške do rada u kući (kuvanje, pranje veša, čišćenje i tako dalje).

Kejt Men navodi kao najosnovniju „uslugu” seksualni odnos. Muškarac smatra da na seksualni odnos ima pravo kada i gde god da se nalazi, a da žena s druge strane nema pravo da mu tako nešto uskrati (Manne 2016). Imajući u vidu da se u ovakvu društvenu poziciju rađa, žena ovu uslužnu ulogu posmatra kao uobičajenu i očekivanu. Pre svega jer se od nje uvek očekivalo da bude uslužna i ljubazna u svim sferama života (Manne 2016). Međutim, koliko je potrebno da shvatimo da je pozicija u kojoj se nalazimo zapravo pozicija submisivnog, „potčinjenog”? Šta je to što nas u toj poziciji drži? Upravo je ovo pitanje na koje ovaj rad nastoji da pruži odgovore i smernice uzimajući pomenute mizogine mehanizme, kao potencijalan ali nedovoljan deo odgovora. Ponekad je dovoljan jedan mizogini komentar da nas vrati dva koraka unazad. Ukoliko, na primer, tokom političke debate između muškarca i žene (političara i političarke), muškarac prokomentariše „Slatka si kad si ljuta”, dovodi do potpunog preispitivanja sposobnosti i veština kod žene. Komentar dat na račun izgleda, upućen u situaciju koja zahteva visok nivo profesionalizma, krajnje je neprimeren i nipodaštava vrednosti i argumente koje je, u ovom primeru političarka, do tada iznela. Uprkos borbi da budemo ravnopravne i jednakе, da dobijemo mogućnost da sa muškarcima stojimo rame uz rame u poslovnoj sferi života, ovakav komentar obezvređuje sav navedeni trud i borbu i šalje poruku da koliko god se trudile, nikada nećemo biti ništa više od svog tela.

3.4. Žene kao čuvarke patrijarhata

Ženska internalizacija „drugosti” možda predstavlja i ključni problem koji je uspešno održava u podređenom položaju i ne dopušta joj mogućnost totalne pobune. Bovoar u razjašnjenju koncepta Drugog poredi potlačenost žena sa potlačenošću proletarijata. Međutim, ključna razlika koju ističe je da žena nikada nije bila ništa drugo. Za proleterijat postojalo je vreme pre opresije. S druge strane žena ni u jednom trenutku u istoriji nije bila odvojena od muškarca (Beauvoir 1949). Bovoar govori „One (žene) nemaju prošlost, istoriju ili svoju religiju; nemaju ni takvu solidarnost u radu i interesima kao proleterijat.” (Beauvoir 1949:8). Odnos između muškarca i žena je nužna relacija za opstanak naše vrste, te shodno tome žena ne može bez muškarca i obrnuto. Zajednička nit koja spaja i proletere i žene u ovom kontekstu odnosi se na samu brojnost obe grupe. „Iako ni proleteri ni žene nisu

male brojnosti, ni jedna od ove dve grupe nikada nije oformila zasebnu grupu” (Beauvoir 1949:8). Bovoar o poređenju proleterijata i žena govori sledeće:

Proleteri govore „mi”, kao i crnci. Postavljajući sebe kao subjekte, oni tako transformišu buržuje ili bele u „drugog”. Žene osim u određenim okupljanjima poput konferencija, ne koriste „mi”; muškarci govore „žene”, a žene usvajaju ovu reč da bi se odnosile na sebe, ali se ne postavljaju autentično kao subjekti. (Beauvoir 1949:8).

Bovoar ističe kako su, za razliku od proleterijata, žene uže vezane za muškarce sa kojima žive, nego sa ostalim ženama. Sklonije su da se solidarišu sa muškarcima iste klase, rase i statusa, nego sa drugim ženama koje ne pripadaju istoj klasi, rasu ili nemaju isti status (Beauvoir 1949). Internalizujući svoju poziciju kao „podrazumevanu” i „prihvatljivu”, osvećivanje štetnosti mizoginih muških ponašanja prema ženama postaje otežano.

4. Od submisivnosti do radikalnog feminizma

Mizoginija funkcioniše putem suptilnih pravila koja žene drže u submisivnom položaju. Žene koje se protive ovim nametnutim pravilima plaćaju određenu cenu za svoje ponašanje. Kada je u pitanju sloboda ženske seksualnosti, kazna dolazi u obliku kritika, podmuklih i ponižavajućih primedbi, tretiranja kao lakog plena muškaraca, ali može imati i fatalan ishod po život žene. S druge strane, veliki broj feministkinja danas zalaže se za slobodu žena u svim sferama života, od kojih je jedna upravo seksualna sloboda žena. Od radikalne submisivnosti i povinovanja patrijarhatu do radikalnog feminizma, ne dolazi se naglo. Cilj ovog dela rada je osvrтanje na obe perspektive kroz društvene fenomene, koji su prisutni u različitim oblastima kulture i svakodnevnice, kojima se jedna strana poviňuje dok druga pokušava da im prkosí i u potpunosti ih odbaci.

Muški pogled (male gaze), termin koji u feminističkoj literaturi označava prikazivanje žena u književnosti i umetnosti iz muške heteroseksualne perspektive koja predstavlja žene kao heteroseksualne objekte za zadovoljstvo muškog heteroseksualnog posmatrača, u velikoj meri formira način na koji posmatramo žensku seksualnost i kako se muškarci ponašaju prema ženama u tom kontekstu. Ovakav muški pogled se najbolje može objasniti kroz kritiku Lore Malvi (Laura Mulvey), o vizuelnom zadovoljstvu i kinematografiji. Ona navodi tri perspektive muškog pогledа: perspektivu kamere, koja beleži dešavanja u sceni; perspektivu posmatrača (publike koja gleda film); i perspektivu aktera, tj. glumaca koji su uključeni u priču (Mulvey 1975). Malvi navodi i jedan od Frojdovih (Sigmund Freud) termina, scopophilia, koja se definiše kao želja za uživanjem u gledanju. Ovo označava satisfakciju posmatrača koji posmatra film na platnu (Mulvey 1975). Muški pogled tako projektuje svoje fantazije na ženski lik, koji se onda s tim uskladjuje. Lakan (Jacques Lacan) kaže da je čin gledanja, fundamentalan za razvoj ličnog identiteta (Mulvey 1975). Treba li onda da se zapitamo ko nam je u tom slučaju publika? Ko razvija naš lični identitet mimo nas samih?

Malvi u svojoj kritici tradicionalne reprezentacije žena u filmu, govori o aktivnom posmatraču i pasivnom posmatranom. Ova dinamika oslikava upravo dinamiku kojoj svedočimo u patrijarhatu. U osnovi ovoga je i sociopolitička nejednakost

između muškaraca i žena, koja se ostvaruje kao sistem vrednosti kojim muški stvorene institucije određuju što je „normalno“ i „prirodno“. Karakteristika gaze-a je upravo u tome što osoba koja se posmatra, biva posmatrana kao objekat, a ne kao ljudsko biće.

4.1. Posledice muškog pogleda i samoobjektivizacija

Edvard Snou (Edward Snow), kao posledicu muškog pogleda navodi narušavanje mentalnog zdravlja žene. Pre svega iscrpljenost od konstantne potrebe za pretvaranjem i „performansom“, što podržava stanovište da ponašanje u ovim okvirima za ženu nije spontatno, već joj je nametnuto. Shodno tome tvrdnje i polazišta da su žene prirodno submisivne dovode se u pitanje. Takođe, još jedna važna posledica muškog pogleda je dodatna samoobjektifikacija žene.

Dramaturškinja Vendi Arons (Wendy Arons) u svom eseju „If her Stunning Beauty Doesn't Bring You to Your Knees, Her Deadly Drop-Kick Will: Violent Women in Hong Kong Kung fu Film“, ističe:

Hiperseksualizacija tela ženskih likova simbolično umanjuje pretnju od emaskulinizacije koju predstavljaju nasilne žene. Naglasak na telu žene, kao tela u raskošnom prikazu grudi, nogu i zadnjice, umanjuje pretnju koju žene predstavljaju, osiguravajući muškom posmatraču njegov muški privilegijum, kao posredniku objektivizirajućeg muškog pogleda (Arons 2001).

Žena kada se na nju više ne gleda kao na ljudsko biće, postaje samo seksualni objekat i mogućnost upotrebe njene seksualnosti protiv nje postaje oružje koje može biti upotrebljeno u bilo kom trenutku. Kant (Immanuel Kant) tvrdi da je način na koji se možemo zaštiti od objektivizacije jedino kroz monogamni brak, koji definije kao seksualni odnos regulisan zakonom (Papadaki 2010). Kantovo mišljenje nije izolovano, imajući u vidu da brak, za seksualni odnos u toj vrsti konteksta, zaista predstavlja vid protektivnog faktora, vodeći se razmišljanjem da nas partner poštuje kao nešto više od jednostavnog seksualnog objekta (Halwani 2018). Međutim, postavlja se pitanje koliko je istinski seksualna sloboda dozvoljena u ovom kontekstu? Da li nas zaista monogamni seksualni odnos regulisan pravilima oslobađa ili nas postavlja u još jedan vid maskirane submisivnosti definisane drugaćijim pravilima?

Iako nas možda neće posmatrati kao nezavisno ljudsko biće, biti posmatrana kao nečija žena zvuči daleko bolje, nego biti posmatrana kao hodajući nemoralni seksualni objekat. Održavanje žene u submisivnom položaju slanjem upravo takvih poruka, šalje joj dodatnu poruku da je bolje biti submisivna, da je to zapravo njena prava i autentična društvena uloga, i da će tako biti nagrađena društvenim poštovanjem. Naravno, to ne ostavlja prostor za ispitivanje njene istinske želje, jer se energija usmerava na preživljavanje u patrijarhatu. Slikovit primer posledica ovakvih poruka pruža popularna britanska serija Fleabag, koja povlači paralelu između dve sestre u tridesetim, koje vode dijametralno suprotne živote. Fleabag vodi ono što bi smatrali „nesređenim“ životom. Pokušava da navigira između tuge, usamljenosti, seksualne adikcije, napetih odnosa sa porodicom i biznisa koji visi o koncu. Njena sestra, Kler (Clair), ima naizgled savršen život. Udata je, uspešna u poslu, uvek je doterana i prilježna, vlasnica je svoje kuće i pored svega toga stiže da brine o

drugima. Pa ipak, Kler je podjednako nesrećna kao i njena sestra. Ono što nam njen lik pokazuje jeste koliko je iscrpljujuće ispunjavati očekivanja društva. Biti uspešna poslovna žena, dobra supruga, uvek nasmejana, brižna i zabavna je nemoguće i može imati ozbiljne posledice po mentalno zdravlje (Mahadevia 2023).

U cilju razumevanja izbora da se povicujemo patrijarhalnim očekivanjima i shodno tome svoje potrebe u kontekstu seksualnosti stavimo u drugi plan, kako to u pomenutoj britanskoj seriji čini Kler, možemo se pozvati na termin koji uvodi Kerol Patman (Carol Pateman). U pitanju je termin polni ugovor, „Za sve žene važi polni ugovor: ‘Sloboda muškaraca i potčinjenost žena nastaju na osnovu izvornog ugovora – a karakter građanske slobode ne može se razumeti bez nedostajuće priče koja otkriva kako se kroz ugovor uspostavlja patrijarhalno pravo muškaraca nad ženama’“ (Pateman 2001:12, prema Hristov i sar. 2023:283). Hijerarhija koja postavlja muškarce kao superiorne i žene kao inferiorne, postavlja njihov seksualni odnos u odnos protivništva, umesto u odnos dve seksualno jednakake osobe. S druge strane, seksualnost samu po sebi ne možemo smatrati nezavisnim pozitivnim entitetom koji se može definisati nezavisno od konteksta. Ona nije izolovan fenomen, već je povezana sa drugim aspektima našeg života i može imati uticaj na njih (Vlašić 2019). Ovakav pogled na seksualnost ističe slovenačka filozofkinja i feministkinja Alenka Zupančić. Kao odgovor na ovaj problem, koncept pristanka deluje adekvatan u službi uspostavljanja seksualne jednakosti između muškarca i žene. Međutim, pristanak takođe implicira da žena pre prihvata nego što inicira, dobровoljno se odričući sopstvenih želja jer se podrazumeva da stupanjem u seksualni odnos žene nešto „gube“ (Zarić 2022).

Manon Garsija, u svom delu *The Joy of Consent*, pak govori o pozitivnom pristanku, kao odupiranju od shvatanja pristanka kao ženskog slaganja sa onim što muškarac predlože. Garsija pristanak razume kao priliku za otvaranje prostora da se o seksu razgovara i da se u tom razgovoru dođe do sústinskih želja i potreba oba partnera. Smatrajući seks tabu temom, nečim što je prljavo i rezervisano za privatnu sferu života, tabuiziramo ga, etiketiramo kao pogrešnog i okrećemo glavu od svih do sada navedenih problema. Objektivizacija žena, hiperseksualizacija, male gaze, nalaze svoje mesto u sivoj zoni nastaloj kao rezultatu navedenog tabuiziranja.

4.2. Postoji li autentičnost u suprotstavljanju?

Na drugoj strani kontinuma nalazi se pristup koji karakteriše potpuno odbacivanje i protivljenje ne samo muškom pogledu, već i patrijarhalnim pravilima koji stoje u njegovoj osnovi. Neke feministkinje smatraju, da zbog velikog pritiska koje društvo stavlja na žene u vidu brige o njihovom izgledu i značaju koji se istom pridaje, žene sebe tretiraju kao stvari koje treba konstantno ukrašavati i posmatrati tj. gledati (Papadaki 2010). Međutim, kako je potreba za ulepšavanjem nešto što su žene internalizovale, zbog poruka koje im društvo i kultura kontinuirano šalju, zapostavljaju da na svoje telo gledaju kao na snažno i aktivno (Papadaki 2010), ne smatrajući da je njihovo telo namenjeno za bilo šta osim da zadovolji i uzbudi (muškarca).

Iz stanovišta koje se protivi submisivnosti i ima za cilj da ženu postavi, ne u ulogu jednakog, već u poziciju subjekta, a samim tim i muškarca u poziciju podređenog

tj. drugog, može se analizirati koncept female gaze-a (ženskog pogleda). Ženski pogled u svojoj osnovi predstavlja isto što i muški pogled, sa izuzetkom uloga koju muškarci i žene zauzimaju. Ženski pogled ženu postavlja u poziciju posmatrača, gde žena posmatra muškarca, druge žene i sebe iz perspektive heteroseksualnog muškarca. Međutim, posmatrajući sebe „poput“ muškarca, nesvesno dolazi do samo-objektifikacije. Zanimljiv koncept koji se uvodi i može razjasniti stanovište suprotno submisivnom delu kontinuma, je još jedan oblik gaze-a, tj. pogleda. Ovog puta u pitanju je koncept queering the gaze. Ovaj koncept odnosi se na međusoban pogled dve žene, gde nijedna od njih nije ni subjekat ni objekat. Pojam se vezuje za lezbejsku kinematografiju. Zanimljivo je da su u ovakovom kontekstu žene slobodne da budu ono što jesu, da se izražavaju kako suštinski žele, što im omogućava upravo odsustvo muškog pogleda.

Zaokruživanjem razmatranja o gaze-u, kulturna analitičarka Grizelda Polok (Griselda Pollock), u svom eseju „Modernost i prostori za ženstvenost“, analizira sliku Roberta Duana (Robert Doisneau), „Pogled prema strani“ i opisuje sredovečni buržoaski par koji posmatra umetnička dela u izlogu umetničke galerije. Na fotografiji, perspektiva posmatrača je iznutra galerije. Par gleda u različitim pravcima u odnosu na liniju pogleda posmatrača. Žena razgovara sa svojim suprugom o slici koju posmatra, dok je on distanciran i zainteresovan posmatra sliku gole žene koja je takođe u vidokrugu posmatrača. Polok analizira fotografiju sledećim rečima:

Ona (supruga) je kontrastirana, ikonografski, goloj ženi. Njoj nije dozvoljeno da se prikaže njen željeni pogled; ono što gleda je prazno za posmatrača. Njoj nije dozvoljeno da bude objekat želje, jer je predstavljena kao žena koja aktivno gleda, umesto da pasivno vraća i potvrđuje pogled muškog posmatrača (Pollock 1988).

5. Završna razmatranja

Ženski status objekta nije nešto što je podrazumevano, već posledica nastala kao rezultat rodne neravnopravnosti. Simon de Bovoar kaže „Ženom se ne rađa, ženom se postaje“, dok Manon Garsija, ovu rečenicu koristi kako bi objasnila submisivnost, te je formuliše na sledeći način, „Ne rađamo se submisivne, submisivne postajemo“. Uspostavljanje dominantnosti u svim životnim sferama deluje kao jedan od važnih zadataka mnogih feministkinja. Odbijanje svega što se smatra „normalnim“ u patrijarhatu do te mere da se ide u suštu suprotnost samo da bi se dokazala poenta, podjednako postavlja pitanje je li to nečija istinska želja ili samo produkt bunta nastalog iz istorije provedene u potlačenom položaju?

Karol Giligan i Naomi Snajder (Naomi Snider), u svom delu *Why does Patriarchy Persist? (Zašto patrijarhat opstaje?)*, govore o žrtvi koju moramo prineti kako bi se, i muškarci i žene, povinovali patrijarhalnim normama (Burack 2019).

Ono što ćemo žrtvovati zavisi od našeg pola. Muškarci se odriču ranjivosti, povezanosti i nežnosti, kako bi ispunili zahtev maskuliniteta. Žene se, s druge strane odriču onoga što osećaju, znaju i misle, kako bi ispunile zahtev negujuće ženstvenosti i izbegle da budu „previše glasne“ (Burack 2019:336).

Živeti u patrijarhatu podrazumeva i nesvesno usvajanje normi, standarda i očekivanja koja su njime nametnuta. Promena počinje onog trenutka kada osvestimo

na koji način patrijarhat deluje na nas i naše ponašanje i kojim (svesnim ili nesvesnim) mehanizmima održavamo njegovo postojanje. „Davanjem glasa kognitivnoj disonanci koja je potrebna da se živi pod patrijarhatom, ti si mu oduzeo moć” (Jamison 2023).

Literatura

- Burack, Cynthia. 2019, "Why does Patriarchy Persist". *Journal of Women, Politics and Policy*, 40:2, 336-337.
- Chotiner, Isaac. 2020 "The Cost of Male Entitlement", *The New Yorker*, 4. spetembar preuzeto 10. 4. sa: (The Costs of Male Entitlement | The New Yorker).
- De Beauvoir, Simone. 1949. *Second Sex*. Paris: Editions Gallimard.
- Garcia, Manon. 2021. *We Are Not Born Submissive: How Patriarchy Shapes Woman's Lives*. Standford University Press.
- Garcia, Manon. 2023. *The Joy of Consent: A Philosophy of Good Sex*. Harvard University Press.
- Gilligan, Carol. 2003. *In a Different Voice: Psychological Theory and Woman's Development*. Cambridge, Massachusetts, and London England: Harvard University Press.
- Halwani, Raja. 2018, „Sex and Sexuality“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, preuzeto 10.4. sa: (Sex and Sexuality (Stanford Encyclopedia of Philosophy)).
- Hristov, Đorđe, Adriana Zaharijević i Zona Zarić. 2023. "Gospodari i robovi: kritika zasnovana na klasi, rasi i rodu". Str. 263-293 u *Priručnik kritike*, priredili M. Ivković i Ž. Radin-ković. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Jemison, Leslie. 2023 "Why Barbie must be punished", *The New Yorker*, 23. jul preuzeto 11.4. sa: (Why Barbie Must Be Punished The New Yorker).
- Mahadevia, Mandakini. 2023, „Fleabag: What happens when we meet society's expectations as a woman?“, final paper for the class Feminism and the Global Digital Public Sphere, at The American University of Paris.
- Manne, Kate. 2016 "The Logic of Misogyny", *Boston Review*, 11. jul, preuzeto 10.4. sa: (The Logic of Misogyny - Boston Review).
- Mishori, Ranit., Hope Ferdowsian, Karen Naimer, Muriel Volpellier i Thomas McHale. 2019. "The little tissue that couldn't – dispelling myths about the Hymen's role in determining sexual history and assault". *Reproductive Health* 16:74.
- Mulvey, Laura. 1975 "Visual Pleasure and Narrative Cinema", *Screen*, 16:3, 6-18.
- Papadaki, Evangelia. 2010, „Feminist Perspectives on Objectification“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. preuzeto 10.4. sa: (Feminist Perspectives on Objectification (Stanford Encyclopedia of Philosophy)).
- Pateman, Carol. (2001), Polni ugovor, Beograd: Feministička 94.
- Prasad, Pallavia. 2019. *The Difference Between Sexism and Misogyny, and Why It Matters*, The SWDL, 1. oktobar, preuzeto 10.5. sa: The Swaddle.
- Vlašić, Boris. 2019. Alenka Zupančić: Seks je prazan i to je ono što potiskujemo, *Jutarnji list*, 19. januar, preuzeto 10.5. sa: Jutarnji list - 'Seks je prazan, i to je ono što potiskujemo'.
- Zarić, Zona. 2023. Razgovor sa Chaterine Malabou: Intelektualci ne treba da govore u ime drugih, već sa njima. *ResPublica časopis*, 29. mart, preuzeto 11.4. sa: (Razgovor sa Catherine Malabou. Zašto intelektualci ne treba da govore u ime drugih, već sa njima? (respublicacasopis.net)).

Female Genital Mutilation (FGM) – društveno-kulturni kontekst i razlozi prakticiranja FGM-a

Mentorica: Đurđa Trajković
Rekonstrukcija Ženski fond

djurdja.trajkovic@rwfund.org

Apstrakt

Female Genital Mutilation (FGM), također, poznato kao žensko genitalno sačaćenje¹ predstavlja jednu od najspornijih i duboko ukorijenjenih praksi koje utiču na milione djevojčica i žena širom svijeta. Ukorijenjeno u kulturnim, društvenim, a ponekad i religioznim uvjerenjima, FGM uključuje djelomično ili potpuno uklanjanje vanjskih ženskih genitalija, često bez medicinskog nadzora, i obično nosi doživotne fizičke i psihološke posljedice. Praksa varira u težini, od simboličkog reza do potpunog uklanjanja klitorisa i labia majora², a u nekim slučajevima i šivanja vaginalnog otvora. Unatoč zajedničkim naporima da se to iskorijeni, FGM opstaje u brojnim zajednicama širom Afrike, Azije, pa čak i u populacijama širom svijeta. Osim neposrednih zdravstvenih rizika, koji uključuju teške bolove, infekcije, komplikacije tokom poroda, pa čak i smrt, FGM odražava šire probleme rodne nejednakosti, prava žena i autonomije tijela. On održava štetne rodne norme, jačajući kontrolu nad seksualnošću žena i podvrgavajući ih društvenim očekivanjima čistoće i skromnosti. Nadalje, FGM često služi kao obred prelaza u odraslu dob, duboko usađen u kulturne tradicije i smatran nužnim za sposobnost sklapanja braka i društveno prihvatanje. Međutim, povećana svijest, zagovaranje i pravne mjere dovele su do nekog napretka u borbi protiv FGM, ali značajni izazovi ostaju u prelaženju duboko ukorijenjenih kulturnih normi i osiguravanju pristupa obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti. Ovaj pregled govori o kompleksnosti FGM, istražujući njegove vrste, razloge, zdravstvene posljedice, kulturni značaj, zakone i društvene faktore, te kako se efikasno boriti protiv te prakse danas.

Ključne riječi: *FGM, praksa, razlog, kultura, zdravstvene posljedice*

¹ Dalje u tekstu, koristit ću termin FGM za žensko genitalno sačaćenje, s obzirom da je ovo ispravan prevod termina FGM na bosanski jezik ili jednostavno cijeli naziv.

² Na našem jeziku, *labia majora* se prevodi kao velike stidne usne, što ja smatram pogrdnim nazivom, tako da ga neću koristiti.

1. Uvod

Female Genital Mutilation (FGM), također, poznato kao žensko genitalno sačaćenje³ predstavlja jednu od mnogih duboko ukorijenjenih praksi koje utiču na milione djevojčica i žena širom svijeta. Ukorijenjena u kulturnim, društvenim, a ponkad i religioznim uvjerenjima, FGM uključuje djelomično ili potpuno uklanjanje vanjskih ženskih genitalija, često bez medicinskog nadzora, i obično nosi doživotne fizičke i psihološke posljedice. Praksa varira u težini, od simboličkog reza do potpunog uklanjanja klitorisa i labia majora,⁴ a u nekim slučajevima i šivanja vaginalnog otvora. Unatoč zajedničkim naporima da se to iskorijeni, FGM opstaje u brojnim zajednicama širom Afrike, Azije, pa čak i u populacijama širom svijeta, zbog silnih migracija. Osim neposrednih zdravstvenih rizika, koji uključuju teške bolove, infekcije, komplikacije tokom poroda, pa čak i smrt, FGM odražava šire probleme rodne nejednakosti, prava žena i autonomije tijela. On održava štetne rodne norme, jačajući kontrolu nad seksualnošću žena i podvrgavajući ih društvenim očekivanjima čistoće i skromnosti. Nadalje, FGM često služi kao obred prelaza u odraslu dob, duboko usađen u kulturne tradicije i smatran nužnim za sposobnost sklapanja braka i društveno prihvatanje. Međutim, povećana svijest, zagovaranje i pravne mjere dovele su do nekog napretka u borbi protiv FGM, ali značajni izazovi ostaju u prelaženju duboko ukorijenjenih kulturnih normi i osiguravanju pristupa obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti.

U ovom članku ponudit ću pregled kompleksnosti FGM, istražujući njegove vrste, razloge, zdravstvene posljedice, kulturni značaj, zakone i društvene faktore. U osnovi, želim da pokažem da je problem FGM i njegovog iskorijenjivanja u napetosti između dvije norme kao i uspješnom zamjenjivanju jedne norme drugom. S jedne strane, dugotrajnost patrijarhalne norme lokalnih zajednica potvrđuju inferiornost žene tako da se normalizuje nasilje nad ženama uz opravdanja koja se zasnavaju na neupitnim matricama tradicionalnih društava. Na sam čin sačaćenja kaže se društveni statusi i privilegije jedne zajednice. Paradoks takve norme jeste vjerovanje da je oduzimanje zadovoljstva, zapravo, dobro za žene i da odustajanje od klitorisa omogućava razne dobitke. S druge strane, norma s kojom se želi zamijeniti ova praksa uspješno i pametno se ne zasniva na slavljenju Zapadnjačkih vrijednosti slobode i uživanja za ženu. Sasvim suprotno, efikasna borba protiv takve prakse danas uzima u obzir lokalno kulturno naslijeđe koje razgrađuje putem različitih formi ubjedivanja u promjenu: medicinsku, pravnu, kao i u osnove koje se nalaze u ravnopravnosti spolova kao i odsustvu nasilja i bola. Te stoga, zakonske norme i okviri mogu dovesti samo do nekih ciljeva, međutim, tamo gdje se najviše mora oslanjati na promjenu jeste mijenjanje društvenog konteksta gdje pažljivo obrazovanje lokalne zajednice može dovesti do ukidanja prakse.

U Africi i na Bliskom istoku živi većina djevojčica i žena koje su izložene riziku od FGM. Te zemlje obuhvataju široki pojas Afrike, od Senegala na zapadu do Somalije na istoku. Također, poznato je da se FGM prakticira u nekoliko zajednica duž crvenomorske obale Jemena. Postoje i glasine – nepotvrđene – o malom broju

³ Dalje u tekstu, koristit ću termin FGM za žensko genitalno sačaćenje, s obzirom da je ovo ispravan prijevod termina FGM na bosanski jezik ili jednostavno cijeli naziv.

⁴ Na našem jeziku, labia majora se prevodi kao velike stidne usne, što smatram pogrdnjim nazivom, tako da ga neću koristiti.

slučajeva u Jordanu, Omanu, okupiranim palestinskim teritorijama (Gazi) i nekim kurdskim grupama u Iraku. Dodatno, izvještaji o praksi dolaze i od određenih populacija u Maleziji, Indoneziji i Indiji. (UNICEF 2008)

Porodice, zajednice i civilizacije s ovih područja koje prakticiraju žensko genitalno sakaćenje imaju nekoliko motiva za to. Vjerovanje da će praksa osigurati da djevojka poštuje važne društvene norme, uključujući one koje se odnose na seksualnu uzdržanost, ženstvenost, poštovanje i zrelost, primarni je pokretač za tu praksu. Radi lakšeg razumijevanja, društvena norma može se definirati kao uspostavljena pravila i smjernice kojima se upravlja zajednica i utvrđuje očekivano ponašanje članova te zajednice, kulture ili organizacije. Norme su u osnovi "načini života" koji diktiraju ispravno i pogrešno ponašanje koje svaka osoba mora slijediti. Imajući u vidu što je norma, možemo da polahko razradimo faktore koji žensko genitalno sakaćenje čine normom.

U mnogim društvima, porodice i pojedinci nisu jedine strane uključene u procese donošenja važnih odluka; ulogu igraju i dinamike zajednice ili grupe. Zbog toga je manje vjerojatno da će intervencije usmjerene isključivo prema pojedincima ili porodicama biti uspješne. Naprimjer, istraživanje provedeno tokom tri godine u Senegalu i Gambiji otkrilo je da mnogi članovi porodice, uključujući majke, očeve, djedove, i tetke, donose važne odluke, poput ove hoće li djevojčica te kuće biti podvrgnuta praksi genitalnog sakaćenja. Međutim, rezultati također pokazuju da kada je riječ o genitalnom sakaćenju žena, žene sada imaju veću vlast u donošenju odluka, po tom pitanju, od muškaraca. Pogled majke je bolji pokazatelj hoće li djevojčica biti izložena praksi kada se parovi ne mogu složiti po tom pitanju. To ukazuje da, iako se očevi protive genitalnom sakaćenju žena, djevojčice ipak bivaju podvrgnute praksi (UNICEF 2023).

Zbog toga, FGM se razlikuje od većine drugih oblika nasilja nad djevojčicama i ženama jer uključuje žene i kao počinitelje i kao žrtve (WHO 2012). Tipično, FGM organiziraju pomenuti ženski rođaci djevojčice, a tradicionalne ženske obrezivačice provode postupak. Zdravstveni radnici, kako muški tako i ženski, sve više obavljaju FGM. Ovaj aspekt FGM služi kao primjer kako se rodne norme i prakse koje potiču nasilje nad ženama mogu ojačati i od muškaraca i od žena. Osim toga, FGM se razlikuje još po tome što se široko prakticira na gotovo svim djevojčicama, uglavnom, maloljetnicama, i podržava se kao vrlo poštovana društvena norma i kulturna praksa u zajednicama u kojima se provodi (WHO 2008).

Zbog toga što se aktivnost provodi kao odgovor na čvrsto usađene društvene konvencije i ojačava važne društvene norme, nepoštivanje često rezultira uznemiravanjem, uključenjem iz važnih društvenih događaja i sistema podrške, te diskriminacijom od vršnjaka. Osobe i porodice, vjerojatno, vjeruju da društvene opasnosti povezane sa ženskim genitalnim sakaćenjem nadmašuju rizike za fizičko i mentalno zdravlje djevojčica, osim ako ne postoji saglasnost većeg dijela populacije. Neki ljudi vjeruju da su ograničenja koja nameće zajednica, umjesto pravne zabrane FGM, važnija kada je u pitanju nepoštivanje postupka.

2. Kratka definicija ženskog genitalnog sakaćenja (FGM), vrste i razlozi prakticiranja

2.1. Definicija FGM

Bilo koji postupak koji uključuje uklanjanje vanjskih genitalija u cjelini ili dijelom, ili bilo koja šteta nanijeta ženskim genitalnim organima u svrhu koja nije medicinska, klasificira se kao žensko genitalno sakaćenje (FGM). Naziv koji je korišten u ovom procesu doživio je nekoliko značajnih promjena. Postupak je prvobitno nazivan „žensko obrezivanje“ kada je populariziran izvan društava u kojima je uobičajeno izvođen. Međutim, ovaj termin direktno uspoređuje žensko obrezivanje s muškim obrezivanjem, što dovodi do nesporazuma između ova dva različita procesa. (UNICEF 2008)

Pojava koja pogađa djevojčice i žene manifestacija je sveprisutne rodne nejednakosti, koja ih stavlja na dno društva i ima ozbiljne negativne posljedice po njihov fizički i društveni prosperitet. Riječ „sakaćenje“ služi da dodatno podrži ideju da ova praksa krši ljudska prava žena i djevojčica, što podržava nacionalne i međunarodne aktivnosti za njeno zabranjivanje. (UNICEF 2008).

2.2. Vrste FGM

Četiri vrste FGM su klasificirane od strane WHO:

- Tip I: klitoridektomija, djelomično ili potpuno uklanjanje klitorisa ili prepucija
- Tip II: ekskzicija labia majora i djelomično ili potpuno uklanjanje klitorisa i labia minora
- Tip III: uključuje suženje vaginalnog otvora i formiranje zaštitnog zatvarača kroz repozicioniranje i rezanje labia majora ili minora, ili u kombinaciji s ili izolirano od klitorisa
- Ponovno infibuliranje, često nazvano ponovnim zatvaranjem, je proces sužavanja vaginalnog otvora nakon što je žena deinfibulirana (npr. nakon poroda)
- Tip IV: bilo koje dodatne štetne nemedicinske metode (kao što su povlačenje, ubadanje, probijanje, zarezivanje, struganje i kauterizacija) izvedene na ženskim genitalijama (WHO 2012)

Jedino što povezuje prakse navedene pod različitim kategorijama je njihov utjecaj na ženske genitalije. Međutim, njihovi tačni efekti na genitalije i njihova priroda variraju. Naprimjer, teško je izjednačiti potpuno uklanjanje labia minora ili majora s grebanjem ili probijanjem vaginalne regije.

Žensko genitalno sakaćenje tipova I, II i III prijavljeno je u 28 afričkih zemalja, kao i u nekoliko azijskih i bliskoistočnih zemalja. Također, prijavljeni su slučajevi ženskog genitalnog sakaćenja u nekoliko drugih zemalja, posebno među nekim etničkim grupama u Srednjoj i Južnoj Americi. To se uglavnom provodi na djevojčicama od rođenja pa do petnaeste godine. Međutim, ponekad su i odrasle i udane žene podvrgnute postupku. Starosna dob u kojoj se vrši žensko genitalno sakaćenje varira u skladu s lokalnim tradicijama i okolnostima, ali se smanjuje u nekim zemljama. (UNICEF 2005.) Također, važno je pomenuti da su medicinski udžbenici iz

osamnaestog stoljeća proglašili žensko genitalno sakačenje prikladnim tretmanom za seksualno abnormalno ponašanje kod žena, uključujući „masturbaciju”, „histeriju” i „nimfomaniju”. Ove grozne, opasne i strašne prakse ponekad se otpisuju kao „samo kulturna stvar”, neprimjerene za vanjsku kritiku, i samo prikladne za raspravu kod „objektivnih” kulturnih stručnjaka. Međutim, nedovoljno je otpisati visoku učestalost bolesti, smrtnosti i dugoročne štetne fizičke posljedice kao samo kulturne norme (Perry and Albee 1998).

2.3. Razlozi za praksu FGM

Sada kada znamo gdje se uglavnom širi i kako to izgleda, možemo razgovarati o višestrukim razlozima koji su korišteni tokom godina u svrhu zaštite štetne prakse FGM. Neke kulture uključuju praksu u obrede inicijacije, često kao preduvjet za djevojčice da se pridruže ženskim tajnim društvima. Smatra se da su ove grupe bitne za njihov razvoj u zrele, odgovorne odrasle osobe (Ahmadu 2000; Hernlund 2003; Behrendt 2005; Johnson 2007). Djevojčice mogu poželjeti da operaciju obave same zbog pritiska vršnjaka i straha od odbacivanja i stigmatizacije od svoje zajednice ako se protive normi.

Dodatno, neka mjesta nagrađuju djevojčice koje su prošle kroz praksu FGM proslavama, pohvalama u javnosti i poklonima (Behrendt 2005; UNICEF 2005). Žensko genitalno sakačenje stoga je postalo značajan aspekt kulturnog identiteta djevojčica i žena u društvima gdje je ono uobičajeno. Također, može izazvati osjećaj ponosa, osjećaj odrastanja i osjećaj uključenosti u zajednicu.

Od muškaraca se često očekuje da se žene samo ženama koje su prošle kroz taj postupak. Održavanje prakse može se objasniti željom za pristojnim brakom, koji je često neophodan za socijalnu i ekonomsku sigurnost, kao i za očuvanje regionalnih ideja o ženstvenosti. Tehnika se često smatra sredstvom za garantiranje i očuvanje nevinosti žene ili djevojke (Talle 1993, 2007; Berggren et al. 2006; Gruenbaum 2006).

U nekim zajednicama vjeruje se da FGM pomaže u gušenju seksualne želje, čime se garantuje vjernost u braku i zaustavlja seksualno ponašanje koje se smatra nenormalnim i nemoralnim (Ahmadu 2000; Hernlund 2000, 2003; Abusharaf 2001; Gruenbaum 2006). Drugo vjerovanje je da žensko genitalno sakačenje čini djevojčice „čistim” i privlačnim. Uklanjanje „muških” elemenata poput klitorisa je ideja iza uklanjanja genitalnih organa (Talle 1993; Ahmadu 2000; Johannessen 2007). Ovo se može dalje povezati s orgazmičkom neravnopravnosću, koja je, također, prihvaćena kao norma (usudim se reći na cijelom svijetu). Uklanjanjem klitorisa uklanjamo najvažniju stvar na ženskom tijelu u cilju postizanja užitka (orgazma), i još na to sve, na stvar bude gora, očekujemo od te iste žene da bude seksualno aktivna individua i da uživa u seksualnom odnosu. U slučaju infibulacije, cilj je postići glatkoču koja se smatra lijepom (Talle 1993; Gruenbaum 2006). Žene su ponekad rekle da misle da muškarci više uživaju u seksualnom odnosu kada mutiliraju svoje genitalije na bilo koji način pomenut gore (Almroth-Berggren et al. 2001).

Prema nekoliko izvora (Budiharsana 2004; Dellenborg 2004; Gruenbaum 2006; Clarence-Smith 2007; Abdi 2007; Johnson 2007), religijska vjerovanja, također, mogu podržavati praksu. Žensko genitalno sakačenje je praksa koju provode

muslimani, kršćani i Židovi, iako ona nikad nije bila odobrena ni u jednoj njihovoj svetoj knjizi (WHO 1996; WHO i UNFPA 2006).

Starije žene koje su iskusile FGM na svojoj koži često preuzimaju ulogu čuvara prakse jer vjeruju da je ona ključna za identitet žena i djevojčica. To je vjerojatno jedan od razloga zašto žene – i obično starije žene – više naginju ka prihvatanju prakse i vjeruju da pokušaji da se ona zaustavi predstavljaju napad na njihovu kulturu i identitet (Toubia i Sharief 2003; Draege 2007; Johnson 2007).

3. Zdravstvene posljedice

Svjetska zdravstvena organizacija (WHO 2018b) opisuje mentalno zdravlje i prosperitet na ovaj način: „svaka osoba koja može ostvariti svoj puni potencijal, nositi se s normalnim stresovima života, produktivno i plodno raditi te doprinijeti svojoj zajednici.“ Ova definicija uključuje eudemonički koncept prosperiteta, koji objašnjava da su pozitivno psihološko funkcioniranje i ostvarenje ljudskog potencijala ključni elementi u postizanju prosperiteta (Rogers 1961; Ryff 1989; Ryff & Keyes 1995).

FGM se priznaje kao opasna praksa koja ima štetne učinke na zdravlje žena, uključujući bol, krvarenje, šok, ponovne infekcije i poteškoće pri mokrenju i pražnjenju crijeva (WHO 2008). Pregled i istraživanje zdravstvenih problema povezanih s ovom praksom (WHO 2000; WHO Studijska grupa 2006) otkrili su niz porođajnih problema, među kojima su najčešći pukotine perineuma, epiziotomije te dugotrajni i/ili otežani porodaj. Nedavno sistematsko istraživanje došlo je do zaključka da žene koje su prošle kroz FGM osjećaju bol tokom seksualnog odnosa i imaju manju želju i zadovoljstvo seksualnim iskustvom (Berg i Denison 2011). FGM je bolno iskustvo koje ostavlja dugotrajan psihološki ožiljak kod mnogih djevojčica i žena (WHO 2008; HRP 2011).

Sljedeći neposredni zdravstveni problemi su: krvarenje, šok i infekcija. Osim toga, FGM može rezultirati cistama na jajnicima, otvorenim ranama u genitalnom području, bakterijskim infekcijama (tetanusom ili sepsom) tokom i nakon trudnoće, većim rizikom od smrtnosti novorođenčadi, pobačajima i mrtvorođenjem, problemima s mokrenjem, neplodnošću i smrću.

Hronični bol, infekcija, keloidi, fibroza, primarna neplodnost i psihička uzemljenost, poput posttraumatskog stresnog poremećaja, spadaju među dugoročne zdravstvene opasnosti povezane s FGM. FGM se često provodi u nesterilnim okruženjima od tradicionalnih ženskih doktorica koje nemaju osnovno razumijevanje ženske anatomije i mogućih negativnih posljedica. Sam zahvat je bolan jer se djevojčice obično fizički ograničavaju (vezivaju) dok se izvodi. Noge koje su infibulirane često su vezane zajedno nekoliko dana ili sedmica (UNICEF 2008).

U zemljama gdje je prevalencija FGM vrlo visoka, može biti teško uvjeriti pojedince o značaju povezanih zdravstvenih problema. Dugo postporođajno razdoblje oporavka i teški porodi, koji su često pogoršani FGM, obično se prihvataju kao norma. Stoga zajednice možda neće okriviti samu metodu FGM za ozbiljne poteškoće koje proizlaze iz nje.

Važno je spomenuti da zastupnici tvrde da je praksa sigurnija nego ikad i ne bi trebala biti zabranjena zbog poboljšanih medicinskih protokola koji su na snazi. UN izražava zabrinutost zbog toga što se proces sve više „medicinizira”, što znači da profesionalci u medicinskom polju obavljaju manje „invazivnu” operaciju. Međutim, to ne umanjuje činjenicu da dugoročno šteti ženama fizički i psihički te nema medicinsku svrhu (UN agencije zajedno protiv genitalnog sakaćenja žena 2008).

4. Zakoni, kulturni značaj i društveni faktori

4.1. Zakoni

Kada društvene norme i vlastiti interesi ne uspiju utjecati na ponašanje ljudi na željeni način, zakoni se često smatraju načinom kontrole ponašanja. To implicira da, s jedne strane, zakon treba promovirati i provoditi više zakona u područjima gdje su prisutne društvene norme, i upravljati sektorima gdje one nisu prisutne. Međutim, također implicira da unutarnja pravednost i efikasnost trenutnih društvenih standarda ne bivaju izgleda podvrgnuti provjeri (Carbonara 2017).

Čini se da zakoni podržavaju društvene norme koje već postoje, potičući uspostavu novih u nedostatku postojećih i prilagođavajući ih zakonu tamo gdje postoji razlika. Međutim, postojeće društvene norme, također, mogu biti narušene pravnom regulativom (potiskivanje) ili zbog nje (pravna reakcija i suprotni efekti) (Carbonara 2017).

Modifikacija društvene kazne također može promijeniti društvenu normu. Stepen pridržavanja norme u mnogim ekonomskim modelima određuje se perspektivom sankcija. Kao primjer, recimo da ljudi moraju birati između A i B, gdje su A i B zamjenski simboli. „A” bi moglo označavati pridržavanje društvenog standarta, a „B” njegovo kršenje. Osobe vođene isključivo vlastitim interesom odabrat će radnju koja donosi najviše nagrade. U takvim uvjetima, veća volja pojedinaca da drže počinitelje odgovornim rezultirat će većim stepenom pridržavanja društvene norme (Carbonara 2017).

Od pravnih normi mogu proizaći još štetniji ishodi, koji ne samo da oslabljuju potencijalno moralne društvene norme, već i polariziraju društva, pogoršavaju potencijalne društvene konflikte, pa čak i pogoršavaju individualno ponašanje čineći ponašanja koja zakon treba ograničiti češćim (Carbonara 2017).

Stoga ova štetna društvena norma ženskog genitalnog sakaćenja je definirana kao oblik nasilja nad djevojčicama, kršenje ljudskih prava i oblik rodno zasnovane diskriminacije u izjavi UN agencija iz 2008. godine. Ova praksa krši brojna ljudska prava zajamčena Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena (CEDAW), Konvencijom o pravima djeteta i Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima.

Budući da su po definiciji neovlaštene dati svoj pristanak, maloljetne djevojčice su gotovo isključivo cilj FGM, prema prevladavajućem prikazu procedure u raspravi o ljudskim pravima. Iako se priznaje da su i odrasle žene izložene FGM, tema pristanka rijetko se obrađuje jer se pretpostavlja da ove žene nemaju drugu opciju osim da se podvrgnu postupku i da nijedna racionalna, obrazovana žena ne bi pristala na takav postupak (Krivenko K 2015).

S obzirom na raznolikost načina na koje se žene iskorištavaju kako u domaćinstvu tako i međunarodno, genitalno sakaćenje može biti najbolji primjer kako kulturni patrijarhati ozbiljno zlostavljuju i muče žene do smrti. Osnovni faktori mogu se povezati s važnošću osiguravanja da žene ne skreću s monogamije, da će muška djeca primiti imovinu od svojih pravih očeva, i da žene neće težiti seksualnom zadovoljstvu izvan muško-dominiranog braka (El Mouelhy 1992).

FGM krši mnoge dobro uspostavljene norme, principe i standarde ljudskih prava. To uključuje prava na život (ako postupak rezultira smrću), slobodu od mučenja i drugih okrutnih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja, te prava djeteta, kako je spomenuto.

Međunarodni instrumenti ljudskih prava podržavaju slobodu ljudi da se bave kulturnim aktivnostima, ali ne podržavaju običaje koji krše prava ljudi. Stoga se FGM ne može opravdati pozivanjem na socijalne ili kulturne razloge. Društvo koje odluči odbaciti FGM ne odbacuje svoje kulturne vrijednosti, već ponašanje koje šteti ženama i djevojčicama, koji su ravnopravni članovi zajednice, te tako održava rodne stereotipe i disparitete.

4.2. Kulturni značaj

Žensko genitalno sakaćenje dokumentirano je hiljadama godina. Prisutno je među različitim grupama, kao što su domorodačka australska plemena te mnoga afrička i druga društva. Neke od ovih grupa bile su prvotno animisti i ostale su takve, dok su druge kasnije stvorile službene religije (Burrage 2015).

S pronalaskom mumija u Egiptu potvrđeno je da je žensko genitalno sakaćenje bilo uobičajena praksa još tad. „Faraonsko obrezivanje“, kako se tad nazivalo je jednako današnjoj infibulaciji, te se sprovodilo na ženskim robovima u Egiptu (Burrage 2015).

To je ritual prijelaza u žensku odraslost s dubokim društvenim i porodičnim korijenima u mnogim društвима. Održavanje higijene i zdravlja, osiguranje mogućnosti za udaju, očuvanje ženskog identiteta, „čistoće“ žene i časti porodice neki su od opravdanja koja se nude za nastavak prakse. Glavni pokretač iz nastavka prakse u mnogim situacijama je društveno prihvatanje. Ostala opravdanja uključuju poboljšanje estetskog privlačenja, zaštitu od silovanja, garantiranje lojalnosti nakon braka i davanje obrezivačicama izvor prihoda.

Postoje i druga neistorijska i ne-kulturna opravdanja za nastavak FGM. Naprimjer, ljudi u većini zapadne Afrike i u zemljama poput Malija i Burkine Faso smatraju klitoris opasnim organom i zahtijevaju da bude uklonjen. Prema tom uvjerenju, klitoris je otrovan i ako dođe u kontakt s muškim penisom, ili će ga ubiti ili će ga razboljeti. Prema nekim mitovima, nemutilirani klitoris uzrokuje mušku impotenciju i ubija novorođenčad. Zbog tih uvjerenja, nije ni iznenadujuće da se ljudi pokušavaju zaštititi na sve moguće načine, pa čak ako to uključuje i genitalno sakaćenje svoje biološke djece (Williams-Breault 2018).

Koliko god teško bilo to prihvatiti, žensko genitalno sakaćenje nije samo rašireno, već i moderno u takvim područjima. Tako, koncept prirodne ženske genitalije izaziva gađenje kod velikog broja žena u zemljama poput Malija, Somalije, Egipta,

Kenije i Čada. Smatraju da su neizmijenjene genitalije ružne, vulgarne i odvratne, i kao takve, nepotpuno ljudske. Neizmijenjene genitalije povezane su sa životom na periferiji civilizacije ili izvan nje. „Fuj”, mrmljaju sami sebi, „ko su ti divljaci koji ne obrezuju svoje genitalije?” Naravno, „fuj” je obostrano. Za one koji pripadaju glavnim ili većinskim populacijama u Europi, SAD, Kini, Japanu i drugim regijama svijeta, uključujući Južnu Afriku, promjene na ženskim genitalijama nisu uobičajene i normalne. (Shweder 2000; 219)

Aktivistkinja koja predvodi napore u eradiciranju dječjih brakova i genitalnog sakaćenja žena, Jaha Dukureh, regionalna ambasadorica dobre volje UN za Afriku, kaže: „Vidjela sam da neki od najobrazovanijih ljudi prakticiraju genitalno sakaćeњe žena jer vjeruju da je to njihova kultura.” Imajući to na umu, vidimo jasno da, u nekim slučajevima, religija nema utjecaja na genitalno sakaćenje žena, da klasa nije relevantna i da nije pitanje obrazovanja. Važno je pristupiti pitanju genitalnog sakaćenja žena s razumijevanjem složenosti i dubine njegove ukorijenjenosti u kulturi i društvu. Potrebno je raditi na educiranju ljudi i promoviranju svijesti o štetnosti ove prakse, čak i među najobrazovanijim slojevima društva. Također, ključno je surađivati s lokalnim zajednicama i vodama kako bi se promovirale alternative i potaknula pozitivna promjena unutar kulturološkog konteksta. Sve ovo zahtijeva dugotrajan angažman kako bi se postiglo konačno ukidanje genitalnog sakaćenja žena (WHO 2008).

4.3. Društveni faktori

Ljudi se pridržavaju društvenih normi iz različitih razloga. Prvo, to čine jer im donosi korist ako se ponašaju kao ostali. Drugo, boje se društvenih sankcija koje mogu snositi ako ne prate norme. Društvene norme često zahtijevaju određene žrtve ili odricanja, a kršenje tih normi može dovesti do neprijatnosti ili odbacivanja od strane društva. Dok pravne sankcije podržavaju zakonske norme, društvene norme se oslanjaju na nepravne sankcije poput sramoćenja ili odbijanja društvenog kontakta, često sprovedene od strane građana ili porodice. Strah od ovih sankcija može motivisati lude da se pridržavaju društvenih normi, čak i kada kršenje tih normi služi njihovom neposrednom sopstvenom interesu (Carbonara 2017).

Prema nekoliko istraživanja (Mackie et al. 2014; Shell-Duncan et al. 2011; Shell-Duncan and Hernlund 2000; UNICEF 2013), FGM je široko priznat kao društvena norma. U određenom kontekstu, praksa se smatra društvenom normom ako zadovoljava sljedeće kriterije: postoji norma ponašanja koja se odnosi na praksu; ljudi znaju za pravilo i smatraju da se ono odnosi na njih; ljudi slijede pravilo kako bi izbjegli društvene sankcije i pridržavali se društvenih konvencija unutar svoje zajedničke etničke, vjerske ili društvene grupe (UNICEF 2013).

Iako nema mnogo temeljnih istraživanja o tome kako FGM utječe na društvo, neka istraživanja su ukazala na moguće negativne posljedice neizvođenja FGM za porodice, djevojčice i žene. Budući da se aktivnost provodi kao odgovor na jake društvene konvencije i potvrđuje važne društvene norme, nepridržavanje često dovodi do dodatnih komplikacija.

Razumijevanje FGM kao društvene norme pomaže objasniti zašto žene koje su same prošle kroz sakaćenje i iskusile negativne zdravstvene posljedice podržavaju

njegovo nastavljanje. Ne zato što su neupućene u negativne karakteristike FGM, već zato što vjeruju da će odustajanje od toga rezultirati gubitkom statusa i zaštite, što je razlog zbog kojeg se protive nastojanjima da se tome stane na kraj. To doprinosi objašnjenju zašto neke porodice, iako izražavaju želju da prekinu praksu, odluče da se njihove kćeri podvrgnu operaciji. Promjene u tradiciji mogu se provesti samo ako značajan dio zajednice odluči prestati s praksom na način koji ne koristi ni jednoj djevojčici ili porodici više od drugih. (Williams-Breault 2018)

Slično slučajevima fizičkog i seksualnog zlostavljanja, te optužbama za mentalnu nestabilnost, žensko genitalno sakaćenje, također, proizlazi iz prepostavki da su žene prirodno inferiore i fiziološki defektne, odnosno, da njihova anatomija određuje njihovu sudbinu. Imperijalna osvajanja i proširenje industrijskih monopolija sistematski se održavaju eksploatacijom žena kao radnica, reproduktivnih organa i seksualnih robova, također, ih potvrđuje vjerski autoritet kojim dominiraju muškarci. Funkcionalne i disfunkcionalne psihičke patologije, kao i povećanje fizičkih bolesti i smrtnosti, posebno među siromašnim ženama i ženama iz manjinskih zajednica, rezultat su upravo ovih sistema za žene. Pokretanje strateške društvene transformacije zahtjeva razrješavanje ovih složenih društvenih elemenata i praćenje njihovih korijena u determinističkim ideologijama kako u njihovoj historijskoj pozadini, tako i u mehanizmima koji ih podržavaju (Perry and Albee 1998).

Budući da se patrijarhat dotiče teme identiteta i kulture, rasprava o njemu izaziva snažne osjećaje. Rodne uloge koje je društvo dodijelilo muškarcima i ženama prilično su duboko ukorijenjene. Svaki aspekt života, uključujući jezik, odijevanje i seksualno izražavanje, definiran je tim rodnim ulogama. Jedinstvene osobine žene čine je različitom od muškarca. Tijelo žene je nenormalno dok je tijelo muškarca normalno. Znanje muškarca je standard, dok je ženino znanje emocionalno i neprimjereno u javnim okruženjima. Da bi uspostavile prisutnost u javnoj sferi, žene moraju staviti po strani svoje jedinstvene osobine i usvojiti osobine povezane s muškarcima. U to je uključena i sposobnost uspješnog zadovoljavanja muškarca seksualno; tokom braka, „fizička nevinost i patrijarhalna nevinost (Mernissi)” visoko se cijene. Unutar okvira vjerske pouke, moralna ispravnost i dostojanstvo žene prije svega su određeni njezinom seksualnom skromnošću i nevinošću. To je teret koji isključivo pada na žene, dok muškarci imaju koristi održavajući svoj društveni položaj i povećavajući jaz u rodnoj ravnopravnosti oduzimanjem prava ženama na samoopredjeljenje (Lynnette Monagan 2010).

Sama priča o padu čovječanstva s neba pokazuje da su žene, osim što su smatrane inferiornijim spolom, također, smatrane slabijima, što pokazuje zmija koja prilazi Evi umjesto Adamu. Osim toga, potvrđuje seksualnu prirodu žena pokazujući kako je ona prevarila Adama da se pobuni protiv Boga nakon što je zavela zmiju. Dakle, seksualnost žene predstavlja dihotomiju: može biti zavodljiva, ali isto tako može biti toliko štetna da se mora obuzdati. Kazna Eve za kušanje zabranjenog voća utemeljuje ženinu sposobnost reprodukcije. Bog je kaznio Evu za neposlušnost tako što je učinio da teško rodi dijete i podloži se svome mužu (Lynnette Monagan 2010).

Iako se ove strukture mogu promijeniti, norma koja ih podržava možda se neće nikad promijeniti jer je ukorijenjena u naviku ili tradiciju; ili alternativno, norma se može promijeniti, ali osnovna društvena struktura ne (Edberg & Krieger 2020). Razumijevanje načina na koji društvene norme utiču na žene putem različitih procesa

i na različitim razinama unutar ekološkog okvira ključna je mjera u osiguravanju da žene dobiju jednak tretman i da im se ne krše prava.

5. Kako se boriti protiv FGM

Trideset zemalja u Africi i nekoliko u Aziji i na Bliskom Istoku ima visoke stope FGM. Također, su zabilježeni slučajevi ovog ponašanja među nekim etničkim grupama u Južnoj Americi i Srednjoj Americi. Zemlje s najvišim stopama FGM među ženama u dobi od 15 do 49 godina su Somalija (98 %), Gvineja (97 %) i Džibuti (93 %). Zemlje s najviše prijavljenim stopama FGM/C među djevojčicama mlađim od 14 godina uključuju Gambiju (56 %), Mauritaniju (54 %) i Indoneziju (~50 %). Visoke stope rasta stanovništva u zemljama gdje se prakticira FGM/C ukazuju da će do 2030. godine broj oboljelih žena i djevojčica vjerojatno porasti unatoč općem padu stopa FGM (Williams-Breault 2018).

U nekim pomenutim mjestima, pojавa genitalnog sakaćenja žena smanjila se kao rezultat dugogodišnjeg preventivnog rada koji su provele lokalne zajednice, vlade te nacionalne i međunarodne organizacije. Zajednice koje su koristile postupak izgradnje konsenzusa uspjele su prestati s praksom. Zapravo, praksa genitalnog sakaćenja žena može biti brzo ukinuta ako je zajednice koje je prakticiraju odluče zaustaviti.

Dokazano je da inicijative koje uključuju „osnažujuću“ nastavu, javne obveze, debate i strukturiranu difuziju mogu potaknuti saradnju i saglasnost potrebnu za dugoročno prestajanje genitalnog sakaćenja žena na lokalnoj razini. U vezi s nizom problema, uključujući osjetljive probleme poput genitalnog sakaćenja žena, takve aktivnosti osnažuju zajednice da izraze svoje probleme i osmisle rješenja ne osjećajući se pod pritiskom ili osuđeni. Sedam godina nakon početne programske intervencije, programi koji koriste ove komponente i principe pokazali su značajno smanjenje prevalencije (Ndiaye et al.).

Osim što prenose novo znanje, edukativne sesije mogu potaknuti osnaživanje pružajući platformu sudionicima za razmjenu iskustava, istraživanje proturječnih stavova prema genitalnom sakaćenju žena u zajednici te pomoći u otkrivanju i dijeljenju kompleksnih unutarnjih osjećaja. Različiti programi obuke, poput onih koji se fokusiraju na pismenost, analitičko razmišljanje i tehnike rješavanja problema, kao i opće zdravlje, te seksualno i reproduktivno zdravlje, ljudska prava i religiju, mogu se koristiti za osnaživanje obrazovanja (WHO 2008).

Imperativ je da obrazovne inicijative budu svjesne lokalnih kulturnih i religijskih obzira, kako ne bi informacije koje se prenose bile smatrane moralno odbojnim i izazvale nepovoljne reakcije u zajednici. Informacije koje se nude trebaju biti podržane dokazima, ali i temeljene na lokalnom stručnom znanju i percepcijama (WHO 2008).

Zajednicama treba pružiti priliku za javno raspravljanje i razmatranje novih informacija kako bi došli do koordinirane, kolektivne odluke potrebne za trajno odricanje od genitalnog sakaćenja žena. Takve otvorene rasprave pružaju prilike za podizanje svijesti zajednice i razumijevanja ljudskih prava žena te nacionalnih i međunarodnih pravnih okvira koji se odnose na FGM. Rasprava i argumentacija

između žena, muškaraca i vođa zajednice često se cilja na važnost žena u društvu, čime se promiče njihovo proaktivno sudjelovanje u donošenju odluka i jača njihova sposobnost da okončaju takvo ponašanje (WHO 2008).

Aktivnosti koje se provode na nacionalnoj razini i preko nacionalnih granica imaju potencijal ili da olakšaju ili da ometaju društvenu transformaciju unutar zajednica. Slično inicijativama na lokalnoj razini, nacionalne inicijative trebaju podržati proces društvene promjene koji rezultira konsenzusom o ukidanju genitalnog sakaćenja žena. Parlamentarci, organizacije civilnog društva te tradicionalni, vjerski i vladini lideri moraju biti uključeni u takve aktivnosti. (UNICEF 2008)

Mediji mogu biti izuzetno važni u pružanju tačnih informacija te educiranju javnosti o potencijalnim pozitivnim društvenim promjenama koje se događaju u lokalnim zajednicama. To je posebno važno u situacijama gdje je razgovor o genitalnom sakaćenju žena neprihvatljiv (taboo). Osim pružanja informacija o različitim temama, poput ljudskih prava – uključujući prava žena i djece – činjenice o ženskim spolnim organima, svrsi i učincima FGM te strategijama za individualni i zajednički otpor praksi, kampanje informiranja trebale bi se fokusirati na potrebe i brige specifične za lokalnu zajednicu (WHO 2008).

Mnoge države su zabranile praksu donošenjem novih zakona ili primjenom postojećih zakonskih zabrana. No, stepen u kojem je zakon povezan sa širim procesom društvene transformacije određuje koliko je učinkovito. Pravne mjere su nužne kako bi odvratile od genitalnog sakaćenja žena, pomogle pojedincima koji su odustali od prakse ili žele to učiniti, te izrazile jasnu osudu prakse od strane vlade. Međutim, sankcije same po sebi nose opasnost od toga da praksu učine ilegalnom i imaju vrlo malen utjecaj na ponašanje (UNICEF 2005b). Osim pravnih mjera, trebaju se provoditi kampanje javnog obrazovanja i druge inicijative kako bi se ojačala javna podrška za ukidanje prakse.

Zdravstveni profesionalci trebaju biti kvalificirani za prepoznavanje i rješavanje problema uzrokovanih genitalnim sakaćenjem žena. To uključuje tretmane kako za kratkoročne probleme poput defibulacije, tako i za dugoročne probleme. Dokazi pokazuju da bolji uvjeti pri porodu temeljeni na preporukama WHO (WHO 2001a, 2001b, 2001c) mogu pomoći u smanjenju opasnosti povezanih s genitalnim sakaćenjem žena tokom poroda, utičući kako na majku tako i na dijete.

Kako bi se osiguralo da su standardi podržani čvrstim podacima, UN igra ključnu ulogu kako u razvoju tako i u provođenju istraživanja u partnerstvu s akademskim i razvojnim partnerima. Kako bi se postigao zajednički cilj okončanja genitalnog sakaćenja žena, organizacije za razvojnu suradnju igraju ključnu ulogu u pružanju finansijske i tehničke podrške nacionalnim i međunarodnim inicijativama (WHO 2008).

Uz iskustvo intervencija koje mogu uspješnije rezultirati napuštanjem prakse, sada posjedujemo veće razumijevanje same prakse i faktora koji su doveli do njezinog kontinuiranog postojanja. Ako se ovo razumijevanje primjeni na način koji potiče saradničke, koordinirane napore na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini, to može rezultirati napuštanjem genitalnog sakaćenja žena unutar jedne generacije. (UNICEF 2008).

6. Zaključak

Žensko genitalno sakaćenje (FGM) je dugogodišnja praksa koja opstaje u mnogim dijelovima svijeta unatoč usklađenim naporima da se ona iskorijeni. Ova štetna tradicija ne samo da krši temeljna prava i dostojanstvo djevojčica i žena, već nanosi i dugotrajnu fizičku, emocionalnu i psihološku štetu. Očigledno je da je praksa FGM manifestacija duboko usađenih kulturnih uvjerenja i društvenih normi.

Ipak, postignut je napredak u posljednjim godinama kroz ciljanu edukaciju, zagovaranje i zakonodavne mjere usmjerene na podizanje svijesti i promjenu stavova prema FGM. Napor uključivanja zajednica, religijskih vođa i donositelja politika imali su ključnu ulogu u izazivanju prihvatanja FGM i promicanju alternativnih obreda koji podržavaju prava i dobrobit djevojčica i žena.

Za zamjenu FGM sa zdravim kulturnim normama potrebna je višesimetarska strategija, koja se bavi osnovnim uzrocima prakse, podržava alternativne obrede prelaza (ceremonije slavljenja, rituali vezani s prirodom) i daje zajednicama moći da odbace štetne običaje. Moguće je zamijeniti štetnu praksu FGM s pozitivnim kulturnim normama koje promoviraju prava, dostojanstvo i dobrobit žena i djevojčica stavljanjem ovih ideja u praksu kroz kooperativno i prilagodljivo djelovanje, bez sakaćenja ili bilo kojeg drugog oblika nasilja.

U zaključku, iako borba protiv FGM još nije gotova, postoji razlog za nadu jer se sve više pojedinaca i organizacija udružuje kako bi se okončala ova štetna praksa. Nažalost, nije dovoljno samo sprovesti određene zakone kako bi pokušali zaustavili FGM. Za to je potrebno imati i društvo koje ima volju i želju da se ovo zaustavi, i koje je spremno da iskorijeni to samo, uz pomoći drugih. Nastavljajući prioritizirati edukaciju, osnaživanje i dijalog, možemo raditi prema budućnosti u kojoj će svaka djevojčica i žena biti slobodna od prijetnje genitalnog sakaćenja, te samim tim će moći živjeti život dostoјanstven, zdrav i jednak.

Literatura

- Agboli A. A., Richard F. and Aujoulat I. 2020. “When my mother called me to say that the time of cutting had arrived, I just escaped to Belgium with my daughter’: identifying turning points in the change of attitudes towards the practice of female genital mutilation among migrant women in Belgium”. *Research article* 1-11.
- Berg R.C. and Denison E. 2012. “Effectiveness of Interventions Designed to Prevent Female Genital Mutilation/Cutting: A Systematic Review”. *Studies in Family Planning* Vol 43: 135-146.
- Burrage, H. 2015. “Eradicating Female Genital Mutilation”. *Ashgate Publishing Limited* 77-120.
- Carbonara, E. 2017. “Law and Social Norms”. *The Oxford Handbook of Law and Economics* Vol 1: 1-22.
- Erskine K. 2014. “Collecting data on female genital mutilation”. *British Medical Journal* Vol 348: 1-3.
- Glover J., Barrett H.R., Liebling H. and Goodman S. 2017. “The psychological and social impact of female genital mutilation: A holistic conceptual framework”. *Article in Journal of International Studies* 1-21.
- Godwin I. M., Maryanno O. M., Uchechukwu O. E., Webb E. and Menage J. 1995. “Female Genital Mutilation”. *British Medical Journal* Vol 311(7012); 1088-1089.
- James S.M. 1998. “Shades of Othering: Reflections on Female Circumcision/Genital Mutilation”. *Signs* Vol 23(4): 1031-1048.
- Lynnette Monagan, S. 2010. “Patriarchy: Perpetuating the Practice of Female Genital Mutilation”. *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences* Vol 2(1): 160-181.
- O’Neill S. and Pallitto C. 2021. “The Consequences of Female Genital Mutilation on Psycho-Social Well-Being: A Systematic Review of Qualitative Research”. *Research article* 1-15.
- Perry M.J. and Albee G.W.. 1998. “The Deterministic Origins of Sexism”. *Race, Gender & Class* Vol 5(3): 122-135.
- Schweder R.A. 2000. “What about “Female Genital Mutilation”? And Why Understanding Culture Matters in the First Place”. *Daedalus* Vol 129(4): 209-232.
- UNICEF. 2008. “CHANGING A HARMFUL SOCIAL CONVENTION: FEMALE GENITAL MUTILATION/CUTTING”. *Innocenti Digest* 1-54.
- UNICEF. 2023. “ENGAGING BOYS AND MEN TO END FEMALE GENITAL MUTILATION”. 8-12.
- WHO. 2008. “Eliminating Female genital mutilation”. *An interagency statement* 1-47.
- WHO. 2012. “Understanding and addressing violence against women”. 1-8.
- Williams-Breault, B.D. 2018. “Eradicating Female Genital Mutilation/Cutting: Human Rights-Based Approaches of Legislation, Education, and Community Empowerment”. *Health and Human Rights* Vol 20(2): 223-234.

- Winterbottom A., Koomen J. and Burford G. 2009. Female Genital Cutting: Cultural Rights and Rites of Defiance in Northern Tanzania. *African Studies Review* Vol 52: 47-71.
- Yahyaoui Krivenko K. 2015. "Rethinking Human Rights and Culture through Female Genital Surgeries". *John Hopkins University Press* Vol. 37(1): 107-136.

Žene u međunarodnim migracijama: Teorija i praksa

Mentorka: Prof. dr. Ana Bilinović-Rajačić

ana.bilinovic@ff.uns.ac.rs

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Apstrakt

Osnovna tema ovog rada je analiza ženskog iskustva migracionih procesa. Ova tema je relativno novijeg datuma, uzimajući u obzir da je u istorijskom kontekstu i u istraživanjima na temu migracija fokus bio na muškarcima. Cilj ovog rada jeste da ukaže na specifična iskustva žena u migracijama, njihov status, njihovu ulogu i izazove/prepreke sa kojima se susreću u međunarodnim migracijama stanovništva. U radu će biti izložen istorijat razvoja i faze rodnog pristupa u proučavanju migracija, sa fokusom na rodni identitet i prakse migrantkinja, uz akcentovanje razlika u odnosu na zemlju porekla, tranzita i destinacije. Nadalje, analiziraće se pojam feminizacije migracija, uz prikaz varijacija uslovljenih nivoom razvijenosti zemlje imigracije i poreklom migranata. Takođe, biće analiziran društveno-pravni položaj i status migrantkinja, kao i različiti aspekti marginalizacije, diskriminacije i nasilja nad migrantkinjama. Posebna pažnja biće posvećena ličnim pričama migrantkinja i svedočanstvima o izazovima na putu migracija.

Ključne reči: *migracije, rod, feminizacija migracija, rodni aspekti*

1. Uvod

Međunarodne migracije podrazumevaju procese dobrovoljnog ili prinudnog napuštanja zemlje porekla ili uobičajenog mesta boravka, sa ciljem privremenog ili trajnog preseljenja u neku drugu zemlju, kao i proces dobrovoljnog ili prinudnog odlaska iz zemlje porekla zbog boravka ili trajnog naseljavanja u drugoj zemlji (Krstić 2012:13)⁵. Pored toga, može se reći da su migracije ključna tema u međunarodnim odnosima koja uključuje egzistencijalne faktore ljudskog funkcionisanja (Sitompul 2023), kao i da su ključni faktori koji utiče na promene u raspodeli populacije (Clark, 2020). Razlikujemo pojmove imigracija i emigracija. Emigracija se odnosi na napuštanje ili odlazak iz jedne zemlje zarad nastanjivanja u drugoj zemlji, dok je imigracija obrnut proces u kojem se državljanini drugih zemalja useljavaju u zemlju u svrhu naseljavanja. Uzroci koji dovode do emigracije i imigracije mogu biti višestruki (siromaštvo, život bez perspektive i mogućnosti za napredovanje, sukobi itd.). Migracije mogu biti dobrovoljne i prinudne (Krstić 2012:13). Do prinudnih migracija

⁵ Interna migracija se odnosi na promenu mesta prebivališta unutar granica zemlje porekla, odnosno promenu mesta boravka unutar države, kada je do promene došlo pod prisilom (Krstić 2012).

dolazi u okolnostima ratnog stanja u državi porekla, u slučaju verskih sukoba, kao i prirodnih katastrofa.

Ljudi idu iz jedne zemlje u drugu tražeći bolji život. Navedeno se može sprovesti na legalan način, ili „ispod radara”, u slučaju kada osoba nema potrebne dozvole. Zbog ovih različitih načina prelaska granica, čitava industrija se razvila oko pomoći migrantima da stignu tamo gde žele. Međutim, ima i ljudi koji svojevoljno nisu „na putu”, nego zato što moraju da beže od ratova ili nepovoljnog položaja kog imaju u matičnoj zemlji (prisilni migranti). Nije potrebno da se napusti zemlja u kojoj se osoba trenutno nalazi da bi osoba stekla status izbeglice. „Izbeglice su osobe koji beže od sukoba ili progona” (Radoičić Nedeljković 2023). Na primer, ako osoba studira, a u njenoj matičnoj zemlji se nenadano pojave ratna dejstva usled koji ne može bezbedno da se vrati kući, osoba može da zatraži pomoć od zemlje u kojoj se trenutno nalazi, kao izbeglica (Bonifazi 2011).

Razmatranje specifičnih iskustava žena u migracionim procesima otkriva složene spletove izazova i otpornosti, samim tim migrantkinje se suočavaju s jedinstvenim preprekama, ali i donose neprocenjive doprinose zajednicama u kojima se nalaze. Upoznavanje sa njihovim pričama i potrebama ključno je za kreiranje politika koje ne samo da bi odgovarale na njihovu trenutnu situaciju, već i otvarile puteve ka inkluzivnjem i pravednjem društvu. Dublje razumevanje ženske perspektive migracija može da obogati naše kolektivno shvatanje migracija kao globalnog fenomena, podstičući razvoj politika koje su osetljive na rodne aspekte i koje promovišu ravnopravnost i zaštitu prava svih migranata.

2. Osobenosti rodne perspektive u izučavanju migracija: ka rodnim studijama migracija

Studije migracija imaju korene u mnogim naukama i naučnim disciplinama (Pešić 2013). Relativno nov pravac sagledavanja migracija jeste analiza ovog procesa u kontekstu roda. Studije migracija usmerene na rod danas su distinkтивna pod-disciplina koja se koristi raznovrsnim istraživačkim pristupima i metodologijama.⁶

Rodne studije migracija analiziraju kako rod utiče na migracione procese na različitim nivoima – od globalnih ekonomskih politika do individualnih migracionih odluka. U tom kontekstu, naglašava se da su migracije duboko rodno oblikovane i da je rod neophodno uzeti u obzir pri analizi, jer se time dolazi do saznanja o samom procesu migriranja – koji su suštinski motivi i potrebe osoba ili cele populacije, kakav je položaj osoba u destinacionim zemljama, kakvim socijalnim kapitalom raspolažu itd. (Pešić 2013:319-320).

Rodne studije su se razvijale uporedno sa konceptualnim okvirima poimanja kategorija pola i roda u društvenim naukama. Zanimljivo je obratiti pažnju na teorijsko nasleđe Džudit Batler (Batler 1990) koja shvata rod ne kao fiksnu ili biološki određenu kategoriju, već kao pojam koji je dinamički i socijalno konstruisan kroz

⁶ Migracione studije se mogu podeliti na dve glavne grupe: makro-analitičke, koje se fokusiraju na globalne socio-ekonomske uticaje na migracije, i mikro-analitičke, koje istražuju lična migraciona iskustva i odluke pojedinaca (Pešić 2013:319)

Ijudske prakse i ideologije. Rodne uloge, prema Batler, ne mogu se posmatrati izolovano od društvenih odnosa moći i konteksta u kojem se formiraju (Batler navedeno prema Pešić 2013:320). U kontekstu migracija, ideje Džudit Batler doprinose razumevanju toga da migracioni procesi mogu izazvati promene u percepciji i praktikanju rodnih uloga. Migranti i migrantkinje dolaze u situacije gde se od njih očekuje da ispune određena rodno-specifična očekivanja koja se mogu razlikovati od onih u zemlji porekla, tranzita ili destinacije. Ovo naglašava važnost sagledavanja migracija kroz prizmu roda, gde su promene ekonomskih, političkih i kulturnih okvira neraskidivo povezane s transformacijom i rekonfiguracijom rodnih identiteta i praksi (Batler 1990). Suočeni sa novim kulturnim normama i očekivanjima u predošlim zemljama, migranti mogu doživeti transformaciju u načinu na koji razumeju i praktikuju svoje rodne uloge. Na primer, migracija može pružiti ženama priliku za veću ekonomsku nezavisnost ili izazvati promene u tradicionalnim rodno orijentisanim zadacima unutar porodice (usled novog kulturnog miljea u zemlji destinacije), čime se izazivaju promene u rodnoj dinamici (Pešić 2013 ; Mršević 2018).

Period 60-ih i 70-ih godina 20. veka bio je period povećanog broja žena u migracionim procesima(Pešić 2013; Vrabac,2020) a interesovanja za rodne studije migracija negde 90-ih godina 20. veka (Vrabac 2020:5). Možemo tvrditi da je razvoj feminističkih teorija, borba žena za pravo glasa u SAD i prodor u akademske krugove imao glavne uticaje na razvoj ovog fenomena (Pešić 2013).

Prema Helmi Luiz (Luiz, navedeno prema Pešić, 2013:328) razvoj rodnih studija migracija od osamdesetih godina prošlog veka do danas može se pratiti kroz četiri faze.

U prvoj fazi fokus je bio na priznavanju žena kao osobenih aktera u migracijama i na razumevanju specifičnih obrazaca ženskih migracija. U drugoj fazi žene su prepoznate kao inovatori u migracionim procesima i kao one koje doprinose i oblikuju migracione tokove na jedinstvene načine. U trećoj fazi, sredinom osamdesetih godina 20. veka, fokus se premešta na razlike u moći i položaju među samim ženama. Teži se razumevanju kompleksnosti rodnih odnosa, uzimajući u obzir klasu, rasu, i etničku pripadnost, kao i način kako se oni međusobno povezuju i utiču na iskustvo migracija. Četvrta fazu, koja nastupa sredinom devedesetih godina 20. veka karakteriše promena paradigme, uz šire prihvatanje kategorije roda umesto fokusiranja isključivo na žene. Ova promena omogućila je kompleksniju analizu rodnih identiteta i praksi i različitih rodnih iskustava u kontekstu migracija.

Migracije su dugo vremena predstavljale strogo „muški fenomen“, u kojem su žene – deca posmatrani kao pasivni aktere tog procesa, koji slede muškarca kao njegova porodica (Morokvašić 2010; Mesarić Žabčić 2021). Smatralo se da muški migranti imaju bolje ekonomske prilike i da lakše pronalaze puteve progresa u destinacionim zemljama, dok su žene stagnirale, ili, kako je bio slučaj u periodu 19. veka pa do 70-ih godina 20. veka, čak nisu ni zavedene kao učesnice migracionih procesa (Vrabac 2020; Mršević i Janković, 2018; Pešić 2013). Prema Pešić (2013:327) „ovim pristupom stvara se podela koja predstavlja migracije kao dobrovoljne i aktivne (uglavnom pripisivane muškarcima) nasuprot nedobrovoljnim i pasivnim (povezane sa ženama), gde se žene često smatraju učesnicima migracija samo kroz kasniju fazu porodične reunifikacije“. Žene su posmatrane kroz prizmu muškarčevog ponašanja, pa su samim tim okarakterisane kao imitacije istog i

samim tim njihove potrebe za migracijom su poistovjećene sa potrebama muškarca (Pešić 2013; Mrševic 2016). Devojčice i žene koje su na putu su najčešće krenule sa nekom muškom osobom ili u putu „dobiju“ mušku osobu koja će brinuti o njima, te patrijarhalna struktura moći nadjačava sposobnost žene da sama odlučuje o svom položaju (Mršević i Janković 2018).

Kad ljudi, posebno žene, beže iz svojih zemalja, često to rade da bi pobegli od nasilja i nepravde koje su im nametnute zbog toga što su žene. U mnogim društvima, pravila o tome šta žene smeju ili ne smeju da rade, kako treba da se oblače ili ponašaju su veoma stroga i dolaze iz starih tradicija koje favorizuju muškarce (Jelacic Kojic 2017). Pored toga, međunarodna politika, različite kulture i religije mogu dodatno otežati život ženama, ograničavajući ih u tome šta mogu da rade ili ih sprečavajući da prate svoje potrebe i ciljeve. U suštini, sve ovo su velike prepreke za žene da budu ono što žele i žive kako žele (Mršević i Janković, 2018; Mrševic 2016).

Razlozi zbog kojih žene napuštaju zemalju porekla su mnogobrojni. Nasilje je veoma prisutno u nekim zemljama i dodatno ojačano tradicijom i kulturnim normama poput osvetničkih brakova, genitalnog sakaćenja, zločina iz časti, reciprocitetnog silovanja, ranih i dečijih brakova. Ono što je primećeno kada se žene migrantkinje nađu u drugoj zemlji, jeste da profesionalci često u radu sa njima nisu senzibilisani kako bi procesuirali takve slučajeve, ali i žene često ne vide nasilje kao takvo pa je situacija još kompleksnija (Mršević i Janković 2018 ; Mrševic 2016 ; Marković 2017). Ono što je još uznemirujuće jeste činjenica da migrantkinje i kada beže iz svojih zemalja, u zemljama tranzita ili destinacionim zemljama doživljavaju nasilje i od partnera, članova porodice, krijumčara, drugih izbeglica i slično (Marković 2017). U praksi su žene često vraćane u zemlju porekla⁷ ili zatvarane i kažnjavane zbog nelegalnih ulazaka u zemlju (Mrševic 2016 ; Marković 2017 ; Mršević i Janković 2018). Mehanizmi koji bi pomogli promociju rodne ravnopravnosti i sprečavanje diskriminacije su ključni, ali, ukoliko izostanu, to može dovesti do previda potreba i izazova sa kojima se suočavaju specifične grupe migranata (Pajvančić-Cizelj i Cvjetanović 2017 ; Vrabac 2020; Jovanović 2018).

3. Feminizacija migracija

Prema Morokvašić (2010:26) „feminizacija migracija se odnosi na pojavu sve većeg priliva migrantinja u odnosu na muškarce“. Ideja da su migracije samo „muška“ stvar je zastarela. U novijim migracionim talasima, žene ne samo da učestvuju sve više, već često i vode te procese. To znači da žene često putuju same ili prve kreću na put da bi kasnije doveli svoje porodice i partnere. Ovakve migracije, koje ne prate tradicionalnu sliku gde žena ostaje kod kuće da čuva domaćinstvo, se sve više proučava u akademskim krugovima i pokazuje kako se društvene/rodne uloge u migracijama menjaju i odstupaju od stereotipa (Morokvašić 2010).

U pogledu feminizacije migracija postoji značajna razlika kada uporedimo razvijene delove sveta i one manje razvijene. Dok u razvijenim delovima sveta dolazi do feminizacije migracija to ne znači da je taj proces globalno zastupljen. Na nekim mestima, kao što su Severna Afrika i Južna Azija, više muškaraca migrira, dok je

⁷ Postoji princip *non refoulement*, danas ustanovljen u okviru međunarodnog prava i predstavlja praksu zabrane vraćanja, bez obzira na status (Morača 2014).

u razvijenim delovima sveta, poput nekih zemalja Evrope, veći udeo žena među migrantima (Morokvašić 2010). Na početku 20. veka, oko 40 % migranata su bile žene, i taj broj je rastao tokom vremena (Morokvašić 2010). Kasnije se situacija menja i broj ženskih migranata opada, što pokazuje da trend feminizacije migracija nije konstantan i da zavisi od razvijenosti zemlje (Morokvašić 2010). U zemljama u razvoju možemo da primetimo značajan porast žena u migracijama, ali taj udeo ne prelazi 45 % (Morokvašić 2010: 31) i na osnovu toga ne odražava feminizaciju migracija (Morokvašić 2010). Zato u zemljama u kojima se ne događa feminizacija migracija govorimo o konceptu „rodne tranzicije“ koji implicira promenljivu dinamiku i može uključivati početne faze feminizacije koje kasnije prelaze u stabilizaciju ili promene usmerene ka većem udelu muškaraca u migracijama. Ovaj termin je primenjiv u situacijama gde se rodna struktura migracija menja u zavisnosti od ekonomskih, političkih i socijalnih faktora u zemljama porekla i destinacijama, dok unutar kampova, moć može biti diferencirana prema polu, etničkoj pripadnosti ili socioekonomskom statusu, što dodatno oblikuje iskustva izbeglica na tim prostorima (Morokvašić 2010; Kisić 2019). Npr. u SAD-u, razvoj migracija kroz 20. vek karakteriše „rodna tranzicija“ umesto feminizacije (Morokvašić 2010). Ovo se ogleda u ranom većinskom učeštu žena među migrantima koje se s vremenom stabilizovalo, delom zbog migracione politike koja je podsticala spajanje porodica (Morokvašić 2010). Španija je doživela feminizaciju migracija kroz potrebu za radnicima u uslužnim delatnostima, uključujući kućne pomoćnice, ali rast građevinskog sektora od 2000. godine privukao je muške migrante i time doveo do maskulinizacije migracija (Morokvašić 2010). Iako može doći do povećanja broja žena migrantkinja, bez značajne promene u njihovom udelu u odnosu na muškarce, ne može se govoriti o feminizaciji migracionih procesa u pravom smislu te reči (Morokvašić 2010).

4. Kritika feminizacije migracija

Kritika feminizacije migracija bazira se na ideji da se migrantkinje posmatraju kroz prizmu njihove ranjivosti i pasivnosti i da se tako još više diskriminišu (Žarković 2023). Nerazjašnjene rodne uloge i identiteti migrantkinja u migracijama svedoče da u polju migracionih tokova vlada *metodološki nacionalizam*⁸ i seksizam koji su dugo oblikovali razumevanje migracionih procesa (Žarković 2023). Pojava migracija je uplašila građane i građanke destinacionih zemalja u tom smislu da će migranti/kinje ostati lojalni matičnim državama i onemogućiti svoju asimilaciju i integraciju u novu kulturu i potencijalno ugroziti nacionalni identitet građana te zemlje (Žarković 2023). Uz sve rečeno se zanemaruju rod, klasa, rasa i nacionalnost u pogledu migracija i problematika položaja migranata se usložnjava⁹. Takvi pristupi stvaraju dinamiku „nas protiv njih“ i migracije se gledaju kao borba između migranata/kinja i državnog aparata i skreće se pažnja sa osnovnih ljudskih potreba koja su u središtu migracionih pitanja (Žarković 2023). Potrebno je skrenuti pažnju i na naglašen položaj žena kao „žrtava“ u celokupnom procesu migriranja, ali i adaptiranja na

⁸ Nacija je nezamenljiva kategorija čija pojava kompenzuje sve pojave u društvu i čini nacionalnu državu monolitnom kategorijom (Žarković 2023).

⁹ Prema Krimbel Krenšo koncept interseksionalnosti (fakotri poput klase, rase, religije i seksualnosti) nam služe kako bismo razumeli celokupnost ličnosti i izazove sa kojima se nose žene u izbeglištvu (Kisić 2019).

novonastalu situaciju, što se najviše može primetiti u medijskom diskursu: „Mediji svesno postavljaju žene migrantkinje u svetu ‘ranjive’ žene i povezuju migracije sa trgovinom i seksualnim ropstvom” (Krstić 2022:4). Slikaju ih iz daleke perspektive ili „pogleda s leđa“ sa decom u rukama i kao tužne i otuđene, u čamcima ili grupe žena u kampovima gde nešto rade (Krstić 2022). U tekstovima u kojima naglašavaju težinu njihovog položaja i puta koji su prešle najčešće naratori nisu uopšte migrantkinje i priče su obojene strahom i dezinformacijama. Ono što je prekretnica u medijskoj feminizaciji migracija jeste prikazivanje žena kao bliskih čitaocima bez perspektive otuđenosti i „udaljenosti“ kako bi se razvijalo prihvatanje i empatija lokalnog stanovništva (Krstić 2022).

5. Statistika u dela žena u međunarodnim migracijama

Kada govorimo o obimu učešća žena u međunarodnim migracijama trebalo bi obratiti pažnju na najveću migracijsku krizu novijeg doba, period 2015. i 2016. godine, kada je više od milion osoba izbeglo iz južne Azije i Subsaharske Afrike u Evropu. Naime, „2016. godine, više od 55 procenata izbeglih lica čine žene i deca, za razliku od 27 procenata koliko je bilo u junu 2015. godine“ (Ženska komisija za izbeglice 2016).

Statistički podaci slikovito ilustruju dubok uticaj migracije na žene i devojčice. Naglašavajući da su 50 procenata izbeglica žene, podaci govore u prilog rodnoj dimenziji u globalnim migracionim trendovima. Samo 4 procenta projekata u međuagencijskim apelima UN bilo je usmereno na žene i devojke u 2014. godini, i samo 1 procenat svih sredstava za „krhke“ države – koje su najviše pogodjene katastrofama – otišao je ženskim grupama ili ženskim ministarstvima 2015. godine (Unhcr 2022).

Preko 40 procenata migranata radnika su žene i ovo je takođe jako važan pokazatelj potreba za regulacijom migracija na rodnoj osnovi. Takođe, visok procenat (60 procenata) smrtnih slučajeva majki koje se mogu sprečiti u uslovima sukoba, raseljenja i katastrofa ukazuje na kritičnu potrebu za boljim pristupom zdravstvenoj zaštiti migrantkinja. Rasprostranjenost seksualnog nasilja nad raseljenim ženama, gde je jedna od pet žena iskusila seksualno nasilje sa značajnim brojem domaćinstava na čelu sa ženama u kriznim regionima poput Jemena (30 procenata), naglašava jedinstvenu ranjivost sa kojom se žene suočavaju u kontekstu migracije (UN women 2023). Pored toga, ekonomski i obrazovni problemi za žene i devojčice u zemljama pogođenim sukobima dodatno naglašavaju rodno određen uticaj migracionih kriza. Ove statistike pozivaju na rodno odgovoran pristup u upravljanju migracijama i humanitari odgovor kako bi se osigurala zaštita i osnaživanje migrantkinja (Unhcr 2022).

Podaci o globalnim trendovima pokazuju da je u 2022. godini bilo 108,4 miliona prisilno raseljenih lica, sa 5,4 miliona tražilaca azila i 98 400 dece bez pratrne ili razdvojene dece (Unhcr 2022). Nadalje, 76 % se nalazi u zemljama sa niskim i srednjim prihodima, dok ih je 70 procenata naseljeno u susednim zemljama. Čak 52 procenata potiče iz samo tri zemlje: Sirije, Ukrajine, Afganistana (Unhcr). Deca čine 30 procenata svetske populacije, ali 40 odsto svih prisilno raseljenih ljudi, od kojih je 50 procenata ženske dece do 17 godina (Unhcr 2022). Takođe, skoro 6 miliona palestinskih izbeglica uopšte nije pod zaštitom UNHCR-a i ne ulazi u predviđenu statistiku.

6. Društveni položaj i status migrantkinja

Migrantkinje koje se nalaze u tranzitu višestruko su diskriminisane¹⁰. Njihov položaj je, između ostalog, nepovoljan zbog nedostatka podataka kojima rukovodi „domaće” stanovništvo destinacionih ili tranzitnih zemalja, kao i profesionalci koji bi trebalo da budu dovoljno senzibilisani u radu sa migrantkinjama (Mršević i Janković 2018).

Migrantkinje migriraju zbog niza problema sa kojima se suočavaju u zemljama porekla. Najviše su žrtve rodno zasnovanog nasilja i nemaju potrebnu podršku i sigurnost (Ženska komisija za izbeglice 2016). One su pod većim rizikom da budu žrtve trafickinga, seksualno eksplorativne, sekundarno viktimizovane i žrtve ugovorenih brakova kao i namerno prenošenje seksualno prenosivih bolesti poput HIV/AIDS-a (Mršević 2016; Kisić 2019).¹¹ Pojava trgovine ljudima u izbegličkim krizama je veoma prisutna i posebno je izražena u poljima poljoprivrede, građevinstva, kućnih poslova i seksualne industrije (Jovanović 2018). U izbegličkim kampovima žene trpe diskriminaciju i stigmatizaciju jer su njihove rodne uloge i dalje jasno naznačene. One često trpe nasilje od članova porodice i partnera ali se i nose sa stresom koji preživljavaju muški članovi porodice kao „vodiči” puta. Često nemaju potrebne resurse u kampovima i zdravstveno osiguranje im nije zagarantovano. Samim tim njihovo zdravlje ne uzima se u obzir (Mršević 2016; Jovanović 2018). Higijena u kampovima nije adekvatna jer muškarci, kao i profesionalno osoblje ne vode računa o tome da žene imaju samo svoj prostor i svoje toalete, pa se u skladu s tim drže jedne sa drugima i pomažu se među sobom (Ženska komisija za izbeglice 2016).¹²

Ove žene se često nalaze u teškoj ekonomskoj i socijalnoj situaciji, kako u svojim zemljama porekla tako i u zemljama destinacije. Mnoge od njih nisu imale priliku da se obrazuju zbog rodno zasnovanih ograničenja u svojim zemljama porekla. Ovo ih stavlja u nepovoljan položaj – ne mogu da ostvare i zastupaju svoja prava, vrlo često ne znaju nijedan jezik osim svog maternjeg pa je komunikacija sa njima otežana, a uključivanje ženskog prevodioca i korišćenje interneta je retko (Mršević i Janković 2018; Ženska komisija za izbeglice 2016). Njihov rad je karakterisan izolacijom, niskom zaradom i društvenom stigmatizacijom, što im otežava da postanu ekonomski aktivne i iskoriste svoje obrazovanje i radno iskustvo. Rad u domaćinstvima često je jedina dostupna opcija za njih, ali ta opcija dolazi sa svojim nedostacima, uključujući nedostatak radnih prava i ograničene mogućnosti za ekonomsku mobilnost. Istovremeno, potražnja za jeftinom radnom snagom u razvijenim zemljama raste, pri čemu poslodavci često preferiraju nelegalne migrantkinje nad muškarcima zbog moguće lakše kontrole, manje plate i lakšeg otpuštanja (Mršević 2016; Jovanović

¹⁰ Države ugovornice će primenjivati odredbe ove konvencije na izbeglice bez diskriminacije u pogledu rase, vere ili zemlje porekla (Konvencija o statusu izbeglica, 1951).

¹¹ „Adolescentkinje i mlade žene migrantkinje često se susreću sa trostrukom diskriminacijom – kao žene, kao mlade osobe i kao migrantske došljakinje” (Mršević 2016:6).

¹² U kontekstu prava žena koje se nalaze u migracijama, primenjuje se Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, koja je prvi međunarodni dokument koji uspostavlja mere i principe za borbu protiv diskriminacije žena. Ova Konvencija obavezuje države da implementiraju principe ravnopravnosti žena u svoje nacionalne zakone (Jelačić Kojić 2017:11).

2018). Devojke druge generacije migranata suočavaju se sa značajnim izazovima prilikom prelaska iz obrazovanja na tržište rada (Mršević i Janković 2018). One su višestruko diskriminisane i najčešće isključene (Mršević i Janković 2018).

7. Javna percepcija migrantkinja i njihova lična svedočanstva

Lična svedočanstva migrantkinja su preuzeta iz istraživanja sprovedenih u migrantskom kampu u Šidu i kampu u Kikindi. U istraživanju sprovedenom u migrantskom kampu u Šidu (Pajvančić-Cizelj i Cvjetanović 2017), sprovedeni su intervjuji sa osam migrantkinja koje su se dobrovoljno saglasile da podele svoje duboko lične priče o iskustvima pre putovanja, tokom putovanja, i nakon njega. Ove priče ističu njihovu neizmernu hrabrost, prisutnost duha i inherentnu dobrotu. Prezentovanje ovih priča lokalnoj zajednici služi kao snažan instrument za razvijanje empatije i dubljeg razumevanja životnih putanja koje ove žene prolaze. Važno je istaći da ove žene ne dozvoljavaju da njihova teška iskustva umanje njihovu vrednost ili ih sputaju. Naprotiv, one nastavljaju svoj životni put sa dostojanstvom i hrabrošću. Postavlja se pitanje šta navodi druge da ih pogrešno predstavljaju kao slabe i nesrećne, kada su njihove priče zapravo testament o neuništivoj ljudskoj volji i snazi.

Zajednički motivi koji se provlače kroz njihove priče uključuju bekstvo od ratnih sukoba i stigmatizacije u matičnim zemljama zbog verskih razlika, kao i težnju ka boljoj budućnosti gde mogu slobodno birati svoj način života (Pajvančić-Cizelj i Cvjetanović 2017).¹³ Tuga za izgubljenim domovima i životima koje su vodile pre rata je duboka, ali je podjednako snažna i njihova odlučnost da budu protagonistkinje svojih života, težeći ka slobodi i miru. Iako ih pokreće opravdana želja da nadoknade ono što im je oduzeto, dele i strahove kao što su strah od izolacije, gubitka prava i okretanja leđa od strane drugih. Posebno za trudnice ili majke, briga za decu dodatno pojačava njihovu hrabrost i odgovornost. Nevoljni odlasci i zadržavanja u zemljama tranzita su zajednička iskustva, izbor zemalja gde beže je neophodnost, a ne lični izbor i to samo po sebi može dovesti do opasnosti (Kisić 2019). Ipak, njihove aspiracije usmerene su ka Evropi i razvijenijim zemljama poput Švajcarske i Nemačke, vođene verom i nadom u bolju budućnost. Izazovi kao što su jezičke barijere i strah od muškaraca u prenatrpanim kampovima dodatno otežavaju njihov položaj, ograničavajući mogućnosti za očuvanje privatnosti i osećaja bezbednosti. Ove žene možda osećaju strah, ali njihova snaga, odlučnost i hrabrost dominiraju, dok teže ka izgradnji života dostoјnog življenja. Njihove priče nisu samo priče o preživljavanju; one su svedočanstva o neuništivoj želji za dostojanstvom, slobodom i prilikom za novi početak (Pajvančić-Cizelj i Cvjetanović 2017).

¹³ Voditeljka: Kako biste se ukratko predstavili drugima koji vas ne poznaju (preko koje uloge: izbeglica, majka, otac, žena, muškarac, preko profesije...) (Pajvančić-Cizelj i Cvjetanović 2017:51).

„Rekla bih da sam izbeglica, iz Afganistana, to je za mene jako važno. Zatim da sam devojka koja u svojoj zemlji nema prava na obrazovanje, na udaju po svojoj želji“ (Sakina iz Afganistana).

U kampu u Kikindi (Knežević i Momčilov 2018), žene i devojčice migrantkinje suočavaju se sa nizom izazova koji obuhvataju ograničen pristup zdravstvenoj zaštiti, ekonomski teškoće koje sprečavaju plaćanje medicinskih usluga i složene dinamike u vezi sa ugovorenim brakovima. Njihova situacija je dodatno komplikovana zbog promena u rodnoj dinamici i ulogama nakon migracije, sa izveštajima o većem stepenu prihvatanja i jednakosti u novom okruženju. Ono o čemu još brinu jeste nedostatak informacija do kojih treba da dođu u novoj sredini i novom mestu.¹⁴

Izolovane zbog jezičkih barijera, ove žene se oslanjaju jedna na drugu za emocionalnu i psihološku podršku, često se suočavajući sa strahom i nesigurnošću o svojoj budućnosti i budućnosti svojih porodica. Kamp u Kikindi takođe sprovodi programe edukacije o seksualnom zdravlju, trudnoći i rodno zasnovanom nasilju, pružajući ženama vitalne informacije koje mogu koristiti za poboljšanje svojih života. Međutim, potreba za psihosocijalnom podrškom je velika, a prilike za razgovor sa stručnim licima su ograničene, što ostavlja prostor za unapređenje u pružanju ove vrste pomoći.¹⁵

Ove žene, iako često suočene sa strahom i izolacijom, pokazuju izuzetnu snagu, hrabrost i odlučnost da prevaziđu prepreke i izgrade bolji život za sebe i svoje porodice. Njihova priča je svedočanstvo o izdržljivosti ljudskog duha i potrebi za sveobuhvatnijom podrškom koja obuhvata kako praktičnu tako i emocionalnu pomoć, kako bi se ove žene osnažile da postanu aktivni učesnici u društvenom životu svojih novih zajednica (Knežević i Momčilov 2018).

8. Zaključak

Razumevanje migracija iz ženske perspektive od suštinskog je značaja jer skreće pažnju na specifične izazove i iskustva sa kojima se suočavaju žene tokom migracionih procesa. Analizirajući trendove, povećanje broja migrantinja u migracionim tokovima nije samo rezultat globalnih ekonomskih i socijalnih promena već i odraz promene paradigme i ženske nezavisnosti. Fokusiranje na iskustva žena ističe potrebu za kreiranjem politika i praksi koje adekvatno odgovaraju na njihove potrebe, doprinose i uloge. Razumevanjem

¹⁴ „U Preševu je Ženska komisija za izbeglice upoznala trudnicu koja putuje sama sa dvoje dece koja su mlađa od pet godina. Žena je sedela napolju na hladnoći i čekala voz koji bi je odveo do hrvatske granice. Noor se požalila da ima bolove koji su povezani sa njenom trudnoćom i iskazala je brigu za zdravlje bebe. Nije ni znala da je na samo tridesetak metara dalje od mesta na kom je sedela bila medicinska ekipa, kao ni to da će voz stići za više od četiri sata, što bi joj dalo dovoljno vremena da poseti lekaru. Kada joj je Ženska komisija za izbeglice ukazala na to, ona je prihvatile da je neko od pripadnika NGO-a otprati do obližnjeg zdravstvenog centra” (Ženska komisija za izbeglice 2016:12).

¹⁵ „Dve žene i dalje trpe psihičko nasilje od svojih supruga, dok jedna i psihičko i fizičko, ali o tome ne žele da razgovaraju. Smatraju da prijavljivanjem nasilja ništa značajno neće promeniti, da će ih to samo zadržati u Srbiji, odvojiti od porodice i omesti da nastave put ka zemljama EU” (Knežević i Momčilov, 2018:84).

migracija kroz rodnu prizmu možemo bolje adresirati rodno zasnovanu diskriminaciju, nasilje i barijere sa kojima se žene suočavaju, čime se promoviše inkluzivnije i pravednije društvo za sve, odgovorne politike mogu doprineti ekonomskom osnaživanju žena, adekvatnoj zaštiti od nasilja i promociji njihovih prava. Važnost promene narativa koji okružuju migrantkinje kroz mogućnost prikazivanja migrantkinja kao snažnih, umesto ranjivih, pruža dublji uvid u njihove stvarne živote i izazove. Takođe, postavljanjem multisektorskih inicijativa u kojima bi se razvijale snage migrantkinja kroz mogućnosti učenja jezika, razumevanje rodne ravnopravnosti kao i psihosocijalna pomoć koja je bitna kako bi svoja traumatska iskustva podelile i time učvrstile svoju snagu.

Feminizacija migracija ne prestaje, ona raste u svim delovima sveta na osoben način. Feminizacija ne znači nužno integraciju i bolje uslove života i rada migrantkinja u destinacionim zemljama, već je reč o neprekidnom procesu izgradnje novog pogleda i uloge žene u svim aspektima lične egzistencije. Promovisanjem jednakošt i zaštite prava svih migranata gradimo svet u kojem su različitosti i doprinosi priznati i valorizovani.

Literatura

- Bonifazi, C. (2011). Međunarodne migracije na Balkanu od kraja Hladnog rata: Opšti pregled. *Migracije , krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka* , 15-35.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble:Feminism and the Subversion of Identity*. New York.
- Clark, W.A.V. (1986). Human Migration. Reprint. Edited by Grant Ian Thrall. WVU Research Repository, 2020.
- Jelačić Kojić, M. (2017). Migranti/kinje u iregularnom statusu u Republici Srbiji - Aktuelna pitanja i perspektive. Beograd.
- Jovanović, S. (2018). Faktori neprijavljanja nasilja nad ženama i decom u prihvatnim i centrima za azil u Srbiji. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29-44.
- Unhcr. Konvencija o statusu izbeglica. 1951. <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/1951RefugeeConventionSer.pdf>
- Kisić, M. (2019). Gender in Refuge: Women's Lives, Spaces and Everyday Experiences in Nakivale Refugee Settlement in Uganda. *Genero* 23: 41-76.
- Knežević, S. & Momčilov, M. (2018). Žena migrantkinja – Između tradicije i savremenoosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 81-95.
- Krstić , I. (2012). Zaštita prava migranata u Republici Srbiji. „*Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika*“ (CBMM). Beograd: Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji.
- Marković , J. (2017). Nasilje nad ženama i devojčicama u izbegličkoj i migrantskoj populaciji u Srbiji. Beograd: Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama.
- Mesarić Žabčić , R. (2021). Žena u hrvatskoj migraciji stanovništva. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 531-541.
- Morača, T. (2014). *Migrantkinje i migranti u lokalnim zajednicama u Srbiji*. Beograd: Atina - Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama.
- Morokvasić, M. (2010). “Feminizacija migracija?” *Stanovništvo* 48(2):25-52. doi: <https://doi.org/10.2298/STNV1002025M>
- Mršević , Z. (2016). Rodni aspekti savremenih migracija. *Seobe i razvoj*, 203-213.
- Mršević , Z. & Janković, S. (2018). Migrantkinje. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 55-67.
- Pajvančić-Cizelj , A. & Cvjetanović, V. (2017). *Rodna perspektiva ličnih priča migranatkinja i migranata*. Novi Sad: Kuća rodnih znanja i politika (Gender Knowledge Hub).
- Pešić , J. (2013). Rodna perspektiva u proučavanju migracija. Beograd, Srbija.
- Radojičić Nedeljković , A. & Hrnjak , J. (2023). Politička i demokratska participacija žena migrantkinja u Republici Srbiji. Beograd

- Sitompul , T. (2023). Economic and Social Impact of Migration. Journal of Accounting and Management Innovation.
- UN Women. (2023). In focus: Women refugees and migrants. dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-refugees-and-migrants>
- UNHCR. (2022). Global Trends Report 2022. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>
- Vrabac , D. (2020). Položaj migrantkinja tokom migrantske krize u Bosni i Hercegovini. Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
- Žarković , T. (1. 9 2023). Migracije – Kritike klasičnih teorija i feministički doprinosi. Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
- Ženska komisija za izbeglice. (2016). Ženama izbeglicama nije pružena bezbednost na Evropskom putu: Izveštaj sa Balkana. New York: Women's Refugee Commission.

Iskustva trans žena sa procesom tranzicije u Srbiji

Mentorka: Marija Radoman

marija.radoman@f.bg.ac.rs

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Apstrakt

Transrodne osobe doživljavaju brojne oblike diskriminacije i marginalizacije u različitim sferama društvenog života, od javne do privatne. Prepreke ne izostaju ni kada je u pitanju proces medicinskog prilagođavanja pola, pre svega jer i sam pristup ovom vidu zdravstvene nege predstavlja izazov za mnoge. Osim toga, medicinska tranzicija je dugotrajan proces, a prate ga specifični problemi koji trans osobe stavljuju u veoma ranjivu poziciju. Ova tema je relevantna pre svega zbog sve većeg udaljavanja nauke od patologizujućeg pogleda na transrodnost, ali i činjenice da su brojne prakse koje otežavaju proces tranzicije i dalje prisutne. Ovaj rad se bavi procesom tranzicije kod transrodnih žena u Srbiji, sa ciljem da prikaže i razume način na koji ga one doživljavaju i koja mu značenja pridaju. Uzorak čine tri trans žene koje se nalaze u različitim fazama tranzicije. Podaci su prikupljeni dubinskim intervjoum, zbog interesovanja za dublje slojeve značenja, stavove, iskustva i perspektive ispitanica. Pitanja su otvorenog tipa, formulisana kroz niz podtema, sa ciljem da usmere razgovor, a ispitanice same kreiraju narativ kroz koji opisuju svoje stavove, iskustva i osećanja o temi.

Ključne reči: *transrodnost, rodni identitet, medicinska tranzicija*

1. Uvod

Transrodne osobe suočavaju se sa raznovrsnim oblicima diskriminacije i marginalizacije u različitim društvenim sferama. Sam proces medicinske tranzicije takođe predstavlja izazov, kako zbog samog pristupa ovoj vrsti zdravstvene nege, tako i zbog dugotrajnosti same tranzicije. Dok se znanje i prakse u medicini sve više udaljavaju od patologizujućeg pristupa prema transrodnosti, još uvek postoje brojne prepreke i prakse koje otežavaju ovaj proces. U ovom radu istražuje se proces tranzicije kod transrodnih žena u Srbiji s ciljem boljeg razumevanja njihovih iskustava i perspektive. Koristimo uzorak od tri trans žene u različitim fazama tranzicije i prikupljamo podatke putem dubinskih intervjua. Cilj ovog rada je istražiti njihove stavove, iskustva i emocije o procesu tranzicije, omogućavajući im da samostalno oblikuju svoje narative kroz otvorena pitanja koja su formulisana kako bi usmerila razgovor na ključne teme i podteme.

Transrodnost je termin koji se koristi da opiše osobe čiji se rodni identitet i doživljaj sebe razlikuje od pripisanog pola. Pol je biološka kategorija koja se dodeljuje na rođenju na osnovu vidljivih polnih karakteristika, a odnosi se na kombinaciju

anatomije, hormona i hromozoma osobe. Sa druge strane, rodni identitet predstavlja unutrašnji doživljaj sopstvenog roda, odnosno, način na koji osoba vidi sebe kao pripadnika određenog roda (Lev 2004). Trans je zapravo krovni termin koji se odnosi na osobe čiji se rodni identitet razlikuje od dodeljenog pola, ali uključuje i osobe čiji identiteti odstupaju od binarnog rodnog modela, koji su nebinarni ili rođno fluidni. S obzirom na brojne identitete koje ova oznaka uključuje, ali i na raznolikost želja i potreba trans osoba, jasno je da ova grupa nije homogena. Tranzicija se u ovom kontekstu odnosi na promenu izgleda, predstavljanje i život u skladu sa svojim rodnim identitetom. Socijalna tranzicija podrazumeva korišćenje drugog imena i zamenica, promenu izgleda i predstavljanje u skladu sa svojim rodnim identitetom u društvenoj sredini. Hormonska terapija i hirurške procedure ubrajaju se pod medicinsku tranziciju, koja zahteva intervencije stručnjaka za mentalno zdravlje, hirurga i endokrinologa (Bižić, i sar. 2018). Međutim, važno je naglasiti da ne postoji neko univerzalno iskustvo vezano za sam proces tranzicije, kao i da se željeni ishod ovog procesa razlikuje od osobe do osobe. Iz tih razloga, za ovaj rad su ključni načini na koje osobe koje prolaze kroz tranziciju tumače ova iskustva, a ne samo činjenice i informacije vezane za proces.

Transrodne osobe izražavanjem svog identiteta krše norme koje nameće ci-snормативno društvo, koje ih zbog toga marginalizuje i kažnjava. Naime, pojedinci koji se protive rodnim ulogama i prekoračuju ih nalaze se nisko na društvenoj „hijerarhiji prihvatljivosti“ (Herek 1990). Kršenje rodnih normi je kroz istoriju bilo i zakonski sankcionisano, na primer u vidu kriminalizacije oblačenja u odeću „suprotnog pola“ (Stryker 2008). Danas se diskriminacija prema trans osobama ispoljava u vidu transfobije i nasilja, ali se javlja i u poljima zdravstvene nege, obrazovanja i zaposlenja, kao i u vidu uskraćivanja mogućnosti održavanja ili osnivanja porodice (Geten 2015). Istraživanje položaja trans osoba u Srbiji ukazuje na više nego dvostruko veću stopu nezaposlenosti u odnosu na generalnu populaciju, kao i osećaj nemogućnosti izražavanja svog rodnog identiteta u javnim prostorima, kao što su škola ili radno mesto (Vidić 2021). Ovo se značajno odražava i na kvalitet života trans osoba, koje u odnosu na ostatak LGBT+ zajednice najniže ocenjuju svoje zadovoljstvo životom (European Union Agency for Fundamental Rights 2020).

U Srbiji je odnos institucija i šireg društva prema trans osobama opresivan i marginalizujući, što proizilazi iz duboko ukorenjene transfobije u heteropatrijarhalnom srpskom društvu (Milanović 2022). Konzervativna desnica poslednjih godina sve intenzivnije mobilise svoje snage u borbi protiv „rodne ideologije“, time nesmetano produbljujući već prisutnu homofobiju i transfobiju u javnom diskursu. Ovde značajnu ulogu igra i negativna reprezentacija u medijima, koja podstiče, širi i opravdava mržnju prema trans osobama (Milanović 2022). Transfobija je sve primetnija i na levici, ali i u feminističkim krugovima u vidu tzv. trans isključivog radikalnog feminizma, koji od trans žena kreira imaginarnu pretnju koja nastoji da se infiltrira u ženske prostore (Bakić 2020). U odsustvu istinskog zalaganja za žensku emancipaciju levičarske organizacije preuzimaju ovakvu retoriku, te anti-trans sentiment tu ima ulogu patrijarhalnog alata koji žrtvuje marginalizovanu grupu da bi se demonstrirala navodna briga za feministička pitanja (Bilić 2022).

2. Patologizacija i medikalizacija transrodnosti

Od perioda svog naglog razvoja u 19. veku medicina je predstavljala autoritet koji je posedovao moć da oblikuje razumevanje društvene realnosti. Ta njena moć često je bila upotrebljavana u svrhe pravdanja društvenih nejednakosti i potlačenosti određenih društvenih grupa. Medicinske institucije poseduju mogućnost označavanja – da razlikuju zdravo od nezdravog, bolesno od patološkog, a samim tim i da hijerarhizuju ljudе na osnovu potencijalno neutralnih karakteristika (Stryker 2008). Postavljena dijagnoza od strane medicinskih autoriteta, pored svojih pozitivnih posledica, takođe može imati stigmatizujući efekat po samog pojedinca. Stigma podrazumeva diskreditujući atribut, skriven ili očigledan, koji etiketira pojedinca, razlikujući ga od onih koji ne nose stigmu. Nestigmatizovani se prema stigmatizovanom ophode kao da je „manje čovek“, umanjujući njegove životne šanse svojim svesnim ili nesvesnim činjenjem (Goffman 1963).

Rodna disforija, kao iskustvo trans osoba, se u medicini prisvaja i tretira kao pojava koja iziskuje dijagnozu i lečenje od strane medicinskog autoriteta (Johnson 2019). To je stanje psihološke nelagodnosti izazvane nepoklapanjem pola pripisanog na rođenju i sopstvenog rodnog identiteta, što može dovesti do socio-emocijonalnih problema, izazova sa mentalnim zdravljem, ali i drugih prepreka u svakodnevnom životu (Lev 2016). Razvoj medicinskog razumevanja transrodnosti imao je izuzetno pozitivan učinak, jer se trans osobama otvara mogućnost da pristupe uslugama prilagođavanja tela svom rodnom identitetu. Sa druge strane, u ruke nauke dospeva moć da ova iskustva definiše, prati i procenjuje.

Jedan od pionira iz oblasti medicine koji je proučavao transrodnost bio je upravo Magnus Hiršfeld. On 1919. osniva Institut za seksologiju, u okviru koga su istraživani rod i seksualnost, a posebno teme vezane za transrodnost i homoseksualnost. Osim toga, javno se zalagao za dekriminalizaciju homoseksualnosti, istovremeno savetujući pripadnike seksualnih manjina o tome kako da se nose sa svojim identitetom u društvu koje ih stigmatizuje (Mancini 2010). Ovakav pristup temi radikalno je razlikovao istraživanja Instituta od drugih radova iz tog perioda u polju roda i seksualnosti, upravo jer je dolazio iz pozicije razumevanja, a ne osude. Za savremeno razumevanje transrodnosti izuzetno je značajna studija Harija Bendžamina, pod nazivom „Fenomen transseksualnosti“. Bendžamin navodi da se kod nekih pojedinaca doživljava sebe razlikuje od njihove anatomije, a da se to ne može promeniti ili „izlečiti“ psihoterapijom. Stoga ističe neophodnost medicinske tranzicije kao rešenja za ovaj problem (Benjamin 1966). Takođe, u ovoj studiji on objašnjava i popularizuje termin „transpolnost“, a pravi razliku između transpolnosti, homoseksualnosti i transvestizma.

Naredne decenije donele su veliki napredak u kontekstu dijagnostifikovanja transpolnosti, kao i pružanja trans-specifičnih zdravstvenih usluga. Svetska zdravstvena organizacija (SZO) u devetoj međunarodnoj klasifikaciji bolesti iz 1979. smešta „trans-seksualizam“ u kategoriju „Seksualne devijacije i poremećaji“, odeljka „Neurotični poremećaji, poremećaji ličnosti i drugi nepsihotični mentalni poremećaji“, time prvi put patologizujući trans osobe (Milanović, Stefanović i Janković 2022). Deseta revizija definiše transrodnost kao poremećaj rodnog identiteta, dok najnovija revizija iz 2021. (MKB-11) zamenjuje ove zastarele termine izrazima poput „rodna inkongruencija“ (gender incongruence), smeštajući transrodnost u

poglavlje „Stanja vezanih za seksualno zdravlje“ (WHO). Takođe, za dijagnoze i rad sa pacijentima značajne su smernice Svetskog udruženja profesionalaca za transrodno zdravlje (ranije Udruženje za rodnu disforiju Hari Bendžamin). Sedma verzija njihovog Standarda nege predstavljala je pomak u odnosu na prethodno izdanje, uklanjajući iz naslova izraz „poremećaji rodnog identiteta“. U njoj se takođe naglašava potreba za depsihopatologizacijom rodnog nekonformiranja, ali i da transrodnost nije ekvivalentna „poremećaju“ (WPATH 2012). Ipak, uloga specijalizovanih psihijatara i dalje je ključna u procesu dijagnostifikovanja rodne disforije, te oni dobijaju ulogu „čuvara kapije“ koji procenjuju osobu i njenu spremnost za započinjanje tretmana (Vidić, Stanković i Džamonja-Ignjatović 2022).

3. Medicinska tranzicija u Srbiji

Medicinski tim za rodni identitet postoji u Beogradu od 1987, pružajući trans-specifične zdravstvene usluge u Srbiji. To uključuje psihijatrijsku procenu, hormonsku terapiju, kao i hirurške intervencije (Vujović et al. 2009). Uprkos tome, tek 2012. regulisan je rad ovog tima i osniva se tzv. Republička stručna komisija za lečenje transrodnih poremećaja, koja nakon višegodišnjih apela aktivista i aktivistkinja menja naziv u Republička komisija za transrodna stanja. Takođe, 2012. stupaju na snagu Izmene i dopune Zakona o obaveznom zdravstvenom osiguranju, koje predviđaju da 65 % cene usluga „promene pola iz medicinskih razloga“ bude finansirano iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja.

Od osnivanja tima pa do danas, medicinska tranzicija u Srbiji sastoji se iz tri koraka. Trijadna terapija podrazumeva psihijatrijsko-psihološku procenu, hormonsku terapiju i hirurške zahvate (Žigić, Zulević i Maksimović 2015). Prva faza ovog procesa uključuje i test stvarnog života, što podrazumeva da osoba živi u skladu sa svojim rodnim identitetom pre bilo kojih drugih intervencija. Psihijatrijsko-psihološko praćenje i evaluacija traju minimum godinu dana, nakon čega se uz izveštaj psihijatra može otpočeti sa hormonskom terapijom. Ove usluge su i dalje dostupne samo u Beogradu, što komplikuje ovaj proces za trans osobe iz drugih mesta. Tačnije, pored svog lekara opšte prakse, osoba iz unutrašnjosti mora da poseti lokalnog psihijatra i lokalni fond za zdravstveno osiguranje pre nego što dobije uput. Ovo predstavlja problem za trans osobe, koje su tokom tog procesa primorane da se više puta autuju pre svog termina sa timom za rodni identitet (Transgender Europe 2017).

Pravna tranzicija, odnosno promena ličnih dokumenata, zahteva da su prethodno obavljene medicinske intervencije. Odnosno, da bi trans osoba promenila označku pola u ličnim dokumentima, mora imati nalaz psihijatra i nalaz endokrino-ologa o sprovođenju hormonske terapije u trajanju od najmanje godinu dana (Todorović i Lazić 2020). Hirurške intervencije više nisu neophodan uslov za promenu dokumentata, ali postojeće rešenje čini pravnu tranziciju i dalje nedostiznom za mnoge trans osobe. S obzirom da je hormonska terapija obavezna za ovaj korak, promena ličnih dokumenata je nemoguća za pojedince koji ne žele ili ne mogu da uzimaju hormone.

4. Metod istraživanja

Metodološki pristup ovog istraživanja je kvalitativan, što najviše odgovara cilju istraživanja. Uzorak čine tri transrodne žene, starosti od 23 do 25 godina, koje žive u Srbiji. Homogenost uzorka je omogućila dobijanje više informacija o iskustvima trans žena u odnosu na ostale kategorije unutar transrodnosti. Takođe, one su slične po generacijskom iskustvu, što ovo istraživanje čini specifičnim jer je fokus na mlađoj populaciji unutar LGBT+ zajednice. Ispitanice se razlikuju po tome što se trenutno nalaze u različitim fazama procesa medicinske tranzicije. Jedna od ispitanica prošla je kroz sve faze medicinske tranzicije, uz hirurške intervencije. Druga ispitanica je trenutno u procesu čekanja na endokrinološke preglede zbog otpočinjanja hormonske terapije, dok je treća u sred procesa psihološke evaluacije, koji je zbog određenih okolnosti bila primorana da prekine. Uzorak je bio nameran, s obzirom na lično poznanstvo sa sve tri ispitanice, što je omogućilo bolji kontakt sa njima, uz zadržavanje istraživačke distance. Lični podaci ispitanica su izmenjeni zarad anonimnosti.

Podaci su prikupljeni dubinskim intervjouom, sa ciljem da se stekne uvid u individualne perspektive, osećanja i iskustva ispitanica. Sam intervju zamišljen je tako da ga sačinjavaju dve dimenzije, koje se tiču shvatanja rodnog identiteta i doživljaja medicinske tranzicije, a koje se dalje razvijaju u niz podtema. Pitanja su otvorenog tipa, da bi se podstaklo stvaranje sopstvenih, detaljnih narativa kod ispitanica.

5. Rezultati istraživanja i diskusija

5.1 Identitet

5.1.1. Proces shvatanja identiteta

Proces shvatanja sopstvenog rodnog identiteta ispitanice doživljavaju na specifičan način, naglašavajući da se za njih to dosta razlikovalo od „stereotipičnog“ trans iskustva. Međutim, sve tri opisuju osećaj nelagodnosti ili čak nepovezanosti sa sopstvenim telom, koji se javio rano tokom života. Osećaj neprispadanja je takođe nešto što ih je pratilo tokom ove faze, kao i potreba da na određeni način izmene svoj fizički izgled. Međutim, one isprva nisu bile sigurne zašto se ta osećanja javljaju, zbog toga što nisu znale šta je transrodnost, pa samim tim nisu imale naziv za ono kroz šta prolaze.

Sanja ima 25 godina, dolazi iz manjeg mesta, a trenutno živi u većem gradu i zaposlena je. Ona svoj proces shvatanja identiteta opisuje na sledeći način:

„Konkretno u tom smislu, mislim, da je to nešto što se u meni više godina pre nego što sam saznala kuvalo i prepostavljam da ja nemam tu priču koju drugi imaju...ne dolazim iz te klasične, stereotipne trans priče gde se kao mala igram sa maminim stvarima i to...“ (Sanja, 25)

Sanja zauzima kritičan stav prema smeštanju trans osoba u kalupe, gde se očekuje da je svačije iskustvo spoznaje identiteta identično. Ona posebno naglašava problematičnost u očekivanju da je svaka trans osoba od najranijeg detinjstva morala biti svesna svog identiteta. Navodi da to za nju, kao ni za mnoge druge nije bio slučaj, što svakako ne treba diskredituje njihovo trans iskustvo.

Dunja ima 24 godine i živi u većem gradu sa majkom. Početak shvatanja sopstvenog identiteta vidi na sledeći način:

„Možda, negde u pubertetu ja primećujem, možda, sad retrospektivno kao u reinterpretaciji, ali ja se sećam da meni nisu prijale te neke promene koje se dešavaju sa mojim telom, nisam mogla da kontekstualizujem tada šta tačno i zbog čega, ali nije mi se sviđalo kako moje telo izgleda, pre svega taj momenat rasta dlaka na telu i licu i šta znam.“ (Dunja, 24)

Veliku prekretnicu u ovom procesu predstavlja saznanje da postoje ljudi koji su deo LGBT+ zajednice, u medijima ili u svakodnevnom životu. Generaciju trans žena koju istražujemo obeležilo je to što su imale ovakve uzore, posebno u medijima. Osim toga, umrežavanje sa drugim trans osobama preko interneta je važan faktor u spoznaji identiteta. Svest o postojanju drugih trans osoba za njih je bilo veoma validirajuće iskustvo, jer su konačno pronašle druge ljude koji se osećaju poput njih. Ovo ih podstiče da više razmišljaju o sopstvenom identitetu i istražuju, te to rezultira u shvatanju da su trans. Takođe, je ovde značajan i momenat „eksperimentisanja“, u vidu govora u ženskom rodu u određenim situacijama, pred prijateljima ili u onlajn prostorima, a to je predstavljaljalo test onoga što su osećale duže vreme. Takvi trenuci su bili ključni za izgradnju sigurnosti u svoj rodni identitet.

Milica ima 23 godine i samostalno živi u većem gradu. Zaposlena je, a istovremeno studira. Ona svoje iskustvo opisuje ovako:

„Sećam se da kada sam imala možda 16 ili 17 je bio određeni video na Jutjubu kada sam zapravo prvi put saznala šta je uopšte trans osoba... Iz nekog razloga je to meni bilo interesantno i ja sam morala sve da saznam o njoj i nešto me je vuklo, onda sam naravno sve saznala i počela da saznam o drugima i šta već“ (Milica, 23)

Ostale ispitanice navode slična iskustva.

„Imala sam prijatelje koji su kvir, što me je negde dovelo do toga da budem sama otvorenija za preispitivanja pre svega svoje seksualnosti, a kasnije rodnog identiteta. Mislim, sećam se da sam ja možda već tada sa 13, 14 razmišljala o tome na nekom instiktivnom nivou, ali mi je trebalo vremena da to zapravo primenim na sebe.“ (Dunja, 24)

„Možda je glupo, ali jedna od prvih stvari koje sam uradila u tom periodu je kao, imala sam Tวiter nalog gde sam pisala u ženskom rodu, ali kao sa strane nekog izmišljenog lika. To je bio neki moj prvi eksperiment, što je prilično loš termin, ali kao prvi korak hvatanja za tu neku rodnu izmeštenost.“ (Sanja, 25)

Za Sanju je mogućnost da se na internetu predstavi na ovaj način bila veoma oslobođajuća. Tranziciju je posmatrala kao niz promena koje su u tom trenutku njenog života bile teško dostižne, pre svega zbog straha od reakcije porodice. U tom smislu, onlajn svet je predstavljao sferu u kojoj je od početka mogla da se predstavlja u skladu sa svojim identitetom, bez prolaska kroz teškoće vezane za tranziciju.

5.1.2. Autovanje porodici i prijateljima

Momenat autovanja je izuzetno značajna tačka u kretanju ka daljim koracima u tranziciji. Autovanje prijateljima je za sve tri bilo pozitivno iskustvo, a podrška i razumevanje na koje su naišle bila je veliki podsticaj u daljim fazama procesa

tranzicije. Saopštavanje svojim vršnjacima u školi ili kolegama na poslu bio je problematičniji deo, jer bi njihova negativna reakcija mogla rezultirati u otpuštanju i diskriminaciji na poslu, ili nasilju u školi.

„Ja sam se autovala javnosti, prijateljima na Fejsbuku, nakon sto sam završila srednju pošto mi je to bila veoma limitirajuća okolnost, jer sam ranije u školi dobijala i pretnje zbog stvari koje su čuli o meni videli na društvenim mrežama. Neki ljudi su hteli da mi prave sačekuš. Nisam htela da ti ljudi saznaju ili da dođe do njih dok još uvek imam interakciju sa njima.“ (Dunja, 24)

„Bila sam svakako na lep način prihvaćena od mojih prijatelja. A ja kada sam to skontala i dalje nisam imala hrabrosti da se kroz svet krećem kao žena, ali čak i kada sam se predstavljala kao muško, najbolja drugarica me je oslovljavala ženskim zamenicama...Način na koji je to radila je pokazivao razumevanje jer kao, nije joj bilo čudno da to radi.“ (Sanja, 25)

„Imala sam nekoliko prijatelja koji su znali i pre nego što sam se autovala, pogotovo sam imala jednu najbolju drugaricu koja me je čak vrlo rano tretirala tako iako nisam bila out.“ (Milica, 23)

Za Sanju i Milicu je bilo vrlo značajno to što su se bliske osobe ophodile prema njima u skladu sa njihovim identitetom, čak i kada nisu bile u ženstvenoj prezentaciji. Takav tretman pokazuje suštinsko razumevanje od strane drugih ljudi, koji prihvataju i validiraju njihov rodni identitet, a Sanja naglašava da joj je upravo to dalo hrabrosti da napravi dalje iskorake u tranziciji.

Sa druge strane, razgovor sa porodicom izazivao je veliki strah od odbacivanja, koji je bio pojačan finansijskom zavisnošću od njih. Dakle, zaposlenje i samostalan život u ovom slučaju za ispitanice predstavljaju sigurnost i slobodu da žive u skladu sa svojim identitetom. Ono što je zajedničko za njihova iskustva je to što nisu imale kontrolu nad time kada će i kako saopštiti porodicama. Članovi porodica samostalno su saznali za identitet ispitanica, narušavajući time njihovu privatnost i mogućnost da se autovanje dogodi onda kada one budu spremne na taj korak. Uprkos okolnostima, one jesu vremenom našle na podršku i razumevanje od strane članova porodice.

„Što se tiče porodice ja nikad nisam imala priliku da se autujem, nego je moj otac pretraživao po mojim stvarima i raspitivao se kod mojih prijatelja i uhodio me na ovaj ili onaj način, verovatno preko nečijeg tuđeg profila, tako je on saznao a i ostatak moje porodice. Preko njega je saznao i majka, ali nismo otvoreno razgovarale o tome do nedavno, iako sam bila svesna da zna, i u nekom trenutku je počela da me zove u preferiranom rodu i imenu.“ (Dunja, 24)

„Uopšte nisam imala momenat gde sam ja to (majci) imala šansu da kažem, nego je ona čačkala moju medicinsku dokumentaciju i videla izveštaj na kome piše da sam trans, onda je tu počela da vrti šta to znači i tako...Prema njoj je slika trans osobe bila neko ko je izoperisan, izgleda odvratno, nikad neće izgledati kao prava žena...Stvarno je načinila sliku o meni pre nego što me je pitala.“ (Milica, 23)

Za Milicu je oduzimanje prilike za autovanje značilo da će biti etiketirana od strane članova porodice, koji su o trans zajednici od ranije imali negativan stav. Mišljenje koje je Miličina majka unapred formirala o njoj značajno se podudara sa

stereotipičnom negativnom reprezentacijom trans žena koja je zastupljena u međim strim medijima. Ono što je Milici i Dunji svakako bilo važno je momenat povratka kontrole nad situacijom i potreba da ipak razgovaraju sa porodicom o svom identitetu. Sa druge strane, za Sanju je u trenutku kada je shvatila da je trans prioritet bila briga za porodicu, te stavlja svoje potrebe sa strane.

„Nedugo nakon što sam shvatila da sam trans moj tata je umro, pa sam se osetila kao da moj životni prioritet u suštini nije da ja kažem mami 'E mama ja sam trans, moraš da me poštuješ' ili tako nešto, već da joj budem podrška. Skoro u odnosu na ovaj razgovor je saznaла, i za sada to podnosi dobro, naš odnos je super.“ (Sanja, 25)

Veoma tradicionalna očekivanja roditelja su takođe bila faktor koji je stvarao pritisak i oklevanje kada je u pitanju autovanje. Naime, dve ispitanice navode da se od njih očekivalo da se konformiraju patrijarhalnim rodnim ulogama, zasnuju sopstvene porodice i jednog dana „naslede“ svoje roditelje. Ispitanice se ni na koji način nisu uklapale u cisgenderonormativne kalupe u koje su njihove porodice pokušavale da ih smeste, što je stvaralo tenziju u njihovim odnosima. Sanja kao važan faktor u svemu ovome ističe činjenicu da je sa sela, gde smatra da se ovakvi pritisci još više osete.

„S obzirom da ja imam samo sestru roditelji su od mene čitavog života očekivali da se u pristojno vreme venčam, imam decu i slično. To sam osetila od oba roditelja, ali je mama bila dosta eksplicitnija u izražavanju toga. Uvezši u vid da sam sada u godinama gde se očekuje da se to ispunji dosta me je češće pritiskala...mislim, seoska priča je takva, kad se sin ženi on dovodi snajku u kuću i to.“ (Sanja, 25)

„Kompletno se to kršilo sa slikama koje je (majka) imala za našu porodicu, da će jednog dana živeti u kući sa mojim bratom i sa mnom, tako da ja imam ženu i decu i moj brat ima njegovu ženu i decu, u tom trenutku se to raspalo i tad ona paniči i pravi frku i sve.“ (Milica, 23)

5.2. Proces medicinske tranzicije

Medicinsku tranziciju sve tri ispitanice doživljavaju kao važnu životnu prekretnicu koja pruža mogućnost poboljšanja kvaliteta njihovog života. Osim prilagođavanja tela sopstvenom identitetu, medicinski deo tranzicije u praktičnom smislu dosta olakšava njihovo kretanje kroz svet. Hormonska terapija je pri otpočinjanju ovog procesa za ispitanice bila prioritet, pre svega zbog svojih vidljivih rezultata, a potom i kao način da dođu do odgovarajućih ličnih dokumenata koji bi im omogućili veću bezbednost u svakodnevnom životu. Međutim, pružanje trans-specifične zdravstvene nege u Srbiji i dalje je centralizovano, te one nailaze na brojne prepreke u pristupu neophodnim medicinskim uslugama.

5.2.1. Otpočinjanje procesa

Odluka da započnu medicinsku tranziciju i prvi koraci ka realizaciji ovoga za ispitanice nisu bili bez komplikacija. Pre svega, informisanje o samom procesu je bilo izuzetno konfuzno i iscrpljujuće. Kao razlog za ovo dve ispitanice navode da u tom trenutku nije bilo sveobuhvatnih resursa koji bi pružili detaljna uputstva o pristupu i proceduri vezanoj za medicinsku tranziciju. Takođe, generalna neinformisanost

zdravstvenih radnika o funkcijonisanju ovog procesa je bio još jedan faktor koji je usporavao ovo. Iz ovih razloga su im prvi koraci u medicinskoj tranziciji delovali nesavladivo, izazivajući utisak da zdravstveni sistem ne deluje njima u korist već sasvim suprotno.

Dunja ističe da su joj informacije od različitih LGBT+ udruženja bile veoma značajne za snalaženje u početku. Ipak, kao najvažniji resurs smatra neformalne kontakte sa drugim trans osobama, s obzirom na to da zdravstveni radnici nisu posedovali informacije koje su joj bile neophodne.

„Znači drugarica koja je trans, nju pitam šta mi treba i kako, koji dokumenti i sve to na što nailaziš u tom procesu, a ne možeš da znaš unapred, niko od ljudi koji bi trebalo to da znaju da ti objasne to zapravo ne znaju, od samih doktora, medicinskih sestara, ljudi koji rade u kabinetu za transrodna stanja...“ (Dunja, 24)

Nijedna od tri ispitanice nije iz Beograda, te je dobijanje uputa za kabinet za transrodna stanja zahtevalo dodatne korake, pre svega termin sa lokalnim psihijatrom što je otežalo proces. Milica i Sanja navode i da su naišle na odbijanje u studentskoj poliklinici, ali im u tom trenutku nije bilo jasno što tačno lekari zahtevaju od njih da bi doobile termin. Milica je usled kolapsa zdravstvenog sistema tokom pandemije odlučila da u medicinsku tranziciju kreće privatno, što je bio veoma skup proces. Ovu mogućnost vidi kao veliku privilegiju, s obzirom na to da mnogi ne mogu da priuštite da na ovaj način olakšaju sebi tranziciju.

„Prvo da napomenem, ja sam sve uradila privatno, mislim sama sam sebe stavila u poziciju da mogu da priuštim i razumem da je privilegija, ali takođe, ja sam prošlog juna potrošila jednu prosečnu srpsku platu samo na doktore, a da ne pričam o tome koliko sam platila operaciju i što već.“ (Milica, 23)

5.2.2 Psihijatrijska evaluacija

Sve tri ispitanice imale su iskustva sa psihijatrijskom evaluacijom, a njihovi doživljaji različitih aspekata ovog procesa, kao i značaj koji im pridaju, znatno se razlikuju. Sanji su ovi razgovori bili izvor podrške i smatra da su joj dosta pomogli u emotivnoj stabilizaciji i nošenju sa negativnim osećanjima povodom sebe.

„Mada činilo mi se, na tim sesijama, da se nije polazilo od negativnog, kao ti nisi, ali dokaži da si trans. Doktorka je meni verovala kada sam joj govorila te stvari i više smo pričale o mojim osećanjima i generalno je radila dosta na toj emotivnoj stabilizaciji mene, što me je pozitivno iznenadilo.“ (Sanja, 25)

Sanji je bilo veoma značajno to što nije osećala da doktorka dovodi u pitanje njen identitet, već je njen stav bio izuzetno afirmišući. Ipak, Sanja je nakon nekoliko meseci morala da prekine da odlazi na terapiju, s obzirom na to da je bila primorana da obnovi uput u svom rodnom mestu, a ne u gradu u kom živi. Ovo je za nju u tom trenutku bilo neizvodljivo, s obzirom na to da dolazi iz veoma malog mesta i da bi bila primorana da se autuje lokalnom lekaru. Nemogućnost da se obrati lekaru iz straha da bi se „pročulo po selu“ da je trans pokazuje koliko je transrodnost duboko stigmatizovana u našem društvu. Sanji ova stigma u mnogome narušava kvalitet života, jer ne može da pristupi zdravstvenoj usluzi koja joj je neophodna.

„Nisam više imala pravo da tražim uput u studentskoj poliklinici, nego sam morala da odem u rodno mesto, što je malo mesto od kao dve hiljade ljudi i da tamо

tražim uput, ja to nisam htela da uradim jer bi onda svi tamo saznali.“ (Sanja, 25)

Dunja i Milica, sa druge strane, ističu i određena negativna iskustva tokom psihološke evaluacije. Dunja je osećala da je tokom terapije bila isuviše detaljno ispitivana o svojoj seksualnosti, što je za nju bilo izuzetno neprijatno.

„Ja sam tokom tog procesa bila pitana o mojim seksualnim fantazijama i to, o mojim navikama po pitanju seksualnih odnosa, u sitne detalje, a ne vidim kako je to relevantno. Na koji način je to vezano za moj rodni identitet kada se generalno danas shvata da se seksualnost i rodni identitet, iako su povezani, ne poklapaju nužno.“ (Dunja, 24)

Osim toga, stekla je utisak da je kroz psihološku evaluaciju postojala jasna preferencija ka heteroseksualnosti, odnosno, da bi nailazila na pozitivniju reakciju ako bi pričala o tome da je privlače muškarci. Takođe, primećuje da se od nje očekivalo da ni na koji način nije povezana sa drugim trans ljudima, iako su njoj te mreže poznanstava bile veoma važne kroz ceo ovaj proces.

„Ta neka ideja da kao, neko je zapravo trans autentično ukoliko nije dolazio u kontakt sa drugim trans ljudima koji su mogli da ga ubede da je trans. Nego ako je sam to shvatio i od detinjstva se tako identifikovao, i sam se nekako setio da dođe kod doktorke da ga ona pregleda, što je sumanuto jedno očekivanje.“ (Dunja, 24)

Milica je kod iste doktorke išla u privatnu kliniku, i celokupan proces terapije opisuje kao loše iskustvo. Istiće da je postojao pritisak da bude „perfektna“ i da njeno ponašanje bude izuzetno disciplinovano. Zbog toga je osećala da ne može da bude u potpunosti iskrena povodom svojih emocija, jer je strahovala da će nešto od toga navesti doktorku da joj dodatno odlaže hormonsku terapiju.

„Nisam se osećala adekvatno, bilo je ono stvarno kad znam da idem sutra kod doktorke, a ne osećam se raspoloženo poslednjih nedelju dana, šta ču sada, da li stvarno da joj kažem da se ne osećam dobro ili šta već.“ (Milica, 23)

Dunja i Milica navode da im je u određenim trenucima bilo lakše da lažu ili izostavite određene detalje prilikom razgovora sa doktorkom. Obe ispitanice su osećale pritisak da ispune određene kriterijume da bi nastavile sa medicinskom tranzicijom, iako se njihova autentična iskustva ne poklapaju u potpunosti sa očekivanjima profesionalaca koji daju dijagnozu rodne disforije.

5.2.3. Hormonska terapija i hirurške intervencije

Milica je jedina prošla kroz godinu dana hormonske terapije, neophodnih za promenu dokumenata, a sada je već skoro dve godine na hormonima. Kod endokrinologa je odlazila u privatnu kliniku, a kao glavni problem ističe to što su pregledi bili veoma retko.

„To koliko para oni uzimaju privatno je apsolutno bezobrazno i koliko retko se ide na preglede je takođe bezobrazno jer pričamo o zdravlju i to stvarno treba da se kontroliše mnogo više.“ (Milica, 23).

Takođe, lek koji se prepisuje nije dostupan u Srbiji na recept, već se švercuje iz drugih država i prodaje po veoma visokim cenama. Milica se zbog ovoga, ali i zbog zdravstvenih problema koje je taj lek pogoršavao, odlučila na alternativu, koja bi trebalo da ima isti efekat.

„Da ja pijem lek koji ona meni govori da pijem ja bih trošila preko šezdeset eura mesečno samo na hormone, švercovane hormone, za koje ne mogu da dobijem račun. Mislim, ja sam našla alternativu i dobila sam recept za drugi lek koji jeste estrogen i imamo ga na tržištu, ali o njemu ova doktorka ne želi ni da čuje. Da li je to pametno na duge staze stvarno ne znam...“ (Milica, 23)

Hirurški deo medicinske tranzicije Milica opisuje kao fazu koja je za nju najbolje prošla. Istiće da je radi što kraćeg čekanja operaciju takođe odlučila da uradi privatno. Veoma je zadovoljna ishodom operacije, ali i sobom i svojim životom nakon što je prošla kroz medicinsku tranziciju. Milica je medicinsku tranziciju posmatrala kao „jedan delić koji fali“ da bi bila u potpunosti srećna sa sobom, te je završetak ovog procesa za nju velika životna prekretnica.

„Moj mozak je apsolutno zaboravio na sve što je bilo pre, što se dešavalo ranije, kao da sam ceo život bila ovakva i tako se generalno osećam oko mnogih stvari po pitanju tranzicije, što je veoma divno.“ (Milica, 23)

6. Zaključak

Ovaj rad predstavlja osvrt na celokupan proces tranzicije kod trans žena, kao i značenja koje tranzicija ima za njih lično. Transrodnost je u našem društvu duboko stigmatizovana, što trans osobe izlaže konstantnoj pretnji od odbacivanja i nasilja. Ponašanja i identiteti koji se ne uklapaju u cisgenderonormativne standarde društva nailaze na sankciju i osudu sredine, čiji je limitirajući uticaj vidljiv u različitim aspektima života ispitanica. To se pre svega manifestuje kroz njihova svakodnevna iskustva, vezana za strah od neprihvatanja od strane porodice i bliže okoline. Međutim, iskustva ispitanica pokazuju da i u radu institucija postoji nerazumevanje za njihove identitete i specifične potrebe. Ovo se ogleda u teškoćama da dođu do trans-specifičnih zdravstvenih usluga koje su im neophodne, a koje su i dalje centralizovane. To otežava i dodatno prolongira proces medicinske tranzicije za trans osobe iz unutrašnjosti, što ih stavlja u veoma ranjivu poziciju. Osim toga, odgovori ispitanica dovode u pitanje određene aspekte psihijatrijske evaluacije i dijagnostifikovanja rodne disforije. Kalup „pravog trans iskustva“ i implicitno ili eksplicitno iskazana očekivanja lekara predstavljaju prepreku za dolazak do hormonske terapije. Dijagnoza rodne disforije omogućava pristup neophodnim zdravstvenim uslugama, ali istovremeno svodi trans iskustvo na društveno prihvatljive oblike rodnog izražavanja, dok na trans osobe vrši pritisak da lekare ubede da se uklapaju u te kriterijume. Lekari su ovde u poziciji autoriteta koji procenjuje da li je nečije trans iskustvo legitimno ili nije, samim tim zauzimajući ulogu „čuvara kapije“ do hormona. Doživljaji ispitanica pokazuju da su one osećale da postoje rigidni kriterijumi koje u određenim slučajevima nisu ispunjavale, što ih primorava da svoje iskustvo predstave na način koji je lekarima prihvatljiv. Njihova iskustva ilustruju važnost individualizacije pristupa u radu medicinskih stručnjaka sa trans osobama, što bi uvažilo raznolikost trans iskustava.

Literatura

- Bakić, A. (2020, 12 29). *TERF: Radikalna desnica u feminističkom rahu*. Preuzeto 5 6, 2024 sa Vox Feminae: <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministickom-rahu/>
- Benjamin, H. (1966). *The Transsexual Phenomenon*. New York: The Julian Press, Inc. .
- Bilić, B. (2022). (Post)socialist gender troubles: transphobia in Serbian leftist activism. U B. Bilić, I. Nord, & A. Milanović (Urednici), *Transgender in the post-Yugoslav space* (tom. Transgender in the post-Yugoslav space, str. 155-176). Bristol: Bristol University Press.
- Bižić, M. R., Jeftović, M., Pusica, S., Stojanović, B., Duišin, D., Vujović, S., . . . Đorđević, M. L. (2018). Gender Dysphoria: Bioethical Aspects of Medical Treatment. *BioMed Research International*, 1-6.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2020). *A long way to go for LGBTI equality*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Geten. (2015, Novembar). *Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja*. Preuzeto April 9, 2024 sa Trans Serbia: <https://www.transserbia.org/resursi/biblioteka/990-trans-osobe-u-srbiji-analiza-polozaja-i-predlog-pravnog-resenja-model-zakona-o-rodnom-identitetu>
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster, Inc.
- Herek, G. M. (1990). The Context of Anti-Gay Violence: Notes on Cultural and Psychological Heterosexism. *Journal of Interpersonal Violence*, 316-333.
- Johnson, A. H. (2019). Rejecting, reframing, and reintroducing: trans people's strategic engagement with the medicalisation of gender dysphoria. *Sociology of Health & Illness*, 517-532.
- Lev, A. (2016). Gender dysphoria. U N. Naples, M. Wikramasinghe, & W. Wong (Urednici), *The Wiley Blackwell encyclopedia of gender and sexuality studies*.
- Lev, A. I. (2004). *Transgender emergence*. Haworth Clinical Practice Press.
- Mancini, E. (2010). *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*. New York: Palgrave Macmillan.
- Milanović, A. (2022). Uticaj štampanih i onlajn medija na širenje transfobije u Srbiji. *Sociologija*, 473-493.
- Milanović, A., Stefanović, M., & Janković, N. (2022). *Od patologizacije do podrške: doprinosi i problemi depatologizacije transrodnih identiteta u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti*. Preuzeto April 8, 2024 sa Talas: https://talas.org.rs/wp-content/uploads/2023/01/publication_od-partologizacije-do-podrske_final-1.pdf
- Stryker, S. (2008). *Transgender History*. Berkeley: Seal Press.
- Todorović, J., & Lazić, S. D. (2020). *Vodič kroz tranziciju za trans osobe u Srbiji*. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Transgender Europe. (2017). *Overdiagnosed but Underserved*.

- Vidić, J. (2021). Položaj i potrebe trans i rodno nebinarnih osoba u Srbiji. *Psihološka istraživanja*, 75-99.
- Vidić, J., Stanković, B., & Džamonja-Ignjatović, T. (2022). Iskustva medicinske tranzicije transrodnih osoba u Srbiji: od afirmacije identiteta do institucionalnog nasilja. *Sociologija*, 401-427.
- Vujović, S., Popović, S., Sbutega-Milošević, G., Đorđević, M., & Gooren, L. (2009). Transsexualism in Serbia: A Twenty-Year Follow-Up Study. *The Journal of Sexual Medicine*, 1018-1023.
- World Health Organization. (n.d.). *Gender incongruence and transgender health in the ICD*. Preuzeto April 8, 2024 sa World Health Organization: <https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/gender-incongruence-and-transgender-health-in-the-icd>
- World Professional Association for Transgender Health. (2012). *Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People [7th Version]*. Preuzeto sa https://www.wpath.org/media/cms/Documents/SOC%20v7/SOC%20V7_English.pdf
- Žigić, D. M., Zulević, J., & Maksimović, K. (2015). Rad sa transseksualnim klijentima – specifičnosti tranzicije i izazovi nakon nje. (V. Miletić, & A. Milenković, Urednici) *Priručnik za LGBT psihoterapiju*, 172-188.

Islamsko poimanje žena i rodne ravnopravnosti

Mentorica: Prof. dr.sc. Ljubica Tomić-Selimović

ljubica.tomic@untz.ba

Univerzitet u Tuzli

Apstrakt

Rad analizira kako se ideja rodne ravnopravnosti interpretira u islamskim vjerovanjima i praksama, istražujući smjernice i propise koji se odnose na prava i obaveze muškaraca i žena u islamskom društvu. Mnoge predrasude o ženama u islamu proizlaze iz ukorijenjenog vjerovanja i opće ideje koja se promovira: da su žene u islamu potlačene i lišene prava. Značajan mehanizam održavanja ovih predrasuda su iskrivljene i pogrešne interpretacije uloge i prava žena u oblastima kao što su obrazovanje, rad, vlasništvo, zaštita od nasilja, uloga u braku, društvu i javnom životu. Stoga se kroz analizu vjerskih tekstova uključujući Kur'an i hadise, tradicije i interpretacije islama u ovom radu istražuju različite perspektive o ulozi žena u društvu i njihovim pravima u skladu sa islamskim učenjima. Cilj ove analize je razumijevanje rodne ravnopravnosti u islamskom učenju, te rasvjetljavanje predrasuda i stereotipa o ženama u islamu koji doprinose njihovoj stigmatizaciji i diskriminaciji.

Ključne riječi: *islam, žena/muslimanka, rodna ravnopravnost*

1. Uvod

Islam, kao jedna od najrasprostranjenijih svjetskih religija, igra ključnu ulogu u oblikovanju društvenih normi i vrijednosti u mnogim zajednicama širom svijeta. Jedna od ključnih tema koja se često istražuje i raspravlja u kontekstu islama jest pitanje rodne ravnopravnosti. Dok se u islamskom učenju promovira ideja o jednakosti svih ljudi pred Bogom, postoji širok spektar interpretacija o tome kako se ta jednakost odražava na ulogu i prava žena u muslimanskim društvima.

Percepcija muslimanki u zapadnom svijetu često je kompleksna i podložna stereotipima i predrasudama. U decembru 2023. godine, britanski novinar i voditelj Piers Morgan je u svojoj emisiji na pitanje Abdul Wahida „Zašto mnoge žene danas prelaze na islam?“ odgovorio „Zato što žele biti potlačene.“ (Piers Morgan Uncensored, 2023) što je izazvalo brojne negativne reakcije mnogih muslimanki širom svijeta. Često se muslimanke percipiraju kroz prizmu negativnih medijskih prikaza i generalizacija, što može dovesti do stigmatizacije i diskriminacije. Istraživanja pokazuju da su muslimani u zapadnim medijima često okarakterizirani kao nasilni, zaostali fundamentalisti koji predstavljaju prijetnju za zapadnu civilizaciju (Elmasry, 2015). Većina vijesti vezanih za muslimanke i njihov položaj odnosi se na povredu prava žena i ne uzimaju u obzir muslimanke kao raznoliku, različitu i

heterogenu grupu. Istraživanja pokazuju da se muslimanke percipiraju kao homogena grupa koja podržava porodično nasilje i terorizam, homofobiju, rodnu neravноправност, tradicionalne rodne uloge i slično, što utiče na njihove prepoznavanje kao potencijalnih žrtvi diskriminacije i nasilja što nije rijetko kada su osobe sklone utjecajima društvenih stereotipa. Također, izvještaji o istraživanju javnog mišljenja potvrđuju da se predrasude i stereotipne predstave o muslimankama šire putem medija i javnog diskursa, što zatim dovodi do stvaranja temelja za diskriminaciju i nasilje (CNS, 2016). Ovakva percepcija rezultat je nedostatka informacija o islamu i muslimanskim zajednicama, kao i političkih i društvenih događaja koji oblikuju javno mnjenje. Stoga će se u pokušaju sagledavanja različitih perspektiva u ovom radu istražiti kompleksna tema islama i rodne ravnopravnosti, analizirajući vjerske tekstove, tradicije, kulturne faktore i društvene prakse kako bi se steklo dublje razumijevanje ove važne teme.

Islam promovira ideju o jednakosti svih ljudi pred Bogom, bez obzira na spol, te naglašava važnost poštovanja i zaštite prava žena. „Kur'an je kreativni izvor koji razotkriva Allahove propise i obrazlaže sve što je u vezi s njima. On je taj koji ustanavljava opće principe i konstante vjere koje su isповijedali svi vjerovjesnici“ (el-Alvani, 2020:69). S tim u vezi, Kur'an muslimanima predstavlja primarni izvor zakonodavstva, dok sekundarni izvor jeste sunnet poslanika Muhammeda, a.s. Sunnet najjednostavnije može da se objasni kao praksa poslanika Muhammeda, a.s., odnosno Poslanik, a.s., je učio Kur'an i slijedio njegova učenja te njime poučavao druge i pokazao im kako da ga sprovedu u konkretan način življenja (el-Alvani, 2020). Također, često se u literaturi može naići na termin hadis koji se najčešće odnosi na govor poslanika Muhammeda, a.s., te shodno tome će se rad zasnivati, pored kur'anskih ajeta, i na hadisima Poslanika, a.s. Islamsko poimanje žena temelji se na učenjima Kur'ana i sunneta, koji predstavljaju osnovu vjere i prakse muslimana.

Kroz ovu analizu, cilj je istražiti kako se koncept rodne ravnopravnosti koja predstavlja „jednake mogućnosti, jednaku vidljivost i zastupljenost muškaraca i žena u svim sferama javnog i privatnog života“ (Čopić, 2016:25) interpretira i primjenjuje u islamskom kontekstu, te kako se može unaprijediti promoviranje rodne ravnopravnosti u muslimanskim zajednicama kroz analizu smjernica i propisa koji se odnose na prava i obaveze muškaraca i žena u islamskom društvu.

2. Žena u islamu

Kur'an je u svojim uputama, velikim dijelom, fokusiran na definiranje međusobnih odnosa, a jedan dio se odnosi i na definiranje odnosa muškaraca i žena, njihovih uloga, prava, odgovornosti.

Kada se Kur'an obraća muškarcima, obraća se i ženama koristeći izraze poput "O ljudi" ili "O vjernici", obuhvatajući tako i jedne i druge. Budući da su žene potpuno ravnopravne s muškarcima kao ljudska bića, islam ih je učinio jednakom ravnopravnima s njima u pravima i dužnostima. U islamskom učenju, ženama su zajamčena određena prava, uključujući pravo na obrazovanje, rad, vlasništvo i učešće u javnom životu. Također, islam propisuje određene obaveze prema ženama, kao što su zaštita, briga i podrška u porodičnom okruženju. Razlike između žena i muškaraca u određenim pravima i dužnostima u islamu postavljene su uzimajući u obzir njihove fizičke razlike i različite uloge u različitim aspektima života.

Međutim, važno je razumjeti da se interpretacije i primjena ovih principa mogu razlikovati u različitim muslimanskim zajednicama i kulturama. Različita interpretacija i primjena ovih principa jedan je od razloga opće percepcije muslimanki u zapadnom svijetu koja je podložna stereotipima i predrasudama. Većina predrasuda o ženama u islamu razvija se iz pogrešnog vjerovanja da su žene u islamu potlačene i da nemaju prava, a održavanju istih doprinose pogrešne interpretacije o pravima žena u različitim područjima kao što su pravo na obrazovanje, pravo na rad, pravo na vlasništvo, zaštita od nasilja i uloge žene u braku, kao i uloga žena u društvu i javnom životu. Stoga je u pokušaju razumijevanja poimanja žene u islamu i pokušaja razbijanja neosnovanih predrasuda nužno osvrnuti se na tumačenja pojedinih tema kao što su obrazovanje, poligamija, klitoridermija, koje se često i koriste kao mehanizmi održavanja predrasuda o potlačenosti žena i nasilja nad ženama u islamu.

U predislamskoj Arabiji, žene su bile potčinjavane svojim rođacima ili svojim muževima. Bivale su okarakterisane kao „pokretni“ objekt koji se mogao posjedovati, kupiti, prodati ili naslijediti. Dakle, muškarci su imali potpunu dominaciju nad njima. U slučaju da ženi suprug premine, ona bi bivala naslijedena od strane njezinih sinova, kao i bilo koja imovina, gdje bi sinovi zatim imali mogućnost da se vjenčaju njima. Osim toga, žene nisu imale bilo kakvu slobodu ili moć glede vlastite dobrobiti te su bivale isključene iz društvenog i političkog života. Žene su posmatrane kao seksualni objekti što potvrđuju zabilježena „godišnja okupljanja i sajmovi“ gdje su žene prisiljavane da plešu gole dok bi ih posmatrali pjesnici i istovremeno pišući pjesme o raznim dijelovima njihovog tijela i pokreta (Jawad, 1998).

Nije postojala prepreka glede koliko muškarac žena može oženiti, pa su vođe plemena imali mnogo žena kako bi uspostavili rodbinske veze zbog političkih saveza čime bi minimizirali sukobe između plemena i napade. Neki od vođa su imali i do deset žena (Munir, 2005). Dolaskom islama, ova praksa se zabranjuje objavom ajeta:

Ako se bojite da prema ženama sirotama neće biti pravedni, onda se ženite sa onim ženama koje su vam dopuštene, sa po dvije, sa po tri i sa po četiri. A ako strahujete da nećete pravedni biti, onda samo sa jednom.(Kur'an, 4:3).

Jedno od tumačenja ovog ajeta jeste da se njime zabranjuje brak sa više od četiri žene. Zatim, jedan od načina posmatranje jeste uzimanje u obzir broj udovica i siročadi koja su bila posljedica ratovanja čime se nastojala pružiti sigurnost tim ženama i djeci ako nisu imali nikakvih prihoda. Također, dio ajeta „A ako strahujete da nećete pravedni biti, onda samo sa jednom.“ strogo nalaže jednak tretman prema suprugama, a ako postoji sumnja da se neće moći postupati tako, pa se u nekom od sljedećih ajeta govorи: „Vi ne možete potpuno jednakost postupati prema ženama svojim ma koliko to željeli..“, čime se potvrđuje zabrana višeženstva u tim slučajevima. Dakle, višeženstvo se smatra kontekstualnim, a ne normativnim (Munir, 1998).

Ono što je još karakteristično za predislamske Arape jeste žensko čedomorstvo, odnosno, ubijanje žive ženske djece. S obzirom na to da su žene smatrane tretjom porodice, rođenje ženskog djeteta predstavljalo je sramotu za oca. Ta praksa je bila česta među Arapima i čak je smatrana velikodušnim djelom (Jawad, 1998). Islam je strogo osudio taj način postupanja što ukazuju i objavljeni ajeti: „I kada živa sahranjena djevojčica bude uitpitanazbog kakve krivice je umorena....svako će

saznati ono što je pripremio.“ (Kur'an, 81:8-9, 14). U tumačenju ovih ajeta, navodi se da će na Sudnjem danu¹⁶ ubijena djevojčica biti pitana zbog kojeg grijeha je ubijena da bi se priprjetilo njenom ubici, gdje se navodi da će biti traženo da se kazni onaj ko je prolio njenu krv (Er-Rifa'i, 2002), pri čemu se još govori da će ubijene djevojčice biti u Džennetu. Način na koji su Arapi posmatrali rođenje ženskog djeteta, također, opisuju kur'anski ajeti:

I kad se nekome od njih javi da mu se rodila kći, lice mu potamni i postaje potišten, krije se od ljudi zbog nesreće koja mu je dojavljena; da li ovako prezren da je zadrži ili da je u zemlju zarovi?! Kako ružno oni prosuđuju! (Kur'an, 16:58-59).

Obrazovanje ima važno mjesto u islamu i smatra se jednim od temeljnih principa vjere. Islam naglašava važnost sticanja znanja i obrazovanja kao sredstva za razvoj pojedinca i društva. Učenje i obrazovanje su cijenjeni u islamskoj tradiciji, a muslimani su pozvani da teže znanju i istraživanju kako bi bolje razumjeli svijet oko sebe i svoju vjeru. Kur'an i sunnet, također, promoviraju obrazovanje kao sredstvo za postizanje duhovnog i moralnog napretka, te kao način za ostvarivanje pravednijeg i prosperitetnijeg društva. Prva objava Poslaniku, a.s., bila je: „Čitaj, u ime Gospodara tvoga, koji stvara čovjeka od ugruška! Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, koji poučava Peru, koji čovjeka poučava onome što ne zna.“ (Kur'an, 96:1-5) čime se obrazovanje smatra jednom od dužnosti svakog muslimana i muslimanke. Poslanik Muhammed je druge podučavao Kur'anu i stoga je imao ulogu učitelja, a drugi ulogu učenika, ali te uloge nisu bile predviđene samo za muškarce, već i za žene. Kur'an i sunnet podržavaju obrazovanje žena i pružaju im pravo na učenje i sticanje znanja. U islamskoj tradiciji, poznati su mnogi primjeri žena koje su bile učene i obrazovane, te su doprinijele društvu na različite načine. Dokaz tome jeste upravo Aiša, r.a., (radijallahu anha, arap. „Allah bio zadovoljan njome“) koja je bila supruga Muhammeda, a.s., koja je učila o islamu i svoje znanje širila drugima te se tako smatrala priznatim autoritetom u islamskim naukama (Štojs, 2012). Nakon smrti poslanika Muhammeda, žene bivaju degradirane i isključene iz jave sfere čime se ukidaju prava koja im je islam dao (Zajimović, 1996; prema Vukić, 2021), a među muslimanske autoritete se uvuklo mišljenje kako je učenje osnova vjere dostatan za žene s obzirom na to da je njihova primarna uloga biti supruga i majka. To je posljedično dovelo do uskraćivanja prava na obrazovanje, čime se onemogućava i upoznavanje s vlastitim pravima žena (Štojs, 2012).

Obrazovanje žena u islamu nije samo pitanje prava, već i dužnosti zajednice da podrži i osigura pristup obrazovanju za sve svoje članove. Kroz promoviranje obrazovanja žena, može se doprinijeti izgradnji pravednijeg i prosperitetnijeg društva u skladu sa islamskim vrijednostima.

3. Rodna ravnopravnost kroz prizmu islama

Rodna ravnopravnost u islamu je tema koja izaziva različite interpretacije i stavove unutar muslimanske zajednice. Islam kao religija naglašava jednakost svih ljudi pred Bogom, ali se tumačenje toga kako se to odnosi na rodnu ravnopravnost razlikuje među različitim školama i interpretacijama unutar islama. U nekim kon-

¹⁶ Po islamskom vjerovanju, svaka duša nakon smrti će biti oživljena i biti dovedena pred Boga gdje će polagati račun na osnovu kojeg će ići u Džennet/raj ili Džehennem/pakao.

tekstima i interpretacijama, islamski tekstovi se tumače kao podrška rodnoj ravnopravnosti, insistirajući na poštovanju prava žena i muškaraca i njihovih uloga u društvu. Primjerice, Kur'an naglašava važnost poštovanja žena i pružanja zaštite i podrške, te ih nekoliko puta spominje kao partnerke i savjetnice muškarcima. Međutim, u praksi, različite kulture i društveni konteksti imaju značajan utjecaj na to kako se ovi principi primjenjuju.

Postoji kontinuirana debata unutar islamskog svijeta o tome kako najbolje promovirati rodnu ravnopravnost u skladu s islamskim principima. Dok neki insistiraju na očuvanju tradicionalnih uloga i interpretacija drugi zagovaraju reinterpretaciju klasičnih tekstova kako bi se osiguralo da se ženama priznaju ista prava i mogućnosti kao i muškarcima.

Kur'ansko učenje definira žensko-muške odnose kroz tri glavna koncepta: parnost (*zevdžija*), partnerstvo (*vilaja*) i zaštitništvo (*kavvama*) (Čelebić i sar., 2016).

Princip partnerstva naglašava jednakost u stvaranju i poučava da je ljudska vrsta nastala kao par, te da su svi ljudi i žene stvoreni sa jednakom vrijednošću, bez obzira na rasu, etničko porijeklo, spol ili društveni položaj. U Kur'anu se navodi:

„O ljudi, bojte se Gospodara svoga, koji vas od jednog čovjeka stvara, a od njega je i drugu njegovu stvorio, i od njih dvoje mnoge muškarce i žene rasijao. I Allaha, dž.š., se bojte – s imenom čijim jedni druge molite – i rodbinske veze ne kidajte, jer Allah, dž.š., zaista, stalno nad vama bdi“ (En-Nisa: 1).

Kur'an naglašava zajednički osnov iz kojeg su nastali muškarac i žena, ističući parnost u njihovom stvaranju. I muškarac i žena su podjednako potrebni i njihove funkcije i uloge u održavanju ljudskog roda su jednakovo važne.

Princip partnerstva jasno izražava da nijedan spol nije superioran nad drugim, nego da oni međusobno sarađuju u činjenju i širenju dobra i odvraćanju od zla. Kur'an ističe odnos muškaraca i žena kao partnerski, prijateljski i čak zaštitnički.

„A vjernici i vjernice su prijatelji jedni drugima: traže da se čine dobra djela, a od nevaljalih odvraćaju, i molitvu obavljaju i zekat daju, i Allahu, dž.š., i Poslaniku Njegovu se pokoravaju. To su oni kojima će se Allah, dž.š., sigurno, smilovati. – Allah, dž.š., je doista silan i mudar.“ (Et-Tevba: 71).

Prema principu zaštitništva „Muškarac kao zaštitnik“ znači da muškarac treba preuzeti odgovornost za pružanje podrške i izdržavanje svoje supruge i čineći navedeno muškarac (muž) obavlja važnu dužnost. (Tahzib lisanul-Arab, Ibn Manzur). „Muškarci vode brigu o ženama zato što je Allah, dž.š., dao prednost jednjima nad drugima i zato što oni troše imetke svoje...“ (En-Nisa: 34)

Islam naglašava ravnopravnost između žena i muškaraca, ne praveći razliku između prava i obaveza koje postoje u ljudskoj anatomiji već su ta prava i obaveze uvijek iste u očima islama i za muškarce i za žene (Supriyadi, Julia, Firduš, 2019; Hasan, Renaldiansyah, Hartawan, Sirait, 2024). Supriyadi i sar. (2019) navode da je islam, u vrijeme Poslanika, a.s., imao oslobođilačku misiju, odnosno, misiju da okonča diskriminaciju prema ženama, bilo kakvu vrstu ugnjetavanja, nejednakosti prava te muške kulturnalne i društvene samovolje. Jedne prilike Poslanik, a.s., je upitao jednog čovjeka da se njegova kćerka uda za čovjeka po imenu Ebu Hind što ovaj nije prihvatio zato što je Ebu Hind prethodno bio rob. Tim povodom je objavljen sljedeći kur'anski ajet:

O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha je onaj koji Ga se najviše boji. Allah, uistinu, sve zna i nije Mu skriveno ništa (Kur'an, 49:13).

Ovim ajetom se nastojalo naglasiti da ne postoje razlike između osoba, bez obzira na spol već da postoje razlike na osnovu bogobojsnosti. Osoba koja je više predana obavljanju vjerskih dužnosti dobit će veće nagrade od one koja je manje predana i u toj situaciji možemo vidjeti razlike koje su na osnovu odanosti i pobožnosti prema Allahu, dž., š. Uz to, ovim ajetom se naglašava oslobođanje ljudi od različitih oblika diskriminacije (na osnovu spola, boje kože, etničke pripadnosti i sl.) (Fitrah, Sumarlin, 2021; prema Hasan i sar., 2024).

Kur'an se jednakobraća i muškarcima i ženama:

Muslimanima i muslimankama, i vjernicima i vjernicama, i poslušnim muškarcima i poslušnim ženama, i iskrenim muškarcima i iskrenim ženama, i strpljivim muškarcima i strpljivim ženama, i poniznim muškarcima i poniznim ženama, i muškarcima koji dijele zekat i ženama koje dijele zekat i muškarcima koji poste i ženama koje poste, i muškarcima koji o svojim stidnim mjestima vode brigu i ženama koje o svojim stidim mjestima vode brigu, i muškarcima koji često spominju Allaha i ženama koje često spominju Allaha – Allah je, doista, za sve njih oprost i veliku nagradu pripremio (Kur'an, 33:35).

Islam naređuje isto postupanje, kako za muškarce, tako i za žene i to kroz ajete: „A onaj ko čini dobro, bio muškarac ili žena, a vjernik je – ući će u Džennet i neće mu se učiniti ni koliko trun jedan nepravda.“ (Kur'an, 4:124), te će jednakobri biti i kažnjeni ukoliko učine grijeh što vidimo u ajetu: „Onome koji ukrade i onoj koja ukrade odsjecite ruke njihove! To im je za ono što uradiše kazna i od Allaha opomena, a Allah je silan i mudar.“ (Kur'an, 5:38), čime vidimo da se postavljaju isti standardi ponašanja koje moraju slijediti i žene i muškarci (Štojs, 2021:182).

Također, prema islamskom učenju, žena ima pravo da odbije ili prihvati bračnu ponudu. Njeno odobrenje je preduslov da bi brak bio valjan, što ukazuje primjer El – Hanse bint Hidam, koja se požalila jer je otac želio oženiti za čovjeka koji se njoj nije svjđao na što joj je Poslanik, a.s., odgovorio: „Idi. Nema mu braka s tobom. Udaj se za onoga kojeg želiš“. Međutim, ona je odgovorila da je već saglasna sa svojim ocem, ali je željela da žene znaju da očevi u stvarima njihovih kćeri nemaju ništa/nemaju pravo na njih (Hašimi, 2001; Supriyadi i sar., 2019). Islam želi da brak između supružnika bude skladan, bez da žene osjećaju poteškoće niti da žive s nekim koga ne vole. S tim u vezi, jedna od žena je tražila razvod braka zato što više nije mogla živjeti sa svojim suprugom, u jednoj verziji se navodi da je rekla: „Allahov poslaniče, Sabitu bin Kajsu ne zamjeram ni u vjeri ni u moralu, ali ja mrzim nevjerstvo u islamu.“, a u drugoj verziji: „Ja ne zamjeram Sabitu ni u vjeri niti u moralu, ali ja ga ne podnosim.“ (Hašimi, 2001:104-105). Poslanik joj je rekao da vrati mehr¹⁷ i da se razvede od njega čime se zaključuje da žena imaju pravo da zatraže razvod braka (Supriyadi i sar., 2019).

¹⁷ Vjenčani dar u islamu određene vrijednosti koji je muškarac dužan dati ženi prilikom sklapanja braka.

3.1. Teorije ravnopravnosti

Postoje različite teorije i pristupi koji promoviraju rodnu ravnopravnost unutar islamskog konteksta. Većina teorija proizlazi ili se naslanja na islamski feminismus kao pristup koji kombinira elemente feminizma sa islamskim vjerovanjima i praksama. Islamski feministi zagovaraju rodnu ravnopravnost unutar okvira islama, ističući da su islamski principi kompatibilni s idejom jednakosti žena i muškaraca. Oni se bave pitanjima kao što su reinterpretacija vjerskih tekstova, promocija ženskih prava u društvu i borba protiv patrijarhalnih struktura.

Ukoliko se odmakne od dominantnih feminističkih interpretacija u islamskoj tradiciji ističu se tri rodne teorije koje se bave odnosom muškaraca i žena te njihovih prava i obaveza koje se vezuju za pojedini rod (Jurić, 2017). Prva od njih jeste *teorija podređenosti* prema kojoj se odnos muškarca i žene tumači u korist jednog superiornog bića, tj. muškarca. Tu se navodi primjer da u islamskoj tradiciji prevladava mišljenje kako je muškarac (Adem, a.s.) stvoren prvi, a da je žena (Hava) drugostvorena te da je time podređena Ademu. Ovdje je bitno navesti da se tumači Kur'ana dijeli u dvije skupine kada je riječ o stvaranju Have. Prema jednima, ona je stvorena od Ademovog, a.s. lijevog rebra dok drugi navode da je stvorena kao i Adem, a.s. (Wikisi, 2015). U prilog drugom mišljenju se navodi ajet: „O ljudi, bojte se Gospodara svoga, Koji vas je stvorio od jedne osobe, od koje je njen par stvorio, a od njih dvoje mnoge muškarce i žene rasijao.“ (Kur'an, 4:1). Također, druga grupa tumača navodi da se pod terminom „rebrom“ misli na bliskost i emotivnu vezu između muškarca i žene, na slabiju fizičku konstituciju i veću osjećajnost po kojoj se žene razlikuju od muškaraca (Wikisi, 2015).

Također, ono što Jurić (2017) još navodi vezano za ovu teoriju jeste okrivljavanje Have za zlo koje je nastalo na ovom svijetu. Odnosno, da neki tumači Kur'ana smatraju Havu odgovornom za izlazak iz Dženneta/raja tako da su njena ljepota i postojanost bile privlačne Ademu, a.s. te da je ona tražila od njega da pojede voće sa zabranjenog drveta. Međutim, kada pogledamo ajet: „A Ademu smo odmah u početku naredili; ali on je zaboravio, i nije odlučan bio“, možemo vidjeti da se ovdje krivica i odgovornost za počinjeni grijeh stavila na Adema, a.s. Nije tačno tumačenje da je žena, Hava, kriva za prvi grijeh kao što to neke druge religije navode (Wikisi, 2015). U prilog tome da je žena ravnopravna s muškarcem govori hadis Poslanika, a.s.: „Oporučujem vam da ženama činite dobro! Zaista je žena stvorena od rebra, a najveća krivina rebra je baš njegov najviši dio, pa ako ga pokušaš ispraviti, slomit ćeš ga, a ako ga ostaviš, osta krivo. Zato budite dobri prema ženama!“ (Jurić, 2017:20) te dalje navodi da bi bilo neakademski i neispravno zaključiti o ženi kao inferiornoj na osnovu nekih tumačenja. To ukazuje koliko je pri tumačenju nekih vjerskih pravila neophodno uzeti u obzir znanja iz različitih izvora kao što su Kur'an, hadis, fikh i slično.

Druga teorija rodnih uloga jeste *teorija komplementarnosti* prema kojoj žene i muškarci djeluju prema ulogama koje su im namijenjene shodno naredbama Allaha, dž.š. ili Poslanika, a.s. Shodno tome, jedna od najvažnijih uloga koju žena može imati jeste biti majka s obzirom na njenu osjećajnost, nježnost, empatiju koje joj olakšavaju da svoju ulogu ispunjava na što bolji način. O tome koliko je majka cijenjena govori slučaj kada je jedan čovjek upitao Poslanika a.s. ko je od ljudi najzasluzniji da mu pokloni svoju pažnju i prijateljstvo, na što je Poslanik, a.s. rekao da je

to njegova majka te to ponovio tri puta i kada je čovjek četvrti put upitao, tada je Poslanik, a.s. rekao njegov otac (Hašimi, 2001; Vukić, 2021). Uz to se još spominje i seksualna uloga žene, odnosno, obaveza žene prema mužu da nema prava da odbije seksualni odnos s mužem osim za vrijeme menstruacije (Jurić, 2017), međutim, to se ne odnosi samo na period menstrualnog ciklusa već i za period nakon poroda, ako je pod ihramima, ukoliko je bolesna i slično. Dakle, može odbiti supruga ako ima opravdan šerijatski razlog (Ljakić, 2021). U pogledu seksualnih odnosa, islam također, postavlja određena pravila. „One imaju isto toliko prava koliko i dužnosti.“ (Kur'an, 2:228) čime vidimo da, osim što je žena dužna da zadovolji svog supruga, isto tako je i on dužan da nju zadovolji u spolnom odnosu. Shodno tome, ako suprug ne ispunjava svoje dužnosti prema supruzi u pogledu spolnih odnosa, nije iznenadujuće da ga ona odbija pri pozivu na spolni odnos (Ljakić, 2020).

Posljedna rodna teorija koja se ističe prema Juriću (2017) jeste *teorija egalitarnosti* koja se zasniva na ravnopravnosti muškarca i žene u svakom pogledu te da se oni međusobno nadopunjaju. U prilog ovoj teoriji jedan od navedenih ajeta (49:13), kao i ajet: „Stvoritelj nebesa i Zemlje bez prethodnog primjera! Učinio vam je od vaše vrste parove, i od stoke parove. Tako vas rasprostire..“ (Kur'an, 42:11) gdje su muškarac i žena jednaka, ravnopravna ljudska bića što i jesu, gdje su im dodijeljene jednakе mogućnosti i obaveze te se ističe važnost zajedničkog djelovanja muškaraca i žena i poziva ih se na obostrano uvažavanje i pomaganje u izvršavanju obaveza neophodnih za održavanje i opstanak ljudske vrste (Vukić, 2021; Jurić, 2017). U pogledu njihovih obaveza, također, imamo ajet:

A vjernici i vjernice su prijatelji jedni drugima: traže da se čine dobra djela, a od nevaljalih odvraćaju, i molitvu obavljaju i zekat daju, i Allahu i Poslaniku Njegovu se pokoravaju. To su oni kojima će se Allah, sigurno, smilovati. – Allah je doista silni i mudri (Kur'an, 9:71).

Iz ovog ajeta možemo vidjeti da muškarci i žene imaju obavezu zajedničkog djelovanja u društvu, politici kao i u obrazovanju, odnosno, da islam usmjerava ka aktivnoj ulozi muškaraca i žena u društvu (Islam, 2019). Kao što je navedeno, kriterij za razlikovanje među ljudima jeste njihovo postupanje po vjerskim načelima, tj. postupati po Allahovim propisima. S tim u vezi, žene se rađaju jednakim muškarcima, a razlike koje nakon toga nastanu između njih su uzrokovane društvenih sistemima i potrebama pojedinih društava (Jurić, 2017:23).

4. Šta istraživanja pokazuju?

Prema najrecentnijem istraživanju o rodnoj ravnopravnosti u BiH (Spahić-Šljak i Đipa, 2024:21) svi ispitanici/ce su zaključili/e da formalno rodna ravnopravnost u Bosni i Hercegovini postoji zbog pozitivnih zakonskih normi, kao što je Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, ali se ove politike suštinski ne provode u praksi. Iskustvo i percepcije ispitanika/ca navele su na zaključak da je dug put do istinski ravnopravnog društva. Kako su rodni stereotipi duboko usađeni u društveno i kulturno tkivo postavlja se pitanje koliko je dug put pred nama u osvještavanju rodne ravnopravnosti u islamskom pojmanju, osobito osvrnuvši se na duboko ukorijenu percepciju da podređenost žena muslimanki i proizlazi iz samog islama. Temelj podređenosti čini patrijarhalno-tribinalna narav arapsko-muslimanskog društva

unutar kojeg su muškarci preuzeli na sebe pravo interpretacije vjere i vjerskih zakona te definiranju statusa žena koje su postale žrtve rigidne mizoginijske ideologije (Zekić, 2016). Iako islam izvorno zagovara rodnu ravnopravnost, u praksi taj vid ravnopravnosti ili nije prisutan ili se često pogrešni interpretira, što je moguće vidjeti kroz analizu sprovedenih istraživanja u zemljama gdje je većinsko stanovništvo muslimansko te gdje islam predstavlja vrstu zakonodavstva.

Istraživanje sprovedeno 2013. godine u 39 zemalja sa većinskim muslimanskim stanovništvom (uključujući i Bosnu i Hercegovinu) obuhvatilo je 38,000 ispitanika od kojih 85 % vjeruje da žene trebaju uvijek biti podređene svojim muževima te im se pokoravati. Nadalje, 53 % ispitanika misli da bi stavljanje hidžaba trebala biti ženina odluka (Pew Research Center, 2013; prema Gouda i Potrafke, 2016). Zatim, u istraživanju iz 2014. godine (Poushter, 2014; prema Gouda i Potrafke, 2016) bilo je obuhvaćeno sedam zemalja s većinskim muslimanskim stanovništvom. Nalazi iz Turske, Tunisa i Lebanonova su pokazali da polovica ispitanih smatra da bi žena sama trebala odlučivati šta će oblačiti, dok rezultati iz Iraka, Pakistana i Egipta ukazuju da samo 27 %, 22 % i 14 % ispitanika smatra da bi ženi bilo dozvoljeno da odlučuje šta će nositi.

U periodu od 2004. godine do 2015. godine, istraživanja su pokazala da su žene diskriminirane glede tog da djevojčice i žene bivaju spriječene da se educiraju, da budu aktivne na tržištu rada kao i da uzmu učešće na izborima (Donno i Russett, 2004; Norton i Tomal, 2009; Cooray i Potrafke, 2011; Cooray, 2012; Kilby i Scholz, 2011; Potrafke i Ursprung, 2012; Cho, 2013; Del PradoLu, 2013; Cooray i Klasen, 2014; Salahodjaev i Azam, 2015; prema Gouda i Potrafke, 2016). Kako bi utvrdili ove rezultate, istraživači su koristili podatke iz različitih zemalja s muslimanskim, kršćanskim stanovništvom, kako bi ispitali rodnu ravnopravnost. Zemlje s većinskim muslimanskim stanovništvom imaju veći stepen rodne diskriminacije u poređenju sa zemljama gdje je većinski kršćansko stanovništvo. Međutim, prethodne empirijske studije su zanemarile razlike među zemljama s većinskim muslimanskim stanovništvom. Gouda i Potrafke (2016) navode da su žene diskriminirane u zemljama gdje je islam izvor zakonodavstva te da je šerijat nekompatibilan sa ljudskim pravima koji se odnose na rodnu ravnopravnost.

Vukić (2021) u svom radu kao primjer radikalne islamske države navodi Iran i njen odnos prema poligamiji. Naime, muslimanske porodice u Iranu se temelje na poligamiji gdje je prva žena „glavna“, dok se ostale smatraju sluškinjama. Glavna žena je imala svoju porodicu koju je vodila i imala je pravo na uzdržavanje od svog supruga što se odnosilo i na njenu djecu. Međutim, žene koje su bile služavke nisu imale ista ta prava, ali jesu njihovi sinovi. Također, poligamija u Iranu nije bila ograničena, a ni uvjetovana te je bilo i slučajeva preljube.

Zadravec (2022) u svom radu navodi podatke prikupljene sa stranice Our World in Data gdje je analizirala različite podatke u Indiji, Poljskoj i Saudijskoj Arabiji. Neki od analiziranih podataka jesu obrazovanje, odnosno, završeno primarno obrazovanje ženske i muške djece kao i mišljenje ispitanika o tome je li pohađanje tercijarnog obrazovanje važnije za mušku ili žensku djecu. Izvršeno je poređenje podataka iz 1979. godine i 2019. godine. Postotak ženske djece koja su završila primarno obrazovanje 1979. godine je iznosio 31.30 %, a postotak iz 2019. godine ukazuje da je 92.95 % njih završilo primarno obrazovanje. Za mušku djecu su to

postotci od 48.08 % (za 1979. godinu) i 96.50 % (za 2019. godinu). Podaci o tome je li fakultetsko obrazovanje bitnije za mušku djecu ili žensku djecu su iz 2003. godine i upućuju na to da je 61.92 % ispitanika mišljenja da je fakultetsko obrazovanje bitnije za mušku djecu.

Zadrevac (2022) također, spominje klitoridektomiju, odnosno, odrezivanje klitorisa (fizički ili psihički) koja je rijedak slučaj u Saudijskoj Arabiji, ali je prisutan. Time se nastoji „umanjiti ženina seksualnost“ koja ima svoje psihičke i fizičke posljedice. Kao fizičke posljedice, s obzirom na to da se taj postupak često radi jako nasilno, dovodi do toga da ženske genitalije i reproduktivni organi više nemaju seksualnu funkciju. Psihičke posljedice ovog akta se odnose na veliko traumatično iskustvo koje uveliko oblikuje i utiče na živote žena, vrlo često na njihovo opće psihičko stanje. Bitno je naglasiti da ova praksa nije proizašla iz Kur'ana, dok iz hadisa možemo vidjeti da je obrezivanje za muškarce obavezno iz higijenskih razloga, dok je za žene to stvar izbora i to pod uslovom da im se ne nanosi šteta (Anwar, 2006; prema Zadrevac, 2022). „Svaki pokušaj da se ženi oduzme njezino osnovno pravo na spolni zanos, bilo putem potpune klitoridektomije, obrezivanja ili infibulacija djelovanje je suprotno islamskom učenju.“ (Anwar, 2006;113; prema Zadrevac, 2022).

Wieinga (2009) je nastojala predstaviti problematiku konzervativnog islama u Indoneziji, o ženinim potrebama i pravima. Rasprostranjeno je mišljenje da je žena udata za muškarca i da mu je seksualno na usluzi, gdje se čak za sam čin spolnog odnosa koristi izraz „melayani suami“ što u prijevodu znači služenje mužu. Kako konzervativni islam stvara pritisak ženama možemo vidjeti kroz primjer Eliane. Za nju je vjera imala značajnu ulogu u braku, ali i kasnijem razvodu. Naime, škola u koju je bila uključena bila je usmjerena na vjerske i društvene probleme, gdje i seksualnost igra bitnu ulogu. Prema tim učenjima, žena mora biti seksualno podređena suprugu i udovoljavati svim njegovim seksualnim željama, pa čak ako to podrazumijeva i da on oženi još jednu ženu. Eliana se osjećala bliskom sa svojom duhovnom profesoricom, pa je nastojala da se ponaša seksualno što bolje, kako bi „prava muslimanka“ postupala. Sama sebe je tjerala da ispunjava seksualne želje svog supruga, ali ipak je njena profesorica krivila jer nije mogla zadovoljiti muža te da je ona razlog zašto mu je bila potrebna druga žena. Također, je pitala je li lezbejka i da je to možda razlog što ne može zadovoljiti svog muža. Navodi se da je Eliana „umanjila“ svoju inteligenciju jer su se njena profesorica i suprug usaglasili da nije prikladno za muškarca da ima intelektualno superiornu ženu.

O tome kako interpretacija religije utiče na učešće žene kao aktivnog člana društva na području Bosne i Hercegovine istraživala je Spahić-Šiljak (2007). U istraživanje je uključila religijska naslijeda judaizma, kršćanstva i islama. U pogledu religijskog identiteta, 77 % ispitanika/ca je odgovorilo da im je vjera veoma važna. Budući da se majka smatra ključnom osobom u primarnoj socijalizaciji i prenošenju tradicije i religije, izdvojen je faktor njenog obrazovanja shodno podacima da se religija razumijeva u odnosu na nivo obrazovanja. Što je majka manje obrazovana to je tradicionalni religijski identitet snažniji. Nadalje, pokazalo se da osobe nižeg stepena obrazovanja imaju naslijedene obrasce praktikovanja i razumijevanja vjere dok su one sa višim obrazovanjem aktivnije u razumijevanju religije tako da su dobro upućeni, da čitaju i aktivno prate događaje u religijskom životu. Međutim, i kod tih osoba izostaje spremnost na kritički osrvt. Pokazalo se i da žene nisu uključene u organizma vjerskih zajednica zbog nepostojanja transparentnog odnosa zajednice

prema njihovom učešću, a uz to ni same žene nisu dovoljno motivisane i zainteresovane. Ipak veći dio ispitanika (60 %) mišljenja je da su žene ravnopravne u njihovim religijskim tradicijama što se odnosi na pridržavanje zadatih uloga, koje prema njima ne predstavljaju diskriminaciju već prirodnu podjelu gdje spolovi funkcioniраju komplementarno (Spahić-Šiljak, 2007).

U istraživanju koje su proveli Geiger, Puhovski i Zrinščak (2009) s muslimanskim i bošnjačkim stanovništvom u Sisku, također, evidentirano je prisustvo tradicionalnih i patrijarhalnih uvjerenja te postupanja. Primjetna je neravnopravna podjelu poslova kući, gdje muškarac nije uključen u brigu o domaćinstvu i odgoju djece, s čime se žene ne slažu i misle da ne bi trebalo biti tako. Kada govore o tome, ipak imaju tendenciju da to opisuju kao „mentalitet Bošnjaka“, a ne kao postupanje po islamu. Neke od njih čak smatraju da rodna ravnopravnost koju zagovara Zapad njima nije potrebna jer su one zadovoljne šerijatom i pravima koje im je islam dao. Evidentna je zabrana ulaska u radni odnos, tj., muževi smatraju da je ženama bolje da ostaju kući, brinu se o domaćinstvu i odgoju djece. Pak s druge strane, žene koje su u radnom odnosu navode da im je to izvor socijalizacije s drugim ljudima, pruža im osjećaj samoispunjjenja, samopouzdanja i zadovoljstva što im briga o domaćinstvu ne pruža.

Ono što je još važno spomenuti što Spahić-Šiljak (2007; prema Anić, 2012) navodi jeste bojazan žena da ih se prepozna kao feministkinje, pa se zbog toga radije predstavljaju kao promicateljice ženskih prava. Naime, to je vrsta strategije kojom žene u patrijarhalnom društvu žele izbjegći rizik kako ne bi bile izopćene iz društva koje ih smatra neposlušnim. Tu dolazi do rasprave o kompatibilnosti islama i feminizma gdje žene nisu sigurne je li feminizam spojiv s islamom, što je ništa drugo do neznanje koje posljedično dovodi do prethodno pomenutog straha.

5. Zaključak

Žene imaju značajnu ulogu u islamskoj tradiciji i društvu, iako se ta uloga može razlikovati u različitim kulturama i interpretacijama islama. U islamskoj doktrini, žene se smatraju jednako važnim kao i muškarci pred Bogom, i imaju ista duhovna i moralna prava i odgovornosti. Islam kroz kur'anske ajete te kroz hadise poslanika Muhammeda, a.s. postavlja ženu na visoko mjesto. Islam jasno definiše njena prava i mogućnosti. Međutim, u praksi, tumačenje ovih principa može rezultirati različitim socijalnim, političkim i kulturnim uvjetima za žene u različitim muslimanskim zajednicama.

Kritička reinterpretacija tradicionalnih tekstova se fokusira na reinterpretaciju klasičnih islamskih tekstova kako bi se osvijetlila pitanja rodne ravnopravnosti. Zagovornici ove teorije istražuju kontekstualne i historijske okolnosti u kojima su tekstovi napisani, te pokušavaju razumjeti njihovu primjenu u savremenom društvu. Cilj je osvijetliti značenje tekstova na način koji podržava rodnu ravnopravnost. Analiza kur'anskih ajeta pokazala je da se određeni kur'anski ajeti tumače tako što ne uzmu u obzir kontekst ili svrhu njihovog objavljivanja, što za posljedicu dovodi stavljanje žene u inferioran položaj opravdavajući to vjerom, odnosno, da to vjera nalaže. Upravo to je uočeno u istraživanjima, međutim, ono što bi bilo potrebno za daljnja istraživanja jeste istražiti razloge zašto je to tako. Zbog čega muškarci žele

staviti žene u inferioran položaj pozivajući se na vjeru? Ono što to često čini mogućim, nažalost, jeste neznanje žena muslimanki koje takva tumačenja smatraju ispravnim. To također, proizlazi iz činjenice da se ženama kao najbitnija uloga stavlja njihova reproduktivna uloga, uloga majke, koja se ne osporava, međutim, zbog čega se jedna uloga uzdiže u toj mjeri u odnosu na neke druge uloge (obrazovanja, rada i sl.)? Da li prihvatanjem jedne uloge muslimanke moraju da se odriču drugih uloga za koje imaju pravo?

Analiziranje spomenutih tema u radu je važno, prije svega za muslimane i muslimanke, ali i za društvo generalno. S obzirom na to da je na našem prostoru još uvijek prisutno tradicionalno tumačenje vjere, bitno je spoznati šta je tradicija, a šta islam. Svjedočimo manipulaciji muslimana u odnosu na muslimanke kada je u pitanju poligamija, međutim, kada se pristupi tumačenju vjerskih odredbi uviđamo da poligamija nikako nije tema kojoj se treba pristupiti bez kritičkog i detaljnog razmatranja. Također, u islamu obrazovanje ima jako bitno mjesto u životu pojedinca. Što se više muslimanke obrazuju, više imaju uvida u prava koja imaju i koje su njihove slobode. Time jačaju svoje identitete, sebe kao individue i posljedično mogu dovesti do promjena, kao što je dostizanje rodne ravnopravnosti. Najviše su primjetne promjene prilikom podjela uloga u porodici gdje je uočeno da mlade žene nastoje da promijene tradicionalne obrasce ponašanja (Geiger i sar, 2009) čime će postići ravnopravnost koju i zaslužuju. Naravno, bitno je uključiti i edukaciju muškaraca kako bi se opovrgnuli tradicionalno-patrijarhalni obrasci ponašanja do rodne ravnopravnosti i u našem društvu.

Riffat Hassana (2006; prema Bajramović, 2006) ističe „Tragedija današnjih muslimana proističe iz činjenice da muslimani koji razumiju modernost ne shvataju islam, jednakako kao i muslimani koji razumiju islam ne shvataju savremenost“.

Istraživanje koje je sprovedeno u Bosni i Hercegovini (Spahić-Šiljak, 2007) dalo je dobar temelj za razumijevanje poimanja rodne ravnopravnosti, kao i kako ona u praksi zaista djeluje. S obzirom na to da je došlo do napretka u pogledu uključenosti muslimanki u razumijevanje vjere, kritički promišljajući o tradicionalnim vjerskim uvjerenjima (Štojs, 2016), bilo bi korisno ispitati trenutno stanje muslimanki u Bosni i Hercegovini, tačnije u kojoj mjeri su njihova prava zadovoljena? Ova pitanja ostaju otvorena za daljnje diskusije i istraživanja.

Potreba za reinterpretacijom tekstova, obrazovanjem i osnaživanjem žena, kao i promocijom interseksionalnih pristupa koji uzimaju u obzir različite identitete i iskustva žena u muslimanskim društvima, nužno je vezati uz pragmatični pristupi promociji rodne ravnopravnosti i fokusirati se na praktične korake koji mogu doprinijeti poboljšanju položaja žena u muslimanskim društvima pa tako i u bosanskohercegovačkom. To nužno treba uključivati edukaciju, ekonomsko osnaživanje, promociju ženskog liderstva i uklanjanje diskriminacije na osnovu roda.

Literatura

- Anić, J., R. (2012). Zilka Spahić-Šiljak (ur.), Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, 2012, 265.str. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 10 (2), 292-296.
- CNS. (2016). ENAR: Islamofobija i muslimanke. Centar na napredne studije. Pristupljeno 26.marta, 2024. (<https://cns.ba/enar-islamofobija-i-muslimanke/>)
- Čelebić, E. i sar. (2016) *Skripta za Školu islama – drugi stepen*, CEI Nahla, Sarajevo, str. 7-12.
- Ćopić, S. (2016). *Rodna ravnopravnost u Srbiji: stanje i perspektive*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- El-Alvani, T., Dž. (2020). *Kako razumijevati sunnet: autoritet Kur'ana i status sunneta*. Centar za napredne studije.
- Elmasry, M. (2015). Muslimani u zapadnjačkim medijima redovno negativci. Al Jazeera. Pristupljeno 26.marta, 2024. (<https://balkans.aljazeera.net/opinions/2015/2/11/muslimani-u-zapadnjackim-medijima-redovno-negativci>)
- Er-Rifa'i, M., N. (2002). *Tefsir Ibn – Kesir: skraćeno izdanje*. Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
- Geiger, M., Puhovski, T., Zrinščak, S. (2009). Partikularna i univerzalna ženska iskustva – rodne uloge u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici iz Siska. *Revija za Sociologiju*, 40 (3-4).
- Gouda, M., Potrafke, N. (2016). Gender equality in Muslim-majority countries. *Economic Systems*, 40(4), 683-698.
- Hasan, M., Renaldiansyah, A., Hartawan, H., Sirait, F., N. (2024). The Concept of Gender Equality in Islam According to Quraish Shihab. *Jurnal Kajian Islam*, 1 (1), 13-17.
- Hassan, R. (preveo Bajramović, O.) (2006). *Religijski konzervativizam: Feministička teologija kao sredstvo borbe protiv nepravednog tretmana žene u muslimanskim društvima (III dio)*. ZNACI. Pristupljeno 9. aprila, 2024.godine. (<https://znaci.ba/tekstovi/religijski-konzervativizam-feministicka-teologija-kao-sredstvo-borbe-protiv-nepravednog-1>)
- Hašimi, M., A. (2001). *Ličnost žene muslimanke*. Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
- Islam, M. Z. (2019). Concept of Gender equality in Islam. In Conference: *Women Rights In Islam*.
- Jawad, H., A. (1998). *The rights of women in Islam: an authentic approach*. Macmillan Press LTD.
- Jurić, A. (2017). *Lik žene u Islamu*. Diplomski rad. Odsjek za sociologiju Sveučilišta u Zagrebu.
- Ljakić, Z. (2020). *Intimni odnos supružnika – problemi, poremećaji i islamski adabi*. Dr. Zijad Ljakić, oficijelna stranica. Pristupljeno 6. aprila 2024.

Ljakić, Z. (2021). Žena me odbija u krevetu. Dr.Zijad Ljakić, oficijelna stranica. Pristupljeno 6. aprila 2024.

Munir, L. Z. (2005). Islam and gender: reading equality and patriarchy. *Islam in Southeast Asia: political, social and strategic challenges for the 21st century*, (11), 191.

Piers Morgan Uncensored. (2023, Decembar 11). *Israel-Palestine War: "That's BU-LLSH*T!" Piers Morgan Debates Hamas With Islamist Extremist Doctor*. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=QtcEAGG_tnU&t=12s

Spahić-Šiljak, Z. (2007). Žene, religija i politika: Analiza uticaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici. IMIC, CIPS, TPO.

Spahić-Šiljak, Z., Đipa, D. (2024). *Barometar rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini*. UNDP, Agencija za ravnopravnost spolova BiH Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.

Supriyadi, T., Julia, J., Firdaus, E. (2019). The Problems of Gender Equality: A Reconstruction of Islamic Doctrine. *Journal of Social Studies Education Research*, 10 (2), 91-110.

Štojs, T. (2012). Neki vidici položaja žena u islamu. *Obnovljeni život*, 67 (2), 179-194.

Vukić, A. (2021). *Položaj žena u radikalnim islamskim zemljama*. Završni rad. Odsjek za sociologiju Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Wieinga, S., E. (2009). Women Resisting Creeping Islamic Fundamentalism in Indonesia. *Asian Journal of Women's Studies*, 15 (4), 30-56.

Wikisi. (2015). Žena u časnom Kur'antu. WIKI. Pristupljeno 5.aprila 2024. (<https://wikisi.wordpress.com/2015/11/13/zene-u-casnom-kuranu-2/>).

Zadravec, V. (2022). *Uloga i položaj žena u hinduizmu, kršćanstvu i islamu*. Diplomski rad. Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Zekić, M. (2016). Tko se boji islamskog feminizma – (post) jugoslavenski diskurs. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, (11), 359-369.

Pitanje selektivnih abortusa u Crnoj Gori – Vizija (ne)ravnopravnosti

Mentorka: Sanja Grbović

sanja.grbovic@outlook.com

Pravni fakultet, Univerzitet Crne Gore

Apstrakt

Predmetno istraživanje ima za cilj približiti problematiku selektivnih abortusa, fokusirajući se na nacionalni – crnogorski kontekst. Selektivni abortus je složen fenomen koji odražava izraženo stanje patrijarhata i borbe za muškim potomkom. Ovaj rad će se fokusirati na analizu takvog društvenog konteksta kako bi objasnio porast broja selektivnih abortusa u Crnoj Gori. Na osnovu ranije sprovedenih istraživanja koja su se bavila analizom društvenih, kulturnih i ekonomskih faktora prikazano je da patrijarhalni obrasci direktno doprinose selektivnom abortusu i imaju ključnu ulogu u oblikovanju stavova ljudi o ovoj temi. To dovodi do favorizovanja dječaka kao jedinih mogućih i prihvatljivih nasljednika, što djevojčice stavlja u neravnopravan položaj. Rad će se osvrnuti i na kampanju koja je u Crnoj Gori sprovedena pod nazivom „Neželjena“. Ova kampanja sprovodila se kako bi skrenula pažnju na rodnu neravnopravnost koja postoji i prije rođenja djeteta. Kroz rad objasniće se zbog čega je razumijevanje oprečnih stavova koji proizilaze iz društvenih normi i upitnog sistema vrijednosti ključno za razvoj efikasnih strategija za promjenu i uticaj na svijest društva i borbu protiv selektivnih abortusa. U završnom dijelu rada biće date osnovne preporuke, kao i smjernice koje će, ukoliko budu primijenjene, omogućiti u konačnomet stvaranje jednog egalitarnog društva, istih mogućnosti.

Ključne riječi: *selektivni abortus, rodna ravnopravnost, Crna Gora, patrijarhat, diskriminacija*

1. Uvod

Selektivni abortus predstavlja fenomen koji reflektuje duboke društvene, kulturne i rodne obrasce, koji svoje korijene vuče iz patrijarhata. Kao posljedica selektivnih abortusa, danas, na svijetu imamo čak 140 miliona žena manje. U Crnoj Gori, selektivni abortusi dešavaju se toliko često da se to odrazilo na disbalans novorođenih beba. Ovo pitanje važno je povezati sa vizijom rodne ravnopravnosti u samoj državi, a Crna Gora suočava se sa brojnim izazovima kada je u pitanju ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Rodna ravnopravnost podrazumijeva ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednakе mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednakе koristi od rezultata

rada (Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni list Republike Crne Gore, br. 046/07 od 31.07.2007., Službeni list Crne Gore, br. 073/10 od 10.12.2010., 040/11 od 08.08.2011, 035/15 od 07.07.2015, čl.2). Ono što stvara okruženje u kom se preferra muško potomstvo, dok se na žensko potomstvo gleda kao na manje poželjno jesu sociokulturne norme i tradicionalni rodnopolni obrasci u jednom društvu, koji su ustaljeni, lako primjenjivi, ali ne i toliko vidljivi. Selektivni abortusi postaju način za kontrolu pola djeteta, i to na štetu ženske djece. Kroz njih se oslikava borba za muške potomke. Pitanje abortusa u Crnoj Gori nije samo medicinsko ili pravno pitanje, to je pitanje poštovanja ljudskih prava i postojanja rodne ravnopravnosti, s obzirom na to da su ženska djeca na ovaj način diskriminisana i prije samog rođenja. Ovaj fenomen ukazuje na duboko ukorijenjene nejednakosti u društvu koje zahtijevaju sveobuhvatan pristup u rješavanju. Zato je važno analizirati njegove uzroke, posljedice i implikacije za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Ovaj rad naglašava važnost stvaranja vizije društva koje promoviše ravnopravnost polova i osigura zaštitu prava žena i djevojčica. Patrijarhat se zasniva na koncepcima društvene strukture, statusa i uloga, koji su uzročno - posljedično povezani. Sistem društvenih struktura i praksi koji promoviše inferiornost ženskih rodnih uloga, a istovremeno ističe i dominaciju muških rodnih uloga jeste patrijarhat (Walby 1990). Važno je doprinositi raspravi o izgradnji inkluzivnijeg i pravednijeg društva za sve njegove članove. Kampanje poput „Neželjena“ koja se realizovala u Crnoj Gori važne su za podizanje svijesti građana o ovako važnoj temi koja prolazi nezapaženo i koju društvo opravdava na određene načine. U patrijarhalnom sistemu abortus kao pravo svake žene da ima autonomiju nad svojim tijelom nije prihvatljiva opcija. Međutim, kada je riječ o selektivnom abortusu na štetu rađanja ženskog djeteta, patrijarhat ostaje nijem kako bi se obezbijedio muški nasljednik bez kog porodica, po ovom sistemu, gubi smisao.

2. Pitanje prihvatljivosti abortusa u društvenom kontekstu

Abortus predstavlja kompleksno pitanje koje se duboko prožima kroz društveni, moralni i pravni kontekst. Abortus je medicinski termin koji se odnosi na prekid trudnoće prije nego što fetus može preživjeti izvan materice. U određenim zemljama u svijetu je legalizovan, dok u drugim nije. Zemlje u kojima je zabranjen abortus pod bilo kojim uslovima su: Andora, Dominikanska Republika, Salvador, Honduras, Madagaskar, Nikaragva, Filipini i Vatikan. S obzirom na to da je patrijarhat prisutan svuda, na pitanje abortusa se u različitim okolnostima različito i posmatra. Sam termin abortusa podložan je dubokim moralnim, etičkim i religijskim raspravama širom svijeta, raspravama o pravima žena, moralnim vrijednostima i javnoj politici. Neki od pokreta koji postoje u svijetu na ovu temu su pro - life i pro - choice. Koriste se religijski i medicinski argumenti o početku života: da li život počinje spajanjem spermatozoida i jajne ćelije ili prvim otkucanjem srca ili kasnije. Pro - life život opcija smatra da život počinje samim činom oplođenje i da se zakonski mora zaštititi život nerođenog fetusa. Pro - choice opcija smatra da to treba da bude individualno pravo žene i njenog ljekara i da se u to država ne treba miješati (Spahić-Šiljak 2019:109).

Abortus je pravo svake žene da ima autonomiju nad svojim tijelom, što patrijarhatu nikako ne odgovara. Percipira ga kao ubistvo i u jakoj mjeri osuđuju. Za mnoge muškarce abortus znači ubijanje njihovih sinova, dakle, neopravdani gubitak koji treba da bude spriječen svim sredstvima (Mršević 1998:52). Abortus je u velikom broju država regulisan kao legalan u posebnim okolnostima i situacijama, kao što su npr. vrlo ograničeni zdravstveni razlozi, potreba da se spasi život majke i sl. U najvećoj mjeri ljudi podržavaju abortus samo pod tim određenim okolnostima, nikako kada je to izbor žene i njena odluka, dok prema istraživanjima isti ti ljudi podržavaju abortus kada je u pitanju abortiranje ženskog fetusa.

Svako ima pravo da slobodno i odgovorno odlučuje o svom tijelu, formirajući porodice, broju djece, razmaku između rođenja djece i sl. Zastupanje legalizacije abortusa, kao prava žene, u patrijarhalnom okruženju može biti mač sa dvije oštice. Pravo na abortus, uz prenatalne testove koji se u velikoj mjeri koriste, doveđe do selektivnih abortusa zbog zloupotrebe upravo takvih testova kako bi se na vrijeme znao pol budućeg djeteta. Iz tog razloga, zalaganje za zabranu selektivnih abortusa i podizanje svijesti o njihovoј zastupljenosti, iako su oni zakonom zabranjeni, ali u praksi se i dalje dešavaju, mogu navesti na potencijalno ograničenje ili ukidanje samog abortusa, što svakako nije cilj. Zabранa selektivnih abortusa se ne smije zamijeniti sa ograničenjem reproduktivnih sloboda, niti zabrana selektivnih abortusa implicira ukidanje prava na sve vrste prekida trudnoće. Stoga, važno je sistemski riješiti problem selektivnih abortusa uz prikladnu primjenu medicinskih instrumenata na etičan, moralan, legalan i legitiman način. Sama pojava selektivnih abortusa iza sebe nema slobodu ili pravo žene. Iza sebe ima patrijarhalna uvjerenja, a selektivni abortusi su njihov produkt. Dati „pravo na život“ fetusu kroz izraz muške identifikacije sa njim predstavlja dakle verbalnu artikulaciju jezika muške dominacije nad ženama (Mršević 1998:53).

Pitanje abortusa samo po sebi je složeno, a pojava selektivnih abortusa se uvijek nalazi u sijenci istih, i zloupotrebjava se kroz pravo žene da odlučuje o svom tijelu i da ima autonomiju nad njim. Abortusu se selektivno pristupa onda kada je to u skladu sa principima patrijarhata, i kada sami sistem ima način da abortus opravda. Pitanje prekida trudnoće je složeno zato što nemamo globalni konsenzus na ovu temu. Vremenom, države abortus zabranjuju ili ga dozvoljavaju što daje ne-uravnoteženu sliku o ovoj temi. U Poljskoj, 2020. godine zabranjen je prekid trudnoće, a kasnije dozvoljen samo u slučajevima incesta, silovanja i prijetnje po život majke. Irska je zemlja koja je zabranjivala abortus do 2013. godine, kada ga je dozvolila samo u slučaju kada je ugrožen život majke. Godine 2018. Irska je raspisala referendum kojim je glasala za ustavne promjene koje se odnose na ograničenje prava na abortus i dala primjer da se i najdublja vjerska i moralna ubjedjenja mogu promijeniti. Meksiko je legalizovao abortus 2021. godine, a Argentina je dozvolila prekid trudnoće do 14. nedelje. Nijedan do sada usvojen međunarodni i regionalni akt ne govori direktno o pravu na abortus, što je i dalo prostora pristalicama pro life pokreta da dodatno utiču na nacionalna zakonodavstva u cilju daljeg suzbijanja prava na abortus.

2.1 Rodna neravnopravnost u Crnoj Gori

Danas je neravnopravnost karakteristika svih društava. Ona se lako održava u

ambijentu patrijarhata koji ovu ideju i zastupa. Jedna od karakteristika patrijarhata jeste disbalans moći između muškaraca i žena, i dok god on postoji, problem neravноправnosti i diskriminacije žena će opstajati u svim društвима. U crnogorskom društву, rodna neravноправност je složen i duboko ukorijenjen problem, oblikovan tradicionalnim rodnim ulogama, kulturnim normama i ekonomskim strukturama. Rodna ravnopravnost u Crnoj Gori zagarantovana je Ustavom, Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, Zakonom o zabrani diskriminacije, međunarodnim ugovorima, strategijama i akcionim planovima. Podaci iz 2013. godine pokazuju da 78.2 % ljudi u Crnoj Gori misli da se Zakon o rodnoj ravnopravnosti primjenjuje na pravi način i potpuno (Puzigaća i sar. 2014). To govori da većinsko stanovništvo smatra da su žene ravnopravne u društву sa muškarcima, da imaju jednake prilike i mogućnosti. Ali realnost i statistika govore drugačije. Rodna ravnopravnost podrazumijeva jednaku zastupljenost oba pola u svim sferama javnog i privatnog života, jednak status i jednakе mogućnosti ostvarivanja svojih prava.

Detaljnном analizom i praćenjem stanja u Crnoj Gori pokazano je da postoji vještački napravljena razlika između broja rođenih dječaka i djevojčica. Prema Zakonu o uslovima i postupku za prekid trudnoće, svaka žena u Crnoj Gori ima pravo na abortus do 10. nedelje trudnoće (Službeni list Crne Gore br.53/2009, član 4). Međutim, to ženino pravo, iako zakon prepoznaće, patrijarhat ne prepoznaće. Jasno mu se protivi, osim u jednoj situaciji – kada u porodici nema muške djece. Ono čime se pravda jesu nasljednici prezimena i loze, a to su dječaci. Iz tih razloga, dubokih uvjerenja, pritska društva, žene se po saznavanju pola nerado odlučuju na abortus ako je u pitanju djevojčica. Zato danas nedostaje 3000 žena u reproduktivnoj dobi. U poslednjih 15 godina, prema istraživanjima, neravnoteža između polova iznosila je u prosjeku 109 dječaka na 100 djevojčica. Toliko odstupanje u kontinuitetu ne može biti slučajno, već je rezultat ljudske intervencije. Kako je medicina napredovala, tako su roditelji danas u mogućnosti da u ranoj fazi trudnoće saznaju pol svog djeteta. Iako bi se prenatalni testovi kao naučni napredak trebali koristiti samo iz razloga provjere zdravlja ploda, oni se koriste u najvećoj mjeri, i postaju praksa, za provjeru pola, i na taj način se zloupotrebljavaju. U Zakonu o uslovima i postupku za prekid trudnoće jasno piše da je prekid trudnoće sa motivom izbora pola zabranjen (Službeni list Crne Gore br.53/2009, član 18). Međutim, statističke konkretnе podatke o tome da se selektivni abortus zaista i dogodio nemamo, pa za sada sve ostaje na tome da je javna tajna.

Crna Gora se nalazi u grupi od devet država svijeta sa najvećim poremećajem u odnosu novorođene muške i ženske djece uslijed selektivnih abortusa. Period u kojem je zabilježena najveća razlika u broju novorođene djece muškog i ženskog pola bila je 2009. godina kada je rođeno 549 dječaka više u odnosu na djevojčice, dok je jedino 2016. godine ta razlika bila u granicama normale – 131. Ove brojke nisu primijetile samo nevladine organizacije koje se bave rodnom problematikom u Crnoj Gori, već i međunarodne organizacije koje su odmah reagovale na stanje koje je alarmantno. Reakcije su pristigle iz Populacionog fonda UN, Savjeta Evrope, GREVIO komiteta. Komitet Ujedinjenih nacija za eliminisanje diskriminacije nad ženama, CEDAW uputio je 2017. godine Crnoj Gori preporuku da striktno zabrani selektivni abortus. Na alarmantan disbalans u broju novorođenih muških i ženskih beba Crnu Goru već cijelu deceniju upozorava i Evropska unija. Ženski rodni identitet posmatra se kao prepreka. Statistička vjerovatnoća da će žena dobiti muško

dijete raste sa porastom u broju trudnoća, stoga jedna od mogućnosti koja se javlja jeste da je žena rađala djecu dok ne dobije muško dijete ili prestala da rađa onog trenutka kada dobije muško dijete (Komar 2020). Ženski identitet stalno mora biti potisnut, iako mora postojati. On ima svoju ulogu. Čerke su tretirane kao privremene članice kuće, a muškarci kao oni koji ostaju i produžavaju prezime. Identitet žene u Crnoj Gori, u kojoj god poziciji ona bila, uvijek je bio oblikovan kroz muške rodne uloge. Pa će se danas nerijetko čuti da se čerki obraćaju sa sine. Kulturni obrasci u patrijarhatu potpomažu učenju tradicionalnih polnih uloga, pa se na taj način diskriminacija prema ženskom polu nasljeđuje i prelazi na mlađe generacije. Stereotipi o rodnim ulogama, siromaštvo, ekonomski i socijalna kriza i patrijarhalno nasljeđe stvorili su pogodnu klimu za postojanje disfunkcionalnog društva u kojem se jedna čitava kategorija ljudi diskriminiše po kriterijumu rođenja, a koje se zadržalo i do danas (Radulović i Ljaljević 2009).

2.2 Patrijarhat i selektivni abortusi

Patrijarhat je dio kako privatne, tako i javne sfere života, zastupljen je svuda i ima kontinuitet bez obzira na brojne promjene u istorijskim okolnostima. Stvara ambijent u kom muškarci dominiraju nad ženama, faktički i ideološki. Konstruise uloge koje predstavljaju očekivana, a ujedno i prihvatljiva ponašanja povezana sa statusom koje pojedinac zauzima u društvu. Te društvene norme, kao ni uloge, nisu stvorene u vakumu, već na bazi postojećih standarda, vrijednosti i pravila. Dakle, rodne razlike nisu urođene, već konstruisane. Patrijarhat ne trpi fleksibilnost i otvorenost. To je sistem koji nameće hijerarhiju i ima vrlo definisanu predstavu o tome šta je ispravno, a šta ne. Rod i rodne uloge ljudi uzimaju zdravo za gotovo, smatrajući da je to nešto prirodno i nepromjenjivo i da o tome sve znaju (Spahić Šiljak 2019:71).

U kontekstu Crne Gore, patrijarhalni obrasci duboko su ukorijenjeni u našoj tradiciji i kulturi. Rodne uloge su često jasno definisane, sa dominantnom ulogom muškarca, dok su žene, nažalost, u većini slučajeva ograničene da djeluju unutar doma. U okviru privatne sfere glavna uloga žene jeste da bude majka, i kao njena osnovna funkcija u fokus se stavlja reprodukcija. Upravo preferiranje muškog potomstva u ambijentu patrijarhata, a degradiranje i marginalizovanje ženskog potomstva dovodi do pojave fenomena selektivnih abortusa i dovodi do diskriminacije polova i prije samog njihovog rođenja. Muško dijete kroz istoriju je posmatrano kao dijete koje privređuje, koje stvara, nosi porodično prezime i nastavlja lozu. Oni su ti koji nasljeđuju imovinu, smatraju se važnjima, više vrednovanim i onima koji imaju veća prava na bogatstva i imanja, a Crna Gora predstavlja jedno takvo društvo koje njeguje muške nasljednike. Dok ženska djeca, sa druge strane, stavljana su u ulogu onih koje odnose iz kuće i bivaju „tuđa večera”.

Nikada se neće čuti „prvo pa žensko”. I ta rečenica koja je ustaljena, „prvo pa muško”, jasno oslikava koliku ulogu dječak ima pri rođenju u odnosu na djevojčicu. Tokom svadbi i danas postoji običaj da se u kuću unese tzv. nakonjče najmlađeg dječaka iz muževe porodice ne bi li se mlađom bračnom paru ostvario „san” o rađanju sina. Patrijarhat opisuje kakvi muškarci i žene jesu, ali isto tako i predviđa kakvi bi trebali da budu, što osnažuje diskriminaciju, nejednakost i hijerarhiju. Ne dozvoljava slobodu i odstupanje od onoga što nameće kao jedino ispravno. Kroz norme

ponašanja koji se od njih očekuje da poštaju i prate, pravi se jaz između muškaraca kao superiornijeg pola nad ženama, i žena kao potčinjenih muškarcima. Taj model prikazuje na kojoj se poziciji polovi nalaze, kako prije samog rođenja, tako i kroz život, i predstavlja osnovne neravnopravnosti svake države i društva.

3. Uzroci i posljedice selektivnih abortusa

Tema i fokus ovog rada jesu selektivni abortusi sa motivom pola. Odnosno, namjerno uklanjanje fetusa djevojčice. Oni su proizvod društvenih faktora, a te je faktore teško detektovati kako bi se povezali sa selektivnim abortusima, koje je teško dokazati. Jedan od glavnih uzroka selektivnih abortusa je upravo preferiranje pola. U crnogorskom društvu naglašeno, ali i u drugim patrijarhalnim sredinama, poželjnije je muško dijete od ženskog, jer je porodicama nametnuto da moraju imati nasljednika, a to nikako ne može biti djevojčica. Iz tog razloga, žene se izlažu konstantnim naporima da dobiju muško dijete pod pritiskom moranja, jer je narativ takav da ako nemaš muško dijete, kao da nemaš djecu. To pokazuje i predstavljanje sinova kao jedinaca, dok u porodici pored njega ima još i sestre, što je česta pojava čak i u 21. vijeku. Mada, to nije za čuditi se, s obzirom na to da se upravo u 21. vijeku borimo za živote djevojčica koje su diskriminisane i prije rođenja, samo zato što su djevojčice, i trudimo se da objasnimo zašto je život svakog u društvu jednak važan, bez obzira na bilo koju razliku. Dakle, iako je drugo vrijeme i društvene norme su liberalnije, kulturni uticaji su oduvijek toliko jaki da i dalje igraju značajnu ulogu u donošenju ovakvih odluka. Seksizam je diskriminacija ili predrasude protiv ljudi na osnovu njihovog pola ili roda. Pojam se posebno koristi da označi diskriminaciju prema ženama. Istraživanja pokazuju da su sve osobine koje se smatraju muškim mnogo više vrednuju i da se uzimaju kao norme, dok se ženske karakteristike i osobine obezvrjeđuju ili se smatraju nekakvim odstupanjem (Mršević 1998:22).

Crnu Goru karakteriše kontinuitet rodne neravnopravnosti koja se manifestuje u svim sferama života ljudi. Nepoželjnost ženskog djeteta je ishod dugoročne subordinacije žena u društvenim, ekonomskim i političkim aspektima. Kada žena rodi muško dijete, ona se osjeća vrijednom poštovanja, i društvo je takođe percipira na takav način. Dok sa druge strane, kada rodi djevojčicu, to se percipiralo kao nesreća i razočaranje.

Posljedice selektivnih abortusa po društvo su duboke. A ostavljaju tragove i na pojedince. To što žene abortiraju zbog toga što očekuju djevojčicu ne mora uvijek da znači da je bila njihova volja. Nekada su nesvesno u tom stanju da moraju imati dječaka, jer im je sistem to nametnuo od samog početka. Iz tog razloga ona se osjeća kao da ne ispunjava očekivanja ljudi oko sebe, a sebe zanemaruje. Veliki je i broj žena koje se raspituju na koji način mogu dobiti dječaka. To sve jasno govori o percepciji žene u društvu, njenog značaja, uloge i njene funkcije, sve predodređeno patrijarhatom. Zato je jako važno voditi računa o njihovom mentalnom zdravlju i blagostanju. Nedostatak podrške i razumijevanja u društvu dodatno otežava proces samog abortusa. Naravno, posljedice koje selektivni abortusi ostavljaju jesu promjene u demografskim trendovima i ravnoteži polova, a velika upotreba selektivnih abortusa može imati dugoročne implikacije na društvo.

Normalan trend rođenih djevojčica i dječaka je 100:106. U Crnoj Gori taj odnos bio je 100:110. Studije pokazuju da u zemljama sa nesrazmjerno velikim brojem muškaraca i žena, što će Crna Gora postati ukoliko nastavi ovim tokom, kao što su Kina i Indija, muškarci imaju problem da nađu partnerke i ožene se, a nasilje nad ženama raste. Prema trenutnom stanju smatra se da će za 20 godina biti 8000 žena manje nego muškaraca. Posljedice selektivnog abortusa vidljive su i u svijetu, pa prema podacima UN nedostaje 117 miliona žena u reproduktivnoj dobi. Pretpostavka je da su uzroci ovakvih disbalansa upravo selektivni abortusi i dostupnost prenatalnih testova koji se zloupotrebljavaju. Kroz selektivne abortuse djeca se ne tretiraju kao individue, već kao objekti. Iz tog razloga, prenatalni testovi postoje kako bi imali dobromanjernu svrhu, a ne postoje u svrhu diskriminacije bilo koga. Moraju biti upotrijebljeni za najbolji interes roditelja i fetusa, koji ne smije biti sredstvo za potvrđivanje rodnih stereotipa. Međutim, odluke o reprodukciji su postale takve da određuju ko će postojati, a ko ne, te na taj način dijete ne dobija šansu da bude rođeno ukoliko ne odgovara određenom kriterijumu koji su roditelji postavili (McDougall 2005). Sve ima svoje dvije strane, a ljudi su vrlo vješti u tome da uzmu ono što im najviše odgovara da ispune svoje ciljeve. To je slučaj i sa novom tehnologijom koja je donijela prenatalne testove kako bi se oni koristili u dobre svrhe, ali su ih ljudi iskoristili za zadovoljavanje svojih potreba i doveli do pojave selektivnih abortusa. Ujedinjene nacije godinama kao prioritet nacionalnih i međunarodnih politika kroz svoje Akcione programe u vodeće prioritete stavljuju status djevojčica i žena.

4. Prevencija selektivnih abortusa

Pribjegavanje selektivnim abortusima zbog afiniteta prema određenom polu, u ovom slučaju muškom, vuče značajne posljedice sa sobom, pa je potrebno pronaći različite mehanizme za prevenciju selektivnih abortusa. Na globalnom nivou jedan od najzastupljenijih načina je zabrana prenatalne polne selekcije i zloupotreba procedura za ustanavljanje pola fetusa. Međutim, ni zakoni koji zabranjuju selektivne abortuse nisu urodili plodom, pa se postavlja pitanje šta je problem? Sviest građana, kazne, statistika o broju selektivnih abortusa?

Edukacija – Kao jedan od osnovnih načina borbe protiv pribjegavanja selektivnim abortusima uzima se edukacija. Kroz edukaciju, žene se osnažuju da uvide da ništa nije moranje i da razlikuju šta je to što one žele od onoga što društvo od njih očekuje. Kroz edukaciju stiče se znanje i o adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti, podršci i podiže se svijest o važnosti rodne ravnopravnosti. Zato, u svakom trenutku, na sve načine, važno je biti fokusiran na pitanje društvenih normi kada je u pitanju ovaj problem, jer one podržavaju diskriminaciju na osnovu pola djeteta i važno je pronaći njihovu poveznicu. Kao idealan rezultat ove borbe za ravnopravnost svih članova jednog društva gdje svi imaju istu početnu tačku bilo bi ostvarenje ravnopravnosti u Crnoj Gori, ne samo na papiru, formalno, kroz usvojeni zakon, već i suštinski i primjenjivo, mjerljivo i potkrijepljeno činjenicama i dokazima, vidne promjene u obrazovnom sistemu kroz programe, jačanje zdravih kulturnih normi i kreiranje javne svijesti koja nije diskriminatorna i ide u prilog svakom pojedincu. Edukacija o seksualnom i reproduktivnom zdravlju trebala bi biti dio školskih ustanova. Mladi bi kroz sekundarnu socijalizaciju već trebali da se upoznaju sa ovim pojmovima, da

ih razaznaju i sami formiraju mišljenje o istim. Važno je da o ovoj temi mladi imaju i drugačiju perspektivu od one koju čuju od porodice ili prijatelja svakodnevno. Omogućiće im da oni sami prepoznaju bitne elemente i kako da ih primijene. Neke od preporuka međunarodnih organizacija Crnoj Gori bile su: omogućiti učenje o rodnoj ravnopravnosti na svim nivoima obrazovanja; obezbijediti istraživanje o prevenciji selektivnih abortusa; kontinuirano podizati svijest o posljedicama selektivnih abortusa na društvo.

Podizanje svijesti društva – kroz edukaciju podiže se svijest društva o ovoj temi koja za sobom vuče i mnoge druge kao što su: ravnopravnost, položaj žene u društvu, pravo na abortus itd. Kroz kampanje mijenjaju se i društvene norme i društvo počinje da ih primjenjuje nesvesno i u dobre svrhe.

Kampanja „Neželjena” – Ova kampanja u Crnoj Gori izazvala je veliku pažnju kako medija, tako i šire javnosti, 2019. godine. Bila je odgovor na alarmantne podatke u Crnoj Gori koji se odnose na selektivne abortuse. Kampanju je predvodio Centar za ženska prava. Cilj je bio da se o javnoj tajni konačno govori, da se stvari nazovu pravim imenom i da se jasno ukaže na uzroke i posljedice selektivnih abortusa. Kampanja je bila usmjerena i na podizanje svijesti o ravnopravnosti polova u Crnoj Gori. Selektivni abortusi su nus pojava sistemskih problema koji su dugo ostali zanemareni, i нико se nikada nije bavio time zašto ta tradicija još uvijek postoji i danas. Upravo se i na to željela skrenuti pažnja. Podatak koji je zabrinjavajući jeste da problem selektivnih abortusa nije okupirao značajniju pažnju šire javnosti do 2017. godine. Tada je novinarka RTCG-a Svetlana Vlahović objavila istraživačku priču i anonimna svjedočenja žena koje su se podvrgle selektivnom abortusu. Upravo nakon objavlјivanja ovog novinarskog istraživanja uslijedila je kampanja „Neželjena”. Ono što se željelo još postići ovom kampanjom jeste reakcija kako građana, tako i nadležnih institucija, s obzirom na to da je njihova reakcija na ovaj problem izostajala u prošlosti.

Proaktivno djelovanje državnih organa – Ove institucije imaju važnu ulogu u donošenju politika, zakona i sprovođenja mjera koje će spriječiti diskriminaciju na osnovu pola djeteta i osigurati poštovanje reproduktivnih prava žena. Vlada Crne Gore treba da jasno prepozna ozbiljnost ovog problema i da ga tretira kao prioritetsko pitanje javnog zdravstva i ljudskih prava. Državne institucije su odgovorne da donijete zakone o zabrani diskriminacije primjenjuju i da donose i preduzimaju konkretnе korake kako bi se ova zabrana zaista i sprovedla u praksi. To se može postići jačanjem nadzora nad radom zdravstvenih ustanova, sprovođenjem edukativnih programa o reproduktivnim pravima i rodnoj ravnopravnosti kako za građane van državnih institucija, tako i za one koji rade u njima, osnaživanje žena da prijavljuju slučajevе diskriminacije i traže pravdu, jer uz sistem koji ih čuva i pruža sigurnost one će sigurno pribjeći prijavljivanju ovakvih situacija. Važno je da državne institucije sarađuju sa organizacijama civilnog sektora koje se bave ovom problematikom i da u svakoj situaciji pruže podršku ženama koje su žrtve diskriminacije ili prisile da abortiraju zbog pola djeteta. Ovakva saradnja može dati jaku poruku kojom bi se uticalo na svijest o problemu i pružanju podrške ženama koje se suočavaju sa teškim odlukama. Samo kroz dobru koordinaciju svih relevantnih aktera u državi može se efikasno suočiti sa problemom selektivnih abortusa i stvoriti društvo u kojem će svaka žena imati pravo na slobodne odluke o svom tijelu, bez straha od diskriminacije i osude.

5. Završna razmatranja

Ključni korak u borbi protiv rodne neravnopravnosti u Crnoj Gori je promjena društvenih normi i kulturnih obrazaca koji podržavaju diskriminaciju na osnovu pola. Ovo se odnosi na aktivno promovisanje značaja rodne ravnopravnosti kroz edukaciju, javne kampanje i osnaživanje žena. Potrebno je da na ovom problemu rade zajedno svi akteri društva koji će tako stvoriti jednakе prilike, šanse i mogućnosti za sve žene i muškarce u društvu. Takođe je važno promovisati i inkluzivno društvo bez predrasuda o rodnim ulogama i očekivanjima. Isto tako, rad na osvješćivanju javnosti o štetnim posljedicama rodne diskriminacije i stereotipa treba biti konstantan i nikada stavljén u drugi plan. Patrijarhalna kultura i nasljeđe čvrsto utemeljeni u društvenoj svijesti Crnogoraca otežavaju osvješćivanje o ovom problemu i njegovo konačno iskorijenjivanje, o čemu svjedoče i brojna istraživanja iz ove oblasti (Milena Aćimić-Remiković 2022:117). Ono što je važno jeste da u Crnoj Gori budu razvijene pravosudne institucije koje će na dobar i pravi način sprovoditi zakon, sankcionisati diskriminatorna ponašanja i na taj način osnaživati položaj žene u crnogorskom društvu.

Tema selektivnih abortusa za sobom povlači velike rasprave i kontroverze jer dotiče duboke moralne, etičke i sociokulture aspekte društva. Sama problematika, kako u Crnoj Gori, tako i šire, postaje sve relevantnija u kontekstu borbe za ravnopravnost i prava žena. Pitanje selektivnih abortusa nikada nije bio samo medicinski problem, već i društveni, moralni i pitanje prakse koje je duboko ukorijenjeno u sistemu vrijednosti i normama jednog društva.

Važno je istaći da o temi selektivnih abortusa ne govore samo žene. I ne mogu govoriti samo žene. Kao ni o temi ravnopravnosti. Nisu to teme koje ponovo dijele dva pola u društvu. Zapravo, ova borba ne može imati svoj smisao ako dio nje nisu muškarci koji razumiju srž ovog problema i žele da ga riješe. Muškarci i žene u borbi za ravnopravnost su saveznici koji imaju isti cilj, a to su jednakе šanse i prilike za sve. Zato je kroz podizanje svijesti važno imati određeni fokus i na muškarce koji će biti dio ove borbe rame uz rame sa svim ženama i biti jedni drugima podrška. U cjelini, ovaj problem zahtijeva angažovanje institucija, civilnog društva, gdje su naročito nevladine organizacije koje se bave rodnom neravnopravnosću u državi aktivne, obrazovnih ustanova i šire javnosti. Samo zajedničkim naporima, umrežavanjem, ne čutanjem, snažnom predanošću ka ostvarivanju ravnopravnosti možemo izgraditi društvo u kojem svaka žena ima pravo na slobodne i informisane odluke o svom tijelu, bez straha od diskriminacije ili osude. Kada samo malo izađemo iz okvira patrijarhalnih normi i uvidimo koja prava imamo i na koji način нико nije dužan sistemu bilo šta, tada žene uvide da je i sami pritisak koji se proizvodi vještački i da one ne žele da budu dio toga. Kao društvo treba proaktivno da djelujemo ka rješavanju problema diskriminacije sa državnim aparatom. Zakoni ne smiju biti samo mrtvo slovo na papiru, moraju se primjenjivati i imati efekat zaštite i ostvarivanja prava svih pojedinaca jednog društva. U konačnom, cilj nam je inkluzivno društvo, jednakih mogućnosti, koje jasno prati zakonske norme i moralna načela, u kom će svako dijete biti rođeno iz ljubavi i želje, a nikada iz straha, moranja ili nekog pritiska, društvo u kom svako dobija priliku na život i doprinos zajednici i biva jednakovrednovan u odnosu na druge.

Literatura

- Beckwith, Francis J. 2007. *Defending Life: A Moral and Legal Case Against Abortion Choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brković, Čarna. 2021. "U ime kćerke – Antropologija roda u Crnoj Gori". Godišnjak za sociologiju. Str. 33-45.
- Davidović, Jovana. 2022. *Patrijarhalna uvjerenja i medijsko portretisanje rodnih odnosa na primjeru selektivnog abortusa u Crnoj Gori*. Doktorska disertacija. Podgorica, Crna Gora: Univerzitet Crne Gore. Datum pristupa: 03. 04. 2024. godine (https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_1019/objava_145204/fajlovi/Jovana%20Davidovi%C4%87_PGL.pdf)
- Dimri, Aditi, Veronique Gille, and Philipp Ketz. 2021. "Measuring Sex-Selective Abortion: How Many Women Abort?" Paris School of Economics.
- Grbović, Sanja. 2022. "Rodno zasnovano nasilje u Crnoj Gori tokom pandemije virusa COVID-19: uzroci, posljedice i pitanja odgovornosti". Str.152-158. u *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, priredili Z. Spahić – Šiljak, J. Kovačević i J. Husanović. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Hrnićić, Zlatan. 2021. *Nasilje nad trudnicama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: TPO Fondacija.
- Izvještaj o radu Zaštitnika za 2023. godinu. Datum pristupa: 10. 04. 2024. godine (https://www.ombudsman.co.me/docs/1715154847_finalizvjestaj_29042024%20_zastitnik.pdf)
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), odobrena i predložena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih naroda 34/180 od 18. decembra 1979. Stupila na snagu, 3. septembra 1981.
- Kovačević Jasna, Zilka Spahić-Šiljak, prir. 2023. *Rod i globalizacija na Balkanu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Mršević, Zorica. 1998. Ženska prava u međunarodnom pravu. Beograd: Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava.
- NGO shadow report on the implementation of the convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW) in Montenegro. Submitted for the 67th CEDAW Committee Session, July 2017. Datum pristupa: 30. 03. 2024. godine (<https://womensrightscenter.org/wp-content/uploads/2020/09/NGO-CEDAW-SHADOW-REPORT-2017-final.pdf>)
- Patel, Tulsi. 2007. *Sex-selective abortion in India. Gender, Society and New Reproductive Technologies*. New Delhi: Sage Publications.
- Puzigaća Milka, Marijana Pajvančić, Milana Čabarkapa i Slavica Bajić, prir. 2014. *Drugo istraživanje o poznavanju i primjeni Zakona o rodnoj ravnopravnosti u institucijama Crne Gore*. Podgorica: Odbor za rodnu ravnopravnost. Skupština Crne Gore.
- Remiković Aćimić, Milena. 2022. "Tradicionalna i kulturna tolerancija na nasilje nad ženama: primjer Crne Gore." Str.113-120 u *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, priredili Z. Spahić-Šiljak, J. Kovačević i J. Husanović. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Roberts, Celia. 2007. *Messengers of Sex. Hormones, biomedicine and feminism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Spahić-Šiljak Zilka, Jasna Kovačević i Jasmina Husanović, prir. 2022. *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni list Republike Crne Gore, br. 046/07 od 31.07.2007, Službeni list Crne Gore, br. 073/10 od 10.12.2010, 040/11 od 08.08.2011, 035/15 od 07.07.2015. član 2.

Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće. Službeni list Crne Gore, 53/2009. član 4 i član 18.

TEMATSKA OBLAST:

**4. ROD U OBRAZOVANJU, NAUCI, KULTURI
I UMETNOSTI**

Učiti feminizam (?)

Mentorka: doc. dr. Nevena Mitranić-Marinković

nevena.mitranic@f.bg.ac.rs

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Apstrakt

U ovom radu nastojimo da preispitamo odnos feminističke teorije i obrazovanja, te kako je, zašto, i kako još može biti oblikovana veza između njih. Polazeći od istorijskog razvoja ovog odnosa – kao obrazovanja za feminizam i feminizma u obrazovanju, te dalje preko kritičkog sagledavanja postojeće literature o feminističkim istraživanjima sprovedenim u obrazovnom kontekstu, tragat ćemo za produktivnim vezama nosećih principa feminističke pedagogije i ključnih tendencija savremene pedagogije šire i nastojati da ukažemo šta još zapravo može značiti „učiti feminizam“ na način koji će istinski doprineti razvoju i feminizma i obrazovanja. Naši zaključci ukazuju da je neophodno oživljavanje feminističkih principa ravnopravnosti, kritičkog razmišljanja, inkluzivnosti, transformativnosti, osnaživanja i interseksionalnosti u svim aspektima obrazovnog procesa, počevši od kreiranja programa, preko kreiranja atmosfere obrazovnog konteksta pa do modela evaluacije. Time feministički principi aktivno žive u obrazovnom sistemu kao svojevrsnoj „heterotopiji“ sa potencijalom da se prošire na društvo u celosti, dok feministički principi podržavaju transformativni potencijal obrazovanja koji se danas prepoznaće kao ključna obrazovna vrednost.

Ključne reči: *feminizam, obrazovanje, pedagogija, podučavanje feminizma, obrazovna praksa*

1. Uvod

U savremenom diskursu, gde su pitanja roda, diskriminacije i nejednakosti sve relevantnija, više nego ikada ističe se značaj izučavanja veze između feminizma i obrazovanja. Ova veza veoma je značajna, jer ne otvara samo drugačiji mogući pristup obrazovanju, već i osnovna pitanja jednakosti, inkluzivnosti i pravičnosti. Kako je obrazovni proces neodvojiv od društvenog i političkog konteksta, važno je shvatiti da obrazovanje nije samo sredstvo prenošenja znanja, već prostor gde se reprodukuju i preispituju društvene vrednosti, norme i dinamike moći.

Pedagoška perspektiva pruža uvid u tok obrazovnog procesa i načine na koje se on može iskoristiti za promovisanje i implementaciju feminističke misli. Ispitujući trenutnu obrazovnu praksu kroz prizmu feminističkih ideja, stručnjaci mogu da

prepoznavaju implicitne predrasude, stereotipe i sistemsku nepravdu koja održava rodno zasnovane razlike u dobrobiti i postignućima učesnika unutar obrazovnog sistema.

Pored toga, pedagoška perspektiva ima zadatak da istakne transformacioni potencijal obrazovanja u razbijanju postojećih opresivnih struktura i podsticanju društvenih promena. Implementacija feminističke prakse u razvoj vaspitno-obrazovnog programa može stvoriti mogućnosti za osnaživanje učenika u preispitivanju postojećih društvenih normi i promovisanju rodne ravnopravnosti.

Ipak, implikacije feminističke misli i teorije po obrazovanje, u obrazovanje i kroz obrazovanje zavise u biti od principa na kojima se gradi pedagoški proces, a ne od feminističkih sadržaja. Time je upitno koliko je, uprkos višegodišnjem nastajanju, feminizam zapravo prisutan u obrazovanju. U ovom radu nastojat ćemo da ispitamo postojeće prakse akademizacije feminizma i načine na koji se feminizam integriše u obrazovni proces, te da ponudimo pedagošku perspektivu odgovora na pitanja šta zapravo znači učiti feminizam.

U prvom delu ovog rada predstavljen je istorijski kontekst integracije feminističke teorije u akademski kontekst, kao i teorijska osnova feminističkih ideja koja predstavlja temelj za stvaranje feminističkih studija. U ovom delu predstavljene su takođe i prednosti, ali i izazovi i problemi koje je donela akademizacija proučavanja feminizma. Drugi deo rada predstavlja analizu trenutno dostupne literature, u vidu zbornika radova i časopisa, kako bi se istakle glavne teme interesa istraživanja feminizma u obrazovnom kontekstu. Treći deo rada rezervisan je za pojašnjenje razumevanja obrazovanja i obrazovnog procesa u savremenoj pedagogiji, kao i predstavljanje pedagoškog pogleda na pitanje šta zapravo znači učiti feminizam.

2. Feminizam i obrazovanje

Dokaze o potrebi i zalaganju za univerzalno obrazovanje i masovno opisemnjavanje možemo pronaći još u 17. veku kod Jana Amosa Komenskog, koji je verovao da obrazovanje treba biti dostupno svima, dečacima i devojčicama, bez obzira na njihov socio-ekonomski status ili poreklo (Komenski 2007). Veliki pokreti za javno obrazovanje, dostupno svima, pokretani su i u doba Prosvjetiteljstva i za vreme industrijske revolucije (Lee 2016). Za problematiku kojom se u ovom radu bavimo možda je najznačajnije pomenuti uticaj Prvog svetskog rata na uključivanje žena u polje rada i u visokoškolsko obrazovanje.

Iznenadni odlazak velikog broja mladih, zdravih muškaraca na bojno polje otvorio je nove mogućnosti za rad žena na mestima koja su ranije bila rezervisana samo za muškarce (Neupert 2021), samim tim, javlja se potreba za širenjem obrazovnih mogućnosti dostupnih ženama, što je kao posledicu donelo i razmatranje toga kako posmatramo ulogu žene u društvu. Dodatno, ne treba zanemariti značajnu ulogu borbe feministkinja tokom prvog i drugog talasa feminizma, kao i Sufražetskog pokreta u ponovnom pokretanju inicijative univerzalnog obrazovanja, ovog puta sa fokusom na obrazovanje žena na svim nivoima (Neupert, 2021). Huks (bell hooks) ovo pitanje smatra veoma bitnim ciljem u feminističkoj borbi:

Podsticanje žena da teže obrazovanju, da razvijaju svoj intelekt, trebalo bi da bude osnovni cilj feminističkog pokreta. Obrazovanje kao ‘praksa slobode’ (da koristimo još jedan Freirov izraz) biće stvarnost za žene samo kada razvijemo obrazovnu metodologiju koja adresira potrebe svih žena. Ovo je važno feminističko pitanje. (Hooks 1984:21)

Džin Šakelford navodi da je feminističko podučavanje termin koji je bio korišćen osamdesetih godina prošlog veka kako bi se objedinio širok spektar nastavnih metoda kojima nije dominirala muška, eurocentrična perspektiva. Ono što Šakelford naziva „muškom pedagogijom”, a odnosi se na pedagoški pristup koji se zasniva na autoritativnim i hijerarhijskim odnosima koje karakteriše kontrola, može se predstaviti kroz nastavne metode kao što su frontalna predavanja i testiranje, a odnosi se i na održavanje takmičarskog okruženja (Shackelford 1992). Feminističko obrazovanje zasniva se na šest jednakih principa, što uključuje rodnu ravnopravnost, kritičko razmišljanje, inkluzivnost, transformativnost, osnaživanje i interseksionalnost (Shackelford 1992).

- Rodna ravnopravnost odnosi se na princip koji promoviše jednakost prava i mogućnosti svih osoba kao i njihovog tretmana, bez obzira na njihov rod (UN 1979). Ovaj koncept prepoznaje postojanje društvenih uloga, očekivanja i prava koji su često zasnovani na polu, pri čemu se žene često suočavaju sa diskriminacijom u odnosu na muškarce. Rodna ravnopravnost kao feministički princip teži ka uklanjanju tih nepravdi kroz pružanje prilika za obrazovanje, zapošljavanje i političko učešće, svima, dečacima i devojčicama, muškarcima i ženama.
- Kritičko razmišljanje proces je koji karakterišu aktivno i refleksivno propitivanje, analiza i procena informacija. Ovaj koncept podrazumeva posedovanje sposobnosti postavljanje pitanja, prepoznavanja implicitnih vrednosti i uverenja, razmatranja različitih perspektiva, kao i umeće razlikovanja mišljenja, činjenica i predrasuda (Ennis 1989). Kritičko mišljenje podrazumeva aktivno korišćenje uma i svesti kako bismo stvorili sveobuhvatniju i dublju sliku o nekoj temi, to nije samo pasivno prihvatanje informacija.
- Inkluzivnost u obrazovanju pristup je koji teži stvaranju otvorenog okruženja tolerantnog ka različitostima iskustva, mišljenja, perspektiva i identiteta (UNESCO 2009). Prepoznaće se značaj jednakog uključivanja svih učesnika procesa obrazovanja, bez obzira na njihove razlike ili potrebe, kako bi ostvarili svoj pun obrazovni potencijal (Ainscow 2005). Inkluzivna pedagogija pristup je nastavi koji u centar stavlja učenike, raznolikosti njihovih društvenih identiteta, porekla i iskustava. Inkluzivni pristup treba da bude integralni deo svakog aspekta obrazovnog procesa, od kreiranja programa do procesa učenja i evaluacije (Iturbe-LaGrave 2018). Potrebno nam je inkluzivno obrazovanje, koje će u obzir uzimati iskustva i pozicije žena širom sveta i biti prilagođeno za rad sa njima, a ne protiv njih.
- Transformativnost u obrazovanju označava sposobnost obrazovnog procesa da inspiriše i izazove promene na individualnom, društvenom i

sistematskom nivou (Freire 2018). Učenje se vidi kao sredstvo za ostvarivanje pozitivnih društvenih promena, a obrazovanje treba da osnaži učenika za angažovanje u borbi za socijalnu pravdu. Učenici se podstiču da preuzmu aktivnu ulogu u donošenju društvenih promena unutar svoje zajednice (Mezirow 1997).

- Osnaživanje je proces podsticanja pojedinca da preuzme kontrolu nad svojim životom i obrazovanjem (Bandura 1997). Podrazumeva promovisanje autonomije, samopoštovanja i samosvesti kod učenika, u cilju stvaranja individua koje su spremne da iskoriste resurse i pružene prilike za postizanje svog obrazovnog potencijala (Zimmerman 2000).
- Interseksionalnost je prepoznavanje i razumevanje načina na koji različiti faktori identiteta poput klase, rase, roda i seksualne orientacije međusobno deluju i oblikuju iskustvo pojedinca unutar obrazovnog sistema (Crenshaw 1989). Do izražaja dolazi višesložnost ljudskog identiteta, te se teži stvaranju inkluzivnog prostora koji bi podržavao različitosti svih učenika.

Poštovanjem ovih feminističkih principa obrazovanja podstiče se stvaranje idealne obrazovne sredine, neophodne da bi se svi učenici osećali sigurno i dobrodošlo da podeli svoja iskustva i mišljenja i kako bi mogli da dostignu svoj obrazovni potencijal.

Početkom sedamdesetih godina prošlog veka na krilima borbe feministkinja drugog talasa feminizma, u Sjedinjenim Državama javljaju se prvi programi ženskih studija, koji se bave pitanjima roda, diskriminacije, feminizma i ženskih iskustava (Shaw i Lee 2014). Od osamdesetih godina dvadesetog veka, pa do danas, ženske studije postale su deo programa na univerzitetima širom sveta.

Akademска legitimacija ženskih studija uspostavila je verodostojnu platformu za izučavanje, istraživanje i analizu ženskih iskustava, doprinos i istorije unutar akademskog konteksta, što je dodatno istaklo neophodnost razgovora o rodu, diskriminaciji i nejednakosti. Uključivanje ženskih studija na institucionalnom nivou omogućilo je akademsko prepoznavanje postignuća i doprinosu žena širom sveta, na poljima nauke i umetnosti, za šta su se do tada borile feministkinje (Hooks 2000).

Programi Ženskih studija u obrazovnim ustanovama pružili su mладим ljudima širom sveta nove obrazovne prilike za izučavanje feminističke teorije i misli. Pored toga, feminističkim predavačima omogućeno je da većem broju ljudi prenose znanja utemeljena na feminističkoj teoriji. Bel Huks u knjizi *Feminizam je za sve* upravo ističe značaj obrazovanja za širenje feminističke misli u ovo vreme: „Feministički pokret dobio je zamah kada je pronašao svoje mesto u akademiji. U učionicama širom nacije, mlađi umovi su mogli da uče o feminističkom razmišljanju, čitaju teoriju i koriste je u svojim akademskim istraživanjima.“ (Hooks 2000:20)

i Bel Huks, međutim, veruje da je akademizacija feminističkog pokreta, putem ženskih studija, donela sa sobom novi niz problema, sa kojima se i danas suočavamo (Hooks 2000). Pre svega, važno je istaći da obrazovanje nije, niti je ikada bilo politički neutralno, obrazovni sistem i institucije unutar njega ukorenjeni su u vrednostima i političkim ideologijama društva. Pristup i razumevanje obrazovanja i obrazovnog procesa, školski program, pa i način podučavanja mogu održavati

dominantne narative i ideološke vrednosti koje društvo propagira, ali mogu i biti usmereni na njihovo transformisanje. Time, obrazovna praksa često može reprodukovati postojeće obrasce nejednakosti i diskriminacije određenih manjinskih grupa, ali može poslužiti kao okosnica društvene promene. Ako se ne bori eksplizitno protiv rasizma, feminizam se lako može pripojiti pokretu belog supermatizma i boriti se za jednakost belkinja samo unutar konteksta belog supermatizma (Daniels 2009). Čini se da prihvatanje ideje da naša politička uverenja oblikuju obrazovanje predstavlja veliki problem učiteljima 'stare garde', te kod njih postoji veliki otpor prema samorefleksiji, razumevanju sopstvene uloge i postavljanju novih strategija. Samorefleksija zahteva suočavanje sa sopstvenim implicitnim uverenjima i predrasudama, kao i spremnost za suočavanje sa manjkavostima i ograničenjima sposobnosti, što može ukazivati na razlog otpora mnogih edukatora (Hooks 1994). Bell Hooks govorи o demokratskom obrazovanju:

Nastavnici koji imaju viziju demokratskog obrazovanja prepostavljaju da učenje nikada nije ograničeno isključivo na institucionalizovane učionice. Umesto da inkorporiraju konvencionalnu pogrešnu prepostavku da univerzitetsko okruženje nije 'stvarni svet' i da prema tome podučavaju, demokratski edukatori probijaju kroz lažnu konstrukciju korporativnog univerziteta kao izdvojenog od stvarnog života i teže ponovnom osmišljavanju školovanja kao uvek dela našeg stvarnog svetskog iskustva i našeg stvarnog života. (Hooks 2003:41)

Akademski feministički diskurs oduvek je težio oslanjanju na temeljne principе feminističke misli, prevashodno inkluzivnost i diverzitet, međutim, u nedostatku različitih perspektiva uključenih u diskusiju na akademском nivou, akademski feminizam preti da postane elitna disciplina. Korišćenje akademskog žargona i posebne terminologije samo dodatno isključuje iz diskusije već marginalizovane grupe ljudi, čija iskustva i onako veoma retko imamo priliku da čujemo (Hooks 2003).

Upravo zato se kao jedan od nezanemarljivih izazova smeštanja feminizma u obrazovanje ističe manjak diverziteta unutar akademskog konteksta. Beli feminism, eurocentrično posmatranje iskustava žena širom sveta, pri tom zanemarujući realne probleme sa kojima se one suočavaju – neretko i kršenje osnovnih ljudskih prava – postaje sve prisutniji u feminističkom diskursu na akademskim ustanovama. Poželjna publika postaju bele bogate žene ili pripadnice srednje klase, pa se zato i pitanja kojima se bavimo okreću upravo njihovom iskustvu. Javlja se tendencija da se o rasi i klasi govorи retko, kao nečemu što je izolovano iz šire feminističke slike, a da se pri tom zanemaruje neophodnost interseksionalnosti unutar feminističkih rasprava.

U savremenom diskursu feminizma interseksionalnost često proizilazi iz konteksta gde je „žena” kao idea već predstavljena kao bela (Davis 1983; Lewis 2017), što se uzima kao norma. Ver ističe političku potrebu analiziranja „beline” kao etniciteta (Ware 1992), kako bi joj se oduzeo prividan kvalitet nevidljivosti i neoznačenosti, koji belcima omogućava da sebe posmatraju čisto kao osobu, individuu bez rase, a pripadnike drugih rasa profilišu (Dyer 1988). Javlja se tendencija da se pri izučavanju raznih nauka žene, pripadnice drugih rasa, koje su doprinele razvitku

tog polja u fokus stavlju tek na kraju semestra ili da se razgovor o svemu što se tiče rase i različitosti stavlja pod istu temu. (Hooks 1994) „lako smo često voljni da uključimo one koje smatramo ‘marginalizovanim’, nismo uvek spremni da njihov rad tretiramo s istim poštovanjem i razmatranjem kao što to činimo s drugim radovima” (Hooks 1994:38). Ovo je način na koji većina predavača unosi promene, zasnovane na vrednostima feminizma u svoja predavanja. Ovakva pedagogija nije prava predstava preispitivanja prisutnih predrasuda unutar konvencionalnog kanona, već zapravo predstavlja jednu vrstu tokenizma (Hooks 1994). Rasprave o iskustvima pripadnika drugih rasa postaju kvota koju je potrebno ispuniti, a na taj način podučavanje feminizma postaje kontradiktorno osnovnim vrednostima samog pokreta.

Vratimo li se na pitanje opismenjavanja, primetićemo da je upravo elitističko verovanje da pismenost nije jedno od vodećih pitanja feminizma danas. Pristup osnovnom obrazovanju ni u 21. veku nije dostupan svima, bilo to zbog siromaštva, konflikta ili kulturnih i religijskih vrednosti, obrazovanje je za mnoge i dalje privilegija. Pismenost se tiče svih aspekata života žena i devojčica i zanemarivanje njenog značaja samo dodatno podstiče održavanje postojećeg sistema nejednakosti i privilegovanja određenih društvenih grupa. U razvijenim zemljama često se kao činjenica uzima da svi znanju da čitaju i pišu, što nije istina. Čitanje i pisanje su vitalni za promene jer predstavljaju najjeftinija i najdostupnija sredstva za prenošenje informacija i ideja, pomažu u razvijanju maštice i sposobnosti razmišljanja, putem tumačenja različitih stvarnosti povećavaju kapacitet pojedinca da razmišlja za sebe i da se suprotstavi normama kulture i društva. Zato svaki revolucionarni pokret razvijanje opšte pismenosti gotovo uvek smatra jednim od najvažnijih zadataka (Bunch 1983 prema Hooks 2000). „Kada se setimo zašto je pismenost važna za pokrete, postaje jasno da ne treba prepostaviti da su žene već pismene, niti ignorisati vrednost učenja žena da čitaju, pišu i razmišljaju kao deo feminističkog obrazovanja.“ (Bunch 1983 prema Hooks 2000:21)

Osnovne ideje liberalnog feminizma ističu potrebu za dostupnošću jednakih prilika za žene i muškarce. Cilj liberalnog feminizma je da žene ostvare isti nivo zastupljenosti i moći u javnoj sferi kao i muškarci. Kako bi se obe promene postigle, liberalne feministkinje ističu značaj sposobnosti žena da kroz svoje individualne akcije i izbore postignu tu jednakost (Frye 2001). Međutim, neophodno je istaći da žene koje teže ispunjenom životu dolaze iz svake rasne i socio-ekonomske pozadine i one će imati koristi jedino od feminizma koji je zasnovan na kolektivnom uspehu, a ne na individualnim postignućima (LaReau 2021.) Feministički pokret i njegova integracija u obrazovni sistem za cilj mora imati poboljšanje kolektivne svesti i uslova za sve, ne samo za privilegovane, jer je to upravo feminističko uverenje.

3. Feminizam u obrazovanju

Feminizam u obrazovanju u savremenom diskursu tema je koja inspiriše širok spektar naučnih istraživanja i diskusija. Feministički pristupi obrazovanju imaju za cilj da pomire teoriju i praksu kako bi se otvorile prilike za rešavanje problema diskriminacije i rodne (ne)ravnopravnosti, kao i da bi se promovisale ideje inkluzije i različitosti unutar obrazovnog konteksta. Ovo poglavlje ima za cilj da istraži relevantne izvore, uključujući zbornike radova i časopise koji se bave temama roda,

feminizma i obrazovanja, kako bi se identifikovali dominantne teme, pitanja, problemi i izazovi vezani za problematiku učenja feminizma.

Analizom aktuelnih zbornika radova (*The Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis*, *The Palgrave Handbook of Feminism and Education*, *The Routledge International Handbook of the Sociology of Education*, *The SAGE Handbook of Feminist Theory*, *Handbook of Educational Philosophy*, *Feministička teorija je za sve*, *FEMzin Feminističko obrazovanje*) i časopisa (*Gender and Education Journal*, *Feminist teacher journal*, *Women's Studies in Communication journal*, *Feminism & Psychology journal*, *Early Childhood Education journal*, *Educational Philosophy and Theory journal*), koji se bave feminističkim i obrazovnim temama, dolazimo do zaključka da se istraživanja češće bave teorijom feminističke misli i feminističkog pristupa, nego njihovom realnom primenom u praksi, odnosno stvarnom obrazovnom kontekstu.

Teorijska osnova primene feminističke teorije i misli u obrazovanju, i dalje je veoma relevantna tema za istraživanje jer omogućava dublje razumevanje društvenih dinamika koje oblikuju proces učenja. Teorijski okviri pružaju prostor za analizu rodno zasnovanih nejednakosti u obrazovnom sistemu, društvenog konteksta i načina na koji se reprodukuju patrijarhalni obrasci u učionicama, institucijama i kurikulima. Upravo na osnovu toga, razna istraživanja se bave problemom promene programa u ranom obrazovanju, sa ciljem da se u njega uključe obrazovne strategije karakteristične za feminističku pedagogiju. Međutim, istraživači ostaju uglavnom samo pri ispitivanju teorijske osnove i davanju predloga za promenu programa. Retko se pronalaze istraživanja koja se bave proučavanjem prakse.

Tema koja se najviše obrađuje unutar studija feminizma i obrazovanja je rodna ravnopravnost unutar obrazovnog sistema. Istraživanja ovde, takođe, uključuju i teme diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja na kampusima i u školama. Pri problemu rodne ravnopravnosti veliki fokus se stavlja na ispitivanje uticaja rodnih pristrasnosti na uspeh i postignuća učenika, na njihovo mentalno zdravlje i sveopšte dobro.

Interseksionalnost kao tema provlači se već dugi niz godina kroz istraživanja feminizma uopšteno, a veliko interesovanje izaziva i kod istraživanja koja se bave podučavanjem feminizma. Fokus je na sadržajima programa Ženskih studija i drugih feminističkih kurseva, tako da se uključuje što više tema koje se bave rasnom i klasnom diskriminacijom. Tema sa sobom povlači i ispitivanje trenutnog stanja obrazovnog sistema i gde je feminismu mesto unutar njega. Ovde se mogu ubrojati i istraživanja i radovi koji se bave pojivama kao što su „beli feminizam“ i „belački suprematizam“ i njihovog uticaja na feminističko obrazovanje, kao i njihovo smeštanje u širi kontekst patrijarhalnog društva.

Tema koja se sve češće javlja u novijim istraživanjima odnosi se na aktivizam studenata. Javljuju se inicijative za promovisanje studentskih grupa koje se bave feminističkim aktivizmom, obično stavljajući akcenat na rodno zasnovano nasilje i borbu za ženska prava. Tema aktivizma uopšteno, a pogotovo uključujući studente, uzela je maha u poslednjoj deceniji, pa ni ne čudi da još uvek nije detaljno istraživana. Ipak, istraživanjima su obuhvaćeni ciljevi, načini rada, izazovi, motivacija i uspesi navedenih grupa. Pored toga istraživanja se fokusiraju i na načine na koje se studentima različitih uzrasnih grupa mogu pružiti znanja i kompetencije kritičkog

mišljenja neophodne za preispitivanje društvenog konteksta i donošenje socijalnih promena.

Analizom trenutno dostupne literature otkriva se da u većem broju i dalje postoji jaz između istraživanja teorijskih koncepata feminističkog pristupa obrazovanju i istraživanja njihove implementacije u realni obrazovni kontekst. Iako postoji bogata literatura koja promoviše stanovišta feminističke pedagogije i njihov značaj za obrazovanje, nedostaju konkretni primeri kako feministička stanovišta mogu biti implementirana u stvarne učionice, čime se smanjuje praktičan značaj feminističkog pristupa za praktičare u obrazovanju – ne pruža se dovoljno uvida u metodologiju korišćenu pri podučavanju feminizma u obrazovnom kontekstu, u mogućnosti življjenja feminizma u obrazovnom kontekstu, niti u moguće ishode takvih procesa. Veliki akcenat postojećih istraživanja stavljen je na sadržaj izolovanih feminističkih programa – toga šta treba da se predaje i koje teme treba da se obrade, dok se gotovo potpuno zanemaruju istraživanja metoda i načina kreiranja konteksta u kom se obrazovanje dešava.

Analizom literature koja je trenutno dostupna na prostoru Balkana, odnosno, država članica SFR Jugoslavije, uviđa se veliki jaz između tema koje se obrađuju, u odnosu na teme koje su aktuelne u drugim zemljama širom sveta. Istraživanja koja se bave feminističkim pitanjima bave se uglavnom sociologijom roda, feminizma i njegovog mesta u društvu, kao i pitanjima ženskih prava i nasilja nad ženama, dok su istraživanja koja se bave bilo kojim vidom feminizma u obrazovanju gotovo nepostojeća. Ovaj nedostatak diskusije i istraživanja uloge feminizma unutar obrazovnog procesa predstavlja veliki kamen spoticanja za sve edukatore, pedagoge, psihologe i sociologe koji se bave pitanjima obrazovanja. Neophodno je pre svega započeti osnovna istraživanja ove teme na našim prostorima, a onda zaći dublje i ispitati sadržaje, metode i načine predavanja feminističke misli u školama. Pored toga, osetno se primećuje nedostatak popularnih feminističkih časopisa na našim prostorima, koji bi se bavili aktuelnim feminističkim temama i problemima sa kojima se žene i pripadnici nacionalnih manjina suočavaju.

Kako bi se feminizam implementirao u nastavu, neophodno je pre svega da imamo dobru teorijsku potporu, međutim, jednako je bitno da teorije nastojimo da oživimo i preispitujemo u realnom kontekstu. Takođe, neophodno je više ispitati teme obrazovanja nastavnika i njihovo ospozobljavanje za korišćenje feminističkog pristupa. Ovo polje nije dovoljno razrađeno, a od velikog je značaja za uspeh integracije feminističkih ideja u realan društveni i obrazovni kontekst.

4. Učiti feminism

Uvođenje feminističke teorije u obrazovanje zahteva promene koje sežu mnogo dublje od dodavanja novih sadržaja u nastavni plan. Neophodno je redefinisati program spram principa feminizma, kako bi se obezbedila autentična integracija feminističkih ideja u svaki aspekt obrazovnog procesa.

Tradicionalni model nastave, koji i dalje dominira obrazovnom praksom, zasnovan je na hijerarhijskom odnosu između učitelja i učenika, tako da se znanje prenosi samo u jednom smeru, što možemo videti u Freierovom pojmu „bankarskog učenja“ (Freire 2018). Freire ističe da bankarski koncept obrazovanja podrazumeva

da postoji osoba sveznalica koja predaje znanje, kao dar, osobama koje se smatraju neznašnjicama (Freire 2018). Međutim, u obrazovnom procesu koji se zasniva na feminističkim principima neophodno je težiti inkluzivnom pristupu učenju, koji počiva na aktivnoj participaciji svih učesnika (UNESCO 2023), čime se dalje u obrazovnom kontekstu oživljavaju feminističke vrednosti poput jednakosti i pravde.

Uvođenje feminističkih principa u obrazovanje zahteva i promenu metoda nastave kako bi se omogućilo stvaranje prostora za dijalog, samorefleksiju, kritičko mišljenje i saradnju. Pored toga, učenicima treba omogućiti da u nastavi dejstvuju kao subjekti, a ne objekti nastavnog procesa, da dele svoje mišljenje i istražuju različite perspektive. Pristup obrazovanju koji polazi od feminističkih principa omogućava da obrazovni sistem postane prostor za osnaživanje svih učesnika, bez obzira na njihov rod, rasu, klasu ili poreklo. Time sistem obrazovanja i obrazovne institucije mogu aktivno doprineti izgradnji inkluzivnijeg i pravednijeg društva za sve nas.

Potrebno je razmotriti i promenu sistema i metoda evaluacije, tako da se ne procenjuje učenik i ne ocenjuje samo količina zapamćenog gradiva, već se promoviše sposobnost kritičkog mišljenja, analize kompleksnih pitanja iz različitih perspektiva i primene teorije na realne probleme iz društvene prakse. Promena evaluativnih metoda treba da svim akterima obrazovnog procesa otvorи prostor da praktikuju i osnažuju svoju kompetentnost za donošenje pozitivnih društvenih promena, jer se obrazovanje ogleda u načinima postajanja u svetu i sa svetom, a ne u količini informacija ili kompetencija koje pojedinac poseduje (Fink 1960/2000).

Kako bismo obrazovni proces učinili inkluzivnijim, neophodno je da pre svega uvažimo različitosti svih učesnika i omogućimo stvaranje sigurnog prostora, gde se te različitosti mogu deliti i biti ne samo prihvaćene, nego i slavljenе. Različitosti naših iskustava su ono što treba da nas spaja, te je važno da budemo izloženi različitim viđenjima sveta, kako bismo postali odgovorni članovi društva.

U akademskom kontekstu učenje i podučavanje feminizma znači aktivno i duboko uključivanje sa konceptom intersektionalnosti, te prepoznavanje raznolikih iskustava pojedinaca zasnovanih na njihovoј rasi, polu i etničkoj pripadnosti, kao i raznovrsnosti iskustava, doživljaja i izraza svakoga od nas. Uvek smo prisutni u telima i uvek duboko ukorenjeni u materijalni svet. Naša čula i osećanja, kao prvu našu interakciju sa svetom oko sebe na osnovu koje gradimo odnos sa okolinom, nikako ne možemo odvojiti od tumačenja sveta i smisla koji mu pridajemo, niti od tumačenja i smisla koji svet pridaje nama (Whitehead 1926; prema Hickey-Moody i Page 2015). Stoga, Edvards ističe potrebu da u obrazovnom kontekstu i procesu tragamo za načinima da poštujemo jednako i materijalnost, ne samo kao objekat koji proučavamo, već kao saučesnika u procesu učenja, kao postajanje u međusobnom prožimanju iz kojeg proizilazimo i mi sami, i sama materija i značaj svakog od nas. (Edwards 2012; citirano prema Ceder 2020).

Različitost, bilo pristupa nastavi ili iskustava koja se dele, nije samo nešto što postoji u teoriji, već je, naprotiv, deo svakodnevnog društvenog konteksta, i kao takva mora biti uključena na svim poljima i u svim aspektima obrazovanja. Akademski kontekst ne postoji u vakuumu i nije isključen iz društvenog konteksta, već je i te kako deo njega i direktno zavisi od političkih ideologija i dominantnih vrednosti u društvu (Hooks 1994). Samim tim obrazovni proces, metode i sadržaji variraće u zavisnosti od društvenog konteksta u kom počivaju. Odgovornost je na svim

akterima unutar obrazovnog sistema da svaki aspekt obrazovnog procesa prilagode datom okruženju, njegovim očekivanjima i konkretnoj zajednici u kojoj se on odvija, ali i da kontinuirano očekivanja i odlike okruženja preispituju. Obrazovanje ne sme da bude sredstvo za uz pomoć kog ćemo oblikovati pojedince tako da se uklope u postojeći, često opresivni sistem, već kojim težimo ka promeni i oblikovanju društva u celosti, tako da ono odgovara svakom njegovom pojedincu (Freire 2018). Upravo o tome govori i Freire u *Pedagogiji obespravljenih* kada objašnjava ko su ti obespravljeni:

,Međutim istina je da obespravljeni nisu marginalci, to nisu ljudi koji žive ‘izvan’ društva. Oni su uvijek bili ‘unutra’ - u strukturi koja ih je učinila ‘bićima za druge’. Rješenje nije u njihovoj ‘integraciji’ u strukturu koja obespravljuje, već u takvoj promjeni strukture koja će ih učiniti ‘bićima za sebe’. (Freire 2018:46)

Savremena pedagogija na obrazovni proces gleda kao na holistički pristup učenju, koji podrazumeva više od samog prenošenja informacija i podstiče kritičko mišljenje. Posmatranje znanja kao gotovog skupa činjenica i unapred definisanih rešenja, neretko stavlja samog učenika u ulogu problema koji je potrebno rešiti. Cilj obrazovanja onda se ogleda u postizanju određenih obrazovnih ishoda i dostizanju očekivanih faza u razvoju, što može dovesti do percepcije obrazovanja kao prakse usmerene samo na prenos, reprodukciju i prezentovanje postojećih znanja (Colebrook 2017; Olsson 2009; Semetsky 2006). Ne možemo samo učiti feminizam kroz njegovu prezentaciju i reprodukciju, neophodno je da ga živimo i da ga učinimo svojom svakodnevnicom, da ga utkamo u svaki aspekt života. „Znati ne znači sagledati odozgo ili spolja, niti čak iz protetski poboljšanog ljudskog tela. Znati je pitanje intra-akcije... specifičnih praksi kroz koje se svet različito artikuliše i čini odgovornim. Znanje nije ograničena i zatvorena praksa, već kontinuirana izvedba sveta.“ (Barad 2007)

Život ne može biti samo predmet istraživanja, objektivno odvojen od onoga ko ga proučava, jer mi o životu neprestano razmišljamo dok ga živimo. Čak i ako bismo mogli potpuno da ga spoznamo kroz naučni rad, ta spoznaja ne bi nas nužno naučila ko smo zaista i kako treba da živimo. Stoga, obrazovanje čoveka je uvek proces u kom se čovek i svet međusobno oblikuju, tumače i zajedno stvaraju život (Colebrook 2017). Feminizam je pre svega potrebitno smestiti u društveni kontekst, gde je oduvek i pripadao, umesto što ga izdvajamo iz realnosti kroz intelektualizovane teorije i oduzimamo velikom broju ljudi – onima za koje je prevashodno i nastao (Hooks, 2004).

Neprestano preispitivanje uloge koju obrazovanje zauzima u propagiranju i održavaju postojećeg patrijarhalnog sistema vrednosti i ideologija, suštinski je zadatak svakoga ko teži društvenoj pravdi, inkluzivnosti i ravnopravnosti. Patrijarhalni sistem, danas je ukorenjen u svim aspektima našeg društva, uključujući i obrazovanje. On kao takav vrlo često podrazumeva i promoviše implicitne norme, stereotipe i hijerarhijsku strukturu, koja u mnogome favorizuje muškarce, njihova iskustva i sposobnosti, a marginalizuje žene i druge rodne identitete. Patrijarhalne strukture ukorenjene su duboko u samom jezgru obrazovnog sistema, počevši od programa,

do institucionalne prakse koja reprodukuje rodno zasnovane uloge i stereotipe. Na primer nedostatak zastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama unutar obrazovnog sistema ili izražena rodna segregacija u izboru predmeta ili buduće profesije samo su neke od manifestacija patrijarhalnog sistema unutar obrazovanja.

Snaga za promenu je srž istinskog obrazovanja (Rakić 1946), ali ne kao individualna snaga, koja podrazumeva jačanje samih pojedinaca, već kao snaga i potencijal celokupnog obrazovnog sistema. Obrazovanje se poima kao svojevrsna „heterotopija“ – prostor koji predstavlja „svet za sebe“, ali nalazi se unutar sveta i odražava širi kontekst u koji je utemeljen, istovremeno predstavljajući svoju „drugost“ (Foucault 1984/1986). Ovakva pedagogija je „vanvremenska“ (Semestky 2017), fokusirana na postajanja koje je utemeljeno u trenutnim praksama, ali nikako ograničena njihovim trenutnim dometima.

5. Zaključak

Obrazovanje i feminizam duboko su povezani i zajedno oblikuju ne samo praksu, već i teoriju pedagogije. Feminizam u obrazovanju zalaže se za kritički osrvt i preispitivanje društvene i rodne nejednakosti i dinamike moći unutar obrazovnog sistema. U svojoj osnovi feministički pristup izaziva tradicionalne paradigme u obrazovanju koje održavaju rodnu diskriminaciju, stereotipe i predrasude. Suprotno tome, feminizam se zalaže za stvaranje inkluzivnog i osnažujućeg prostora, gde su glasovi svih, marginalizovanih i privilegovanih jednakobrođeni. Feministički pristup u obrazovanju vrednuje principe inkluzivnosti, transformativnosti, osnaživanja, rodne ravnopravnosti, interseksionalnosti i kritičkog mišljenja.

Aktuelna feministička istraživanja pružaju verodostojnu teorijsku podlogu za implementaciju feminističkih ideja i principa u nastavu, međutim, nedostaje praktičnih istraživanja, usmerenih upravo na realnu primenu praktičnih feminističkih principa u realnom društvenom i obrazovnom kontekstu. Nedostaje, takođe, istraživanja koja se bave metodama i načinima rada unutar feminističkog pristupa, kako se fokus više stavlja na sadržaje predavanja i njihovu promenu. U istraživanjima feminizma u obrazovanju prevashodno nedostaju smernica za praktičare koje pojašnjavaju kako zapravo „živeti feminizam“ u obrazovnom kontekstu, jer to upravo znači istinski učiti feminizam, učiniti ga integralnim delom obrazovne prakse. Neophodno je pružiti uvid u konkretnе načine na koje možemo promeniti obrazovne programe, metode, evaluaciju kako bismo u njih uvrstili feminističke principe i tako promovisali vrednosti feminističkog pokreta. Potrebne su nam, takođe, i konkretnе smernice za to što znači formirati inkluzivnu, osnažujuću i podstičuću sredinu koja promoviše jednakost i različitost za sve.

Obrazovanje, je neraskidivo, deo društvenog konteksta, ono učestvuje u njemu, stvara ga i menja. Feminizam ćemo istinski učiti tek u nastojanju da ga učinimo delom naše svakodnevnice. U savremenoj pedagogiji obrazovanje se upravo i vidi kao aktivna transformacija sveta, a učenje kao promena načina učešća, kapaciteta nas i sveta oko nas. Potencijal feminizma u obrazovanju u tom smislu leži na aktivnom življenju njegovih principa, koji nam otvaraju prostor za ostvarivanje kvalitetnijeg, pravednijeg, odgovornijeg i smislenijeg života za sve ljudе jednakо, a učiti feminizam upravo znači izmestiti ga iz domena izolovanog predmeta, kao okosnicu svakog aspekta obrazovnog procesa.

Literatura

- Ainscow, Mel. 2005. "Developing Inclusive Education Systems: What Are the Levers for Change?" *Journal of Educational Change* 6: 109-124.
- Barad, Karen. 2007. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Duke University Press.
- Bandura, Albert, William Hazen Freeman, and Richard Lightsey. 1997. "Self-Efficacy: The Exercise of Control." *Journal of Cognitive Psychotherapy* 13: 158-166.
- Ceder, Simon. 2020. *Towards a Posthuman Theory of Educational Relationality*. Routledge.
- Colebrook, Claire. 2017. "What Is This Thing Called Education?" *Qualitative Inquiry*.
- Crenshaw, Kimberle. 1989. "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics." *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139-167.
- Daniels, Jessie. 2009. *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Davis, Angela Y. 1983. *Women, Race, and Class*. London: Vintage.
- Dyer, Richard. 1988. *White*. London: Routledge.
- Ennis, Robert. 1989. "Critical Thinking and Subject Specificity: Clarification and Needed Research." *Educational Researcher* 18(3): 4-10.
- Fink, Eugen. 2000. *Igra kao simbol svijeta*. Zagreb: Demetra, Filosofska biblioteka Dimitrija Savića.
- Foucault, Michel. 1984. "Afterword: On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress." In *The Foucault Reader*, 340-372. Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1986. "Of Other Spaces." *Diacritics* 16(1): 22-27.
- Freire, Paulo. 2018. *Pedagogija obespravljenih*. Beograd: Eduka.
- Frye, Marilyn. 2001. "White Woman Feminist 1983-1992." In *Race and Racism*. Oxford University Press.
- Hickey-Moody, Anna, and Tara Page. 2015. *Arts, Pedagogy and Cultural Resistance: New Materialisms*. Rowman & Littlefield International.
- hooks, bell. 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. South End Press.
- hooks, bell. 1994. *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom*. Routledge.
- hooks, bell. 2000. *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*. South End Press.
- hooks, bell. 2003. *Teaching Community: A Pedagogy of Hope*. Routledge.
- Komenski, Jan Amos. 2007. *Velika didaktika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- LaReau, Renée. 2021. "The Image and Failure of White Feminism." *Keough School of Global Affairs*, March 9. <https://keough.nd.edu/the-image-and-failure-of-white-feminism/>.

- Lewis, Gail. 2017. "Questions of Presence." *Feminist Review* 117(1): 1-19.
- Mezirow, Jack. 1997. "Transformative Learning: Theory to Practice." *New Directions for Adult and Continuing Education* 74: 5-12.
- Neupert, Maggie. 2021. "World War I and Its Lasting Political, Emotional, and Educational Effects on Women." *The University of Southern Mississippi The Aquila Digital Community*.
- Olsson, Liselott Mariett. 2009. *Movement and Experimentation in Young Children's Learning*. Routledge.
- Rakić, Vićentije. 1946. *Vaspitanje igrom i umetnošću*. Beograd: Prosveta.
- Semetsky, Inna. 2006. *Deleuze, Education and Becoming*. Sense Publishers.
- Semetsky, Inna. 2017. *Deleuze's Philosophy for Education*. Springer.
- Shackelford, Jean. 1992. "Feminist Pedagogy: A Means for Bringing Critical Thinking and Creativity to the Economics Classroom." *The American Economic Review* 82(2).
- Shaw, Susan, and Janet Lee. 2014. *Women's Voices, Feminist Visions: Classic and Contemporary Readings*. New York, NY.
- UN General Assembly (34th sess. : 1979-1980). 1979. "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women." A/RES/34/180, UN General Assembly, 18 December.
- UNESCO. 2009. *Policy Guidelines on Inclusion in Education*.
- UNESCO. 2023. *Inclusive Education: An Imperative for Advancing Human Rights and Sustainable Development Side Event to the CoSP*.
- Ware, Vron. 1992. *Beyond the Pale: White Women, Racism, and History*. London: Verso Books.
- Zimmerman, Marc A. 2000. "Empowerment Theory: Psychological, Organizational, and Community Levels of Analysis." In *Handbook of Community Psychology*, edited by J. Rappaport and E. Seidman, 43–63. Kluwer Academic Publishers.

Naučna spoznaja pod uticajem patrijarhalnog nasilja

Mentorica: Amila Ždralović, prof. dr.

a.zdralovic@pfsa.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet

Apstrakt

Patrijarhalno proklamovana objektivnost nauke, u jednom historijskom trenutku, postaje predmet društvene kritike. Kritike polaze od shvatanja nauke kao društvenog poduhvata, nastalog kao rezultat složene interakcije istraživačke zajednice, njezine tradicije i okoline (Kuhn 1962 prema Geiger 2002:104). Kritika se javlja u okviru različitih marginaliziranih grupa, a jedna od njih je feministička kritika nauke. Ono što razlikuje feminističku kritiku jeste uviđanje odlučujuće uloge roda istraživačkog subjekta. Otjelovljeni subjekat, kao kreator neutralne i objektivne nauke, se feminističkim kritikama zamjenjuje se utjelovljenim spoznajućim i iskustvenim subjektom, koji u nauku nastoji inkorporisati podređeno žensko iskustvo, do tada ignorisano. Sve one osobine historijski dodjeljivane ženama su osobine koje naučnik tradicionalne nauke nema. Tako se nauka, pod krikom objektivnosti, neutralnosti i apstraktnosti, držala podalje od žena. U djelovanju feminističke kritike, javlja se pitanje načina inkorporisanja ženskog iskustva i percepcije u znanje. Jedan od odgovora jeste teorija stajališta koja prilikom kreiranja nauke zahtijeva uzimanje u obzir socijalnog konteksta subjekta kao i uspostavljanje veze između spoznajućeg subjekta i objekta istraživanja. Uz teoriju stajališta, feministički poststrukturalizam i interseksionalnost su feministički epistemološki pristupi o kojima će u radu biti riječi. Navedeni pristupi, pored osnovnog shvatanja, predstavljaju dopunu i kritiku teorije stajališta u njenim određenim dijelovima.

Ključne riječi: *feministička epistemologija, kritika, neutralnost nauke, opresija, patrijarhat*

1. Uvod

Demistificiranjem znanosti srušen je mit o njezinoj čednosti i izoliranosti od socijalnog, političkog i ekonomskog konteksta, odnosno spolne pripadnosti i spoznajućeg subjekta, kako ističu feminističke autorice (Geiger 2002:106).

Prosvjetiteljska čisto racionalna naučna misao, svojim velom neutralnosti i objektivnosti, postaje sumnjiva u svojoj istinitosti, onima koje njena postignuća drže pod velom opresije i nasilja. Kritika nauke, pri tome, nije specifičnost samo

feminističke misli i djelovanja. Ista dolazi od različitih društvenih grupa koje je nauka, svojim 'objektivnim' naučnim principima, držala u podređenosti. O sprezi naučnog i društvenog Zaharijević (2010) navodi:

'Društveno' se pojavljuje kao izravna posledica industrijalizacije, novih naučnih teorija koje pokušavaju da opišu, kvalifikuju i kvantifikuju „društvo“ i zamaha slojevitog i mnogoobraznog „javnog mnjenja“ koje raspršuje i diseminira saznanja i normirane oblike vladanja, konsolidujući nacionalno tkivo i obeležavajući njegova bolesna mesta (70).

Pri tome, zdravo nacionalno tkivo je tijelo muškarca (Zaharijević 2010:74). Osim jednostrano proglašenih objektivnih naučnih principa, podređenost se održava i iskustvom dominantne grupe. U tom smislu, širok je spektar kritičara/ki: „crnački pokret, antiratne demonstracije, hipijevski pokret, studentski pokret, neofeministički pokret – svi oni/e isticali su slobodu i stavili pod sumnju etablirane istine, vrijednosne obrasce i poredak“ (Geiger 2002:103). Javljuju se društvene grupe koje uočavaju različite načine provođenja opresije jednih nad drugima. Takva djelovanja reflektirala su se i na uviđanje koncipiranja naučnih principa i načela koji autoritetom bezgrješne nauke održavaju društvenu dominaciju jednih. Naučni govor o drugačijem/neprirodnom/manjkavom se „može kodifikovati i prevesti u jezik „prava, demografije, sociologije, antropologije, eugenike, etičkih opravdanja ropstva ili kolonija“ (Zaharijević 2010:71).

O vremenskom trenutku takvih događanja znamo sljedeće: „u okviru burnih kretanja 1960-ih i 1970-ih godina rasprave o vrijednosnoj neutralnosti znanosti dolaze u prvi plan“ (Geiger 2002:103). Poseban značaj 'naučne' opresije, kao i borbe protiv iste, ogleda se u činjenici da ona legitimizira podređenost i marginalizaciju u svim ostalim segmentima društva. S druge strane, suprostavljanje patrijarhalnoj nauci, čija osnova počiva na raciju, za dominantnu grupu predstavlja ulazak u neracionalno, nerazumno. Po istom principu da suprostavljanje dominantnom tumačenju religije predstavlja suprostavljanje Bogu, u ključnom historijskom trenutku postaje sljedeći princip: suprostavljanje nauci je suprostavljanje raciju. Držanje u podređenosti, u ranijim vremenima dominantno ostvarivano religijskim shvatanjima, od 18. stoljeća se ostvaruje putem takozvane objektivne nauke u čijem se središtu nalazi apstraktni, neutralni istraživač izdvojen iz društvenog konteksta. Takvu neutralnost, otjelovljenost je svojim osobinama mogao postići samo muškarac te se, poslijedično, u šarenilu društvenih grupa, otvorenih kritici nauke, javlja i feministička kritika iste. U jednom trenutku feminističkog djelovanja, na udar promišljanja dolazi dotadašnja bezgrješna nauka sa svojom ideologijom i mitologijom koja opravdava supremaciju muškog spola. Jedna od prvih razlikovnih odrednica feminističke kritike nauke jeste da, za razliku od priпадnika/ca drugih marginaliziranih grupa, žene proživljavaju opresiju u znanju svakog društvenog konteksta. Žene su podređene i u nauci kolonizatora, ali i u nauci kolonijaliziranih muškaraca. Na tom tragu je i autorica Eltahawy (2016) kada iznosi činjenicu da žene učestvuju u dvije revolucije; narodnoj, rame uz rame sa pripadnicima naroda; drugu protiv dotadašnjih sunarodnjaka. Isto je u nauci; žene se prvo se bore za pristup učionicama, a onda za nauku otvorenu iskustvenom znanju žene. Država, ulica, kako navodi Eltahawy (2016) i učionica rade protiv žene. Znanje koje znamo svoje izvorište ima u iskustvu i praksi članova dominantne grupe patrijarhata. Odbacujući iluziju neutralnog spoznajućeg subjekta,

čijim se postojanjem prikrivalo znanje satkano na muškom iskustvu, feministička kritika zahtjeva znanje koje u obzir uzima žensko iskustva prilikom uspostavljanja naučnih principa. U borbi protiv opresije potrebno je ne izgubiti svjesnost da se nasilje i opresije ne javljaju uvijek u lako uočljivim formama. Nauka je, upravo zbog postulata razuma, istine i apstraktnosti, najprofijeniji i najsuptilniji način provođenja društvene opresije. Radi se o opresiji koja se pravda dvojstvom racionalnog i normalnog nasuprot neracionalnog i abnormalnog. Na osnovu navedenog, kao osnovna teza rada jeste da je borba protiv uspostavljene tradicionalne patrijarhalne nauke najzahtjevniji poduhvat feminizma. Jer nasilje i opresija ne mogu biti naučno utemeljene.

Rad se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu će se predstaviti put nastanka generalne kritike patrijarhalne nauke kao i osnovne činjenice feminističkog epistemološkog pristupa, a koji predstavlja kritiku nauke očišćene od ženskog iskustva i percepcije. Drugi dio rada će obuhvatiti osnovne pristupe kojima se nastoje uspostaviti principi inkorporacije „ženskog znanja“, odnosno, iskustvenog znanja, kao jedno od najznačajnijih pitanja feminističke kritike nauke. Prvenstveno se radi o spektru koncepata koje autorica Longino (2004) predstavlja u svom radu „Feministička epistemologija“. Nadalje, predstavit će se osnovni metodološki pristupi iskustvenom znanju, kao što je teorija stajališta, poststrukturalistički koncepti i interseksionalizam.

Pri izradi rada korištena je metoda pregleda naučne literature, pri čemu je cilj izrada rada kao odgovarajućeg sukusa metodoloških pristupa i koncepata autorka koje dovode u pitanje objektivnost tradicionalne nauke i otvaraju je široj, iskustvenoj spoznaji zasnovanoj na principima feminističke epistemologije. Kao relevantni radovi korišteni su oni koji govore o konceptu nauke kao društvenom konceptu, o pitanju feminističke epistemologije, kritike tradicionalne nauke i tradicionalnih metoda spoznaje. Navedeni pristup je neophodan radi sistematiziranja osnovnih problema, načina djelovanja i previđenih rješenja.

2. Razotkrivanje patrijarhalnog monopolâa znanja

Novovjekovni racionalizam rezultira naukom koja izvire iz „očišćenog i obeštjelovljenog razuma“ (Longino 2004:410). Razum se izdvaja iz granica tijela, koje se smatra preprekom naučnog saznanja. Ono što sopstvo čini iskrivljenim je ono tjelesno, kojeg se pri spoznaji razum mora osloboediti. Bitak sposoban dostići obeštjeljeno djelovanje, prema kanonu dominantne skupine, je muškarac. „Prosvjetiteljsko forsiranje razuma kao društvenog idealâa i principa uređenja svekolikih odnosa, ustvari je favoriziranje muške norme“ (Brstilo 2010:158).

Prema literaturi (Geiger 2002) definitivan trenutak dovođenja u pitanje neprikosnovenosti nauke jeste Kuhnovo djelo *Struktura znanstvenih revolucija* iz 1962. godine, kojim autor iznosi dva temeljna stava: nauka je društveni poduhvat, te znanje i naučna istina predstavljaju proizvode složene interakcije istraživačke zajednice, njezine tradicije i okoline (Kuhn 1962). Naša subjektivnost, satkana kroz društveni kontekst, ne može rađati objektivnu naučnu činjenicu. *Sine qua non* objektivne naučne činjenice je objektivni spoznajući subjekt, koji realnošću ne hodi. Rađanje takvog shvatanja rezultira lavinom kritičkog sagledavanja nauke. S ciljem uviđanja

zajedničkog nazivnika borbe protiv tradicionalne nauke, navest će određene radeve, a koji ne potпадaju u područje čiste feminističke epistemologije. Radi se o radovima filozofa Freirea i sociologa Giroux-a. Freire (1970) u tom smislu iznosi značaj riječi u nauci, tako da:

Ijudska bića se ne grade u tišini, nego u riječi, u radu, u djelovanju – refleksiji. (...) Ali dok reći pravu riječ znači preobraziti svijet, govorenje te riječi nije privilegija nekoliko osoba, već pravo svih. Posljedično, niko ne može sam reći pravu riječ – niti je može reći za drugoga, u preskriptivnom činu koji drugima oduzima njihove riječi (88).

Ipak, Freire naglašava činjenicu da je za oslobođanje od opresije, potrebno samospoznavanje sebe, ali se spoznati ne možemo na osnovu patrijarhalnih naučnih principa. Nadalje, značajnu kritiku nauci i objektivnosti upućuje i Giroux (2020) riječima:

Objektivizam sugerira više od lažnog izražavanja neutralnosti. U biti, to prešutno predstavlja negiranje etičkih vrijednosti. Njegova predanost rigoroznim tehnikama, matematičkom izražavanju i zakonitostima ne podržava samo jedan oblik naučnog istraživanja, već društvene formacije koje su inherentno represivne i elitističke (37).

Polazna osnova feminističke kritike nauke poklapa se s Kuhnovim, kao i Freirovim i Girouxovim temeljnim stavovima. Na kraju krajeva, kako navodi Longino (2004): feministički sociolozi se bore za zajedničku stvar na različitim tačkama spašanja s drugim filozofima koji odbijaju ili su kritični prema tekućim glavnim strujama zapadne filozofije“ (404). Patrijarhalna filozofija neutralnosti, univerzalnosti i apstraktnosti naučne spoznaje vodi opresiji spektra društvenih grupa. Tako se kao prva odrednica feminističke kritike tradicionalne nauke javlja ideja da se ona ne može u potpunosti odvojiti od kritike nauke koje se javljaju u okviru drugih odrednica. Druga odrednica, a koja istovremeno govorи o značaju feminističkog promišljanja znanja i izvora istog jeste činjenica da Eva Bahovec (2002) feminizam, prije svega, promatra kao epistemografski projekat. U tom smislu, autorica (2002) feminizam definiše na tri načina. Prvenstveno, feminizam kao epistemografski projekat jeste „opozicijsko, potencijalno znanje koje se suprostavlja vladajućim idejama, preispituje literarni, filozofske, historijski kanon, preoblikuje zvanično znanje“ (Bahovec 2002:23). Druga definicija feminizma, a koju navodi Bahovec, ističe činjenicu da feminizam predstavlja „sukob sa kategorijom samorazumljivosti, odnosno, sa svim onim što se podrazumijeva kao dano, kao nepromjenljivo, a zapravo to nije“ (2002). Posljednja definicija, a koja na vidjelo iznosi paradoks patrijarhalnog pozicioniranja žene, Bahovec (2002:23) određuje kroz pitanje „kako se suočiti s temeljnim misao-nim prijeporom unutar kojeg su žene istodobno odsutne i suviše prisutne, goli negativ bez ikakve vlastite forme i čisti monstrum kao prototip ekscesa par excellence, premalo i suviše, jednom riječju, ne (samo) drugi spol, već (i) privilegirana figura drugoga“ (2002). Posljednjim pitanjem, Bahovec ističe paradoks žene u nauci, istovremeno nepostojeće u ulozi aktivnog spoznajućeg subjekta, dok s druge strane stalni objekat bez pristanka. Feministkinje ističu da nauka, kao ni ostali segmenti društvenog života, ne predstavljaju društveni poduhvat svih nas. “Sa feminističkim pokretom 1970-ih, postojala je jednaka briga za konvencionalne društvene nauke, koje su odražavale muške vrijednosti, znanje i iskustvo. Akademija je kritizirana zbog naučnog privilegiranja muških predrasuda koje su isključivale i marginalizirale žene“ (Henn i drugi 2013, prema Gurung 2020:106). Kako navode autorice

D'Ignazio i Klein (2020) „pogled niotkuda je uvijek pogled odnekud: pogled iz zadanog“ (32). A zadana je maskulina percepcija svijeta skovana muškim iskustvom.

Skoro uvijek, ova perspektiva je perspektiva elitnih bijelaca, pošto oni zauzimaju naj-privilegiraniju poziciju u ovoj oblasti, kao i u našem društvu uopće. Budući da zauzimaju ovu poziciju, rijetko pronalaze da je njihova dominacija dovedena u pitanje, njihova neutralnost dovedena u pitanje ili njihove perspektive otvorene za debatu. Njihova privilegija čini njihova tijela nevidljivima – u skupovima podataka, u algoritmima i u vizualizacijama, kao i u njihovom svakodnevnom životu (D'Ignazio and Klein 2020:32).

Jedan od razloga primata muške percepcije u procesu spoznaje jeste Dekarto-vo usmjerenje na izvornu spoznaju, stečenu nezavisno od vanjskih utjecaja i određenja (Longino 2004:410). Spoznajući subjekt postaje pročišćeni subjekt:

Pročišćeni subjekt koji proizlazi iz poricanja tijela muški je i bijeli evropski subjekt; sve ono čega je oslobođen, kad je oslobođen tijela, prebačeno je na tijela feminiziranih i primitiviziranih Drugih – evropskih žena, nebijelih žena i muškaraca – koji su tako epistemološki obespravljeni (Longino 2004:411).

Iako kritiku nauke, koja se javlja u okviru različitih društvenih grupa, i feminističku kritiku iste ne možemo u potpunosti odvojiti, između njih, također, ne možemo staviti znak jednakosti. Dakle, priznajući društvenu zarobljenost spoznajućeg subjekta feministička kritika nauke, već pokrenutoj kritici, dodaje, do tad zanemareni aspekt: spol/rod spoznajućeg subjekta određuje nauku (Geiger 2002). Prema Geiger (2002), osnov feminističke kritike nauke se nalazi u shvatanju da je spoznajući subjekt, prakse istraživanja koje provodi i krajnje koncepcije znanja do kojih dolazi određene spolnim/rodnim identitetom (Geiger 2002). Znanje i nauka su oduvijek u muškim rukama, te se posljedično tome, kako navodi Brstilo (2010) osnovni argument feminističke kritike naglašava „sistemsku zanemarenost ženskih iskustava, perspektiva, znanja i doprinosa u brojnim društvenim, tako i naučnim područjima“ (156). Longino (2004) ističe da upravo „shvatanje o postojanju razlike u iskustvu muškaraca i žena opsjeda feminističko promišljanje spoznaje...“ (406). Ako se vratimo na početak rada, vidimo da se poveznica Kuhnovoog određenja nauke kao društvenog poduhvata i feminističke kritike nauke uočava u pragmatizmu kao filozofskom polazištu feminističke epistemologije: „pragmatizam spoznaju određuje kao progresivnu praksu, povjesno, kulturno i društveno određenu pri čemu se valorizira različito iskustveno polazište raznovrsnih društvenih grupa“ (Brstilo 2010:157). Pored pragmatizma, Brstilo (2010) navodi da je za shvatanje feminističke epistemologije ključan i socijalni konstruktivizam, gdje se naglašava da neutralni spoznajući subjekat mora biti zamijenjen subjektom senzibilnim na društveni kontekst i iskustvo. Saeidzadeh (2023) ističe da feminističke naučnice u svom djelovanju kritikuju tradicionalna, dominantno muška istraživanja i produkcija znanja. Osnovne odrednice feminističke kritike nauke se, prema tome, mogu predstaviti kroz sljedeće postavke: učestvovanje u kreiranju znanja znači posjedovanje moći koja u patrijarhalnom društvu pripada muškarcima; kreirano znanje, protkano muškom percepcijom i iskustvom, odražava moć dominantne grupe; legitimnost znanja leži u njegovoj proglašenoj neutralnosti, apstraktnosti i univerzalnosti; patrijarhat, kreiranim znanjem, one bez moći drže u opresiji i nasilju.

3. Dekonstrukcija patrijarhalnog monopolja znanja – Inkorporisanje ženskog znanja

Metafizički narativi religije u jednom historijskom momentu prelaze u patrijarhalne naučne narative. Zajednički nazivnik narativa jeste isključivanje žena iz shvatanja društva. Jedna od aktivnosti, koja se historijski ženama ne opršta, jeste znanje. Žene, pri tome, nemaju pravo kritikovanja muške produkcije znanja; samostalnog kreiranja znanja (onda kada je ipak kreirano, ono je, sa autoricom, beznačajno); samostalnog spoznavanja društva. Prema riječima Brstilo (2010) „žene su kroz historiju poznatije kao vještice i vraćare dok muškarcima pripada sistem društveno legitimnih i uvaženih doktora znanja“ (157).

Tako je relacija žene i nauke smještena u onu Hegelovu:

Žene svakako mogu biti obrazovane, ali za višu nauku, filozofiju i izvjesne produkcije umjetnosti, koje iziskuju nešto opće, one nisu stvorene. Žene mogu biti dosjetljive, imati ukus i ljupkost, ali nemaju ideale. Razlika između muškarca i žene je razlika između životinje i biljke: životinja više odgovara karakteru muškarca, biljka više karakteru žene jer je ona više mirno razvijanje koje odražava jedinstvo osjećanja prema svom principu. (...) Obrazovanje žena se dešava, ne zna se kako, ujedno kroz atmosferu predstave, više kroz život nego sticanjem znanja, dok muškarac svoj položaj postiže samo tekvinom misli i mnogim tehničkim nastojanjima (Hegel 1820:299).

S pozicije patrijarhalno utvrđene intelektualne nesposobnosti žena, feministička misao počinje kritikovati tradicionalnu epistemologiju. U spektru tema kojima se feministička kritika nauke bavi, od pitanja uskraćivanja naobrazbe i pristupa istoj, preko marginalizacije naučnica i njihovih dostignuća do absolutne dominacije muškog iskustva i perspektive naučnih principa, izdvaja se pitanje načina inkorporacije ženskog iskustva i prakse u nauku. Na koji način razbiti patrijarhalno znanje nasilja i otvoriti ga iskustvenom znanju?¹ Kako navodi Saeidzadeh (2023): „feminističke istraživačice u raznim disciplinama raspravljale su o tome kako u svoje analize uključiti feminističke teorije, ženska iskustva i proizvodnju znanja kroz rodne društvene odnose“ (188). Longino (2004) prilikom promišljanja o spoznajućem subjektu navodi tri odrednice feminističke naučne spoznaje. Započet će pitanjem „smještosti“ za koju autorica ističe da predstavlja utjelovljenje, nasuprot otjelovljenu kao *sine qua non* naučne spoznaje. Prema navedenom shvatanju naša tijela su smještена u određeni društveni kontekst, određeno vrijeme, određene uslove života i odnose moći, a koji neminovno utiču na spoznavanje društva. Uzimanjem u obzir ukorijenjenosti istraživačkog subjekta postavlja se prepreka univerzalnosti naučne istine (Longino 2004: 412). Kao drugo pitanje Longino (2004) navodi pitanje „odnosa spoznajućeg subjekta i istraživanog objekta“, pri čemu se poriče različitost subjekta i objekta spoznaje. Ovakav pristup se tumači na više načina; prvenstveno kao refleksivnost, potom naturalizam te odgovornost. Refleksivnost podrazumijeva da je shvatanje objekta spoznaje determinisano našim stavovima i vrijednostima, pri čemu je bitna svijest subjekta o uticaju takvog „prtljaga“ (Longino 2004:414). Ono što smo mi, reflektujemo na objekat naučne spoznaje. S druge strane, naturalizam se shvata kao nemogućnost spoznajućeg subjekta da nadiže objekat spoznaje, te

¹ Prema autorici Field Belenky (prema Jakobović- Fribec 2007:84) postoji pet načina ili modela ženskog spoznavanja: šutnja, primljeno znanje, subjektivno, proceduralno i konstruktivističko znanje.

da nemogućnost takve transcendencije ne onemogućava naučnu spoznaju. Odgovornost u feminističkoj spoznaji podrazumijeva odgovornost za objekat istraživanja i načine na koje se prema njemu odnosimo s obzirom na to da subjekti spoznaje nisu drugačiji od objekta (Longino 2004:415). Jaggar (prema Longino 2004:415) navodi da ako se izdignemo iznad tijela, mi ostavljamo i osjećaje koje imamo prema predmetu spoznaje, a osjećanja su prema autorici neophodna za našu spoznaju objekta. Treći koncept, predložen od strane Longino (2004) jeste pitanje „ovisnosti i međuovisnosti“. Navedeni pristup govori o tome koliko je znanje određeno diskurzivnom shvatanju šta je znanje u određenom kontekstu, kao i ko nosi znanje. Kao slikovit prikaz Addelson (1983 prema Longino 2004:418) navodi kako će se znanje onih na nižim razinama organizacijskog autoriteta, kao što je pozicija medicinske sestre, biti određeno kao iskustvo, dok će spoznaja doktora biti određena kao znanje. Navedeni koncept autorica određuje kao hijerarhijom spoznajnog autoriteta (Addelson 1983 prema Longino 2004:418).

Pored obrađenih koncepata, jedan od predloženih i najznačajnijih metodoloških pristupa feminističke epistemologije jeste teorija stajališta koja „markira historijsku dimenziju iskustva žene i oslanjajući se na kontekstualnu formaciju znanja, njegove historijske dimenzije i društveno značenje“ (Brstilo 2010:161). Navedena teorija nastaje sedamdesetih godina prošlog stoljeća na temelju feminističke diskusije o maskulinoj nauci koja ženu definiše na osnovu biologije (Saeidzadeh 2023). Gurung (2020) navodi da je teorija stajališta „vrsta kritičke društvene teorije usmjerene na osnaživanje potlačenih da poboljšaju svoju situaciju što je uvelike ignorisano u društveno-političkim teorijama i pokretima“ (106). Teorija stajališta se povezuje sa marksističkim idejama i posmatranjima društva kroz dvije klase, kapitalista, kao vladajuće klase, i radničke klase, kao podređene klase (Kokushkin 2014, Gurung 2020). U takvom stanju, uočava se razlika spoznaje između dvije klase. Kapitalistička klasa, kao klasa dominantne grupe, vidi društvo na način koji potvrđuje ispravnost njihovog položaja kao dominantne grupe. S druge strane radnik/ca uviđa svoju ljudskost nužno vezanu za rad, kao i ograničenu spoznaju od strane kapitalista. Radnik/ca shvata izrabljivanje od strane kapitalističke klase, te s obzirom na spoznaju koja obuhvaća percepciju i radnika i kapitaliste, spoznaja radničke klase pruža šire percepcije i iskustva; „budući da je radnikovo stajalište osnova vizije oslobođenja, ono je nadmoćno nad stajalištem kapitaliste. Ta nadmoć je i epistemološka i politička“ (Longino 2004:412). Harstock (prema Longino 2004) preuzima marksističko viđenje i razrađuje ga kao feminističku teoriju stajališta: „ženske životne aktivnosti pružaju osnovu za specifično feministički historijski materijalizam kao i osnovu za bolje – manje pristrano i manje izvrnuto – razumijevanje prirodno i društvenog svijeta“ (Longino 2004:413). „To što dominantne društvene institucije tretiraju žene kao strance, otvara prostor ženama da objasne društveni poredak iz svoje perspektive“ (Bokan 2005:872). Teorija stajališta kreće od tvrdnje da muško viđenje podrazumijeva „obezvrijedivanje svega što je povezano sa ženskim, da je uzdiglo svijest nad tijelom, kulturu nad prirodom, apstraktno nad konkretnim“ (Longino 2004:413). S druge strane, kao što feminizam nije jedinstven u svojoj misli, tako i teorija stajališta obuhvata spektar različitih teorija, ili interpretacija iste. Narednu od njih navodi autorica Naples (2003 prema Brstilo 2010) koja razlikuje tri različita pristupa teorije stajališta. Prvenstveno se radi o pristupu s utjelovljenom perspektivom kojom se ističe „ukorijenjenost u zajednicu u kojoj se nalazimo“ te se nastoji istaći „uticaj, značaj i uloga istraživačeve prtljage (vrijednosti, stavovi, predrasude) koja se umeće

u istraživački proces” (Brstilo 2010:161). Kao drugi pristup autorica navodi interakciju istraživača/ice i istraženog ističući značaj „prtljaga“ ne samo istraživača/ica nego i ispitanika/ca kao i okruženja gdje se istraživanje provodi. Brstilo (2010) navodi i treći pristup, a koji uspostavlja Smith. Pristup se odnosi na mjesto perpetuiranja odnosa, ili „moć diskursa odnosno tekstualnu osnovu pravila koja usmjeravaju aktivnosti društvenog aktera“ (Brstilo 2010:162). Gurung (2020), s druge strane, navodi četiri osnovne teze teorije stajališta: snažna objektivnost, situirano znanje, odnosi moći i epistemička prednost. Harding (prema Gurung 2020:108) određuje snažnu objektivnost kao analizu odnosa između subjekta i objekta istraživanja.

Najjača objektivnost postiže se kroz marginaliziranu feminističku perspektivu. Perspektive mogu osigurati najtačniji i najmanje iskrivljen pogled na svijet. Obično muškarci imaju moćne položaje i tako pokušavaju sačuvati status quo te nisu zainteresirani za razmatranje tuđe perspektive. Ideja je da perspektive marginaliziranih i potlačenih pojedinaca mogu pomoći u stvaranju objektivnijih prikaza svijeta. Naglašava se važnost polaska od iskustava onih koji su tradicionalno izostavljeni iz proizvodnje znanja. (Harding prema Gurung 2020:108).

Stvarnost, na čije otkrivanje cilja nauka, ne može biti spoznata izvan stvarnih iskustava subjekata koji je svojim bitkom prolaze. Svaka druga stvarnost predstavlja obmanu. Tek epistemologija koja uzima u obzir iskustvene živote onih čija se marginalizacija naukom legitimise, može ciljati na izvođenje ispravnih naučnih principa. Feministkinje koje nauci prilaze sa stanovišta teorije stajališta su zainteresirane za otkrivanje odnosa moći koji se skrivaju u konvencionalnim odnosima produkcije znanja (Gurung 2020:108). Drugi koncept teorije stajališta jeste koncept situiranog znanja. Prema navedenom konceptu žene spoznaju na drugačiji način od muškaraca. Grupe koje žive pod opresijom se nalaze u društvenim kontekstima koji dovode do toga da one gledaju na stvari drugačije, da ih budu svjesne te i propituju stvari na drugačiji način od konvencionalnog patrijarhalnog propitivanja stvari. Način promatranja stvari iz opresivnog položaja pruža širi horizont uviđanja. Kao što navodi Freire (1970) dominantna skupina podrazumijeva tako suženu percepciju stvarnosti, da i borbu potlačenih za osnovna ljudska prava, oni percipiraju kao opresiju nad njima. Koncept epistemičke prednosti polazi od teze da teorija stajališta podrazumijeva da znanje marginaliziranih sadrži više epistemičkog autoriteta u odnosu na znanje razvijeno od strane dominantne grupe (Gurung 2020:108), a o čemu je iznad bilo spomena. Na tom tragu, dominante grupe će uvijek imati ograničene epistemičke perspektive, u odnosu na marginalizirane grupe, koje kroz svoju patnju, spoznaju šire perspektive, koje uključuju i perspektive dominantne (patrijarhalne) grupe. Četvrti koncept koji navodi Gurung (2020) se odnosi na pitanje odnosa moći. Teorija stajališta potencira uzimanje u obzir odnosa moći kao jedne od prepreka u produkciji naučnog znanja. Prema navedenom shvatanju jedan od načina shvatanja na koji način djeluje moć jeste uzimanje u obzir stajališta opresivnih, odnosno, percipiranje društva putem percepcije potlačenih (Gurung 2020:109). Tako je moguće utvrditi razliku između onog što je predstavljeno kao istina i onog što ljudi doživljaju. Gurung (2020) navodi iskustvo žene, pripadnice naroda Dalita, koja proživljava nasilje. Vrijednosno očišćeno istraživanje, u takvom slučaju, ne bi dovelo do iskustvenih zaključaka o zakonitostima patrijarhalne moći. Naučni principi neutralnosti, apstraktnosti i objektivnosti, ali ni subjekti koji su ih proklamovali, ne mogu doseći spoznaju iskustva žrtve seksualnog nasilja, trgovine robljem, diskriminacije i ostalih vidova opresije žena. Tako je njihova spoznaja ograničena.

Pored teorija stajališta, za pitanje feminističke epistemologije autorica Saeidzadeh (2023) navodi dodatna dva pristupa: feministički poststrukturalizam te feminističku interseksionalnost. Prema autorici značaj prostrukturalizma se ogleda u „nadilaženju situiranosti naglašavajući lokalnost, pristranost, kontingentnost i dvo-smislenost bilo kojeg pogleda na svijet“ (Saeidzadeh 2023:190). U ovakvom shvatanju, javlja se kritika teorije stajališta, optužujući istu za esencijalizam, odnosno, smještanje svih identiteta u uniformnu kategoriju žene, pri čemu su se zanemarivali ostali identiteti, a koji dovode do različitog iskustva žena. Odnosno, teorija stajališta dolazi u sukob s priznanjem ženske različitosti i postmodernističkim sumnjama u epistemološke pojmove poput istine“ (Longino 2004:413). Na tom tragu, poststrukturalistička naučnica Joan Scott (1991 prema Saeidzadeh 2023:191) „kritizira teoriju stajališta i njen fokus na žensko iskustvo za koje ona tvrdi da postoji u jeziku i diskursu, stoga su diskursi ženskih iskustava konstruirani izvan namjere govornika ili pisca“. Spoznajućeg subjekta ne možemo svoditi na jedinstvenog subjekta, zapravo, „prema feminističkom poststrukturalizmu, subjekt je u osnovi mrtav, nečija subjektivnost i razumijevanje sebe konstruira se kroz diskurs (Saeidzadeh 2023:190). Jedinstveno žensko iskustvo ne postoji. U tom kontekstu, Ždralović (2020) napominje da nam je potrebna „reafirmacija ženskog subjektiviteta“ (271), koja polazi od koncepta „mreže ženskih identiteta“ (Ždralović 2020:271). Autorica navedeni koncept definiše na sljedeći način:

Mreža ženskih identiteta uključuje razlike bez marginaliziranja ili privilegiranja određenih identiteta putem njihovog hijerarhijskog ustrojavanja, a razlike se ne dopuštaju samo u odnosu na različite i po prirodi fluidne kolektivne identitete koji su uključeni u mrežu, kao što su klasni ili etnički, već i u odnosu na stalno dinamičke identitete. Mreža dopušta ispreplitanje različitih identiteta, prekrajanje starih identiteta koji nisu zauvijek zadate i statične kategorije, ali i utkivanje novih i drugačijih identiteta. Ona pretpostavlja fluidnost i promjenjivost identiteta, ali u isto vrijeme ih obuhvata u svoj njihovoj raznovrsnosti i ostaje otvorena za sve nove kategorije identiteta (Ždralović 2020:271).

Ipak, autorica navodi da ono, što određujemo kao ženski identitet, u realnom društvenom kontekstu, još uvijek uveliko određuje naša iskustva. Pri tome feministička epistemologija ne smije upadati u zamku suočenja svih ženskih iskustava u univerzalnu kategoriju, ali ne gubiti iz vida ni zajedničku odrednicu na osnovu koje su žene, u društvenoj realnosti, podređena skupina.²

Kao posljednji pristup, Saeidzadeh (2023) navodi feminističku interseksionalnost:

Feministička interseksionalnost³ usredotočuje se na višedimenzionalna i višeslojna razumijevanja moći i znanja. Da bismo razumjeli odnose moći u proizvodnji znanja, važno je znati kako su subjekti smješteni; položaj ili društveni položaj ljudi u sjecištima

² „U vreme postanka feminističkog pokreta, ‘identitet’ žene je bio odveć dragoceno oruđe, najzad, možda i jedino pomoću kojeg se ujedinjena borba za prava mogla organizovati“ (Zaharijević 2010:63).

³ „Moć je važan element u interseksijskoj analizi. Feminističke studije, zajedno s antirasističkim, postkolonijalnim, queer studijama, studijama maskuliniteta i invaliditeta, nastavljaju poboljšavati način na koji se konstruiraju norme i kako odnosi moći međusobno dje luju“ (Saeidzadeh 2023:192).

moći. Situacija rađa znanje iz specifičnih okolnosti u kojima je borba moći odmah na djelu i kada se generira određena vrsta znanja (Saeidzadeh 2023:192).

Osnovu interseksionalnog promatranja društva predstavlja premla da se sve "društvene kategorije (rasa, pol, klasa i druge) doživljavaju u odnosu na druge društvene kategorije i da su konstituisane naspram njih" (Davis i Žarkov 2017 prema Lendák-Kabók 2022:171). Interseksionalnost, također, problematizira i kritikuje univerzalizaciju (ženskog iskustva i identiteta). Svaki naš identitet, razvijen u određenom kontekstu, je potencijalni marginalizirani identitet dominante patrijarhalne grupe. Shvatati društvo interseksionalno znači spoznavati „kada, kako i pod kojim okolnostima nastaju i postaju važne i specifične intersekcije, kao i kakve posljedice ta ukrštanja imaju za razumijevanje diskursa i prakse dominacije, isključivanja i marginalizacije“ (Davis and Žarkov 2017 prema Lendák-Kabók 2022:172). Kritika upućena autorici Betty Frieden od pripadnica, takozvanog crnog feminizma, pokazuje značaj interseksionalnosti: „Friedan je propustila razmotriti kako se dodatni čimbenici poput rase i klase, da ne spominjemo spolnosti, sposobnosti, godina, religije i geografske smještenosti, između mnogih drugih, međusobno presijecaju kako bi odredili osobno iskustvo bilo koje određene žene u svijetu“ (D'Ignazio and Klein 2019:7). Subjekti na pozicijama stvaranja nauke očekuju djelovanje žene pripadnice većinske grupe, pri čemu se ignoriru ostale odrednice žena pripadnica manjinskih grupa (Lendák-Kabók 2022:172). U tom kontekstu, u borbi protiv tradicionalne nauke, protkane nasiljem i opresijom Drugih, potrebni su svi navedeni (i ostali mogući) koncepti iskustvene naučne spoznaje, koja će žensko opresivno iskustvo izdići na nivo naučne činjenice.

5. Zaključak

Sve dok se nauka bude stvarala u društvu od društvenih subjekata, o njoj ne možemo govoriti kao o neutralnom konceptu. Ona je neminovno odraz spoznajućeg subjekta i konteksta istog. Feminističke epistemologinje (navedene u radu, ali i druge) se svojim radom nastoje boriti protiv tradicionalno shvaćene nauke i njom održavane opresije Drugih. Pri tome nauka dobija dvojaki položaj: ona je sredstvo borbe, ali i objekat kritike. U perpetuaciji dominacije jednih i opresije drugih, proklamovani naučni principi postaju sumnjivi onima čija se opresija naukom opravdava. Društvena kritika nauke se, u tom smislu, javlja u borbi različitih društvenih grupa, koje uviđaju da nauka i spoznajući subjekat ne djeluju izvan društvenog konteksta. Nauka je društveni konstrukt koji svojim zakonitostima odražava postojeće društvene odnose moći. Tradicionalna nauka je društveni konstrukt koji odražava i podržava moć muškaraca. U kritici tradicionalno etabliranih naučnih principa, javlja se feministička kritika patrijarhalne nauke. Feministička epistemologija, postojećoj kritici nauke, dodaje do tad zanemareni aspekt: spol/rod spoznajućeg subjekta određuje nauku (Geiger 2002). Važnost propitivanja feminističkog znanja ističe Eva Bahovec (2002) kada feminizam, prvenstveno, određuje kao epistemološki projekt. U tom smislu Bahovec (2002) navodi tri definicije feminizma kojima ističe da žensko znanje predstavlja 'drugo' znanje u sukobu sa vladajućim naučnim principima, odnosno, sa svim onim što je 'samorazumljivo' (23). Pri tome je žena, navodi Bahovec (2002), kao aktivni spoznajući subjekat nepostojeća, dok o njoj, kao o objektu spoznaje, patrijarhalna nauka mnogo govori. Osnova historijskog brisanja

žena iz nauke, jeste naučno pripisivanje intelektualne nesposobnosti ženi uz istovremeno pripisivanje mogućnosti obestjelovljene spoznaje muškarcu. U spektru pitanja o kojima feministička epistemologija raspravlja, javlja se i pitanje načina inkorporacije ženskog utjelovljenog znanja. O načinu govore različiti pristupi. Jedan od najznačajnijih jeste pristup teorije stajališta koja predstavlja „vrstu kritičke društvene teorije usmjerene na osnaživanje potlačenih da poboljšaju svoju situaciju što je uvelike ignorisano u društveno-političkim teorijama i pokretima“ (Gurung 2020:106). Teorija stajališta se, pri tome, povezuje sa marksističkim idejama i posmatranjima društva kroz dvije klase, kapitalista, kao vladajuće klase, i radničke klase, kao podređene klase (Kokushkin 2014; Gurung 2020). Tako da spoznaja kapitaliste uključuje ograničenu spoznaju vlastitog položaja, spoznaju radnika/ce obuhvata vlastitu, ali i percepciju kapitaliste. Na taj način znanje radnika/ce je veće. Analogijom, patrijarhalno znanje svojom spoznajom obuhvata samo povlašteni položaj, dok žensko znanje, utjelovljenjem, iskustvom i emocijom, nauku otvara široj spoznaji. Dominante grupe će uvijek imati ograničene epistemičke perspektive, u odnosu na marginalizirane grupe, koje kroz svoju patnju, spoznaju šire perspektive, koje uključuju i perspektive dominantne (patrijarhalne) grupe. Ipak, teoriji stajališta upućene su određene kritike zbog bojazni svođenja ženskog iskustva na uniformnu kategoriju. Ždralović (2020) navodi koncept mreže ženskih identiteta, kao koncept više identiteta koji se međusobno isprepliću i koji se pri govoru o ženskom iskustvu moraju uzeti u obzir. Pored teorije stajališta, pristupi o kojima se feminističkoj epistemologiji govori jesu postrukturalizam te interseksionalnost (Saeidzadeh 2023). Feministička epistemologija, u različitim pristupima, ne smije upasti u zamku unificiranog shvatanja ženske spoznaje, dok s druge strane, ne smije zanemariti specifičnost brisanja ženskog znanja od muških naučnika. Kako navodi Eltahawy (2016): „dok ne povežemo mizoginiju države i ulice“, dodajem i naučnog kanona „(...) naše političke revolucije će biti neuspješne“ (82).

Literatura

- Bahovec, Eva. 2002. „Feminizam kao epistemološki projekt“. *Zarez* 80(02):23.
- Bokan, Nataša. 2005. „Feministička epistemologija“. *Filozofska istraživanja* 25(4):865-875.
- Brstilo, Ivana. 2010. „Feministička epistemologija – kapitulacija znanstvene jednorodnosti“. *Socijalna ekologija : journal for environmental thought and sociological* 19(2):151-172.
- D'Ignazio, Catherine and Lauren, Klein. 2019. Data Feminism. Cambridge: The MIT Pres.
- Eltaħawwy, Mona. 2016. *Hidžabi i himeni: Zašto je Bliskom istoku potrebna seksualna revolucija*. Sarajevo: Buybook.
- Freire, Paulo. 1970. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: The Continuum International Publishing Group Inc.
- Geiger, Marija. 2002. „Feministička epistemologija: Kratak pregled feminističke kritike znanosti“. *Revija za sociologiju* 33(1-2):103-115.
- Giroux, A. Henry. 2020. *On Critical Pedagogy (2nd edition)*. London: Bloomsbury Academic.
- Gurung, Lina. 2020. „Feminist Standpoint Theory: Conceptualization and Utility.“ *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology* 14:106-115.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrih. 1989. *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša; Svjetlost.
- Jakobović Fribec, Slavica. 2007. „Feministička epistemologija objašnjenja djevojčici“. *Filozofska istraživanja* 27(1):83-94.
- Kokushkin, Maksim. 2014. „Standpoint theory is dead, long live standpoint theory! Why standpoint thinking should be embraced by scholars who do not identify as feminists?“ *Journal of Arts and Humanities* 3(7):8-20.
- Kuhn, Thomas S. 2002. *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2022. „Interseksionalna perspektiva u akademskom prostoru: pripadnice nacionalnih manjina u Srbiji“. Str. 169-188 u *Rod, znanje i moć: istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji*, priredili M. Prelić, L. Stevanović i M. Lukić Krstanović. Beograd:Etnografski institut SANU.
- Longino, E. Helen. 2004. „Feministička epistemologija“. Str. 403-436 u *Epistemologija: Vodič u teorije znanja*, priredili J. Greco i E. Sosa. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Saeidzadeh, Zara. 2023. „Gender-Competent Legal Education.“ Pp. 183-213 in *Springer Textbooks in Law*, edited by: D. Vujadinović, M. Frohlich and T. Giegerich. Cham, Switzerland: Springer Nature Switzerland AG.
- Zaharijević, Adriana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- Ždralović, Amila. 2020. „Feminizmi i problem političke subjektivizacije“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Str. 257-278.

Odraz rodnih uloga na (i)relevantnost ženskog mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja: Analiza naučno-istraživačkih radova na našem podneblju

Mentorka: Dr Irena Fiket

irena.fiket@ifdt.bg.ac.rs

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univezitet u Beogradu

Apstrakt

Kao posledica tendencije ponovnog uspostavljanja patrijarhalnih i tradicionalnih vrednosti u našem društvu, te naglašavanja rodno određenih uloga, žene su se našle u veoma kompleksnoj situaciji koja od njih zahteva da ispune međusobno suprotstavljene zahteve društva. Opterećenost koja proizilazi usled ispunjavanja ovakvih zahteva negativno utiče na mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje žena. Istovremeno, iako je jedna od osnovnih aspiracija nauke ona o njenoj neutralnosti, nauka unutar jednog društva često zna da bude i ogledalo tog društva, te u skladu s time, u ovom radu želim da istražim da li i kako se rodne uloge reflektuju na naučna istraživanja mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena na našem govornom području. Istraživanje je, dakle, započeto hipotezom da će tradicionalno razumevanje rodne uloge žene uticati na strukturu radova tako da će se najveći broj radova baviti mentalnim zdravljem i subjektivnim blagostanjem žena u okviru njihove majčinske uloge. Od 50 objavljenih istraživačkih radova na temu ženskog mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja, koliko je sadržao inicijalni uzorak, u analizi je zadržano 55 % radova. Na osnovu dobijenih rezultata se moglo zaključiti da se rodne uloge žena ogledaju u strukturi objavljenih radova u okviru mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja.

Ključne reči: žene, mentalno zdravlje, subjektivno blagostanje, rodne uloge

1. Uvod

Uvezši u obzir da živimo u društvu koje je u tranziciji i koje karakterišu procesi repatrijarhalizacije i retradicionalizacije (Blagojević 2007), razumevanje roda i rodnih uloga postaje sve više centar svakodnevnih diskusija (Zaharijević i Lončarević 2020). U okviru tih diskusija, kako naučnih tako i političkih, pitanje rodnih uloga postaje sve važnija tema koja, u sferi politike, često zna da se nameće i kao tema od visokog nacionalnog značaja.

Zvanična definicija *rodne uloge*, po APA rečniku (2023), glasi: „obrazac ponašanja, karakteristike ličnosti i stavovi koji definišu rod u određenoj kulturi“. Kada je u pitanju ženska rodna uloga na podneblju Balkana, s jedne strane se čini kako

se krećemo ka jednakosti (Novosel 2017), ali, s druge strane, takođe, je primetno kako ženska rodna uloga postaje sve više kompleksna i multifacetna (Ćeriman i sar. 2018). Sa jedne strane, od žena se očekuje da ostanu unutar svoje ženske rodne uloge, dok se sa druge, očekivanja od njihovog profesionalnog ostvarenja i napredovanja izjednačavaju sa onim koja se postavljuju pred muškarce. Ovakva situacija dovodi do duple opterećenosti žena, što neminovno utiče na njihovo mentalno zdravlje (Fiket 2018, Vasiljević 2024). Pored mentalnog zdravlja, ovakva kompleksna pozicija duple opterećenosti žena potencijalno negativno utiče i na subjektivno blagostanje, to jest, sreću žena. U psihoterapiji poznata je pojava razvijanja psihosomatskih poteškoća kod žena kada dođu u situaciju da moraju da biraju između braka, dece i karijere (Vasiljević 2024), što dalje naglašava poteškoće sa kojima se žene suočavaju, a koje su posledica duple opterećenosti žena.

Mentalno zdravlje se najčešće definiše kao: „stanje mentalnog blagostanja koje omogućava ljudima da se nose sa životnim stresorima, da ostvare svoje sposobnosti, da uče i rade dobro i da doprinose svojoj zajednici“ (World Health Organization⁴ 2022). Na mentalno zdravlje pojedinca utiče veliki broj faktora, kako ličnih, tako i sredinskih. U istom tekstu, SZO naglašava važnost društvenih, ekonomskih, geopolitičkih i enviromentalnih faktora, poput nejednakosti i nasilja. APA ili Američka psihološka asocijacija (2018) u svom rečniku definiše *subjektivno blagostanje* kao „samoprocenu nivoa sreće i zadovoljstva životom“. Subjektivno blagostanje se dalje može podeliti da dve komponente: afektivno i kognitivno blagostanje. Kao i za mentalno zdravlje, faktori sredine utiču na procenu blagostanja, posebno na procenu kognitivne komponente blagostanja. Tako se dobijene razlike između subjektivnog blagostanja kod muškaraca i žena objašnjavaju psihosocijalnim činiocima, to jest, aspiracijama žena i društvenim normama (Jovanović 2021).

U skladu s time, u ovom radu želim da analizom dostupne literature proverim da li i kako spoljašnji faktori (*rodne uloge*) utiču na proučavanje mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena. Iako je jedna od osnovnih aspiracija nauke ona o neutralnosti, naučni trendovi često znaju da budu ogledalo društva u kome postojimo. Uzevši to u obzir, početna hipoteza je da će se dostupni radovi na temu ženskog mentalnog zdravlja u najvećoj meri ticati žena koje su majke i supruge, dakle pre svega žena određenih tradicionalnom ženskom rodnom ulogom. Isto tako, druga hipoteza je da će dostupni radovi na temu subjektivnog blagostanja žena biti povezani sa ulogama majke i supruge. Suprotno tome, druge dve hipoteze će se baviti ženama i onim što nije tradicionalno ženska rodna uloga. Dakle, treća hipoteza je da će se dostupni radovi na temu mentalnog zdravlja najviše baviti ženama na visokim poslovnim pozicijama, a četvrta hipoteza je da će se dostupni radovi na temu subjektivnog blagostanja žena najviše baviti ženama na visokim poslovnim pozicijama.

U nastavku rada ću se pre svega osvrnuti na ključne koncepte kojima se ovaj rad bavi i teorijske okvire na koje referiše. Pored toga, ovi koncepti će biti korišćeni u pretrazi naučnih radova koji će činiti osnov moje empirijske analize. Tako da će se, nakon uvoda, rad strukturirati na sledeći način: u drugom delu rada ću se fokusirati na metodologiju, to jest, karakteristike uzorka koji je korišćen u analizi, kao i na samu analizu. U trećem delu ću opisati rezultate dobijene sprovedenom analizom.

⁴ Svetska zdravstvena organizacija

Četvrti deo ovog rada će biti posvećen diskusiji u kojoj će se baviti hipotezama, kao i obrazložiti dodatna zapažanja ako ih bude bilo. U petom i poslednjem delu rada, zaključku, će se osvrnuti na rad i pisati o praktičnim implikacijama ovog istraživanja.

1.1. Mentalno zdravlje

Mentalno zdravlje je tema koja je sve popularnija i sveprisutnija u našim svakodnevnim životima. Posledica ovoga se ogleda u stavu da je mentalno zdravlje kao oblast dosta intuitivna i jasna, ali ja bih argumentovala da je mentalno zdravlje kao oblast suprotna od jednostavne oblasti. Kako bih demonstrirala svoj argument, pored već navedene definicije Svetske zdravstvene organizacije, navešću i definiciju Američke psihološke organizacije (APA), kao i definiciju NIMH-a (National Institute of Mental Health), kao druga dva globalno priznata i kredibilna izvora. Prvo bih nas podsetila na već navedenu SZO definiciju. Dakle, prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji mentalno zdravlje je: „stanje mentalnog blagostanja koje omogućava ljudima da se nose sa životnim stresorima, da ostvare svoje sposobnosti, da uče i rade dobro i da doprinose svojoj zajednici“. Dalje, prema APA definiciji, mentalno zdravlje je „stanje uma koje karakteriše emocionalno blagostanje, dobro bihevioralno prilagođavanje, relativna sloboda od anksioznosti i onesposobljavajućih simptoma, kapacitet da se ostvare konstruktivni odnosi, kao i kapacitet nošenja sa zahtevima i stresorima života.“ (American Psychological Association⁵ 2018). Kao što već možemo da primetimo, iako slične, definicija koju je dala APA nije ista kao definicija koju daje SZO. Zanimljivo je da, iako NIMH u svom nazivu sadrži frazu *mentalno zdravlje*, naći definiciju mentalnog zdravlja kojom se oni vode se pokazalo težim zadatkom. Zapravo, oni umesto definisanja mentalnog zdravlja definišu ono što je mentalna bolest (*mental illness*). Po NIMH-ovoj definiciji, mentalna bolest predstavlja „mentalni, bihevioralni ili emocionalni poremećaj“ (National Institute of Mental Health⁶ 2023). Ako se vodimo logikom psihijatrije, to jest, medicine, ono što nije zdravlje je bolest, te na osnovu ove definicije mentalne bolesti možemo da zaključimo da je mentalno zdravlje po NIMH-u mentalna, bihevioralna ili emocionalna funkcionalnost, to jest, odsustvo mentalne, bihevioralne ili emocionalne bolesti.

Sve ovo nam ukazuje na to da je mentalno zdravlje jedna izuzetno široka tema koja obuhvata razne oblasti života. Pošto dalje ulazeњe u temu definisanja i određivanja mentalnog zdravlja prevazilazi svrhu i obime ovog rada, neću ga u nastavku rada detaljnije određivati. Za svrhe ovog rada možemo se koristiti definicijom SZO. Pored same definicije, SZO navodi i neke od odlučujućih faktora mentalnog zdravlja. Prvenstveno je jako važno uzeti u obzir da su faktori uvek u međudejstvu, što znači da samo prisustvo ili uticaji individualnih faktora nisu presudni. Dalje, faktore možemo podeliti na individualne i sredinske, zaštitne i faktore rizika. Individualni faktori predstavljaju psihološke i biološke faktore, poput zloupotrebljavanja supstanci ili rezilijentnosti. S druge strane, sredinski faktori se dalje dele na socijalne, ekonomski, geopolitičke i environmentalne (World Health Organization¹ 2022). I individualni i sredinski faktori mogu biti zaštitni ili faktori rizika. Na primer, visoka rezilijentnost je individualni faktor koji je istovremeno i zaštitni faktor koji potpojava očuvanje mentalnog zdravlja pojedinca.

⁵ Američka psihološka asocijacija

⁶ Nacionalni institut mentalnog zdravlja

1.2. Subjektivno blagostanje

Subjektivno blagostanje je operacionalizovani psihološki termin za ono što bi laici nazvali srećom. Prema već navedenoj definiciji Američke psihološke asocijacije, subjektivno blagostanje predstavlja procenu osobe o tome koliko je srećna i zadovoljna životom. Poput mentalnog zdravlja, tema subjektivnog blagostanja je izuzetno kompleksna. Za početak, subjektivno blagostanje se deli na afektivno i kognitivno blagostanje. Afektivno blagostanje se odnosi na prisustvo prijatnog, to jest, odsustvo neprijatnog afekta. Ovo je komponenta koja češće varira u vremenu, za razliku od kognitivnog blagostanja. Kognitivno blagostanje se više odnosi na procenu kvaliteta i posledično zadovoljstva tim kvalitetom života. Procena kvaliteta se može odnositi kako na generalno zadovoljstvo životom, tako i na zadovoljstvo specifičnim aspektima života (Jovanović 2021).

Subjektivno blagostanje je važno kako za pojedinca, tako i za društvo u celini. U svom pregledu, Diner i Rajan (2009) navode kako osobe koje izveštavaju o višim nivoima subjektivnog blagostanja, takođe pokazuju više nivoe prosocijalnog i altruističnog ponašanja. U istom ovom pregledu, prokomentarisana je i uloga koju rod ima u sreći. Naime, razlika između muškaraca i žena u subjektivnom blagostanju je neznatna, objašnjava manje od 1 % varijanse. Ipak kada analiziramo taj mali deo objašnjene varijanse, pronalazimo da se on najviše odnosi na afektivnu komponentu blagostanja. Ono što se primećuje je da žene, pri proceni svog afektivnog blagostanja, češće biraju odgovore koji su na ekstremnim krajevima skala. Ovu ekstremnu sreću ili nesreću žena autori objašnjavaju time što žene češće osećaju intenzivnije emocije. Ono što je, u kontekstu ovog rada, posebno zanimljivo je određeni paradoks koji se javlja. Naime, očekivano bi bilo da žene u zemljama sa visokim stepenom razvijenosti izveštavaju i o visokom stepenu blagostanja. Paradoks leži u tome da se ovo ne događa, već možemo da zapazimo nešto tome sasvim suprotno, a to je da žene izveštavaju o sniženom blagostanju (Jovanović 2021). Ovo je posebno zanimljivo ako uzmemu u obzir naše okruženje koje je trenutno jako polarizovano. Vredno je zapitati se da li će se žene procenjivati kao srećnije ili ne. U isto vreme, jednako važno istraživačko pitanje bi se odnosilo na to koje grupe žena se procenjuju srećnjim, a koje uslovno rečeno nesrećnjim, kao i koje su determinante toga. Iako ova razmatranja prevazilaze obime ovog rada, nadam se da će se naći istraživačica ili istraživač kojima će ova početna razmatranja biti inspirativna.

1.3. Rodne uloge

Kako bismo pričali o rodnim ulogama, prevashodno je nužno definisati pol i rod. Naime, *pol* je definisan biološkim aspektima (Wienclaw 2011). U tom kontekstu, ljudi mogu biti žene ili muškarci, što je određeno njihovim hromozomima, a manifestuje se kroz primarne i sekundarne seksualne karakteristike. Za razliku od toga, *rod* određuju psihološki, socijalni, kulturni i bihevioralni aspekti. Rod je kompleksnija kategorija koja uključuje *rodni identitet* i *naučene rodne uloge* (Wienclaw 2011). Dakle, rodne uloge su naučeni deo roda. Uvezši u obzir šta rod sve obuhvata, možemo dalje zaključiti da rodne uloge predstavljaju naučeni deo onoga kako se određeni rod, ženski ili muški, ponaša u različitim kulturama, šta znači biti određenog roda u određenim društвима, koje su očekivane reakcije, aktivnosti ili želje koje određeni rod može da ima... Socijalizacija je proces koji počinje od samog rođenja,

te u skladu s time, učenje deteta rodnim ulogama takođe kreće od rođenja. Od opreme za bebe koja je u određenim bojama, preko školskog pribora podeljenog na kategorije za devojčice ili za dečake, do toga da se dečije igre, reakcije, kao i pitanja klasificuju kao „za devojčice“ ili „za dečake“. Tradicionalna ženska uloga se ogleda u osjetljivosti, intuitivnosti, pasivnosti, emocionalnosti, kao i u usmerenosti ka domu i porodici (Wienclaw 2011). Iz svega navedenog možemo zaključiti da su uloge majke, domaćice, poslovi brige o drugima, negovanju, kao i razumevanje, empatija i skromnost aktivnosti koje su više rezervisane za žensku, no za mušku rodnu ulogu. Na aktivno učešće, cilju usmerenu prirodu muškarca, žena je samo na emocije usmereni posmatrač. Blagojević (2007) stavlja rodne uloge u društveno-politički proces tranzicije. Naime, period tranzicije je jedan izrazito nestabilni period u postojanju jednog društva koji je okarakterisan, između ostalog, procesima retraditionalizacije i repatrijarhalizacije. Kao posledica pada porodičnog standarda, privatizacije, te generalne nesigurnosti, ljudi u potrazi za nekim vidom sigurnosti i rešenja svih ovih problema pribegavaju tradiciji kao vidu sigurnosti. Pošto se ovi procesi tretiraju kao neki vid višeg dobra za čitavo društvo, ponovni porast konzervativnih stavova, nasilja nad ženama, seksizma, kao i isključivanje bilo kog vida drugačijeg ponašanja ili postojanja se pravdaju. U isto vreme, tradicionalne rodne uloge žene kao pasivnog, emocionalnog bića, te kao bića usmerenog na dom i porodicu se ponovo uspostavljaju i visoko vrednuju.

1.4. Istraživačko pitanje

Kada uzmemo u obzir ovaj nepovoljni položaj u kome se žene danas nalaze, važno je pitanje kako to utiče na njihovo mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje. Biti, s jedne strane, uspešna žena u vidu karijere, a s druge strane ispuniti očekivanja koja procesi repatrijarhalizacije i retraditionalizacije nameću su dva međusobno suprotstavljena zadatka za koje možemo opravdano da prepostavimo da utiču na mentalno i subjektivno blagostanje. Žena je u ovakvoj situaciji opterećena duplom ulogom tj. duplom prisutnošću (Fiket 2018). U skladu sa ovim, specifičan cilj ovog rada je da utvrdi strukturu dostupnih radova na temu mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena, kao i da proveri da li i kako rodne uloge utiču na proučavanje mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena. Tačnije, želim da utvrdim da li se ženske rodne uloge ogledaju i u strukturi objavljenih naučnih rada na temu mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja. Imajući u vidu eksplorativnu prirodu ovog istraživanja, postavićemo par hipoteza.

Pošto je uloga majke centralni deo ženske rodne uloge, za očekivati je da će se i mentalno zdravlje najviše proučavati iz okvira ove uloge. Samim time, prva hipoteza je da će se žensko mentalno zdravlje u najvećem procentu radova proučavati u okviru ženske uloge majke. Koristeći isti rezon kao za mentalno zdravlje, postavljam drugu hipotezu koja prepostavlja da će se najveći procenat radova baviti ženskim subjektivnim blagostanjem u okviru ženske rodne uloge majke.

Muška rodna uloga podrazumeva aktivno učešće i ka cilju usmereno ponašanje (Wienclaw 2011). U skladu s ovim, muška rodna uloga je dosta povezana sa domenom karijere, poslovnog i materijalnog uspeha. Kako bih dodatno proverila uticaj rodnih uloga na proučavanje mentalnog zdravlja žena, postaviću dve hipoteze koje bi povezale žene sa tradicionalnom muškom rodnom ulogom. Dakle, treća

hipoteza je da će se najveći procenat radova baviti ženskim mentalnim zdravljem kod žena na visokim poslovnim pozicijama. Sledeća, četvrta hipoteza je da će se najveći procenat radova baviti ženskim subjektivnim blagostanjem kod žena na visokim poslovnim pozicijama.

1. Metodologija

1.1. Uzorak

U ovoj analizi korističu uzorak sačinjen od istraživanja sa prvih pet strana pretraživača Gugl Akademika pri pretrazi ključnih reči žene, mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje. Gugl Akademik je odabran zbog svoje *relevantnosti* i *dostupnosti*. Pod relevantnošću se podrazumeva visoka verovatnoća da će Gugl Akademik biti prvi izbor pri pretraživanju naučnih radova, dok se pod dostupnosti podrazumeva činjenicu da je ovo pretraživač koji ne zahteva novčanu nadoknadu ili fizičko prisustvo na određenoj instituciji kako bi se koristio. Dalje, rezon iza korišćenja prvih pet strana je visoka verovatnoća da osoba zainteresovana za temu neće otici dalje od pete strane. Naime, kada se ovo proveri pretraživanjem samog Gugla, dolazimo do podatka da više od 80 % ljudi ne klikne na drugu stranu. Ovaj podatak treba uzeti sa rezervom, jer je teže naći istraživanje na konkretnu temu, posebno sa fokusom na Gugl Akademiku, ali i dalje pruža adekvatnu potporu rezonu. Dobijenih 50 radova su klasifikovani po relevantnosti. Tačan algoritam po kome ovaj pretraživač rangira radove nije sasvim jasan (Beel & Gipp 2009), ali ono što jeste jasno je da citiranost radova igra najveću ulogu. Citiranost se odnosi na to koliko puta je rad autora naveden kao izvor informacija u nekom drugom radu.

1.2. Metodologija pretraživanja i odabira radova

Inicijalno pretraživanje radova je vršeno u dve pretrage. Prvo je Akademik pretraživan sa ključnim rečima žene i *mentalno zdravlje*. Ova pretraga je dala dosta mešovitih rezultata. Drugi pokušaj je uključivao pretraživanje Akademika sa ključnim rečima žene i *subjektivno blagostanje*. Ovakva pretraga je rezultovala samo jednim relevantnim radom koji je pronađen pretraživanjem svih pet strana Akademika. Zbog ovakvih rezultata inicijalne pretrage, u svrhu izdvajanja konačnog uzorka su se koristili rezultati pretrage koja uključuje isključivo žene i *mentalno zdravlje* kao ključne reči, a dodat je i taj jedan rad pronađen pri pretrazi radova na temu ženskog subjektivnog blagostanja.

Pri ponovljenom pretraživanju ključnih reči žene i mentalno zdravlje dobijen je najveći broj radova poreklom iz Hrvatske, za kojom jako kaska Srbija, a poslednja po broju radova je Bosna i Hercegovina. Od 50 radova, 39 radova je dolazilo iz Hrvatske (80 %), 7 radova je dolazilo iz Srbije (14 %) i 3 rada su dolazila iz Bosne i Hercegovine (6 %). Primetno je da jedan rad fali, što je posledica toga što je Akademik kao jedan rad naveo prevedeni citat iz stranog teksta. Sledeća važna karakteristika uzorka se odnosi na (ne)specifičnost uzorka unutar analiziranih članaka. Naime, pri pretrazi se pojavljuje veliki broj članaka koji kao uzorak koristi i žene i muškarce. Ove radeve ćemo nazivati nespecifičnim radovima. Suprotno tome, radovi koji kao uzorak koriste samo žene ću nazivati specifičnim radovima. Za svrhu ove analize, nama su značajni samo specifični radovi kojih je 55%.

1.3. Metod analiziranja

Sprovodila sam tematsku analizu izdvojenog uzorka. U analizi su se obrađivali apstrakti i zaključci, ako su dostupni. Nakon izdvajanja glavnih tema, te sadržajne analize apstrakta i zaključka, odradiće se deskriptivna statistika u vidu frekvenci izdvojenih tema.

2. Rezultati

Prvenstveno je važno naglasiti ograničenja korišćene metode analize: sama sadržinska analiza apstrakata i zaključaka bila je donekle problematična. Naime, veliki broj radova koji je bio specifičan i uključivao ključne reči mentalno zdravlje i / ili subjektivno blagostanje je sadržao nedovoljno detaljne ili neadekvatno napisane zaključke, neki radovi nisu bili ni dostupni u punoj verziji, te je analiziran samo apstrakt. Možda najekstremniji primer ovoga je diplomski rad na temu uticaja post-partialne depresije na mentalno zdravlje žena u kome je zaključak napisan u vidu liste rezultata (Kok-Petrak 2020). Nažalost, na osnovu ovakvih rezultata nije moguće izvući sigurne zaključke. Verujem, da bi istraživanje čitavog rada bilo informativnije, ali usled vremenskog ograničenja, kao i obima rada, ono nije moguće. Takođe, više od skoro pola radova su bili radovi iz oblasti medicinskih nauka. Ovi radovi su dominantno ženu tretirali kao organizam koji nosi određenu bolest, te su proučavali kako ta bolest utiče na mentalno zdravlje i / ili subjektivno blagostanje. Suštinski, ovi radovi su ženu tretirali kao biološki organizam što deluje kao manje problematična opcija, ali zapravo otvara vrata novim problemima. Jedan od problema je izvlačenje žene iz konteksta u kome postoji, te zanemarivanje velikog broja konfundirajućih varijabli koje bi više uticale na mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje žene od same bolesti.

Pored ovoga, analizom glavnih tema, to jest, rodnih uloga u okviru kojih je mentalno zdravlje žena proučavano, su se izdvojile četiri glavne teme u okviru kojih se mentalno zdravlje žena proučava. Isto tako se u radovima, u kojima je fokus samo na subjektivnom blagostanju žena, izdvajaju dve teme koje se istovremeno i poklapaju sa temama koje su se izdvojile u istraživanjima mentalnog zdravlja žena.

Glavne teme u okviru mentalnog zdravlja žena su žena kao majka, žena kao reproduktivni objekat, žena kao domaćica ili supruga i žena kao kategorija. Glavne teme u okviru subjektivnog blagostanja žena se poklapaju sa gore navedenim temama žene kao reproduktivnog objekta, kao i teme žene kao kategorije. Dalje u tekstu ću obrazložiti svaku temu zasebno, kao i šta ona obuhvata.

Tema koja se pojavljuje u najvećem broju radova (42%) je tema žene kao majke. Ova tema se bavi različitim aspektima (ostvarenog ili neostvarenog) majčinstva. Ovi radovi najčešće obuhvataju proveravanje povezanosti mentalnog zdravlja sa korišćenjem kontracepcije, abortusom, postporođajnom periodom, dojenjem... Ovo je kategorija koja obuhvata veći broj radova objedinjenih ženskim (ne)ispunjavanjem rodno očekivane uloge rađanja deteta i upuštanjem u ulogu majke.

Tema koja prati temu „žene kao majke“ je tema koju bih nazvala žena kao reproduktivni objekat (29 %). Ova tema obuhvata radove koji se tiču reproduktivne sposobnosti žena, to jest, odsustva te sposobnosti ili neki vid „oštećenja“ kada

je ta sposobnost u pitanju. To su radovi koji proučavaju vezu ženskog mentalnog zdravlja ili subjektivnog blagostanja sa rakom dojke ili materice. Kao što se može primetiti, i za ovu temu se može reći da ima veze sa majčinstvom, što bi bilo tačno. Istovremeno, dok je u okviru teme „žene kao majke“ fokus radova prvenstveno bio na svesnom izboru toga da li će žena da izbegava trudnoću kontracepcijom, da prekine trudnoću ili da rodi, ova kategorija se više tiče bioloških ograničenja takve aktivnosti, bez uvida u to kakav je stav žene prema majčinstvu. Ovoj temi pripadaju i radovi koji se bave isključivo subjektivnim blagostanjem, to jest komponentom subjektivnog blagostanja u okviru kognitivnog blagostanja – kvalitetom života.

Treća tema po zastupljenosti (25 %) je tema koju ču nazvati žena kao kategorija. Naime, ovi radovi nisu imali puno sličnosti, sem toga što su proučavali mentalno zdravlje i / ili subjektivno blagostanje kod žena širokih kategorija. Jedan od zanimljivijih primera je rad koji se bavi mentalnim zdravljem vlasnica mačaka (Baran 2021), rad koji se bavio iskustvima žena sa autizmom (Janžek 2023), kao i rad koji se bavio karakteristikama žena sa problemom zavisnosti od alkohola (Milošević i sar. 2020). Dakle, ova tema je nazvana žena kao kategorija zato što tako i tretira ženski rod, kao kategoriju sa širokim dijapazonom mogućih ponašanja, životnih okolnosti i situacija, kao i uloga.

Poslednja tema po zastupljenosti je tema žene kao domaćice ili supruge (4 %). Ovi radovi, kao što sam naziv teme ukazuje, se bave mentalnim zdravljem žene i / ili subjektivnim blagostanjem žene domaćice i / ili supruge. Kao što možemo da zaključimo na osnovu gore navedenog procenta, broj ovakvih radova je jako mali, ali postoji. Ovo su radovi koji ženu proučavaju iz njene pozicije usmerenosti na dom i porodicu u celini.

Kada je u pitanju analiza sadržaja, primećuje se da je mentalno zdravlje često izjednačavano sa prisustvom, to jest, odsustvom mentalne bolesti ili simptoma iste. U ovom slučaju se najčešće priča o jako široko definisanim simptomima anksioznosti ili depresivnosti. Zanimljivo je da je ovo najviše u skladu sa navedenom definicijom koju je dao Nacionalni institut mentalnog zdravlja, to jest, NIMH.

Isto tako, neki radovi u potpunosti zanemaruju sredinske činioce koji bi mogli više da utiču na mentalno zdravlje od samog problema koji oni ispituju. Konkretni primer pronalazimo u radu koji se bavi proučavanjem toga kako namerno prekidanje trudnoće (abortus) utiče na mentalno zdravlje žena (Niškanović 2014). U ovom radu je zaključeno da namerni prekidi trudnoće loše utiču na mentalno zdravlje žena, dok je skroz neprokomentarisana ostala navedena statistika koja pokazuje da žene koje češće prekidaju trudnoću pripadaju kategoriji žena koje već imaju decu, koje žive u ruralnijim sredinama i koje su starije od 38 godina. Sva ova tri faktora su jako važna kada je u pitanju mentalno zdravlje jer svi ovi faktori mogu biti rizik faktori po mentalno zdravlje žena.

3. Diskusija

Na početku sam postavila četiri hipoteze kojima sam htela da započнем ovu veliku temu i ovo istraživanje. Prva hipoteza se odnosila na očekivanje da će najveći broj objavljenih radova da proučava mentalno zdravlje žena u okviru ženske rodne uloge majke. Rezultati su pokazali da tema žene kao majke jeste najistraživanija

tema u relaciji sa mentalnim zdravljem što potvrđuje ovu hipotezu. Druga hipoteza se odnosila na očekivanje da će se ovaj trend ponoviti i u istraživanjima subjektivnog blagostanja u relaciji sa ženskom ulogom majke. Rezultati su pokazali kako je zapravo jako malo podataka na temu ženskog subjektivnog blagostanja, a da i od tih dostupnih radova uloga majke u relaciji sa subjektivnim blagostanjem nije ispitivana. Samim time, druga hipoteza se odbacuje. Kroz treću i četvrtu hipotezu sam želela da proverim prisutnost, kao i kvalitet, radova koji bi proučavali mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje žena koje su na takozvanim „muškim“ pozicijama, to jest, žena koje igraju tradicionalnu mušku ulogu. U skladu s time, treća hipoteza se odnosila na to da će najveći procenat radova ispitivati mentalno zdravlje žena na visokim poslovnim pozicijama. Videvši rezultate koji pokazuju da je procenat radova koji se bavi mentalnim zdravljem žena na visokim pozicijama jednak nuli, ova hipoteza se odbacuje. Slično tome, procenat radova koji se bavi subjektivnim blagostanjem žena na visokim poslovnim pozicijama je takođe jednak nuli, te se i četvrta hipoteza odbacuje. Ovo, iako očekivano, posebno je obeshrabrujuće ako se osvrnemo na već pomenut koncept duple opterećenosti žena. Činjenica da se od žena očekuje da budu i majke i žene sa poslovnom karijerom, dok se njihovo mentalno zdravlje proučava samo u jednom od tih aspekata može dovesti do velike krize mentalnog zdravlja žena. Naime, aspekti profesionalnog i porodičnog života su u međudejstvu, te ako poznajemo samo specifičnosti ženskog iskustva unutar jednog, ali ne i drugog, kao i njihovo zajedničko delovanje, možemo doći u situaciju gde pred žene stavljamo preveliki pritisak, kao i očekivanja koja nisu adekvatna i u skladu sa njihovim kontekstom. Sve ovo bi dodatno pogoršalo uslove u kojima žene žive, te ako uzmemu u obzir već navedene definicije mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja, možemo opravdano da očekujemo i pogoršanje istih.

U ovom istraživanju je dostupnost radova predstavlja poteškoću, ali bih zaključila da je i ta (ne)dostupnost relevantna i važna informacija. (Ne)dostupnost nam samo dosta govori o tome koliko su mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje relevantna, tačnije irelevantna, tema u našem društву. Postoji jako malo radova koji nam, istovremeno, ne donose mnogo saznanja o tome kakvog je stanja mentalno zdravlje žena, kao i koliko su žene srećne. Stvari su još komplikovaniye ako nam nisu potrebne neke generalizovane, već jako konkretne informacije o ženskom mentalnom zdravlju i / ili subjektivnom blagostanju. Ponovo bih naglasila da je i ova manjkavost informacija jako informativna. Informiše nas da je fokus društva, pa i samih istraživača, usmeren negde drugde. Zanimljiv poduhvat bi bio proučiti da li do ovakve situacije dolazimo pri izučavanju mentalnog zdravlja i / ili subjektivnog blagostanja muškaraca.

Pored ovoga, činjenica da su tri od četiri zastupljenih tema u radovima teme koje se tiču rodnih uloga, dok samo jedna tema postoji van toga je isto tako informativna. Oslikava polarizaciju našeg društva koja je u jeku. S jedne strane, imamo ljude koji se bore protiv procesa retradicionalizacije i repatrijarhalizacije, ljude koji odbijaju da se konformiraju ponovo nametnutim rodnim ulogama, dok s druge strane imamo ljude koji trče ka njima kao nekom vidu spasa. Ovo se ogleda u raspoređenosti tema, gde su tri teme „žena kao majka“, „žena kao reproduktivni objekat“ i „žena kao domaćica ili supruga“ u skladu sa tradicionalnom ulogom žene koja je pasivna, usmerena ka porodici i domu. Istovremeno proporcija ovih radova uveliko nadmašuje proporciju radova u okviru teme „žena kao kategorija“. Dalje,

određeni radovi koji spadaju pod temu „žena kao reproduktivni objekat“ proučavaju uticaj prisustva ili odsustva podrške kod žena sa rakom dojke. Iako jako važna tema, kao što je i socijalna podrška važan aspekt oporavka, prisustvo ili odsustvo podrške pasivizira samu ženu. Ova istraživanja kažu da je dobro ako žena već ima podršku, ali šta ako je nema?

Istraživačko pitanje sa početka je glasilo: „Da li se ženske rodne uloge ogledaju u strukturi objavljenih naučnih radova na temu mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja?“. Suštinski je moguće na ovo pitanje odgovoriti afirmativno. Na osnovu dobijenih rezultata analize članaka sa pet stranica Gugl Akademika možemo potvrditi da se tradicionalne rodne uloge ogledaju u strukturi objavljenih radova na temu mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena.

4. Zaključak

U ovom istraživanju se proveravalo hoće li se tradicionalne rodne uloge ogledati u strukturi objavljenih radova na temu mentalnog zdravlja i subjektivnog blagostanja žena. Pokazalo se da hoće, te su se kroz analizu članaka izdvojile četiri teme u okviru kojih se istraživalo mentalno zdravlje i subjektivno blagostanje žena. Ove četiri teme obuhvataju ženu kao majku, ženu kao reproduktivni objekat, ženu kao domaćicu ili suprugu i ženu kao kategoriju.

Na osnovu analiziranih radova, preporuka bi bila da bi sva istraživanja trebala da sadrže aspekte istraživanja koja su obuhvaćena pod temom „žena kao kategorija“. Izučavanje uloge majke, žena sa rakom dojke ili domaćica nije nužno loše i nije beznačajno, ali ono što unižava smisao ovakvih istraživanja je to što su preterano generalizovana, te u isto vreme nedovoljno detaljna. S druge strane, navela bih kao primer već navedena istraživanja koja su se bavila iskustvima žena sa autizmom, kao i ženama sa problemom zavisnosti od alkohola. Ova istraživanja su proučavala naizgled već izučavane stvari i obradila sve tri teme van teme „žene kao kategorije“. Prolazili su kroz razvojne periode, porodični život, specifične probleme mentalnog zdravlja i još drugih stvari. Ono što je ove radove razlikovalo od drugih je što su radi sa specifičnim i jako zanemarenim populacijama žena. U ovim radovima se radi o ženama koje su, na ovaj ili onaj način, suprotno od pasivne, nežne, usmerene na dom i porodicu, intuitivne žene, ali je baš zbog toga istraživanje na temu njihovog doživljaja sveta, specifičnih problema i poteškoća mnogo informativnije i značajnije za naše razumevanje ženskog postojanja od svih drugih preterano uopštenih istraživanja. Zanemarivanjem različitih verzija ženskog postojanja dozvoljavamo da ona ostanu skrivena, što je samo po sebi antiteza svrsi nauke.

Zbog toga bi preporuke koje direktno proizilaze iz mog istraživanja, a koje su u skladu sa težnjom prevazilaženja rodnih obrazaca u nauci, bile: da se radi više rizičnih istraživanja, na primer, o vlasnicama mačaka ili o majkama osmogodišnjaka ili dece sa Daunovim sindromom ili samohranim majkama, majkama čije je dete umrlo; ženama koje su pronašle podršku u borbi protiv raka ili ženama koje su pronašle sebe i svoju slobodu pretvorivši se u kategoriju. Ovakva istraživanja će zapravo rezultovati širenjem našeg znanja, te boljim i smislenijim planiranjem aktivnosti kojima bismo unapredili mentalno zdravlje i / ili subjektivno blagostanje tamo gde je to zaista potrebno.

Literatura

- American Psychological Association. 2018. Apa Dictionary of Psychology. American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/mental-health>
- American Psychological Association. 2018. Apa Dictionary of Psychology. American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/subjective-well-being>
- American Psychological Association. 2023. Apa Dictionary of Psychology. American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/gender-role>
- Baran, Ivana. 2021. „Crazy cat lady–istraživanje mentalnog zdravlja vlasnika mačaka“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Zagrebu.
- Beel, Joeran. & Gipp, Bela. 2009. “Google Scholar’s ranking algorithm: an introductory overview.” *Proceedings of the 12th international conference on scientometrics and informetrics* 1:230-241.
- Blagojević, Marina. 2007. „Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u ‘tranziciji’: komparativna perspektiva“. Str. 86-98 u *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse*, priredila Nevena Petrušić. Beograd: Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije.
- Ćeriman Jelena, Irena Fiket i Krisztina Rácz, prir. 2018. Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnika. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu; Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Diener, Ed, & Ryan, Katherine. 2009. “Subjective well-being: A general overview.” *South African journal of psychology* 39(4):391-406.
- Fiket, Irena. 2018. „(I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnika?“. Str. 25-45 u *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnika*, priredile J. Ćeriman, I. Fiket. i K. Rácz. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Janžek, Ivana. 2023. „Iskustva autističnih žena-pregled istraživanja“. Master rad. Univerzitet u Zagrebu.
- Jovanović, Veljko. 2021. *Psihologija subjektivnog blagostanja*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kok-Petrak, Roberta. 2020. „Utjecaj postpartalne depresije na mentalno zdravlje žena i dojenje“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Rijeci.
- Milošević, Slađana V. (2020). „Karakteristike žena zavisnica od alkohol i dinamika tretmana“. *PONS-medicinski časopis* 17(2): 53-58.
- National Institute of Mental Health. 2023. Mental Illness. National Institute of Mental Health. <https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/mental-illness>
- Niškanović, Jelena. 2014. „Induced abortion in the Republic of Srpska: Characteristics and impact on mental health.“ *Stanovništvo* 52(1): 37-54.
- Novosel, Smiljana Leinert. 2018. „Društveni položaj žena u Republici Hrvatskoj: žena i obitelj (1999.–2016.)“. *Politička misao* 55(01): 53-73.

Vasiljević, Lidija. 2024. *Nesavršene: mitovi o ženskim mentalnim bolestima i njihovom lečenju: Ka alternativnoj istoriji normalnosti žena*. Novi Sad: Agora.

Wienclaw, Ruth A. 2011. "Gender roles." Pp. 33-40 in *Sociology reference guide: Gender roles and equality*. Pasadena: Salem press.

World Health Organization. 2022. Mental health. World Health Organization. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwq86wBhDiARIsAJhuphnJVrqv-gIQ5jqY4-u-S4duC1TeqqxLcxQAWqGZeYigYGfpV3G68IjsaAjXvEALw_wcB

Zaharijević, Adriana i Katarina Lončarević. 2020. „Rod i ideologija. O pobuni protiv jednakosti“. Str. 29-44 u *Rodna ravnopravnost, od jednakih prava do jednakih mogućnosti*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Analiza dizajna reklama i reklamnih kampanja menstrualnih proizvoda u Hrvatskoj (Prijeđlog stripa *Razgovori*)

Mentorkica: Izv. prof. dr. sc. Sanja Bojanic

sanja.bojanic@apuri.uniri.hr

Akademija primijenjenih umjetnosti, Sveučilište u Rijeci

Apstrakt

Analizom dizajna menstrualnih proizvoda, predstaviti će u kojoj mjeri predodžbe o menstruaciji ali i patologijama tog fiziološkog procesa, poput endometrioze, utječe na patrijarhalne matrice ponašanja te ženu utemeljuju kao manje vrijednu u zajednici.

Kroz pregled ovih reklama, na perceptivnoj razini, istražujem obrasce u njihovom kreiranju – od izbora boja, preferiranih fontova, do načina na koji demonstriraju učinkovitost samih proizvoda. Također, zanima me u kojem smjeru bi te reklame mogle i trebale evoluirati kako bi doista oslikavale potrebe te pritom ispunjavale i edukacijsku dimenziju svoga postojanja. Posebno me zanima nedostatak prikaza stvarne boli koja prati menstruaciju, naročito menstrualne grčeve i endometriozu. Namjera mi je ukazati na netočnost informacija i njihovu generalizaciju.

Kao mladu dizajnericu, motivira me kako svoj likovni izraz mogu primijeniti u realizaciji istinitih, ohrabrujućih i adekvatnih reklama. Želim kreirati vjerodostojne i upečatljive vizualne prikaze situacija i fenomena koji će odjeknuti kod šire publike te prilažem scenarij stripa „Razgovori“.

Ključne riječi: menstruacija, prljavo/čisto, licemjerje, negativne emocije, redizajn

1. Uvod

U prvom koraku analize, fokusirat ću se na dizajn i marketinške poruke menstrualnih proizvoda kako bih identificirala jezične i vizualne motive. Ova pažljiva studija ima za cilj razumjeti kako se koncepti i prepostavke o menstruaciji transponiraju u materijalni i komunikacijski aspekt proizvoda. U tom kontekstu, istražiti ću kako boje, oblici i riječi korištene u reklamiranju odražavaju i potencijalno održavaju kulturne norme i stavove prema menstruaciji. Da li se koriste meke, suptilne nijanse i diskretni opisi kako bi se ublažila stvarnost menstruacije ili se pak promovira otvoreniji, edukativniji pristup? Osim toga, posvetiti ću pozornost i načinu na koji se u reklamama adresiraju ili prešućuju problemi povezani s menstruacijom, poput boli i nelagode, i kako to utječe na shvaćanje menstruacije u društvu.

Drugi dio analize bavit će se dubljom implikacijom ovih marketinških taktika na društvene percepcije ženskosti i zdravlja. Kritički ću promatrati kako se kroz ove proizvode i kampanje mogu perpetuirati patrijarhalni obrasci mišljenja, čineći menstruaciju stigmatiziranom i ženu marginaliziranom zbog njezine biologije. Posebna pažnja bit će posvećena endometriозi, stanju koje je često nevidljivo unutar društvenog dijaloga, a ima ozbiljan utjecaj na živote mnogih žena. Istražit ću kako nedovoljna zastupljenost i razumijevanje ove ali i srodnih patologija u reklamama menstrualnih proizvoda može pridonijeti izolaciji i mitologizaciji ženskog zdravstvenog iskustva, time potičući stid i neznanje umjesto podrške i empatije. Konačni cilj je uvidjeti može li se kroz promjene u ovom segmentu marketinga i dizajna doći do progresivnijeg i inkluzivnijeg prikaza ženskog tijela i njegovih funkcija.

U konačnici, predlažući scenarij redizajniranja mogućih reklama u vidu stripa, želim skrenuti pažnju na ovu temu, potičući potrebu za iskrenim i osvješćujućim pristupom u komunikaciji o menstruaciji. Namjera mi je istražiti i izazvati promišljanja o tome zašto se bol i nelagoda koje mnoge žene doživljavaju tijekom menstruacije rijetko prikazuju te kako takva predstava utječe na stigme i tabue koji okružuju ovu prirodnu fiziološku pojavu.

Kako bih predočila specifičnosti dizajnerskog rada, na početku analize predstaviti ću metodološki pristup istraživanja u platformi *Figma* i predočiti scenarij stripa. Kao mlađa dizajnerica, duboko sam motivirana izazovom kako transformirati svoje umjetničko izražavanje u stvaranje marketinških materijala koji su istovremeno istiniti, ohrabrujući i relevantni. Cilj mi je proizvesti vizuale koji će vjerno oslikavati iskustva menstruacije te istovremeno biti dovoljno moćni da odjeknu među širom publikom. Strip koji bi se bavio ovom tematikom, bio bi ne samo odgovor na izazove s kojima se suočavaju žene, već i moguća podrška u razumijevanju koje može proizaći iz pravilno usmjerenih reklamnih kampanja. Scenarij koji prilažem namijenjen je pokretanju dijaloga s drugim kreativcima da se usude prikazati menstruaciju u njenom pravom svjetlu.

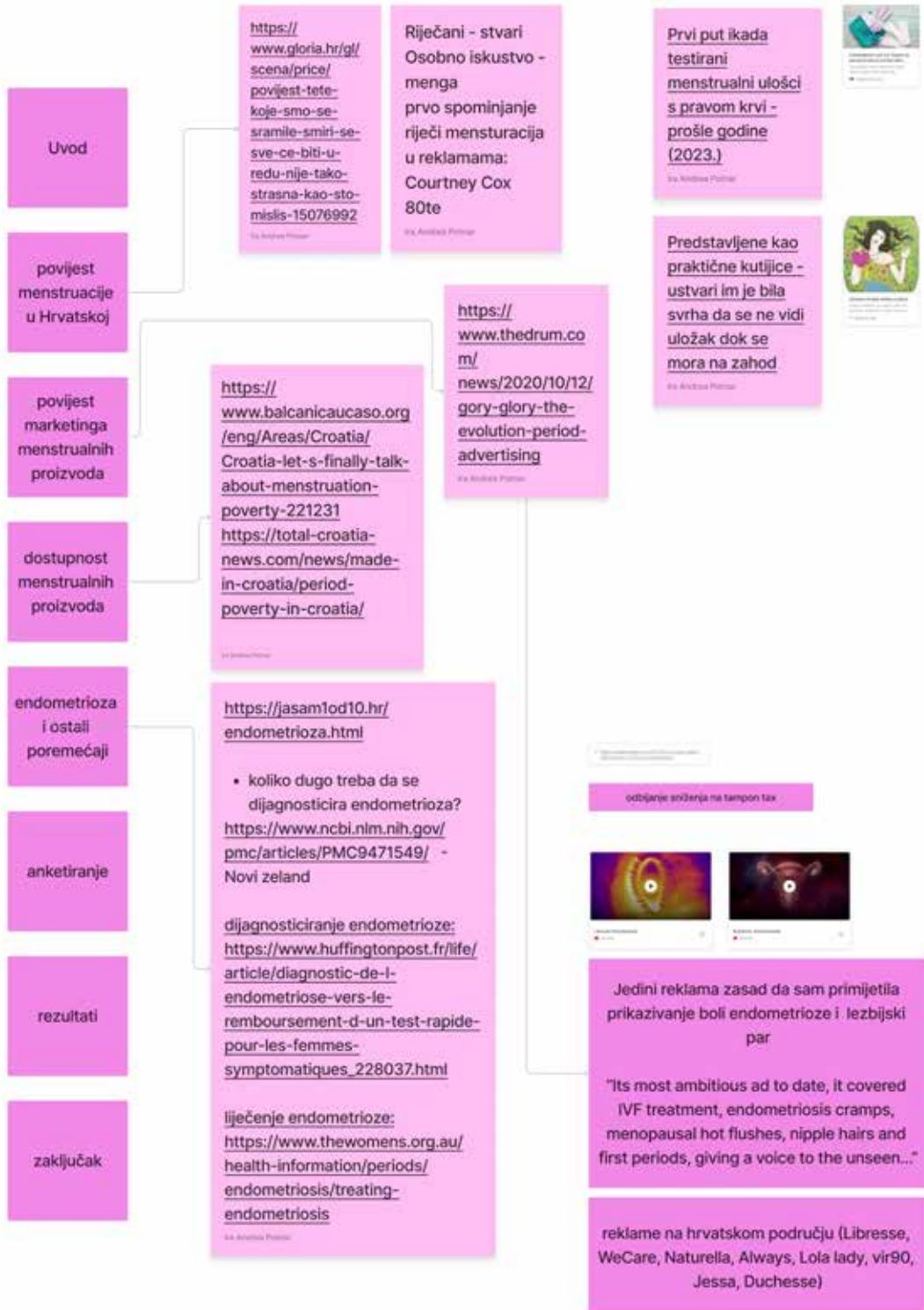
Reklamna ili marketinška kampanja je organizirani skup informacija, vizuala, sloganata i ostalih materijala namijenjenih za predstavljanja proizvoda, tvrtke ili osobe, dok se reklame shvaćaju kao dijelovi reklamnih kampanja svedenih na kraće trajanje za lakše komuniciranje osnovnih informacija, brže i jeftinije emitiranje i dostupnost veće rasprostroštenjenosti (kako se reklama može prikazivati na televizoru, laptopu, imati zvučnu verziju za radio, otisnuti u novinama/letcima i slično). Slijedim dvije definicije: „Ukratko, marketinška kampanja predstavlja organiziran, strategijski napor da se postigne konkretan cilj kompanije ili da se dođe do povratnih informacija, ‘feedback-a’, kupaca.“ (inkubator.biz); „Reklama – smišljeno i organizirano informiranje (sredstvima masovnih medija), plansko je populariziranje industrijskih proizvoda i različitih usluga; publicitet, promidžba, promičba.“ (hrvatski jezični portal)

2. Metodologija istraživanja

Predloženo vizualno istraživanje, koje je pratilo različite aspekte reklama menstrualnih proizvoda u Hrvatskoj, daleko je obilnije no ukazuje na kompleksnost teme i usmjerava pažnju na specifičnosti koje su obrađene u tekstu i koje su poslužile u izradi stripa.

Endometrioza 1

Endometriosa 2

Endometrioza 3

Endometrioza 4

No kada se postavi pitanje "A kako biste vi to točno promijenili?", odgovor je uistvari dosta jednostavan. Zašniva se na ispitivanju osoba se menstruacijama, ne bi li se dobio iskren i realan uvid u ženstvenika iskustva. Potom izraditi nekoliko kratkih reklama pričajući te priče, ili barem se osvrćući na to da nisu svi isti. Ne trče svi, ne plešu, nema joge. Neki se ljudi prevrnu od болi, neki popiju tabletu pa su ostatak dana u redu, neki usporkos svemu tome stavljuju još jedan uličak i još jedne hlače i svejedno ih je strah da će procriti. Nekim menstruacija nije problem, već proljev, koji je najčešći simptom menstruacije što se tiče probavnog traka, vodeći čak s 45% javljanja u svih osoba koje menstruiraju (Fio aplikacija).

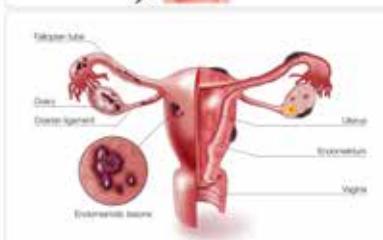
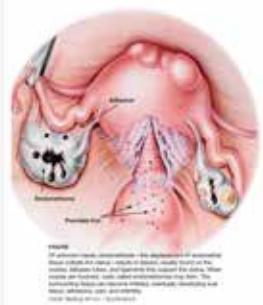
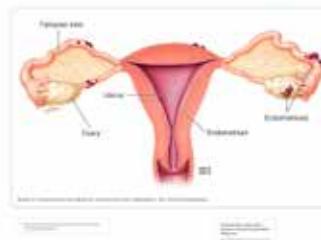
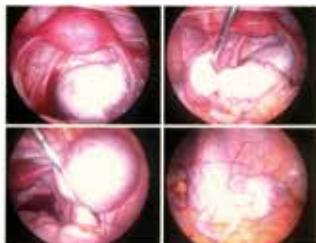
"Experiencing periods and diarrhoea together is very common. About one in three women who do not otherwise have bowel complaints suffer from diarrhoea when they menstruate."

Radići paljetu boju, eksperimentirajte s tehnikama snimanja. Nije svaka osoba koja menstruira i žena niti nema svaka osoba PMS. Svaka osoba koja ima PMS nema isto iskustvo, ne nauči svatko o menstruaciji od roditelja, možda iz škole ili prijatelja, interentu u krajnjem ruku. Nema svatko pristup menstruacionim proizvodima, neki ljudi ne znaju kako se umetne tampon, neki ljudi imaju drugačije religijske poglede na to. Postoji toliko toga što se može prikazati i spomenuti u istom danu kada se treba i moći reći menstruacija bez da to izazove zgrožavajuću reakciju.

Ljudi mogu međusobno koristiti svoje termine, ali reklame mogu utjecati na toliko široku publiku da je žalosno da se ne iskoristava takav potencijal.

Centralni problem svih ovih reklama je generalizacija, dobiva se dojam da je osoba koja je predložila ovakve ideje upoznala jednu osobu koja menstruira koja se osjeća dovoljno sigurnom da opise i kaže što to sve podrazumijeva i nosi, te su to odlučili i prikazati. Moram priznati, da s pomisli da se protivovi često žele isticati ne bi ih ostvarili bolje prodaje kako je ustvari nevjerojatno dosadno promatrati iste primjere reklama, iste boje, slične fontove. Kada se i uzme u obzir da živimo u kapitalističkom sustavu, gdje je takav proizvod neophodan za život i uvijek čemo ih morati kupovati, reklame bi mogle imati slobodu. Moramo kupiti taj proizvod, zašto onda i moramo gledati iste snimke, jače ideje?

Ira Andrea Potnar

3. Analiza

U analizi boja koje prevladavaju u reklamnim kampanjama za menstrualne proizvode u Hrvatskoj, uočava se sklonost korištenju pastelnih tonova zelene, ružičaste, plave i ljubičaste boje. Takav odabir boja usmjerava se ka stvaranju dojma prozračnosti, lakoće, dostupnosti i elegancije. Izrazito se izbjegava upotreba crvene, kao i jarkih tonova žute, smeđe i sličnih boja. Uočava se i određena uniformnost u prikazu ciljne skupine: na hrvatskom tržištu dominiraju prikazi mlađih, aktivnih bijelih žena, dok su prikazi nebijelih žena ili *non-femme* prezentirajućih osoba koje također mogu menstruirati izuzetno rijetki. Osim toga, primjetno je da se reklame rijetko dotiču teme menopauze, a kada to čine, izostaje realističan prikaz bolnih i zahtjevnih aspekata ovog životnog razdoblja.

Pregled tržišta također otkriva da je prikazivanje boli koja prati menstruaciju gotovo nepostojeće. Primjerice, bol koja se veže uz menstrualne grčeve ili teže stanje poput endometrioze u lokalnim reklamama se ne adresira. Međutim, postoje iznimke, poput kampanja *Libresse* s britanskog tržišta, koje su više edukativnog karaktera i koje značajno odstupaju od lokalne prakse jer uključuju prikaze stvarnih iskustava povezanih s menstruacijom. Takve reklame, koje su opsežnije i otvoreniye, kada dospiju na hrvatsko tržište, često se prikazuju u skraćenim verzijama. Svoje svjedočanstvo na tako što, prenijela mi je majka, sjećajući se „slike žene s novorođenim djetetom u naručju i vidljivim velikim uloškom“. Ustvari dolazi do cenzura, gdje je reklamna kampanja prvotno emitirana slobodno i u svojoj cjelovitosti, no s kasnjom distribucijom ona se prilagođava hrvatskom tržištu.

Pritom, riječ je tek o segmentu reklame koja prikazuje scenu u kojoj zgrčena žena leži na hladnim pločicama kupaonice dok se bori s apstraktnim prikazom boli unutar svoje maternice. Zastupljenost takvih reklama gotovo da je nepostojeća. Taki momenti u reklamama koji prikazuju realistične izazove s kojima se žene suočavaju tijekom menstruacije često ostaju nevidljivi ili nedovoljno istaknuti na lokalnoj razini.

Poticaj za analizu, pronašla sam i u tekstu „This is the Actual Reason Pad Commercials Use that Weird Blue Liquid“, autora ili autorice JR Thorpea u kojem se pruža pregled predstavljanja menstruacije kao tabua i upotrebe plave tekućina još devedesetih godina dvadesetog stoljeća bilo za higijenske uloške ili dječje pelene, kako bi se izbjegla vjerodostojnost, jer za razliku od crvene boje „plava je jedinstveno klinička i asocira na proizvode za čišćenje, poput izbjeljivača ili tekućine za pranje posuđa, naglašavajući osjećaj ‘čistoće’ i higijene“ (Bustle 2017).

Iza sjaja reklama za menstrualne proizvode leži jedan duboko ukorijenjen problem: način na koji se ti proizvodi prikazuju i testiraju. Već desetljećima, ljudi koji stoje iza proizvodnje i testiranja uglavnom imaju površno razumijevanje ženske anatomije, često usmjereni na estetsku dimenziju i idealizirane prikaze. Ova površnost se proteže do samih testiranja proizvoda, gdje se kao testna tekućina koristi otopina koja ni izbliza ne simulira stvarnu viskoznost i ostale karakteristike menstrualne krvi. Uz to, prikazi u reklamama su sterilizirani i umjetno prilagođeni: svjedočimo kako ulošci upijaju savršeno odmjerene količine plave tekućine, stvarajući iluziju urednosti i kontrole.

Ali što ako bi se testiralo s realističnijim tekućinama, koje bi bile slične konzistenciji prave krvi? Kako bi proizvodi tada prošli test? Što bi se dogodilo ako bi reklame prikazivale veće količine tekućine, one koje nisu unaprijed odobrene i kontrolirane? I, najvažnije, zašto je izbjegavanje realistične crvene boje tako imperativno u industriji koja bi trebala prihvatići i predstaviti menstrualnu krv onakvom kakva jest? Plava boja, koja se tradicionalno povezuje s čistoćom i proizvodima za čišćenje, djeluje gotovo kao vizualni oksimoron u kontekstu menstruacije. Njena upotreba je simboličan odmak od stvarnosti, gotovo kao da nam sugerira da prirodne tjelesne procese treba estetizirati i distancirati od stvarne crvene krvi koja je integralni dio ženskog iskustva.

Kao studentica grafičkog dizajna koja istražuje simboliku i psihologiju boja (vidjeti Peić 1986), razumijem da na spektru boja, plava nije u stvarnoj suprotnosti crvenoj, s obzirom da su obje zajedno s žutom, primarne boje. Međutim, u kulturnoškom i društvenom kontekstu specifičnom za naš svijet zapadnih demokracija, crvena i plava često se doživljavaju kao oprečne. Crvena boja simbolizira toplinu, strast i energiju, dok plava predstavlja hladnoću, smirenost i racionalnost. U svakodnevnom životu, ove boje često nose specifična značenja: crvena je znak za toplu vodu na slavinama, dok plava označava hladnu, crvena se povezuje s vatrom, a plava s morem. Iako u kontekstu likovnih umjetnosti i kotaču boja ove boje nisu izričite suprotnosti, u percepciji većine ljudi, pa čak i u vlastitom viđenju, crvena i plava se ponekad doživljavaju kao kontrastne. To je zbog duboko ukorijenjenih asocijacija koje kultura i iskustvo usađuju u našu svijest.

Stoga smatram problematičnim korištenje plave boje, posebno kad je riječ o rijetkim tekućinama u reklamama za menstrualne proizvode. To stvara paradoks: s jedne strane, reklame poručuju da je menstruacija sasvim normalna i prirodna, dok s druge strane izbjegavanje prikazivanja crvene tekućine sugerira da nešto prirodno zapravo nije prihvatljivo za prikazivanje. Plava boja u ovom kontekstu stvara jasnu distancu od stvarnosti – kao da menstruaciju treba očistiti od njenih prirodnih osobina da bi bila socijalno prihvatljiva. Ova dvostrukost između „normalnog“ i „prihvatljivog“, s jedne strane te „nenormalnog“ i „gadljivog“ s druge, ne samo da stvara konfuziju već i perpetuira stigmu oko prirodne biološke funkcije, implicirajući da čistoća i poželjnost dolaze samo u određenim, društveno odobrenim bojama.

Lako je reći „svatko to može potražiti na internetu, provjeriti kada stigne“, no teže je suočiti se s mnoštvom informacija koje se nude kao odgovor na isto pitanje – pogotovo na internetu, gdje svatko ima priliku objaviti gotovo bilo što. U jednom izvoru može pisati: „žuti, sivi ili zeleni iscijedak može sugerirati bakterijsku infekciju ili spolno prenosivu bolest“ (Pratt 2023), dok drugi može tvrditi: „Vrlo svijetli žuti iscijedak je češći nego što mislite. Ponekad je boje žutog narcisa. Drugi put više vuče na zelenkasto žutu mačuhicu. Ova boja obično ukazuje na infekciju, ali ako znate da vjerojatno nema problema (ako je riječ o jednokratnoj pojavi), ono što jedete može utjecati na boju. Neki ljudi primjećuju ovu promjenu s konzumiranjem novih vitamina ili kada probaju određenu hranu“ (Flo 2023). Jasno se navodi primjer gdje je žuti iscijedak pitanje nijanse i pratećih simptoma, ali i ovisi o konzumiranim namirnicama i proizvodima koje unosimo u tijelo. Izraz „može sugerirati“ često je samo način izbjegavanja stvaranja panike, jer ako ste trinaestogodišnjakinja koja prvi put na internetu pretražuje zašto joj se pojavio žut iscijedak, oči će vam instinkтивno prvo skočiti na često i isticanu riječ „infekcija“. Plava, crvena i žuta su primarne

boje. Međutim, u kontekstu koji razmatramo, samo se plava može slobodno korišti, dok crvena zbog asocijacije na krv često nije prikazivana, a žuta se izbjegava zbog potencijalne poveznice s iscjetkom. Ulošci se koriste ne samo tijekom menstruacije već i za svakodnevni iscjetak, koji može varirati u boji, a često se povezuje sa žutom. Slično kao i menstruacija, oko iscjetka kruže mnoge netočne informacije na internetu, što može negativno utjecati na seksualno i zdravstveno obrazovanje mladih osoba koji menstruiraju ili imaju iscjetak. U reklamama se stvara kontrast u prikazu menstruacije koji u sebi nosi suptilnu ali duboku ironiju. Teškoća prikazivanja stvarne menstruacije je tolika da se poseže za neživotisnom plavom tekućinom, no paradoksalno, menstruacija se povezuje s fertilitetom kod žena dok se njen izostanak povezuje s trudnoćom. Ranije sam se osvrnula na ovo licemjerje, ali valja dodatno spomenuti i često povezivanje menstruacije s potvrđivanjem trudnoće, što postaje sve izraženije u kontekstu demografske obnove moje zemlje. Postoji implicitna poruka koja odgovornost za reprodukciju stavlja isključivo na žene, dok se istovremeno prešućuje odgovornost društva da stvori uvjete za zdravu i sigurnu trudnoću. Umjesto da se usmjeri pažnja na stvaranje sigurnih radnih mjeseta, na zabranu diskriminatornih pitanja o planiranju obitelji tijekom razgovora za posao i sličnih diskriminacija, često se radije odmiče od ovih tema i napadaju reproduktivna prava s fokusom na pitanje abortusa.

U kulturološkom smislu i jezičkom žargonu, menstruacija postaje „stvar“, eufemizam kojim se umanjuje važnost i složenost ovog prirodnog procesa gotovo polovice stanovništva. U gradovima poput Rijeke izbjegava se spomen riječi „menstruacija“, čime se ograničava prostor za otvoren razgovor o svemu što menstruacija može predstavljati, izvan konteksta trudnoće. Rjeđe se govori o tome kako trudnoća sama po sebi nosi različite učinke i budi raznolike emocije kod svake osobe. Redefiniranje javnog diskursa o menstruaciji i reprodukciji zahtijeva iskrenost i otvorenost koja je trenutno nažalost sputana tradicionalnim i često zastarjelim shvaćanjima. Na istom tragu, dolazi i do drugih zabluda koje proizlaze iz načina na koji se o ženskoj plodnosti i ljepoti govori na internetu. Sugerira se da su žene najplodnije u mladosti, često ih prikazujući na način koji idealizira depiliranu kožu bez prisustva dlaka, bez nesavršenosti, stvarajući sliku koja se opasno približava prikazu djevojčica prije puberteta. Menstruacija se paradoksalno vrednuje kao poželjna jer služi kao dokaz sposobnosti začetka novog života, ali istovremeno, osobe koje menstruiraju, često se smatraju neprivlačnima ili nepoželjnima ako ne udovoljavaju mlađenачkim standardima ljepote.

U reklamama za menstrualne proizvode to izlazi na vidjelo u činjenici da se rijetko kada vide osobe s neobrijanim nogama ili odrasle žene, posebice one srednjih godina. Odsustvo realnog prikaza tijela koje stari, koje ima dlake i koje prolazi kroz različite faze menstrualnog ciklusa, ukazuje na estetske modele podložne modnim promjenama i kulturološkim stigmama koje reklame neizostavno prate.

Ova tendencija u oglašavanju ne samo da izobličuje stvarnost već i otežava razvoj zdravog odnosa prema vlastitom tijelu, seksualnosti i reproduktivnom zdravlju. Sve to reflektira širo društvenu nejasnoću oko toga što znači biti žena, kako se ona treba predstavljati i što se od nje očekuje.

Ne utječe samo kupovna moć i ekonomski faktor na odabir određenog fonta u reklamama namijenjenim za menstrualne proizvode. Izbor tipografije u reklamama

za menstrualne proizvode često reflektira težnju za određenom nježnošću i elegancijom, koristeći ugađene fontove koji ponekad uključuju i elemente krasopisa. Često se ovim fontovima dodaju zavijuci i fluidne linije koje simboliziraju lakoću i gracioznost, stvarajući dojam povjetarca koji nježno miluje. Kod opisivanja ovakvih fontova susrećem se s dilemom oko korištenja termina „ženski fontovi“, što smatram pogrešnim pristupom u opisivanju fenomena koji se tiče više od rodne dihotomije. Takvi fontovi su česti na proizvodima koji su ekskluzivno namijenjeni ženama, kao što su ženske britvice i šamponi, te su stoga povezani s kupovnom moći ženske publike.

U kontrastu, proizvodi namijenjeni muškarcima često koriste masivne, teške fontove bez velikog kontrasta, koji evociraju snagu i robusnost, poput slova koja nalikuju na poslagane daske ili cigle. Pogledamo li marke poput *Gillette*, *BIC*, *Wilkinson* i *Harry's*, uočava se jasna razlika u vizualnom pristupu. Izuzetak od ovog pravila je *Old Spice*, koji se izdvaja korištenjem kurziva, ali to se uklapa u njihov ekscentričan marketinški pristup. Razlike u fontovima također proizlaze iz pozadine proizvoda, ciljane publike i namjere da se istaknu na tržištu. Kada je kupovna moć ciljane skupine veća, često se u marketingu njege, posebice u segmentu *skincare* proizvoda, očituju značajnije i izraženije tipografske razlike.

Kako sam rad napisala kao studentica dizajna, dakle, bez potrebnih ekonomskih ili antropoloških znanja, ne bih se upuštala u analize koje se dotiču kupovne moći. Kao dizajnerica, upućena u analize različitih tipografija, mogu posvjedočiti da doista postoji razlika u razlikovanju fontova za proizvode koji se pripremaju za tipično „muške“ odnosno „ženske“ reklame.

Kada je riječ o marketinškom predstavljanju proizvoda, poput onih za menstruaciju, uočavamo da neki brendovi ističu snažne vizuelne uzorke kako bi privukli pažnju na pretrpanim policama. No, pravi izazov postaje evidentan kada se postavi pitanje: „Kako biste vi točno napravili promjene?“

Odgovor zapravo leži u autentičnosti i direktnosti. Promjene trebaju proizaći iz istraživanja ponašanja, kao i razgovora s osobama koje imaju menstruacije, kako bi se dobila vjerodostojna slika o njihovim raznolikim iskustvima. Na temelju toga, trebalo bi stvoriti seriju kratkih reklama koje pričaju te istinite priče – koje svjedoče da menstruacija nije ista za svakoga. Ne plešu svi tijekom menstruacije, ne vježbaju jogu, neki su zbog bolova prisiljeni ležati u krevetu, dok drugi, tek nakon uzimanja lijeka za ublažavanje bolova mogu nastaviti sa svakodnevnim aktivnostima. Postoje i oni koji unatoč svemu, zbog straha ili tjeskobnog dojma da ne treba ostavljati trageve, dodaju i drugi uložak ali i slojeve odjeće, živeći s bojazni od obilnijeg krvarenja. Treba, također, naglasiti da za mnoge osobe menstruacija nije jedini problem. Na primjer, proljev je jedan od čestih simptoma povezanih s menstruacijom, utječući na probavni trakt (vidjeti Bence 2023). Prema aplikaciji *Flo* (2024) gotovo 45 % osoba koje menstruiraju doživljjava ovaj simptom. Takvi realni aspekti menstruacije rijetko se spominju u reklamama, što dodatno potkopava razumijevanje i empatiju prema raznolikosti ženskog iskustva. Umjesto idealiziranih scena, potrebno je prikazati stvarnost – sve što menstruacija zaista može biti, u svim njenim oblicima i manifestacijama. Menstrualni će se proizvodi prodavati jer su potrebni, viđeni kao neophodni za život, vjerodostojnija slika u reklamama životno nužnih proizvoda ima prostora razbiti stereotipe, mitove, krive informacije i stigmu.

Jedan od pozitivnih primjera je *Libresseova* reklama pod nazivom *Bodyform#wombstories*, koja je uspjela prikazati mnoge aspekte ženskih iskustava rijetko vidljivih u *mainstream* medijima: različite simptome, emocije i situacije vezane uz menstruaciju. Upravo ova reklama može biti uzor onoga što bi moglo biti učinjeno na našem tržištu, gdje postoji jasna potreba za realnijim i iskrenijim prikazivanjem. Međutim, problem nastaje kada se shvati da je ova reklama bila prilagođena i skraćena prije nego što je stigla do hrvatskog tržišta, čime su izgubljene ključne ideje i reprezentacije koje su činile originalnu kampanju toliko moćnom.

Svjesna sam marketinških studija i razumijem kao studentica grafičkog dizajna da postoji praktična potreba za prilagodbom reklama tržištu – one trebaju biti kraće kako bi bile lakše za emitiranje i kako bi se osigurala njihova zapamćenost. Duge reklame mogu dovesti do zasićenja publike i umora, što nije cilj bilo kojeg brendiranja. No, kada se reklama prilagođava, jednako je važno očuvati njen izvorni duh i poruku (Alioha 2021). Umjesto da se izrežu upravo oni dijelovi koji su slični postojećim reklamama na našem tržištu, moglo se zadržati one segmente koji pružaju novu perspektivu i istinu. Takav pristup bi omogućio jasnu predstavu o menstrualnim proizvodima i pridonio bi razbijanju tabua i stereotipa koji su još uvijek snažno prisutni u hrvatskom društву.

Jedina reklama u našem jezičnom području koji korača u pravom smjeru je WeCare (2024), brend u vlasništvu tvrtke Violeta. Ova reklama prikazuje različite etape menstrualnog ciklusa, fokusirajući se na žene od njihovog prvog susreta s menstruacijom pa sve do ulaska u menopauzu. Vizualni dio je digitalni kolaž obogaćen animacijama, započinje prikazom djevojčice kod javnog WC-a, vjerojatno školskog, zatim prikazuje životne faze koje istražuju žensku seksualnost. Reklama naglašava kako ponekad žene nestripljivo iščekuju menstruaciju, dok su u drugim situacijama olakšane kada ona izostane, aludirajući na mogućnost trudnoće, a prati i trudnice. Na kraju, prikazana je starija žena okružena starinama, simbolizirajući ulazak u menopauzu, uz slogan: „To je prirodan tok stvari“. No, čak i ovdje moram uočiti pretjeranu upotrebu pastelnih boja i fonta koji odgovara prepostavljenim korisnicima i korisnicama te fraze „Prve nas iznenade“. Razlog formuliranja ove poruke „prve nas iznenade“ svakako je u nedostatku razgovora o temama reproduktivnog zdravlja te menstruaciji još u ranijim razredima osnovne škole. O tome se nesustavno govori možda u sedmom ili osmom razredu, a profesori na kraju sami mogu odlučiti o rasporedu lekcija i slično, a da je činjenica da većina mlađih osoba dobiva menstruaciju mnogo ranije. Moje iskustvo menstruacije potječe iz dvanaeste godine, no poznajem djevojčicu koja se s time suočila već s osam. S prijateljicama, čak i kada bismo razgovarale o tome, mnogo toga nismo znale ili jednostavno nismo imale priliku osjećati se sigurnima postavljati pitanja o prirodnim procesima u školi i široj zajednici. S roditeljima, također, jer svatko od nas različito se odgaja i raste u različitim sredinama. Ako u razredu postoji osoba koja je podložna izrugivanju za bilo što drugo, postaviti pitanje o tako osjetljivoj temi i izložiti se dodatnom podsmijehu oko nečega što ne znaš i ne možeš kontrolirati, iznimno je obeshrabrujuće. Sličnu nelagodu osjećamo i danas kao odrasli, kada možda imamo problem zatražiti pomoć od kolegice ili stranca, pitajući imaju li uložak. S istom neugodnošću brzo pretražujemo i otvaramo kutije ostavljene kao banke menstrualnih proizvoda na našim fakultetima (što jeste dobra inicijativa ali bi je trebalo održavati), no uvjericemo se da već treći mjesec zaredom unutra nema ničega. Ili čak i ako ima jedan

tampon, moramo ga ostaviti tamo jer ne znamo kako ga koristiti, a onda se sakriti u toalet i koristiti pola role toaletnog papira, pokušavajući doći do sigurnog mesta a da nas nitko ne primijeti.

Iako ima prostora za kritiku, ovu reklamu ipak moram pohvaliti jer uzima u obzir činjenicu da neke osobe s nestrpljenjem iščekuju menstruaciju. Neizvjestan strah i tjeskoba kada menstruacija kasni sedam dana snažni su, tako da kada se ona pojavi, bez obzira na bol i nelagodu, doživljava se kao olakšanje. S druge strane, postoje oni koji s olakšanjem dočekuju izostanak menstruacije zbog željene trudnoće. Rani simptomi trudnoće raznoliki su i ponekad se menstruacija može pojaviti i tijekom trudnoće, ovisno o specifičnim okolnostima. Ipak, široko je prihváćeno da izostanak menstruacije obično signalizira trudnoću. Mogla bih nagađati da je plavo nebo u reklami namjerno usklađeno s plavim slovima na kockicama kao simbolika poželjnosti muškog potomstva, ali isto tako sam svjesna da bi marketinški tim mogao to opravdati prikazom rode, simbola koji se često povezuje s rođenjem i koji neizbjježno leti nebom. U konačnici, reklama prikazuje i stariju ženu, za koju bismo mogli pretpostaviti da je u menopauzi. Ona je prikazana nasmijana i sretna, što možda nije slučaj za svakoga, ali je bez sumnje pozitivna i dobrodošla promjena.

Ista firma, *Violeta*, kako je opisano u gornjem primjeru, još 2015. godine koristila je primjer WeCare branda koji je nesnošljiv u svojoj generalizaciji.

Citiram: „Da, priznajemo, nekada danima čekamo da on prvi nazove i da, priznajemo, nekada izlazimo u minicama čak i ako je dva stupnja“. Činjenica jeste da su obje situacije zapravo odraz istih društvenih pritisaka – žena se često smatra iracionalnom i teško razumljivom. Nekada se danima čeka da nas „ona“ nazove, nekada jednostavno želimo izgledat dobro i *cool* bez obzira na vrijeme, nekada se od nas očekuje da mi čekamo „njih“ jer ako mi njih zovemo onda smo naporne i dišemo im za vratom. Drugi put nam se sugerira kako se trebamo odjenuti, kako bismo ušli u klub ili ispoštivali *dresscode* nekog rođendanskog slavlja. Generalizacije o ženskom ponašanju opasne su i štetne. Društvo često prihvaća šale na račun žena u minicama, ali ako je žena punijeg tijela u minici, to se smatra gotovo uvredom. Reklama koja nam je povod za razmišljanje gotovo isključivo prikazuje mlade žene i majke koje nisu zastupljene u poslovnom okruženju. Umjesto toga, prikazane su kako nose namirnice u vrećicama karakterističnim za američko tržište, hrane djecu ili pomažu s domaćim zadaćama. „Ali zato možemo raditi sto stvari odjednom, snalažljive smo i kad brinemo, brinemo do kraja“. Međutim, način kako nosimo odjeću ili „liječimo PMS shoppingom“, smatra se smiješnim. Prikaz snalažljivosti ograničen je na to kako žena hvata uloške koji joj padaju iz torbe, umjesto da se pokaže u poslovnom svijetu ili dok popravlja kućanske aparate. Predodžba brige usmjerena je kao da je isključivo ženska zadaća, gotovo zanemarujući mogućnost da brigu pokazuju i muškarci ili osobe drugih rodnih identiteta. Čita se gotovo kao sve imamo zadaću biti vječno brižne majke, kao da savršena majka, mršava, živahna i elegan-tna, doista postoji, kao da, uostalom postoji savršeni roditelj, ili, s druge strane, kao da sve mi želimo biti, ili već jesmo majke.

4. Što činiti?

Napredak zahtjeva raznolikost, stoga su širenje palete boja i eksperimentiranje s tehnikama snimanja neophodni u buđenju svijesti o korisnosti menstrualnih proizvoda ali i njihovoj vjerodostojnosti. Valja prepoznati da ne menstruiraju samo žene i da nije svaka osoba koja menstruira nužno pogođena PMS-om. Iskustva s PMS-om su raznolika; ne uče svi o menstruaciji od roditelja – neki se informiraju preko škole, prijatelja i prijateljica, ili vrlo često preko interneta. Pristup menstrualnim proizvodima nije univerzalan, a upotreba tampona nije nešto što svi nužno znaju. Također, postoje i različiti religijski pogledi na menstruaciju. Bogatstvo tema koje se mogu istražiti i spomenuti u kontekstu menstruacije ogromno je, a mogućnost spominjanja menstruacije bez eufemizama i tabua, bez izazivanja negativnih reakcija trebala bi biti normalizirana te postati uobičajena. U svakodnevnim razgovorima, svi mogu koristiti različite termine, ali reklame imaju moć utjecati na široku publiku – i žalosno je ne iskoristiti takav potencijal za pozitivne promjene. Ako u inozemstvu postoji primjer efektivne reklamne kampanje koja nikada nije stigla do nas, lako bismo to mogli interpretirati kao „zapadni“ oblik izolacionizma ili neokolonijalnog odnosa u kojem bismo trebalo postupno kupovati „osviještenost“. Nijedno opravdanje nije dovoljno i naročito mladi kreativci i kreativke, trebali bi se baviti tim temama. Konkretno, kada je riječ o osobama koje menstruiraju, čak i ako ne želimo vidjeti reklame o menstruaciji, suočavamo se s njezinom stvarnošću svaki mjesec. Ako se taj aspekt života učini vidljivijim u medijima, to pomaže normalizaciji i stvara razumijevanje da je menstruacija dio života za mnoge oko nas, a potencijalno za polovicu svjetske populacije.

Centralni izazov koji se pojavljuje u ovakvim reklamama leži u generalizaciji. Čini se da su one proizašle iz ograničenog susreta s osobom koja menstruira i koja se osjeća dovoljno sigurno podijeliti svoje iskustvo. Tek kroz istraživački postupak, moguće je donijeti odluke o tome što i kako prikazati. Dojam mi je da u sjeni namjere isticanja proizvoda radi bolje prodaje, zapravo imamo ponavljanje istih reklamnih pristupa, identičnih boja i sličnih fontova, što u cijelosti postaje veoma dosadno i neinventivno. Uzimajući u obzir da živimo u kapitalističkom društvu gdje su takvi proizvodi nužni i gdje je njihova kupovina neizbjježna, reklame bi zapravo mogle biti puno slobodnije u izražavanju. Ako već moramo kupovati ove proizvode, zašto bismo bili primorani gledati iste prizore, iste priče, iste poruke? Postoji neispitan prostor za kreativnost i inovaciju u reklamiranju, koji bi mogao oživjeti svakodnevni aspekt potrošačkog iskustva i odražavati širu raznolikost iskustava onih koji koriste ove proizvode. Reklame ne samo da mogu, već bi i trebale odražavati šarenilo života i individualnost potrošača i potrošačica, umjesto da ih svedu na jednodimenzionalne karikature. Emancipacija je povezana s kreativnošću, jer se možemo i emancipirati kroz kreativnost, dok s druge strane, kreativnost može voditi do emancipacije. Menstrualni proizvodi se prodaju jer su nužni i zbog prirode nužnosti takvog proizvoda i opće potrebe za njegovom kupnjom, uputan je mali iskorak u kreativnost kao i emancipaciju.

Usprkos oglašavanju menstruacijskih proizvoda od 2005. godine, kada su se pojavile *Tampax* (vidjeti spisak literature za poveznicu) reklame na američkom tržištu, i osam godina kasnije s *Libresse limited edition* (2013) metalnim kutijicama, društvene norme nisu se bitno promjenile. Izazovi s kojima se suočavamo mogu se podijeliti na dva ključna aspekta:

- Prvi se tiče imperativa tajnosti: nužnost šaptanja kada tražimo tampon i potreba za njegovim diskretnim pakovanjem, koje podsjeća na bombon, posebno je izražena među mlađim djevojkama.

- Drugi aspekt odnosi se na „ugodno neznanje“ odraslih muškaraca, ali i mladića koji su jednako neinformirani. Kada bi muškarci bili bolje obaviješteni, nestala bi potreba za skrivanjem i šaptanjem, kao i prostor za ismijavanje njihovog neznanja.

Nadalje, kada bi se o menstruaciji i reproduktivnim pravima otvoreno razgovaralo, izbjeglo bi se normaliziranje neznanja i otvorile bi se mogućnosti kvalitetnog dijaloga o temama koje u patrijarhalnom društvu bude nelagodu i tabue. Ako se nekoj strani uskrati prilika za učenje, time se onemogućava pristup obrazovanju koje je ključno za razumijevanje iskustava mnogih od nas. Dodatni problem je i na razini nacionalnih obrazovnih politika glede spolnog odgoja i zdravlja jer nastavni planovi i programi često odvajaju dječake od djevojčica prilikom učenja o reproduktivnim organima. Prisjećam se osobnog iskustava, učenja o menstruaciji i oplodnjji, kada su mnogi dječaci manifestirali nelagodu, dok učionica nije bila sigurno mjesto niti za djevojčice jer nisu mogle izraziti svoje nedoumice.

Da bismo se suočili s ovakvim i sličnim izazovima, ključno bi bilo u obrazovnom sustavu promicati inkluzivnost i dekonstruirati tabue, informirati pravovremeno djevojke ali i ohrabrvati mladiće da postavljaju konstruktivna pitanja bez straha od ismijavanja. Informiranost i otvorena komunikacija temelji su razumijevanja prirodnih fizioloških procesa te empatije prema osobama koje menstruiraju. Adekvatna podrška mladima, kroz obitelj, školu ili šиру zajednicu, nužno je transparentna i neprekidna jer procesi odrastanja, u svakoj generaciji se suočavaju sa sličnim no ipak kontekstualno različitim pitanjima. RAZGOVORI trebaju biti česti, nemetljivi i otvoreni jer mlade osobe ne treba prepuštati strahu i neznanju. Budući da nismo svi privilegirani i nemamo garantiranu obiteljsku podršku i naklonost, bilo bi uputno da obrazovni sustav preuzme odgovornost za pružanje jasnih i korisnih informacija koje će na zdrav njegujući način pomoći mladima u suočavanju s ovim aspektima odrastanja.

Kreativan pristup buđenju svijesti o kulturološkim aspektima loše dizajniranih menstrualnih proizvoda, u ovom tekstu sam prezentirala kroz analizu dosadašnjih praksi ali i vlastita dizajnerska rješenja u vidu stripa. Namjera mi je nastaviti s istraživanjem te primijeniti recentne spoznaje poput testiranja reklama u kojima se prilikom menstrualnih brendiranja koristi prirodna krv (Chudy 2023) ili istražuju uzroci endometrioze (Letford 2023).

Nebrojeno je u našoj povijesti, na žalost, kulturoloških i društvenih sadržaja koji po „prvi put“ progovaraju o našem zdravlju, reproduktivnim pravima i higijeni življenja. Djeluje kao da je cjelokupna balkanska regija, „preosjetljiva“, sklona stereotipima i tabuima za reklame koje transparentno i direktno predstavljaju menstruaciju, pozitivne i negativne aspekte trudnoće, kao i simptome i posljedice endometrioze, sindrome policističkih jajnika, fibroidne maternice i mnoga druga, ne tako rijetka ginekološka stanja. Zar i dalje iščekujemo nove „prvi put“ trenutke? Djeluje da nas marketing i industrija tretiraju s prepostavkom da nismo sasvim spremni, i da nas istina može šokirati.

Vjerujem i nadam se promjenama u dizajniranju menstrualnih proizvoda jer postoje metode i pristupi koje ih mogu predstaviti tako da nas pritom ne patroniziraju ili stigmatiziraju zbog naslijedenog neznanja. I u našoj regiji se, primjenom dizajna i kreativnog promišljanja o kontekstu te uvođenjem suvremenih znanstvenih spoznaja, mogu osmislati pažljive, ciljane reklame koje promiču uključivost, ravnopravnost i vjerodostojnost a jedan od svijetlih primjera, svakako je *Festival menstruacije* (2024), koji se odvija sredinom travnja, drugu godinu zaredom i čiju organizaciju dugujemo udruzi Pariter iz Rijeke. Riječima organizatorica: „Želimo da se o menstruaciji, menstrualnom siromaštvu, endometriозi, menopauzi, dvorogoj maternici, pobačaju i medicinskom **gaslightingu** priča u javnosti. Želimo da se o odnosima moći koji utječu na žensko zdravlje i dobrobit priča u javnosti. Želimo znanstveno utemeljen i dostojanstveni pristup ženskom zdravlju.“ – Festival menstruacije.

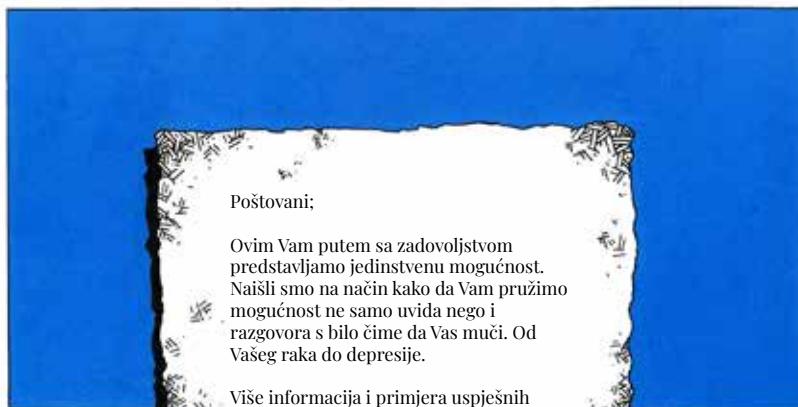
Literatura

- Alioha, Natu. 2021. Why Adverts are traditionally short. *Medium*. Retrieved April, 17. 2024. (<https://medium.com/@aliohanatu/why-adverts-are-traditionally-short-e3d262f0aa1b>).
- Bence, Sarah. 2023. Why Do I Have Diarrhea on My Period? People with endometriosis, IBS, or Crohn's may have worse symptoms. *verywellhealth*. Retrieved April, 17. 2024. (<https://www.verywellhealth.com/why-do-i-have-diarrhea-on-my-period-7563384>).
- Cassano, Olivia. 2023. Yellow discharge: Possible causes and how to treat it. *Flo*. Retrieved 17 April 2024 (<https://flo.health/menstrual-cycle/health/vaginal-discharge/yellow-vaginal-discharge>).
- Chudy, Emily. 2023. Campaigners call out 'deep-seated stigma' as period products are tested with blood for first time ever. *ThePinkNews*. Retreived April, 14. 2024. (<https://www.thepinknews.com/2023/08/18/period-products-blood-test-first-time/>).
- Ledford, Heidi. 2023. Could Endometriosis Be Caused by Bacteria? Study Offers Fresh Clues. *Scientific American*. Retrieved April, 10. 2024. (<https://www.scientificamerican.com/article/could-endometriosis-be-caused-by-bacteria-study-offers-fresh-clues/>).
- Libresse limited edition* (2013) reklama. Retreived April, 15. 2024. (<https://jatrgovac.com/libresse-limited-edition-kutijice/>).
- Hrvatski jezični portal. Retrived May 9. 2024. (https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlpjXhk%3D).
- Festival menstruacije (2024). *Pariter*. Retreived April 17. 2024. (<https://pariter.hr/festival-menstruacije/>).
- Flo aplikacija* za praćenje kalendarja ovulacija, menstrualnog ciklusa i testa trudnoće. 2024. Retrieved April, 17. 2024. (<https://flo.health/>).
- Peić, Matko. 1986. *Pristup likovnom djelu*, deveto izdanje, Zagreb: Školska knjiga. 115.-116. str. (također dostupan u pdf formatu Retrieved April, 17. 2024. <https://pdfcoffee.com/pristup-likovnom-djelu-matko-peic-pdf-free.html>).
- Pratt, Elizabeth. 2023. What Causes Green Vaginal Discharge? An STI is the most common reason. *verywellhealth*. Retrieved April 16, 2024 (<https://www.verywellhealth.com/green-vaginal-discharge-5206005>).
- Thorpe, JR. 2017. This is the Actual Reason Pad Commercials Use that Weird Blue Liquid. *Bustle*. Retrieved April 16. 2024. (<https://www.bustle.com/p/why-do-period-product-commercials-use-blue-liquid-the-practice-has-a-long-bizarre-history-2957963>).
- VioletaWeCare reklama. 2024. Retrieved April 17. 2024. (https://www.youtube.com/watch?v=fxk41wnb_3o).
- VioletaWeCare reklama. 2015. Retrieved April 17. 2024. (<https://www.youtube.com/watch?v=j8msYsNtfBg>).
- Stojanović, Elena. 2024. Zašto su marketinške kampanje toliko bitne? *Poslovni inkubator Novi Sad*. Retrieved May 9. 2024. (<https://inkubator.biz/marketinske-kampanje/>).
- Tampax reklama. 2005. Retrieved April 15. 2024. (<https://www.youtube.com/watch?v=AbCvzYOUonU&t=2s>).

Privitci:

1. Table stripa RAZGOVORI
2. Scenarij stripa RAZGOVORI

Privitak 1: Table stripa RAZGOVORI

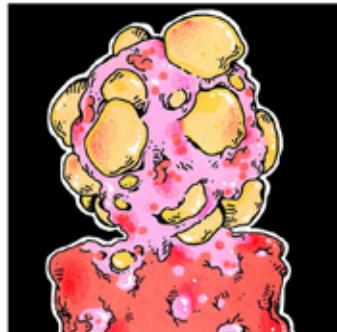

RAZGOVORI

Menstruacija:

Znaš da moram doći,
znaš da sam takva.
Moja priroda jest ja, ne
mogu drugacije.
Oprosti. Oprosti što je
sve vezano uz mene
toliko komplikirano.

PCOS:

Nikad te nisam htjela ograničiti da ostvariš
svoj san, tvoja obitelj bi trebala biti važnija od
svega što ja donosim.

Iscjedak:

Znam da je strašno
vidjeti sve moje boje,
ali ako ti se stvarno
čini nekako drugacije
možda bi me trebala
razmotriti. Želim te
samo upozoriti.

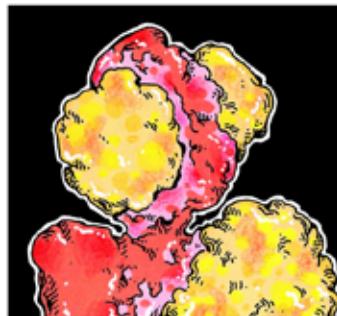

Endometriosa:

Ne znam zašto sam ovdje, nemam svrhu
van boli. Nadam se samo da će nestati
čim prije, da ćeš me moći zaboraviti.

Vaginizam:

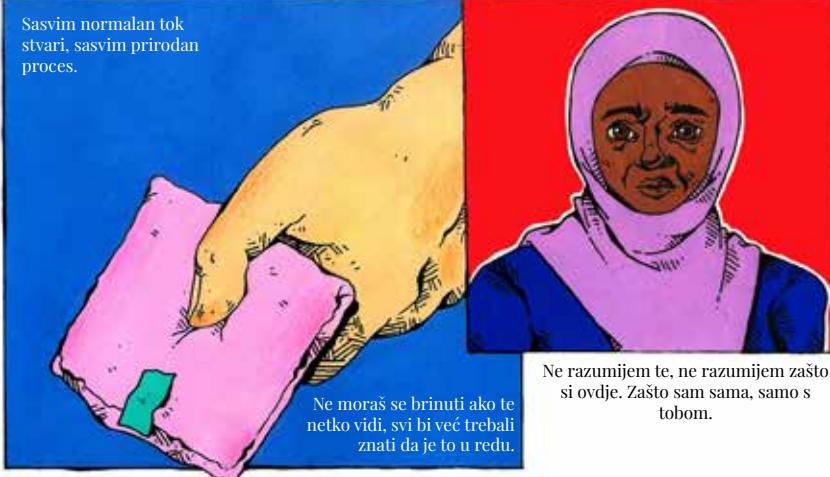
Možda te muči
nešto drugo, ja
sam samo
simptom
nečega
dubleg, težeg.
Ali vidjet ćes,
možda će biti
u redu jednom
dok nadješ što
radi za tebe.

Fibroidi maternice:

Nemam ništa za reći, žao mi je. Možeš se
ljutiti, možeš me mrziti. Ne trebaš moje
dopuštenje, samo ti kažem da ste slobodni to
napraviti.

Savsim normalan tok
stvari, savsim prirodan
proces.

Isto si kao i ostalo, ograničavaš me, znaš kako je teško objasniti svakome kome se svidam da možda bude poteškoća, problema, jednostavno nemoguće? Znaš kako je teško ne mrziti ih?! Pa imaju svako pravo otići ako je to previše za njih... ali gdje će ja otići od tebe? Gdje se mogu ja sakriti?

Stranica 1.

Ako vam se pruži prilika razgovarati s vašim stanjima, što biste rekli?

Kuda se svijet kreće i možemo li zamisliti da se umjesto stigmatizacije oko menstruacije i drugih ginekoloških stanja, razvijamo u smjeru u kojem nam je dopušteno razgovarati otvoreno i bez stida o tim temama. Dovoljno je naprosto progovoriti iskreno i transparentno, bez straha.

Pozivnica: Poštovani; Ovim Vam putem sa zadovoljstvom predstavljamo jedinstvenu mogućnost. Naišli smo na način kako da Vam pružimo mogućnost ne samo uvida nego i razgovora s bilo čime da Vas muči. Od Vašeg raka do depresije.

Više informacija i primjera uspješnih ... (namjerno ostavljeno odrezano, znajući da se test nastavlja...)

Naslov: Razgovori

1. Nisu normalni, koga oni to misle preveslati s takvim glupostima?!
2. Kako da uopće sročim odbijenicu o nečemu toliko nemogućem?

Stranica 2.

Druga stranica broji šest kadrova u kojima su prikazane personifikacije raznolikih pojava

vezanih uz maternicu i ostale reproduktivne organe:

1. Menstruacija
2. PCOS
3. Endometriozna bolest
4. Iscjedak
5. Vaginizam
6. Uterine fibroids

Ta stanja potom započinju razgovor s onima koji su odgovorili na mogućnost razgovora.

Menstruacija: Znaš da moram doći, znaš da sam takva. Moja priroda jest ja, ne mogu drugačije. Oprosti. Oprosti što je sve vezano uz mene toliko komplikirano.

PCOS: Nikad te nisam htjela ograničiti da ostvariš svoj san, tvoja obitelj bi trebala biti važnija od svega što ja donosim.

Endometriozna bolest: Ne znam zašto sam ovdje, nemam svrhu van boli. Nadam se samo da će nestati čim prije, da će me moći zaboraviti.

Iscjedak: Znam da je strašno vidjeti sve moje boje, ali ako ti se stvarno čini nekako drugačije možda bi me trebala razmotriti. Želim te samo upozoriti, ovako sam jednostavno normalan dio ciklusa.

Vaginizam: Možda te muči nešto drugo, ja sam samo simptom nečega dubljeg, težeg. Ali vidjet ćeš, možda će biti u redu jednom dok nađeš što radi za tebe.

Uterine fibroze: Nemam ništa za reći, žao mi je. Možeš se ljutiti, možeš me mrziti. Ne trebašmoje dopuštenje, samo ti kažem da ste slobodni to napraviti.

Stranica 3.

Treća stranica također broji 6 kadrova od kojih su 3 kadrovi jednakim u poziciji i veličina sa onima s prve stranice. Ti kadrovi prikazuju tri osobe, namjerno različita izgleda (boja kože, kose, stil, starosti) te odgovaraju s kadrovima 2., 3. i 6. s prijašnje stranice. Ostala tri kadra prikazuju pružanje uloška, skidanje iskorištenog uloška i sjedenje naizgled na miru, no sstisnutim nogama i rukom oko njih. Ta preostala tri kadra bi trebala prikazivati reklame koj omogućuju siguran prostor, i ako su ikada postojale, da do ovakvih bizarnih potreba za razgovorima nikada ne bi došlo.

Prvi kadar: Sasvim normalan tok stvari, sasvim prirodan proces. Ne moraš se brinuti ako te netko vidi, svi bi već trebali znati da je to u redu.

Prva osoba: Ne razumijem te, ne razumijem zašto si ovdje. Zašto sam sama, samo s tobom.

Drugi kadar: I što ako se zna zašto si ovdje, samo polako.

Druga osoba: U redu je, mislim, nije. Mrzim što me boliš, mučiš me, ali da su me poslušali ranije... ne bi se toliko raširila, ne bi me toliko izjela.

Treći kadar: Ne moraš se brinuti, neće procuriti. Sigurni ste.

Treća osoba: Isto si kao i ostalo, ograničavaš me, znaš kako je teško objasniti svakome kome se svida da možda bude poteškoća, da bude problema? Znaš kako je teško ne mrziti ih?! Pa imaju svako pravo otici ako je to previše za njih... ali gdje ću ja otici od tebe? Gdje se mogu ja sakriti?

Ekspresija roda u filmu *Zagonetke Sfinge* Lore Malvi

mentorka: Doc. dr. Mina Đikanović

mina.djikanovic@ff.uns.ac.rs

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Apstrakt

U ovom radu će se analizirati alternativni film *Riddles of the Sphinx* (*Zagonetke Sfinge*) iz 1977. godine, filmske teoretičarke i rediteljke Lore Malvi. Uvodni deo rada nastojaće upoznati čitaoca sa radnjom i strukturom filma, dok će se u odeljcima *Rod i jezik* i *Akrobate* ukazati na problematiku roda i jezika, i način na koji rediteljka kroz umetnički alternativni film pristupa eksperimentisanju sa vlastitim teorijskim postavkama preispitujući izražaj na filmu. Cilj rada jeste da pokuša odgovoriti na pitanje zbog čega rediteljka teži prevladavanju postojećih filmskih formi i eksperimentisanju sa novim izražajem na filmu. Putem metoda deskripcije i nakon toga svojevrsnog filozofskog osvrta, refleksije pristupilo se analizi filma u ovom radu. Zaključak rada nastojaće ponuditi odgovor na prethodno pominjana pitanja u vezi eksperimentisanja sa drugačijim umetničkim izražajem kroz interpretaciju rečenice koju autorka postavlja na početku filma, a koja glasi: „Narativ o tome šta želi ono što želi da bude”, američke književnice Gertrude Stajn.

Ključne reči: *film, rod, jezik, ekspresija*

1. Uvod u strukturu filma

Zagonetke Sfinge (*Riddles of the Sphinx*) je film iz 1977. godine filmske teoretičarke i rediteljke Lore Malvi. Film se može okarakterisati kao posebna vrsta eksperimentalnog filma po pitanju strukture, scenarija, tehnike snimanja i muzike, no šta je još eksperimentalno kod ovog filma? Kako bi uspešno bilo odgovoren na ovo pitanje potrebno je da se na samom početku približimo strukturi filma i napravimo svojevrsni hermeneutički krug razumevanja odnosa ideje koja stoji iza samog naslova filma i delova koji čine film.

Film *Zagonetke Sfinge* je podeljen na sedam „poglavlja“ od kojih je četvrtog poglavljje posebno podeljeno na 13 epizoda kojima prethode fragmenti⁷. Važno je istaći da autorka smisljeno i planski sprovodi odluku da se film struktura upravo na takav način. Na samom početku pojavljuje se rediteljka, Lora Malvi, koja daje „uvod“ u film referišući na poznati grčki mit o Sfingi. U središtu njenog interesovanja nalazi se interpretacija odnosa i odnos Sfinge i Edipa. Tim gestom ona gledaocu uvodi u film na jedan angažovan način. Šta ona čini da bi to postigla? Predstavlja gledaocu svoju namjeru, ne dajući time „odgovor“ na zagonetan naziv filma, već se

⁷ O samom razumevanju uloge fragmenata u filmu biće više reči u odeljku Rod i jezik.

okreće objašnjavanju grčkog mita kao vodećeg za razumevanje početne pozicije sa koje će u predstojećem filmu uputiti mnogobrojna pitanja raznim strukturama naše stvarnosti. Pozicija na koju autorka upućuje jeste pozicija koju lik Sfinge ima unutar grčke kulture, a to je pozicija nemog glasa koji u vidu pitanja postavlja zagonetku preispitujući postojeći kulturni i politički sistem, ne dajući odgovor, već *pitanjući* otvara prostor za interpretacije. Prva tri poglavlja filma (1. Otvaranje strana, 2. Lora govori, 3. Kamenje) biće upravo početak „eksperimenta“, biće kao što je već i rečeno – uvod u priču koja sledi. Tada nas rediteljka upoznaje sa teorijskim okvиром gde pronalazimo priču, čime teži da nagovesti narativni aspekt filma. Ta priča (4. Luizina priča ispričana u trinaest snimaka) biće prikaz osnovnih pitanja koja će rediteljka da postavi prvo u glavnoj junakinji, pa onda i gledaocima, kroz život protagonistkinje filma (Luiz) podeljenim po fragmentima. Karakter pitanja će se dotaći tema poput: domaćinstva, majčinstva, partnerskih odnosa, radnog odnosa, života žene u društvu, ekonomskog i političkog sistema, slobodnog vremena, detinjstva,.. Ono što se može primetiti iz načina na koji rediteljka problematizuje ove teme u životu glavne protagonistkinje jeste da one konstantno „plešu“ između prošlosti i budućnosti, permanentno ih preispitujući. Posmatrajući stруктуру poglavlja, može se opaziti da prva tri predstavljaju osobeni omaž prošlosti – početak, gde pronalazimo prikaze piramide, skulpturu egipatske Sfinge, kamenje kao ostatke prošlih vremena i nepomične spomenike jednog sveta, kao i lik Sfinge koji nas u kadrovima kao gledaoce posmatra. Zanimljiva činjenica koju rediteljka napominje u filmu jeste da je grčka Sfinga bila predstavljena u liku žene, dok je egipatska predstavljena u liku muškarca. No, ono što ih povezuje je upravo imaginarni okvir koji ih označava. One su zagonetka, polu-zver, polu-andeo, neodgonetljivi, postavljaju pitanja i ne daju odgovore.

Muzika u ovom delu igra sasvim osobenu ulogu, jer se njena svrha ne iscrpljuje samo u inteziviranju određenih sekvenci, već sama muzika povremeno preuzima dijalošku i narativnu funkciju. Takođe, u ovom delu muzika, pored svog osnovnog elektronskog zvuka, ima i prizvuk ambijentalnog zvuka, što aludira na muziku prostora Bliskog Istoka. Muzika će zaista preuzeti glas. Govoriće umesto vremena, ljudi. U drugom delu ovog filma muzika će krajnje očigledno preuzeti narativnu ulogu u trenutku kada glavna junakinja filma Luiz sa svojom prijateljicom Maksin odlazi u kupovinu u šoping centar, gde će elektronska muzika imitirati muziku crkvenih zvona. Iz navedenog se može primetiti opservacija Malvi da se šoping centar može uporediti sa religijskim praksama. Je li je autorka ovde imala namjeru da ukaže na sisteme koji formiraju našu stvarnost, naizgled različiti, ali u svom delovanju suštinski vrlo slični?

Pored glavne protagonistkinje Luiz, u filmu pronalazimo njenu čerku Anu, prijateljicu Maksin, supruga Krisa i Luizinu majku. *Luizina priča u trinaest snimaka*⁸ je središnji deo filma koji otpočinje prikazom domaćinstva i same Luiz koja priprema hranu za dete i muža, sređujući kuhinju. Prve tri epizode unutar „Luizine priče“ se odvijaju u njenom domu tokom suživota sa suprugom. Obrađuju se teme domaćinstva, majčinstva i njenog rastanka sa suprugom, koji rezultira njegovim odlaskom iz kuće i napuštanjem zajedničkog života. Četvrta epizoda biće posvećena upoznavanju njene prijateljice Maksin i brizi u jaslicama Luizine čerke Ane. Peta, šesta, sedma i osma epizoda će se baviti pitanjem zasnivanja radnog odnosa Luiz, podstaknutog

⁸ 4. poglavlje u filmu.

njenim izlaskom iz bračne zajednice, kao i pravima radnica, sistemom podrške za poslenim majkama, ekonomskim sistemom. Deveta i deseta epizoda će predstaviti početak preispitivanja i velike promene unutar shvatanja i doživljaja sopstvenog života Luiz, pokrenute promenama unutar istog. Jedanaesta epizoda će biti, kao i četvrta, svojevrsni preokret unutar filma⁹ kada će Luiz sa prijateljicom otići na posao svog bivšeg muža da pogleda film na kome radi, a koji ekranizuje dnevnik majke koji ona vodi prilikom polaska svog sina u vrtić i njegovog prilagođavanja istom i promenama koje se dešavaju između njih dvoje tokom njegovog vremena provedenog u novom okruženju. Dvanaesta i trinaesta epizoda imajuće posebno mesto unutar Lujine priče gde će akcenat biti stavljen na odnos između Luiz i njenе prijaljice Maksin, kao i čerke Ane, s tim da će naracija na momente poprimiti imaginarni i fantazamatski¹⁰ karakter. „Zaključni deo“ ovoga filma čine poglavla (5. Akrobate, 6. Lora sluša, 7. Završetak slagalice) u kojima će se pokušati ponuditi novi ugao posmatranja samog filma. Kadrove koje će gledaoci imati prilike da vide u ovom delu filma rediteljka ostavlja lišenim dijaloga i monologa, otvarajući time prostor za pitanja.

2. Rod i jezik

Prethodno izložena struktura filma omogućuje konkretniji osvrt na prikazivanje problematike roda i jezika u filmskom ostvarenju Lore Malvi, što otvara prostor za istraživanje novih metoda unutar mišljenja kinematografskog prostora kao polja „eksperimenta“, putem koga će rediteljka ponuditi drugačiji način mišljenja roda i jezika na filmu.

Na koji način autorka filma problematizuje problem roda? Kada pokušavamo da odgovorimo na pitanje šta bi to bio rod, a u opoziciji sa tradicionalnim binarnim pojmom pola, odgovor bi najsažetije mogao biti izražen definicijom da je: „Rod skup društveno uslovljenih osobina pripadnika jednog pola, nastao verovatno s prvobitnom podelom rada, opstao i kada je izgubio originalnu funkciju i to kao instrument politike polova, pri čemu se zahvaljujući prividnoj prirodnosti, obnavlja u svakoj jedinki u procesu odrastanja i vaspitanja“ (Dojčinović-Nešić 1993:17). Kroz lik mlade žene, Luiz, rediteljka filma nastoji preispitati i misliti život koji živi telo rođeno u okviru onoga što savremena zapadna kultura podrazumeva, obuhvata rodnim pojmom žena. Lora Malvi nas tokom filma uvodi u problematiku roda na više mesta: kroz čitanje vlastitih eseja, dijaloge likova, unutrašnji monolog protagonistkinje, pokret, muziku i imaginarni glas koji s vremenom na vreme preuzima naraciju unutar filma, prikazujući priču o karakterističnoj poziciji koja odlikuje biće koje biva određeno svojim polom i rodom kao žena.

U uvodnom delu, autorka će se pojaviti u kadru dok, čitajući esej o interpretaciji grčke Sfinge unutar Sofoklove tragedije *Kralj Edip*, postavlja pitanje kako razumeti glas Sfinge, koji autorka interpretira kao glas žena unutar patrijarhalne kulture? To pitanje postavlja i ostavlja otvoreno tokom i na kraju samog filma. Čini se da čitav film nastoji ući u koštač sa prikazom na koji način je *biti-žena* kao rodno određenje

⁹ Više o tome u odeljku o Rodu i jeziku.

¹⁰ *Fantazam* – u psihologiji imaginarna slika, kompromis između nesvesne nagonske želje i mehanizama odbrane Ega. U Lakanovoј teoriji ima dvostruku funkciju, kao „ekran“ koji štiti od susreta s Realnim i kao koordinata čovekove sposobnosti da želi. Ostaje potisnut i nesubjektivizuje se kako bi funkcionišao (Žižek 2017).

interpretirano unutar patrijarhalne kulture i koji su alternativni načini mišljenja te pozicije, a deo filma na koji ćemo posebno obratiti pažnju u ovom poglavlju je Luizina priča. Problemi pri rodnoj poziciji *biti-žena* u postajeći kulturi koje pronalazimo u poglavlju četiri – Luizina priča ispričana u trinaest snimaka, predstavljeni su kroz razvojni put mlade žene i majke Luiz od rastanka sa mužem, potom pronalaska zaposlenja kako bi uspela da započne samostalan život, brige o detetu, tzv. „mentalnog opterećenja“ (koje čini emotivni i psihički napor, naizgled nevidljiv, a koji je usmeren na organizovanje najosnovnijih potrebština neophodnih za domaćinstvo, svakodnevnih aktivnosti članova porodice, kao i „preuzimanja“ brige o emotivnom stanju članova porodice), a koji nas uvode u kovitac pitanja koja će kroz unutrašnji monolog Luiz postavljati sebi, ali i gledaocima. Pitanja kao što su:

„Da li bi žene trebale da traže posebne uslove na radnom mestu za majke? Da li bi ženska borba trebala da bude usmerena na ekonomski probleme? Da li je podela rada koren problema? Da li je eksplotacija van doma bolja nego ugnjetavanje u njemu? Da li se ugnjetavanje žena dešava na svesnom ili na nesvesnom nivou? Da li je porodica prepreka oslobođenju žena?“

i još mnoga druga, ukazuju na konstantno preispitivanje s kojim se suočava Luiz u svakodnevnom životu.

Rediteljka se odlučuje da, nakon Luizinih pitanja, uključi imaginarni glas (koji se sporadično javlja u filmu, uglavnom se nadovezujući na Luizine misli, osećanja kako bi ih sabrao, izrazio ono najintimnije, najskrivenije što se dešava u biću protagonistkinje), govoreći:

„Pitanja za pitanjem dolaze u njen um bez dostizanja krajnjeg zaključka. Ona vode do društva i nazad do njenog sećanja. Budućnost i prošlost su zaključane zajedno.“

Ta aluzija na poziciju koja naizgled ostavlja individuu bez krajnjeg zaključka, zarobljenu negde između prošlosti i budućnosti, sa željom da pronađe izlaz, ali opet osuđenu da ostane tu jer postoje strukture koje stoje nad njom i rukovode njenim životom mimo njene želje su očigledna referenca na uticaj psihanalize i Lakanove teorije na stvaralaštvo Lore Malvi.

Kako bi se jasnije objasnila specifičnost ove pozicije-roda, koja je u ovom filmu prikazana kroz društveni konstrukt onoga što mi podrazumevamo pod pojmom žena¹¹, neophodno je obratiti pažnju na detalj tehnike snimanja samog filma. Rediteljka odlučuje da kamera kruži. Kada kruži, ona se u okviru jedne scene unutar filma uvek vraća na poziciju sa koje je krenula, tako praveći krug po prostoriji, parku ili već nekom drugom prostoru gde pronalazimo scenu. Na koji način razumeti ovu odluku rediteljke? Čini se da autorka ovim gestom želi da ukaže na cikličnost, ponavljanje iskustava u životu glavne junakinje i ostalih žena u filmu. Situacije u kojima

¹¹ Na tragu misli Simon de Bovoar, Adriana Zaharijević piše da se „Ženka rađa, a ženom se postaje“ (Zaharijević 2020:125). „Ženka“ kod Simon de Bovoar, polno telo u kojem se rađamo nije nešto čega se možemo odreći. Biološki podaci, priča o polu, svakako su „jedan od ključeva“ za odgovor na temeljno pitanje – šta jeste žena... Oni nisu dovoljni da se definije hijerarhija polova. Oni ne objašnjavaju zašto je žena Drugo... (Zaharijević 2020:124). Taj proces postajanja i svi uslovi – ekonomski i socijalni, društvo, kultura, istorija, civilizacija, sve ono što se slučuje u svako pojedinačno žensko telo koje se kroz življenu stvarnost uboљiće u ženu – daju odgovor na ontološko pitanje šta žena jeste i šta ona jeste *sada* (Zaharijević 2020:125).

pronalažimo Luiz razlikuju se po tematiki koja se obrađuje u datorj sceni, po drugim likovima koji se tu nalaze, drugaćijem tekstualnom dijalogu, monologu, muzici, no ono što se da primetiti je da se autorka odlučuje da različitost svih tih situacija stavi pod isti okvir kruženja kamere. Deluje kao da se želi ukazati na određeni obrazac kome podležu sva iskustva mlade žene, i tu kao svojevrsni ključ razumevanja namerne autorke pronalažimo kao sagovornika psihanalitičara Žaka Lakanu, koji je na polju psihanalize tokom XX veka načinio „revoluciju“, preispitavši njenu ulogu i sam cilj, a čiji rad je podstakao Loru Malvi prilikom stvaranja ovog filma.

U Lakanovoj teoriji, strukturu naše stvarnosti čine tri nivoa: Simboličko, Imaginarno i Realno. Slavoj Žižek, u svojoj knjizi *Kako čitati Lakan*, kaže da je simbolički prostor standard po kome se ravnamo. Kako bi objasnio Lakanovu teoriju, Žižek kao primer daje igru šaha. U toj igri, način na koji koristimo figure i ono što zapravo šah čini šahom jesu pravila – pomeranja figura, igranja po poljima... Taj simbolički prostor je u uskoj vezi sa jezikom, koji strukturiра naše nesvesno, a ono, po Lakanu, našu stvarnost.

Simbolički prostor deluje poput nekog standarda po kome se ravnam. Zbog toga se veliki Drugi¹² može personifikovati ili reifikovati posredstvom jednog jedinog činioca: s pomoću „Boga“ koji s onoga sveta bdi nada mnom i nad svim „stvarnim pojedincima“, ili posredstvom Ideje koja me obuzima (Sloboda, Komunizam, Nacija) i za koju sam spreman da dam svoj život. Uprkos svojoj utemeljujućoj moći, veliki Drugi je krhak, nesupstancialan, zapravo virtualan, u tom smislu da njegov status jeste status subjektivne prepostavke. On postoji samo ako se subjekti ponašaju kao da on postoji (Žižek 2017:17).

Čini se da autorka specifičnim gestom manipulisanja pokretom kamere zapravo nastoji da ukaže na mnoštvo tih velikih Drugih i upletenost Luiz u mrežu Simboličkog. Kada je Luiz upletena u tu mrežu simboličkog, njoj je dodeljen i simbolički identitet. Čime je Luiz počastovana dobijanjem tog identita? Pa svim onim što je Luiz kao ženi jedno veliko polje Simboličkog (stvoreno od strane jezika, kulture, društva,...) reklo da treba da bude. Luiz je kroz film prikazana u ulozi domaćice, supruge, majke, zaposlene žene, prijateljice. Dakle, konstantno je pronalažimo u okvirima simboličke mreže i, sudeći po odluci rediteljke i na tragu samog Lakanu, ta mreža će obavijati Luizin život do kraja filma. Postoji, međutim ključ, koji zapravo subjekta, malog drugog, glavnu protagonistkinju može, uslovno rečeno „izvesti“ iz polja Frojdovog Ideal-Ja¹³ i Lakanovog Simboličkog, jer se sluti ta Luizina težnja, želja da preispita vlastiti život i preuzme inicijativu, a to je upravo „zakon želje“. Nije reč o bilo kakvoj želji, već dodatnoj intervenciji u psihanalizi od strane Lakanu, a to je četvrta instanca postupanja u skladu sa vlastitom željom (Žižek 2017). Upravo taj momenat afirmacije vlastite želje možemo da primetimo i na filmu. Naime, kada se pažljivo pogleda, mogu se primetiti dve stvari koje idu u pravcu afirmisanja vlastite želje kod glavne protagonistkinje.

¹² Veliki Drugi – predstavlja nespoznati element u drugosti drugog. Karakteriše govornu relaciju i vezan je za simbolički prostor. Takođe i: Simbolički poredak, nepisani društveni kod, jeste druga priroda svakog bića govora: on je tu da usmerava i kontroliše moje postupke, on je more u kojem plivam, a koje ipak ostaje potpuno neprozirno – nikada ga ne mogu staviti pred sebe i ovladati njime (Žižek 2017:16).

¹³ Mreža društveno-simboličkih normi i idea koje subjekt internalizuje tokom procesa odgajanja (Žižek 2017:84).

Prva afirmacija vidljiva je u kontekstu svojevrsne personalizacije. Luizino lice prvi put vidimo i njen glas prvi put čujemo prilikom situacije u kojoj je muž ostavlja, odnosno, prilikom njenog susreta s Maksin u jaslicama. Unutar tih događaja primećuju se četiri potencijalne tačke spora u kulturi u kojoj živimo, a koje Lora Malvi prikazuje kroz medij filma, a to su: odnos muškarca i žene, žensko prijateljstvo, majčinstvo, žena kao subjekt u ekonomskoj sferi. U prve dve epizode dela o Luizinoj priči, jedino što čujemo je imaginarni glas i ono što ne vidimo jeste celo njeno telo. Činjenica da Luiz dobija celovitu figuru i lik tek u situaciji napuštenosti izuzetno je značajna.

Druga stvar na tom putu afirmacije jeste promena smera kretanja kamere. Naime, u momentu kada Luiz i Maksin odlaze kod Luizinog bivšeg muža (inače montažera) na posao, primećujemo da kamera svoje kruženje otpočinje sa desne strane, a ne više sa leve, menja pravac kretanja. Kamera će nastaviti svoj uobičajeni put vraćanja istom kadru sa početka scene, ali u suprotnom smeru. Izvesno je da ova promena ne predstavlja slučajni događaj, već je od suštinskog značaja za sami proces personalizacije kroz koji Luiz prolazi. Obe ove afirmacije vlastite želje Luiz se dešavaju kada se ona nalazi u blizini svoje prijatejice Maksin. Trenuci u kojima Luiz vodi dijalog sa drugim likom u filmu su sa drugim ženama ili Maksin, a jedini trenutak kada vodi dijalog sa mužem je trenutak kada mu saopštava svoju želju da proda kuću i preseli se kod Maksin.

Da li je rediteljka ovde htela da predstavi rešenja pitanja problematike roda upravo kroz afirmisanje vlastite želje? Pre nego što počne da postavlja pitanja i vodi koherentan unutrašnji monolog, Luiz pronalazimo kako samo nabraja predmete, osećanja, dnevne aktivnosti:

„ojađen, napregnut, traženje, gnezda, udobnost, napor, na grudima, odmaranje, uzeti, biti blizu...“

To nabranje na neki način oslikava atmosferu u kojoj pronalazimo Luiz, atmosferu zapitanosti, ali ne i konkretnog pitanja. Konkretna pitanja pronalazimo upravo nakon pomenute dve afirmacije kroz koje autorka u filmu interveniše nad pitanjem odnosa trenutne pozicije u životu i vlastite želje Luiz.

U *Nevolji s rodom*, Džudit Batler će reći da je razvoj jezika bitan za feminističku teoriju jer „predstavlja“ žene politički vidljivim (Batler 2010:47). Kako se Lora Malvi, iz ove perspektive, okrenula jeziku u svom filmu? Ideju ženske emancipacije ona vidi kao problem koji svoje mesto može pronaći unutar odnosa politike i umetnosti, koji je u određenim istorijskim periodima bio vrlo blizak, navodeći primer meksičke renesanse (Malvi 2017). Kada govori o bitnosti *razvoja* jezika u svom prvom delu, Batler implicira da nešto nedostaje dosadašnjem diskursu, da mu je potreban razvoj i da politički i lingvistički domeni koji inače formiraju kriterijume po kojima se konstituišu subjekti umnogome utiču na način na koji mi percipiramo stvarnost kao bića koja su usmerena na život u društvu, i da u jednom već takvom poretku postoji propust (Batler 2010:47). Taj propust se, po svemu sudeći, odigrava u jeziku, a jezik, koji se određuje kao jedna od ključnih karakteristika ljudskih bića još od antike¹⁴ bitan je konstituens stvarnosti u kojoj živimo.

¹⁴ Sažet prikaz Aristotelovih određenja čoveka videti u *Filozofiji morala* (Perović 2013: 90).

Kakvu je stvarnost oblikovao jezik kao tekovina patrijarhalnog diskursa? U prethodnom odeljku osvrnuli smo se na Lakanovu rečenicu da je „Nesvesno strukturisano kroz jezik“ (Žižek 2017:10). Kada bude govorio o nesvesnom Lakan će se osvrnuti na osobnost nesvenog da govor i razmišlja kroz vlasititu logiku, koja nije suprostavljena racionalnom i svesnom. No, takođe će reći da kroz nesvesno progovara traumatična istina, koja je zamaskirana putem slojeva Simboličkog i Imaginarnog i da je jedan od glavnih zadataka psihoanalize da objasni kako se konstituiše nešto kao što je stvarnost (Žižek 2017). Dakle, stvarnost je iz perspektive gore pomenutih autora neminovno vezana za jezik. Jezik je i za Malvi očigledno polje interesovanja i otkrivanja, a u ovom filmu pre svega jednog eksperimenta. U svom eseju *Vizuelno zadovoljstvo i narativni film* ona će postaviti pitanje: Kako se boriti sa nesvesnom strukturu kakva je jezik? (Malvi 2017). Iz rečenog, jasno je da autorka takođe vidi poteškoće koje jezik kao deo simboličkog nosi sa sobom. Stoga će ona u ovom filmu u domenu jezika biti veoma eksperimentalno nastrojena i doneće odluku da formu u središnjem delu filma izmeni dovitljivim načinom prikaza teksta, koji podrazumeva da svaku epizodu unutar četvrtog dela uvodi jednim fragmentom, koji je sam po sebi nedovršen. Fragmenti su, na neki način, uvod u temu sledeće epizode, koja je jedan segment života unutar iskustva protagonistkinje u okviru celog filma.

Vraćajući se početku, autorka konstatuje da se Sfinga unutar grčke kulture interpretira kao glas nesvesnog, zagonetnog, bića koje стоји izvan zidova grada i preispituje kulturu i politički sistem grada. Kako autorka u filmu navodi:

Sfinga predstavlja glas pitanja, zagonetke, ne glas istine, odgovora i kao taka predstavlja misteriju i otpor dotadašnjem sistemu, patrijarhatu. Patrijarhatu, Sfinga je kao žena pretnja i zagonetka, ali su žene u patrijarhatu suočene sa nizom pretnji i zagonetki. Postoje dileme koje su teške ženama da reše jer kultura u kojoj one moraju da misle nije njihova.

Uz ovakav uvod, jasno je da rediteljka pokušava da pronađe način da izade iz te „kulture koja nije njihova“ i ukaže na nedostatnost iste. Jedan od instrumenata putem kojih pokušava da ostvari svoju zamisao u ovom filmu je upravo jezik. Isprekidan, fragmentaran tekst koji je vidljiv ne samo u središnjem delu filma nego i na njegovom početku kada Luiz nabraja razne stvari, opisujući svoj spoljašnji i unutrašnji svet, svet uopšte, kompletno odstupajući od linearne, koheretne načina govora i sklapanja rečenica mogu da upućuju upravo na tu zagonetnost nesvesnog, zapitanost, igru rečima, simbole, ukazujući na nedostatak prilike za govor, glas, mogućnost – završiti – rečenicu. Takođe, u jednom od svojih eseja Malvi napominje da je upravo žensko čutanje temelj patrijarhalnog društva, citirajući jednog anonymnog gurua iz drugog veka pre nove ere koji kaže „žena se treba isto toliko skromno ustručavati od otkrivanja svog glasa nepoznatima kao što bi se ustručavala od skidanja svoje odeće“ (Malvi 2024:3)... „Nemost“ koja je u ovom filmu vidno izražena, što kroz nedovršene rečenice, što kroz manjak dijaloga, teksta, koji na momente zamenjuje muzika, ukazuje na težnju autorke da se nosi sa tom „kulaturom čutanja“ kako i sama piše:

S jedne strane, žene su bile marginalne Simboličkom Redu kroz koji društvo konstruiše i zamišlja samo sebe; a s druge strane nalazi se poteškoća u pronalaženju odgovarajućih reči kojima bi se izrekle emocije i iskustva izvan ili nerelevantna muškarcu ili mejnstrim kulturi (Malvi 2024:5).

Kako bi uspela da približi, i da na konkretnom primeru prikaže hegemoniju patrijarhalne *mainstream* kulture, Lora Malvi će uvesti u teoriju pojam tzv. „muškog pogleda“. „Muški pogled“ se odnosi na fenomen da su filmska *mainstream* ostvarenja određena muškim pogledom na stvari, usled principa vladajuće ideologije i psihičke strukture, koji je u svojoj srži određen polnom neravnotežom (Malvi 2017:44). Uzrok nastanka i problema „muškog pogleda“ autorka vidi kroz prizmu psihoanalitičke teorije, a koji ima vezu sa pojmom fetišizma, koji proističe iz tzv. straha od kastracije.¹⁵ Lora Malvi će obraditi mnogobrojne primere „muškog pogleda“ na polju umetnosti, kao što je film *Broj dva* Žan Lika Godara, kao i izložbe Alena Džonsa. Ono na šta upućuje Malvi, i šta je do sada bila karakteristika mnogobrojnih umetničkih dela, jeste fetišizacija ženskog tela i žene uopšte.

Istaknuto je već da muzika ima sasvim osobenu ulogu u ovom filmu te da je jezik muzike povremeno jedino *glasovno* sredstvo komunikacije koje je dostupno. Niče je muziku smatrao najuzvišenijom formom umetnosti (Niče 1983). Može se, bez većih ograda, tvrditi da Lora Malvi nastoji da u svom filmu pokrene slično pitanje kao Niče, a to je kako prevazići granice kulture, onog simboličkog, „racionalnog“ i progovoriti jezikom izvan jezika date kulture, pored već pomenutog medija muzike koji autorka koristi u filmu. Stoga, pored ukazivanja na problem „nemosti“, Lora Malvi će izraziti težnju za stvaranjem novog jezika želje, transcendiranjem opresivnih formi koje pronalazi u kulturi. U svojim esejima navodi i primere drugih rediteljki koje su u potrazi za „novim jezikom“:

Preživevši moje raznorazne fizičke i psihičke traume, a ohrabrena ženskim pokretom, osetila sam da imam pravo da se borim sa jednim potpuno novim leksikonom. Jezik specifičnih emotivnih iskustava... obećao je sve ambivalentne užitke i terore samih iskustava: zavođenje, strast, bes, izdaja, žalost i radost (Malvi 2024:7).

Ono što Malvi radi kroz igranje sa jezikom u filmu jeste upravo otvaranje polja mogućnosti za drugačije interpretacije bivanja određenim rodom i iskustva koje takvo bivanje sa sobom nosi. Jezik kao polje mogućnosti eksperimentisanja sa stvarnošću u teoriji oslikava i Džudit Butler sa svojom teorijom performativnosti kada kaže da: „Najzad performans u jeziku nalaže i izvodi proširenje mogućnosti, pozivajući na proširenje, a ne na sužavanje zajedničkog prostora života“ (Zaharijević 2020:50). Stoga, možemo primetiti da je Malvi svesnim biranjem novog načina izražaja kroz odabir fragmenata i stvaranja *novog jezika* želela da kroz svoj film upravo proširi polje mogućnosti predstavljanja i mišljenja onoga *biti-žena*, usled nemogućnosti i otpora izražaja putem standardnih formi izražavanja.

3. Akrobate

Peto poglavље *Zagonetke Sfinge* nosi naziv „Akrobate“ i izražava težnju autorke da kroz ovaj segment filma doslovno progovori novim jezikom kinematografskog stvaralaštva i pokuša predstaviti žensko telo u kadru izvan standardnog okvira

¹⁵ Svet koji se okreće oko osovine koja je zapravo falus konstituiše svoje strahove i fantazije prema svojoj vlastitoj slici falusa. U drami muškog kastracionog kompleksa, kao što je i Frojd otkrio, žene nisu ništa drugo do lutke; njihov značaj leži najpre i najviše u tome što im nedostaje penis i njihova ključna uloga je da simbolišu kastraciju koje se muškarci plaše (Malvi 2017: 37). Žene su naprsto scenografija na koju muškarci projektuju svoje narcisističke fantazije (Malvi 2017: 39).

„muškog pogleda“. Samo poglavlje „Akrobate“ je naizgled vrlo neobično, jer tokom celog svog trajanja u kadru vidimo akrobatkinju koja izvodi razne pokrete sa svojim telom, viseći u vazduhu na konopcu ili radeći premet. Takođe, u jednom kadru se pojavljuje ista akrobatkinja koja žonglira uz smeh. Dakle, čitavo poglavlje je oslobođeno bilo kakvog dijaloga, monologa ili imaginarnog glasa, a sve je usmereno ka pokretima koje pravi akrobatkinja. Iz navedenog, ovo posebno poglavlje može da predstavlja svojevrsni pokušaj rediteljke da u fokus postavi pokret i odustane od standardnog jezika, sa težnjom da pobegne od klasične predstave „muškog pogleda“ žene i njene objektifikovane telesnosti na filmskom platnu tako što će eksplicitno ukazati na date probleme postavljajući akrobatkinju i njene pokrete u centar dešavanja. Tokom objašnjanja koncepta „muškog pogleda“ Malvi će se osvrnuti na Enegove crteže kao primere namernog prikaza simboličke kastracije kada kaže:

Plesačice na vrhovima prstiju, konobarice koje nose poslužavnike, žene akrobati, koje su nesigurne na visokim potpeticama ili hodaju po konopcu – sve su one prisiljene da se drže uspravno i da se pružaju vertikalno nagore. Ali to faličko držanje u sebi nosi pretnju da će samo sebe poništiti: što više stremiš naviše, to je veća dubina u koju možeš pasti (Malvi 2017: 39).

Da li je stoga moguće predstaviti drugačije, iznova misliti ženu unutar granica umetnosti, pa samim tim i na filmu? Kao primere koji odstupaju od klasičnog obrasca predstavljanja ženskog tela u umetnosti, Lora Malvi će navesti primer Frida Kalو i Tine Modoti u svetlu tzv. feminističke estetike.

Frida Kalо i Tina Modoti su umetnice čija je umetnost bila zasnovana na njihovom telu, ali u krajnje specifičnom i autentičnom smislu. Frida Kalо je usmerila pogled ka svojoj unutrašnjosti, koristeći umetnost da predstavi i prevaziđe bol koji je doživljavala do kraja života, dok će Tina Modoti preusmeriti svoj pogled ka spoljašnjosti i od modela postati fotografkinja koja, kako navodi Malvi: „nije fotografisala „lepotice“ nego seljanke i proleterke, na kojima se vide tragovi života koji vode,... Drugim rečima, predstavljene su u procesu nekog delanja i rada, a ne u izolaciji poziranja pred fotografskim aparatom“ (Malvi 2017:109). Sličan gest i Malvi nastoji da pravi kroz ovaj film, posebno kroz scenu sa akrobatkinjom, stavljajući u prvi plan njen pokret, bez standardnog jezičkog izražaja, puštajući da prvenstveno pokret i muzika govore umesto glasa, unoseći time duh melodrame i služeći se konceptom „nemog teksta“. Ovaj koncept je preuzet od Pitera Bruksa, koji sumira dramski značaj nemosti, i njegova zapažanja sama autorka koristi u svom kontekstu kada kaže:

Nema gestikulacija je ekspresionističko sredstvo – upravo sredstvo melodrame – iskazivanja značenja koja su nepojmljiva, ali bez obzira na to operativna u sferi ljudskih etičkih odnosa. Gestikulacije bi možda mogle biti i uvrštene i kao priroda katahareze, figure korišćenja kada ne postoji „pravilno“ ime za nešto... Ipak naravno da je punoča, trudnoča, onog praznog to što je bitno: puno značenja iako neizrecivo (Malvi 2024:6).

Takođe, Malvi napominje da je upravo koncept „nemog teksta“ tu da bi evocirao ono neizrecivo u ženskim životima. Stoga, akrobatkinju možemo, s jedne strane, poistovetići sa pozicijom koju ima biće-žena unutar patrijarhalne kulture. Ona lebdi u vazduhu, žonglira, pravi premete, to su sve slike koje primećujemo na filmu putem kojih je rediteljka možda na metaforičan način želela da objasni kakvo je iskustvo žena u kulturi koja im dodeljuje podređeno mesto unutar društvene

strukture. S druge strane, akrobatkinju možemo poistovetiti upravo sa alternativom koju Malvi daje na filmskom platnu, ali i u teoriji, praksi a to je misliti *biti-ženom* izvan okvira koje je postavila opresivna kultura.

4. Zaključak

Na početku filma pronalazimo citat američke književnice Gertrude Stajn, koji glasi: „Narativ o tome šta želi ono što želi da bude“. Rediteljka nam ovim gestom, pored date naznake da ćemo biti uvedeni u određeni narativ, priču, diskurs, ukazuje na tri još uvek nepoznate stvari, na nešto što je još uvek u procesu odluke i postavljanja. Ko je to što želi? Šta to što želi *tek treba da bude?* I šta to što želi želi? Daje se utisak da autorka teži biti vrlo transparentna o tome da želi sprovesti određenu namjeru u filmu koji sledi, ali opet da je sama sadržina te namere neodređena. Zašto Lora Malvi bira baš taj citat i zašto sadržina namere tog citata ostaje neodređena?

Film Zagonetke Sfinge rediteljka stvara u okviru tzv. alternativnog filma, u kome pronalazimo i pratimo uglavnom ženske likove i njihove živote. Deluje da je Lora Malvi idejom da napravi film ovog tipa želela da ponudi novi ugao gledanja ne samo unutar granica filma, obzirom da opisujući osobenost alternativnog filma kaže: „Alternativni film pruža prostor za rođenje filma koji je radikalni u političkom i estetskom smislu i koji dovodi u pitanje osnovne pretpostavke *mainstream* filma“ (Malvi 2017:41). U filmu se mogu pronaći dva momenta koja ukazuju na odluku autorke da „rodi film“ koji će postavljati pitanja i izaći iz okvira već viđenog, i označenog „muškim pogledom“. Prvi momenat je odabir profesije Luizinog bivšeg muža, koji je montažer, a drugi momenat vezan je za epizodu kada Luiz sa Maksin čita nešto što ukazuje na Maksinin dnevnik, gde ona zapisuje svoje snove i stvari koje joj se dopadnu. Soba u kojoj se dešava ta scena je puna ogledala. U jednom momentu, dok već poznatim pokretom kamera kruži po sebi, staje dok sebe snima u ogledalu. Tada u kadru vidim ogledalo u kome se vidi kamera koja snima i snimateljka. Taj kadar deluje kao da smera razbiti fantazam i barijeru između gledaoca i filma (kamere). Ko koga posmatra?

U prethodnim odeljcima je pomenuto da se Malvi poziva na Lakanovu teoriju. U ovom specifičnom delu sa kamerom i ogledalom, čini se kao da Malvi želi da se osvrne na Lakanovu fazu ogledala¹⁶ i time „trgne“ gledaoca i utiče na momenat zadovoljstva koje je podstaknuto gledanjem filma, a koje je vezano za pojам *scopophilia* (zadovoljstva u gledanju), a time smerajući na Frojдовu interpretaciju skopofilije kao jednog od instikata koji čine seksualnost koja u okvirima savremene zapadne kulture biva viđena na filmskom platnu kroz „muški pogled“ (Malvi 2017:42). Stoga, šta rediteljka dobija ovim gestom dovođenja gledaoca u stanje zbuњenosti, osećaja da ga kamera posmatra, ili da je scena i taj narativ u koji smo kao gledaoci bili uvučeni ipak samo jedan fantazam, ideal? Čini se da je autorka putem prevashodno pomenute dve scene, kroz metaforu, prikazala raskidanje sa već viđenim okvirima *mainstream* filmova i slojevitim strukturama stvarnosti koje

¹⁶ Faza ogledala nastupa kada fizičke ambicije deteta nadmaše njegove motorne sposobnosti, a rezultat je da detetovo prepoznavanje samog sebe donosi radost zato što ono zamišlja da je njegov lik u ogledalu potpuniji i savršeniji od onoga što ono doživljjava kao svoje telo. Dakle, prepoznavanje je prekriveno slojem neprepoznavanja: prepoznatu sliku dete shvata kao odraz vlastitog tela, ali je pogrešno prepoznaće kao bolje i to pogrešno prepoznavanje projektuje detetovo telo van njega samog, projektuje ga kao idealni ego, kao otuđeni subjekat, koji, re-introektovan kao ego ideal, priprema put za kasnije identifikovanje sa drugim. Taj trenutak ogledala kod deteta prethodi pojavi jezika (Malvi 2017:43).

ga formiraju takvim. Kroz sliku Luizinog rastanka sa mužem koji je montažer, deluje da Malvi želi da se rastane sa tradicionalnim okvirom „muške perspektive“ na filmu, dok će prikazivanje kamere koja sebe snima u ogledalu, i čitanjem na momente uznemirujućeg sna koji je Maksin zapisala, a koji ukazuje na progovaranje traumatične istine Lakanovog Realnog i rušenja fantazmatskog okvira, Malvi upututi zah-tev gledaocu da se suoči sa sobom.

Dakle, mogli bismo zaključiti da je kroz medij alternativnog filma, filmska teoretičarka i rediteljka Lora Malvi, želeta da napravi kinematografski eksperiment putem prikaza narativa o biću koje je strano savremenoj zapadnoj kulturi, biću koje tek treba da želi i bude, biću *biti-žena*. No, rediteljka odlučuje da govori glasom Sfinge, tj. glasom pitanja i zagonetke, ne pretendujući na istinu, odgovor i da po pitanju želje onoga što tek treba da bude ostane ipak nedorečena, ali time otvarajući prostor za preispitivanje stvarnosti i još uvek neizrečenih mogućnosti toga *Ko je to što želi? Šta to što želi tek treba da bude?* I šta to što želi želi?.

Literatura

- Batler, Džudit. 2010. *Nevoljas rodom. Feminizam i subverzija identiteta*. Beograd: Karpos.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koje su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Malvi, Lora. 2017. *Vizuelna i druga zadovoljstva*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Malvi, Lora. 2024. *Vaskrslo vreme*. Novi Sad: Infoteka CK13.
- Niče, Fridrih. 1983. *Rođenje tragedije*. Zagreb: GHZ.
- Perović, Milenko. 2013. *Filozofija morala*. Novi Sad: Cenzura.
- Sofokle. 2022. *Kralj Edip*. Beograd: NNK Internacional.
- Zaharijević, Adriana. 2020. Život tela. Politička filozofija Džudit Batler. Novi Sad: Akademска knjiga.
- Žižek, Slavoj. 2017. *Kako čitati Lakana*. Beograd: Karpos.

Zamisliti bolji svijet: Rod i rodno zasnovano nasilje u romanu *Dreamsnake* autorice Vonde N. McIntyre

Mentorica: Prof. dr. Andrea Lešić-Thomas
Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

andrea.lesic72@gmail.com

Apstrakt

Rad za temu uzima roman *Dreamsnake* autorice Vonde N. McIntyre, objavljen 1978. godine. Radnja romana smještena je u svijet uništen nuklearnom katastrofom kroz koji putuje Snake, iscjeliteljica koja lječi otrovom svojih zmija, a počinje ubistvom njene najvrjednije zmije, rijetke guje sna. Roman kontinuirano ispituje rod, rodne uloge i njihovu budućnost u svijetu koji nema skoro ništa više zajedničkog sa svijetom kakav danas pozajemo. Rad pravi sintezu svih ovih aspekata, čita ih kroz feminističku kritičku literaturu i nudi interpretaciju u svjetlu žanrovske konvencije. Prvi dio rada bavi se žanrovskim određenjem romana. Drugi dio posvećen je načinu na koji roman eliminiše rodne uloge, te specifičnostima i širim implikacijama takvog društvenog uređenja. Treći dio fokusira se na temu seksualnog nasilja i njegovih posljedica u tako postavljenom društvenom okviru. Cilj rada je da predstavi kognitivni skok u društvenu organizaciju temeljenu na empatiji i brizi za druge koji onda predstavlja osnovu za skoro potpunu eliminaciju rodno zasnovanog nasilja, gdje je čin silovanja široko shvaćen kao aberacija koju je potrebno i moguće riješiti. Na ovaj način, nastoji se doprinijeti diskusiji o dijalektičkim mogućnostima žanrovske književnosti, napose naučne fantastike, i radikalno transformativnim preispitivanjima načina mišljenja svijeta i društva.

Ključne riječi: *rodno zasnovano nasilje, seksualno nasilje, naučna fantastika, feminizam, postapokalipsa*

1. Uvod

U članku naslovljenom *Can Women Fly?*, Inge-Lise Paulsen piše: „Čest problem za spisateljice jeste kako stvoriti ženske likove koji se mogu manifestirati kao alternative tradicionalnim ženskim stereotipima, a da zadrže kredibilitet kao ljudska bića i žene“ (Paulsen 1984:104). Spisateljica Vonda N. McIntyre uspijeva u toj namjeri tako što stvara junakinju koja je iscjeliteljica, ne zato što je stereotipna brižna žena, nego zato što to želi da bude i spremna je na intenzivnu obuku i još zahtjevniji život: Snake je glavna junakinja romana *Dreamsnake*, objavljenog 1978. godine, koji je dobio nagrade *Hugo*, *Nebula* i *Locus Poll*.

Na početku romana, Snake dolazi u pustinjsku zajednicu da izliječi tumor kod dječaka. Vođen strahom od zmaja, jedan od pripadnika zajednice ubije Grass, njenu zelenu guju sna, izuzetno rijetku vanzemaljsku vrstu koja služi da njenim pacijentima kojim više nema spaša ponudi brzu i bezbolnu smrt. Bez Grass, Snake ne može biti iscijeliteljica; međutim, guje sna je vrlo teško uzgojiti, jer odbijaju da se pare. Snake kreće natrag u iscijeliteljsku stanicu, školu iz koje je počela svoj put, ostavljajući iza sebe Arevina, mladog nomada iz te zajednice koji je moli da ostane, jer se između njih javljaju prve naznake romantičnih osjećanja. Brzo nakon početka putovanja, pozvana je da izliječi Jesseine povrede. Ona joj kaže da je porijeklom iz Centra, zatvorenog grada koji pristaje na dotadašnje molbe iscijelitelja, a ima kontakt i s vanzemaljskim vrstama; na njenu preporuku, Snake bi tamo ipak mogla pregovarati da dobije još guju sna. Jesse umire od posljedica radioaktivnog zračenja kojem je bila izložena dok je čekala da joj se pruži pomoć nakon pada s konja. Snake mora koristiti svoju drugu zmiju, čegrtušu, da zada Jesse smrtonosni ugriz i tako je liši muka.

Kad se vратi u svoj kamp, otkrije da ju je neko opljačkao i uništio joj vrlo vrijedne dnevниke i mape. Pomaže joj Grum, stara čelnica svog nomadskog trgovačkog klana. Nastavljujući put, Snake stiže u grad Mountainside. Ljudi iz Mountainsidea nadaleko su poznati po svojoj fizičkoj ljepoti; zato se Snake iznenadi kad upozna djevojčicu, Melissu, čije lice je pokriveno ožiljcima iz požara. Nakon što otkrije da Melissin skrbnik djevojčicu fizički i seksualno zlostavlja, Snake je usvaja i povede je sa sobom. Njih dvije ne dobiju dozvolu da uđu u Centar; međutim, napadne ih isti muškarac koji je opljačkao Snakein kamp. Kad se ispostavi da je ovisnik o otrovu guje sna, Snake sazna da postoji zajednica čiji vođa, North, posjeduje puno gujâ sna i povremeno nagrađuje svoje pratitelje njihovim ugrizom. One putuju do te zajednice. Ovdje saznaju da se ove zmije pare samo u ekstremno hladnim uslovima i isključivo utroje, umjesto u parovima kao zemaljske vrste; ovo preslikava i trojne brakove u koje ljudi sve češće stupaju. North ih zarobi, ali pošto je po prirodi zanimanja otporna na otrov, Snake se uspijeva spasiti iz jame sa zmijama, odakle poneće vreću punu gujâ. Potom spašava zarobljenu Melissu, a izvan zajednice ih nalazi Arevin, koji im pomaže da se oporave i počnu put natrag u iscijeliteljsku stanicu.

Priča je, dakle, linearne i sadrži tipične elemente herojskog putovanja: nova saznanja, razočarenja, manje i veće prevladane poteškoće, neočekivane obrate i, na kraju, promijenjen epistemološki okvir ne samo za junakinju, nego i za cijeli svijet. Razlika između takvog tradicionalnog monomita i ovog primjera jeste rod junakinje: ona je žena, ali to za sobom ipak ne povlači implikacije koje bi žanr s višim stupnjem mimetičnosti (kolokvijalno rečeno „realističniji“ žanr) nužno morao imati. Apsolutno ništa što Snake lično doživi tokom svog putovanja nije uslovljeno njenim rodnim identitetom. Istina je da ona posjeduje dvije otrovne zmije, što i sama priznaje da je mnogim potencijalnim zlikovcima dovoljno da ih odvrati. Ipak, i kad strepi od napada, kad se plaši da je prati luđak koji joj u njenom odsustvu uništi ono malo imovine koju sa sobom nosi, potencijalno nasilje prosto nema rodno zasnovanu komponentu u sebi. S Arevinom osjeća mogućnost za romantičnu vezu, i on putuje za njom da joj pomogne; međutim, on je ni u jednom trenutku ne spašava neposredne opasnosti, jer Snake ne treba pomoći muškarca – i sama je dovoljno sposobna da se izbavi iz nevolje. Ni Arevin ne insistira na tome da zauzme nadređenu poziciju u odnosu na nju, niti preispituje njene sposobnosti, nego se zadovoljava ravноправnom pozicijom u njihovoj vrlo mladoj vezi na kraju romana. Njegova zadaća, u tom trenutku, jeste da se brine za nju i Melissu.

Rod i rodno zasnovano nasilje nisu jedina, ali jesu najvidljivija važna tema s kojom se roman hvata ukoštač, i to kroz negaciju: rodne uloge su dokinute, u nomadskim plemenima vlada meritokracija, a Snake, iako je žena, ne poznaje strah od rodno zasnovanog nasilja. Jedini izuzetak je Melissa: njeno iskustvo je šok za Snake, jer dotad nije poznavaла koncept silovanja. Rad će pokazati kako je u romanu organizovan svijet u kojem nema primijetnih rodnih razlika i uloga, da li se i na koji način u tom svijetu javlja rodno zasnovano nasilje, te kako se zamišlja rješenje ovih problema. Posebno će se fokusirati na epizodu u kojoj Snake upozna i potom usvoji Melissu kako bi je spasila kontinuiranog seksualnog nasilja, jedinog takvog primjera koji se u romanu pojavljuje. Imajući u vidu da je roman objavljen prije skoro pet decenija, rad će ga čitati i kroz prizmu nove literature, posebno one koja se tiče pristanka i seksualnog nasilja. Takvo čitanje pokazuje da je roman već tada na revolucionaran način rekontekstualizirao probleme rodno zasnovanog nasilja koji su i danas aktuelni – a neki od njih su se tek nakon doba u kojem je roman objavljen počeli artikulisati u javnom diskursu.

1.1. Nekoliko uvodnih napomena

Prije početka rada, potrebno je napraviti nekoliko napomena koji se tiču jezika romana i prevodilačkih odluka. Roman *Dreamsnake* preveden je na jezike Zapadnog Balkana 1984. godine, kada je izašao u Monolitu, almanahu naučne fantastike, u uredništvu Bojana Kneževića, također autora naučnofantastičnih priča i romana. Roman je u prevodu naslovljen *Guja sna*. Međutim, kako nisam uspjela naći prevod na vrijeme za izradu ovog rada, odlučila sam kao glavni izvor koristiti originalno izdanje na engleskom jeziku. Za potrebe naziva vrste zmije koja zauzima centralnu poziciju u priči, koristit ću prevedeni izraz *guja sna* kako bih izbjegla nezgrapnost dekliniranja stranih riječi. Sam naslov romana, međutim, ostavljam u izvornom, engleskom obliku, što može služiti i kao svojevrsna napomena da se u slučaju prevodâ radi o vlastitim prevodima. U tom smislu, sama ću prevoditi sintagme koje nisu ustaljene u našem govoru ali imaju direktni prevod (primjer je *iscjeliteljska stanica* za *healing station*).

Drugi problem je rodni identitet lika Merideth. U originalnoj engleskoj verziji, rod ovog lika nikad nije naglašen, jer je autorica vješto uspjela izbjegći svaku rodno određenu zamjenicu. Međutim, za razliku od naših jezika, engleski jezik ne poznaje gramatički rod, što umnogome olakšava ovaj umjetnički postupak. U radu ću ovu instancu tretirati kroz prizmu engleskog originala zbog nemogućnosti da konsultujem srpski prevod, koji je vjerovatno morao na drugačiji način pristupiti ovom problemu. Fokus rada u cijelini neće biti na ovom liku i nedostatku rodne diferencijacije; lik se koristi samo kao primjer radikalnog promišljanja roda i rodnog identiteta, te detaljnije izgradnje svijeta u kojem ovaj identitet više nije egzistencijalno presudan.

1.2. Žanrovsко određenje romana

Po žanrovskom određenju, *Dreamsnake* u kontekstu recepcije čvrsto pripada domeni naučne fantastike. Da bi se narativ nazvao naučnom fantastikom, potrebno je da posjeduje tzv. *novum*, „kognitivnu inovaciju koja je dodana ili utkana u autoru empirijski ‘poznati’ – tj. kulturno definisani – svijet.“ (Suvin 1979:36).

Najprimijetniji, ali ne i jedini *novum* koji *Dreamsnake* uvodi jeste korištenje ukroćenih zmija i njihovog otrova za izlječenje raznih bolesti, što uključuje i teško izlječive bolesti poput tumorâ.

Međutim, Suvin ističe da postoji žanrovska razlika između naturalističke fikcije kojoj ne treba naučno objašnjenje, fantastike koja to objašnjenje ne dopušta, i naučne fantastike koja ga i zahtijeva i dopušta (*ibid*). *Dreamsnake* nudi relativno mali broj objašnjenja za svijet u kojem su se čitatelji obreli: ispunjen je radioaktivnim kraterima, preostalim iz posljednjeg rata; zmije su genetski manipulisane kako bi se mogle koristiti u medicinske svrhe, ali laboratorije u kojima to rade čuvaju samo čeznutljivu uspomenu na elektronske mikroskope; u Centru, nadsvodenom gradu koji ne dopušta ičiji ulazak, pod bilo kakvim okolnostima, stanovnici su u kontaktu s izvanzemaljskim bićima.

U poređenju s drugim naučnofantastičnim romanima, koji svoj *novum* detaljno objašnjavaju pa se na osnovu vrste objašnjavanja svrstavaju u *hard* ili *soft sci-fi* (*hard* je obično rezervisan za tehnološke *novume*, *soft* za one društvene i kulturne), *Dreamsnake*, čak i kada pristaje da ponudi obrazloženja, vrlo je ekonomičan, pa više liči na fantastične žanrove. Ako pristanemo na ovu vrstu kategorizacije – dopustimo da *Dreamsnake* može biti i fantastika – morao bi, u tom slučaju, pripadati kategoriji *imerzivne fantastike*. Po sistemu podjele koji nudi Farah Mendlesohn, imerzivna fantastika po svojoj je prirodi najbliža naučnoj fantastici: svijet je minimalno objašnjen, pa je „naše kognitivno otuđenje istovremeno potpuno i negirano“ (Mendlesohn 2008:xx). Najčešće se, dodaje autorica, imerzivna fantastika pojavljuje u svijetu u kojem je magija odsutna, pa se naizgled glavna razlika između ove vrste fantastike i naučne fantastike kao zasebnog žanra nalazi u činjenici da je svijet prvog žanra arhaičan, a drugog inovativan. Kako *Dreamsnake* u svom postapokaliptičnom hronotopu ima elemente i jednog i drugog – civilizacije čija je tehnologija najvećim dijelom uništena nuklearnim ratom, ali koja je prije toga ostvarila kontakt s vanzemaljskim vrstama – roman je, dakle, nemoguće jednoznačno žanrovski odrediti.

S druge strane, ovim žanrovima je zajedničko da ne pripadaju takozvanim niskomimetskim modusima (stvarnosnim ili realističkim u širem smislu) po definiciji Northropa Fryea: ne očekujemo od njih neki stupanj „realizma“ ili istinolikosti – naprotiv, nerijetko upravo i tražimo da se na što vidljiviji način istaknu u odnosu na svijet koji nam je poznat (Frye 2020). Zato je važno oduprijeti se potrebi da ovakva djela čitamo kao uputstva, recepte ili čak i inspiracije. Njihov *novum* ih razlikuje od takvih književnih djelâ, a jedan od najprepoznatljivijih *novuma* u *Dreamsnake* je način na koji društvene i rodne uloge funkcionišu u ovom svijetu.

2. Prostor, vrijeme i rodne uloge u romanu *Dreamsnake*

Smještajući se između potrebe za detaljnim objašnjavanjem naučne fantastike i podrazumijevane prepoznatljivosti svijeta, *Dreamsnake* daje samo osnovne znake prostora i vremena unutar kojeg se radnja odvija. Iz epizode s Jesse i njеним partnerima saznajemo da lice ovog svijeta nosi ožiljke radioaktivnih kratera koji su potekli iz posljednjeg rata. Taj rat im je uništilo i posljednji privid globalne civilizacije, pa u vremenu kada se radnja odvija i Snake i većina ljudi koje sреće žive u

začudnoj stvarnosti: ona miri eksperimente genetske manipulacije sa svijetom u kojem je izgubljena tehnologija potrebna za izgradnju elektronskog mikroskopa. Snake prvo lijeći nomadske narode u pustinji, potom dolazi u planinski grad gdje ljudi žive u kamenim kućama i koriste plinsku rasvjetu, ali u apoteci znaju za aspirin i rado joj ga prodaju. Drugim riječima, kombinacija prilično rudimentarnih životnih uslova s naukom i tehnologijom koje koriste ideje i tehnologije kolokvijalno najčešće vezane uz savremeno doba (vakcine, genetski inžinjeriing, solarni paneli) stvara sliku svijeta koji se čvrsto drži sačuvanih naučnih dostignuća, ali živi onkraj nuklearne katastrofe. Ipak, insistencija romana da fokus drži na razvoju radnje i međuljudskim odnosima prije nego na okolini i stanju u kojem zatičemo svijet znači da osjećaj čitateljeve neprilagođenosti svijetu – koja potom onemogućava potpuno uranjanje u svijet – ne jenjava do samog kraja. To je jedan od najneobičnijih, ali time i najzanimljivijih pristupa za naučnu fantastiku: Ursula K. Le Guin piše da je svijet romana „napola poznat, napola stran pustinjski svijet“ u kojem se značajna pažnja pridaje emotivnim stanjima, raspoloženjima i promjenama likova: „I njegova velikodušnost prema tim likovima veoma je neobična, posebno u naučnoj fantastici koja posjeduje tendenciju ka natjecateljskom elitizmu“ (Le Guin 2011:6).

Upravo ovaj fokus na međuljudske odnose umjesto na fizički svijet koji okružuje likove pokazuje – ali ne propituje – jednu od najvećih razlika u odnosu na naš, pojavni svijet: ljudi često žive u tročlanim partnerskim odnosima koji nalikuju na brakove, iako je nejasno poznaće li ovaj svijet tako formalnu strukturu poput braka. Čini se da nema pravila kojeg biološkog spola trebaju biti učesnici u trijadi, iako se također ni ne pojavljuju potpuno istospolne trijade; u svim primjerima se radi o nekoj kombinaciji, poput dva muškarca i jedna žena, ili dvije žene i jednog muškarca. McIntyre relativno rano u romanu – tek u drugoj epizodi, kada liječi Jesse – radikalno, a neprimjetno propituje važnost rodnog identiteta tako što jednog od Jessinih partnera, Merideth, nikad rodno ne definiše. U svakom primjeru u kojem bi se mogla upotrijebiti, recimo, lična (*on* ili *ona*) ili prisvojna zamjenica (*njegov* ili *njen*) autorica ne koristi nijednu, nego se odlučuje za vlastito ime lika. Uz to, Merideth je relativno neutralno ime velškog porijekla u engleskom govornom području. Ono može, ali ne mora biti vezano uz jedan rod; to je stvar horizonta očekivanja čitatelja, a nipošto nije unaprijed definisano. Autorica, dakle, čitateljima ostavlja na volju da (ne) učitaju rodnii identitet jednog lika, čime se nedvosmisleno ukazuje na proizvoljnost roda kao konstrukta. Ursula K. Le Guin piše kako ona sama nije primijetila da je rod ovog lika izostavljen i shvata da ga je čitala kao muškarca: „Još se sjećam šoka shvatanja da sam lijepo subvertirana. Sve one stvari koje govorimo o rodu kao društvenom konstruktu, kao očekivanju, ispostavile su se ugrađene u moj vlastiti um. I kroz to otkriće, um mi se otvorio“ (Le Guin 2011:7). Ovakvo priznanje čitateljima može djelovati praktično umirujuće: ako je jedna od najvećih spisateljica feminističke naučne fantastike „nasjela“ na McIntyrein postupak koji ona izvodi „nepogrešivo, s lahkou ljudkošću“ (*ibid.*), onda i mi sebi možemo oprostiti što nam se tek u tom trenutku javlja mogućnost otvaranja uma – odbacivanja prepostavki, odbijanja da se u tekst unaprijed učita nešto čega, ustvari, nema.

Koliko god da je lik Merideth zanimljiv kao jezički i književni postupak, toliko otkriva i utopijsku prirodu samog romana. Ako rod nije važan do te mjere da ga se ne mora ni ustvrditi, pa ni primijetiti, kako to svjedoči o ovom postapokaliptičnom svijetu? Ako ljudi odnos prema drugima ne prilagođavaju na osnovu percipiranog

roda tog drugog, to implicira da za tim nema potrebe, da rodni identitet ne oblikuje ljudе u dvije zasebne vrste. Takva je i podjela obaveza i odgovornosti u nomadskim zajednicama: ta društva glasaju za svoje predstavnike, bez obzira na njihov rod, a Arevin je mladi muškarac koji – kao i svi ostali pripadnici – povremeno na sebe preuzima odgovornost za djecu, pa čak i bebe u plemenu, i tako majku oslobađa, dopuštajući joj da se posveti vlastitim obavezama. Preživljavanje u pustinji je teško i iziskuje naporan rad, kako nas roman podsjeća; ograničavanje ljudi na samo jednu vrstu obaveza spram njihovog rodnog identiteta bilo bi dodatno kontraproduktivno. Ovo se direktno kosi sa savremenom idejom spolnog ugovora kako ga definиše Carole Pateman: u toj postavci, koja je intrinzična ne samo današnjicima od doba Prosvjetiteljstva na ovom, nego i patrijarhalnom sistemu u cjelini, žene su kroz spolni ugovor ograničene na privatnu sferu i tako isključene iz javne, ali i obrnuto; muškarci pripadaju javnoj sferi, a u svakodnevni obaveza unutar privatne sfere učestvuju minimalno (Pateman 1988). Pateman detaljno tematizira način na koji ugovorna teorija omogućava ovaku neravnopravnost, napose na štetu žena, ali u konačnici zaključuje da nije moguće „reformisati“ sporne dijelove spolnog ugovora, nego da se mora krenuti ispočetka (*ibid*). Roman *Dreamsnake* se ustvari duboko slaže s tom tezom: čak deset godina prije nego što je Pateman svoje ideje objavila, roman zamišlja svijet bez spolnog ugovora, ali tek nakon nuklearne katastrofe koja je planetu dovela do neprepoznatljivosti.

Feministički utopijski romani pisani tokom doba drugog talasa feminizma – kojem pripada i *Dreamsnake* – zamišljaju, pak, „društvene strukture zasnovane na zajednici i skladu s prirodnim svijetom“ (Silbergleid 1997:158). U ovom slučaju, radi se o zajednici i skladu usloviljenim svijetom koji je postao skoro potpuno stran ljudima, vrsti koja je s njim evoluirala; oni se naglo moraju prilagoditi ili nestati. Još jedan *novum* pomaže prilagodbi koja podrazumijeva i rodnu jednakost. U svijetu koji nam McIntyre predstavlja, ljudi imaju sposobnost *biokontrole*: mogu mentalno kontrolisati svoje reproduktivne procese, pa tako i sami sebe učiniti neplodnim u toku seksualnih odnosa. Iako nije razjašnjeno na koje načine žene kontrolišu vlastite procese (a spominje se da su žene u mogućnosti zaustaviti vlastiti menstrualni ciklus, pa čak i prekinuti neželjenu trudnoću), muškarci mogu podići temperaturu testisa dovoljno visoko da ubiju vlastite spermatozoide. Jedan od zapleta u epizodi u Mountainsideu pripada Gabrielu, gradonačelnikovom lijepom ali stidljivom sinu, koji nema biokontrolu jer su ga naučili da treba držati temperaturu testisa niskom, što nije jednako efektno. Tokom svog prvog seksualnog iskustva, kada je imao 15 godina a njegova partnerka 12, nijedno od njih nije dovoljno dobro kontrolisalo svoje tijelo pa je ona zatrudnjela. Uspjela je prekinuti trudnoću, ali je zamalo iskrvarila. Gabriel objašnjava Snake da je taj nemili događaj ostavio izuzetno dubok uticaj na njega, ali i da ga drugi stanovnici grada gledaju s nepovjerenjem, jer se pitaju šta nije u redu s njim ako nije uspio naučiti osnove toliko podrazumijevane biokontrole.

Biokontrola kao *novum* zato predstavlja uvod u sljedeći dio rada: opstaje li, i kako, seksualno nasilje u svijetu u kojem ljudi potpuno kontrolišu vlastite biološke procese?

3. Seks, pristanak i silovanje u romanu *Dreamsnake*

Kao putujuća iscjeliteljica, Snake se plaši ljudi koji bi je opljačkali, što se kasnije koncretizira kroz ludaka koji je prati. Međutim, ni u jednom trenutku ona nema strah od seksualnog nasilja. Ne samo da takav strah nije artikulisan kroz njene unutrašnje monologe, nego se ne očituje ni kroz druga ponašanja: ona ne oklijeva da, poslije vrlo kratkog poznanstva, Arevinu spusti glavu na rame da se odmori (i žali za tim što nema dovoljno vremena da stupi s njim u intimne odnose); ne preza pred fizičkim kontaktom s Merideth, osobom neodređenog roda i spola; stupa u seksualni odnos s Gabrielom kojeg, također, vrlo kratko poznaće, ali njegov manjak biokontrole na nju djeluje uzinemirujuće. Ona zna da to nema veze s potencijalnom trudnoćom, jer ona ne samo da ima savršenu biokontrolu, nego je kao iscjeliteljica najvjerovaljnija i sterilna; shvata da je njen dodatni, dotad nepotrebni oprez plod činjenice da ne može u Gabriela imati istu vrstu povjerenja koje ima u druge partnere i koje oni imaju u nju. Na osnovu tog, njoj dotad podrazumijevanog povjerenja, seksualni odnosi među ljudima postaju slobodniji, manje kontroverzni, pa time i češći.

S određenim varijacijama, to je slučaj u svakom društvu koje Snake sreće. Dok joj pokušava ući u trag, Arevin susreće ljude koji mu indirektno nude seks; ne radi se o prostituciji, nego o seksu iz zadovoljstva, bez inhibicija ili imperativa da se iz toga gradi romantični odnos. Kad Arevin zanoći u kampu s mladim ljudima koje je tek upoznao, mlada žena – Jean – ponudi mu da provede noć s njim. Kad je odbije jer želi biti intiman samo sa Snake, ona se uvrijedi, jer misli da on dovodi u pitanje njenu biokontrolu ili njenо zdravstveno stanje. Poslije te kratke interakcije, Arevinov interni monolog otkriva da je imao usputne seksualne partnere, i u svom i u drugim klanovima, ali da apstinira jer ga više ne privlači niko osim Snake.

Možda je na prvu teško u ovom svijetu zamisliti seksualno nasilje – za Snake je to, također, teško kad se susretne s tim slučajem – ali je naivno, kako i ona sama shvata, odbaciti mogućnost njegovog postojanja. Melissa je djevojčica koja pomaže u gradonačelnikovoj konjušarnici u Mountainsideu. Kako je nastradala u požaru nekoliko godina ranije, veliki dio njenog tijela, uključujući i pola lica, prekriven je ožiljcima. Mountainside je grad poznat po fizičkoj ljepoti svojih stanovnika, pa Melissa vrlo rano internalizuje ideju da je unakažena i time nevrijedna ljubavi i pažnje, što je čini ranjivom kad je u pitanju glavni konjušar i njen staratelj, Ras, koji je fizički i seksualno zlostavlja. Snake zna za fizičko zlostavljanje, ali je svjesna da ne može direktno intervenisati, jer bi se Ras osvetio Melissi čim Snake više ne bude tu. Međutim, kad Melissa zatekne Gabriela kako gol spava u krevetu sa Snake, burno reaguje, kroz šta Snake otkriva da Ras već godinama siluje Melissu. To je jedini seksualni odnos koji Melissa poznaje: seks je za nju poniženje i bol, strašni ceh koji mora platiti jer je deformisana, ona ne vjeruje Snake da seks može pružati zadovoljstvo i da žena može svojevoljno, bez prisile odlučiti leći u krevet s muškarcem.¹⁷ Melissa ni ne zna šta je biokontrola; ona je potpuno obespravljenja, bez načina da traži pomoć. Melissa živi patrijarhat okružena postpatrijarhalnim svijetom.

U ovakvoj konstelaciji, Melissino iskustvo moguće je čitati kroz ideju koju feministkinja Andrea Dworkin zastupa u svom djelu *Intercourse*: u patrijarhalnom sistemu, (svaki) snošaj je nasilje – odatle i neslavno svođenje te ideje na redukcionistički

¹⁷ Iako roman dopušta homoseksualnost, posebno kroz koncept trijadnih odnosa, te implicira da postoje homoseksualne veze, cijelokupno ustrojstvo ipak je dominantno heteronormativno.

slogan da je u patrijarhatu „svaki heteroseksualni seks silovanje“ (Dworkin 2007). Melissa ne zna da je njeni iskustvo doslovno silovanje: ona je žrtva onoga što filozofkinja Miranda Fricker naziva *epistemičkom nepravdom*, koja se zasniva na tome da počinitelj *zna* o svom zlodjelu više nego žrtva, nerijetko čak i da se uopće radi o zlodjelu (Fricker 2007). Štaviše, Melissa je žrtva *obje* vrste epistemičke nepravde: i hermeneutičke nepravde (izvorno: *hermeneutical injustice*), u kojoj nije sposobna shvatiti šta joj se dešava i da je ono što joj se dešava jedna vrsta nepravde, i nepravde svjedočenja (izvorno: *testimonial injustice*), što znači da joj, zbog njenih godina i njene fizičke deformacije, građani Mountainsidea ne bi vjerovali, čak i da se usudi svjedočiti protiv Rasa. Snake isprva pokušava da je poštedi potrebe za svjedočenjem tako što traži da usvoji Melissu umjesto da primi novac za usluge liječenja gradonačelnika. Kada se Ras protivi, Snake je primorana promijeniti pristup: kad povuče svoj zahtjev za usvajanje Melisse, ona traži da umjesto toga Melissa putuje *učiteljici za žene*, koja će je naučiti biokontroli; ovo je dovoljno da gradonačelnik zabrinuto pita kako to da dvanaestogodišnja Melissa još nije savladala biokontrolu, da nije čak ni posjetila učiteljicu, i kad Ras kaže da je svejedno, *jer ko bi je i dodirnuo*, Melissa skupi hrabrost da kaže *da je on dodiruje*. Gradonačelnikova reakcija je trenutačna: ako želi, Melissa može da ide sa Snake, a Ras mora ići da se izlječi.

Još jedan *novum* je ideja da se Ras može izlječiti od svoje nastranosti, u nedostatku boljeg izraza. Teško je odrediti, u kontekstu narativa, treba li on da liječi neki nagon koji ga navodi na silovanje ili pedofiliju; s obzirom na to da je njegova kontrola nad Melissom zasnovana na epistemičkoj nepravdi, vjerovatno se radi o kombinaciji ove dvije mogućnosti. Silovanje nije zasnovano na seksualnoj potrebi ili užitku, nego na kontroli. Melissa nema sposobnost da se odbrani, potpuno je pod Rasovom kontrolom. Zbog toga je jasno da gradonačelnikovo oslobađanje Melisse zbog nemogućnosti biokontrole nije povod, nego okidač: učenje biokontrole, implicirano je kroz Gabrielov primjer, također, podrazumijeva i seksualnu naobrazbu, što može pomoći Melissinoj emancipaciji. S druge strane, to i dalje ne garantuje da je osoba sposobna oduprijeti se različitim oblicima seksualnog nasilja kakvo mi pozajemo prostom činjenicom da je savladala biokontrolu.

Silovanje poznaje razne „sive zone“ i u pravnom smislu, ali i u širem društvenom diskursu. Kako ističe psihologinja Nicola Gavey u svom djelu *Just Sex? The Cultural Scaffolding of Rape*, svakodnevni normativni oblici heteroseksualnosti, uzeti zdravo za gotovo, predstavljaju kulturni okvir za silovanje: u to spadaju čak i kampanje ženske seksualne liberacije koje su u svojoj osnovi ipak androcentrične: „Normativni heteroseks je strukturiran ili isписан na načine koji dopuštaju previše neodređenosti po pitanju razlikovanja šta je silovanje a šta je *samo seks*“ (Gavey 2019:2). Šta se, dakle, dešava sa slučajevima kada jedna osoba pristane samo da druga prestane navaljivati? Šta ako osoba koja je tako nevoljko pristala ne vjeruje da je silovana? Šta ako postoji disbalans u društvenim pozicijama ili odnosima moći između partnera?

Nijedno od ovih pitanja ne nalazi svoj odgovor u konceptu biokontrole. Odgovor se prije nalazi u društvenom ustrojstvu koje je potpuno prevazišlo Gaveyin *normativni heteroseks*. Seks se ne traži, nego se nudi, bez obzira na rodni identitet onoga ko nudi. Niko tu ne „gubi“, kako se implicira kroz koncept pristanka. U svijetu romana, nijedan rod nije podređen drugom, niti su nečije potrebe prepostavljene kao važnije ili urgentnije. Svi mogu relativno lako ispuniti svoje fizičke potrebe s bilo

kojim partnerom bez opasnosti od društvene stigmatizacije. Seks je onda shvaćen kao jedan oblik brige za drugoga, što je u savršenom skladu s ostatkom romana: ako bismo insistirali na izolovanju jedne zajedničke niti cijelom romanu, to bi mogla biti briga za drugoga. A kad se radi o brizi, empatiji, suzbijanju vlastitih sebičnih nagona, nema mjesta za nagovaranje, insistiranje i manipulaciju. Ovakva promjena u pristupu nije nastala izumom biokontrole ili genetskim modifikacijama (barem koliko znamo). Nastala je kroz kognitivni skok kojim je svaka nama naizgled očevidna pretpostavka o odnosu rodova temeljito prodrmana, a najčešće potpuno iznevjerena.

Primijećujemo ovu promjenu kroz činjenicu da je *Snake* cijelom situacijom nemalo iznenadeno, kao da ne razumije koncept silovanja. Međutim, ni potpuno promijenjeno mentalno ustrojstvo ne znači da se silovanje mora eliminati – dovoljno je da bude nevidljivo. *Melissa* je, uostalom, opet idealan primjer za to: njeni ožiljci je čine nevidljivom, pa joj se i ne može desiti nešto „vidljivo“. Jedan od najvećih problema koje je diskurs o seksualnom nasilju pokušao prevazići između 1978., kada je roman objavljen, i danas jeste nevidljivost silovanja koje se ne uklapa u široko prihvaćenu sliku nasilnog čina koji je kao takav aberacija, a ne pravilo. Zbog toga novija literatura iz različitih nauka – prevashodno prava, psihologije i filozofije – propituje opravdanost shvatanja *pristanka*, koji je po prirodi binaran, kao presudnog faktora u određivanju prirode seksualnog odnosa. Pravnica i feministkinja Catharine MacKinnon insistira na nedostatnosti pristanka kao koncepta: u jednom intervjuu kaže da je pristanak „glavni pravni i društveni izgovor da ne radimo ništa povodom seksualne prinude“ (Laroche-Joubert 2023). Iako je u pravnom kontekstu svakako razumljivo zašto je potrebno preispitati pristanak – jer kruto slovo zakona ne poznaje finese specifične za svakodnevni život i njegove odluke – razumijevanje pristanka u svakodnevnom okruženju ne mora biti tako radikalno. Filozofkinja Manon Garcia tako smatra da pristanak može služiti i za oslobođenje: insistirajući da zakon nije temelj njene knjige *The Joy of Consent*, ona predlaže razumijevanje pristanka kao emancipatornog alata, ali samo pod uslovom da je tome prethodi shvatanje načina na koje postojeće društvene norme stvaraju seksualne nepravde (Garcia 2023). Garcia ipak ne pravi kognitivni skok koji pravi *Dreamsnake*. Istina je da je i u romanu pristanak emancipatorni alat: *Snake* eksplisitno pristaje na svaki seksualni čin u koji stupa, ali i traži pristanak od Gabriela. Međutim, za potpuno razumijevanje razlike između našeg svijeta i svijeta romana, važno je opet vratiti se na specifičnost pristupa ovoj temi: kad govorimo o pristanku u romanu, ne govorimo o pristanku na zahtjev, nego o prihvatanju ponude. Najjednostavnije rečeno, ne radi se o zahtijevanju nečega što neko drugi ima, nego o ponudi onoga što mi imamo.

Na taj način, *Dreamsnake* je puno bliži radikalnom dokidanju binarnog pristanka kakav zastupa MacKinnon nego njegovoj rekonceptualizaciji u ideji Garcije. Čak i s vremenskim razmakom između romana i ovdje spomenute literature, u roman upisana promjena u ljudsko društvo znatno je temeljnija i radikalnija od svega što i danas nudi emancipatorna misao. Razlika je, naravno, u našem promišljanju života *unutar* patrijarhata i McIntyreinom zamišljanju života *poslije* patrijarhata.

4. Zaključak

Čitati *Dreamsnake* (ili, ako hoćete, bilo koji utopijski roman) tražeći ideje kako da popravimo ovaj svijet znači od umjetnosti zahtijevati da se ograniči isključivo na didaktičku funkciju. Ono što roman može ponuditi, s druge strane, jeste svojevrsni dokaz da se mogu zamisliti bolji svjetovi, društvena ustrojstva temeljena na suživotu i empatiji – čak i kada su nesavršena, čak i kada prvi zaplet romana nastaje kao posljedica vrlo ljudskog straha, nerazumijevanja i konzervativizma. „Da, postoje i elementi maštarija u McIntyreinoj knjizi, ali oni su tako temeljito, pažljivo obrađeni u smislu društvenih i ličnih ponašanja da je njihova demonstracija stalne crte dobrote u ljudskoj prirodi uvjerljiva – i jednako udaljena od sentimentalnosti kao i od cinizma“, objašnjava Le Guin (2011:6). Čar romana je upravo u tome: u zamišljanju kako bi izgledalo da su ljudi i dalje *ljudi*, sa svim zamjerkama i nedostacima koje sebi pripisujemo, samo malo suosjećajniji, malo otvoreniji, i – iznad svega – jednaki. Činjenica da rodnu ravnopravnost, blagost i suosjećanje smatramo radikalnim promjenama u odnosu na vlastiti svijet pokazuje nužnost ovakvih izleta u začudno i neočekivano. A naučna fantastika itekako zna stvoriti jedan takav svijet: skoro ne-prepoznatljiv a ipak nostalgičan, bijeg od svakodnevnice i misaoni izazov, šarolik, a i dalje pun bića koja su fundamentalno ljudi – i nekad malo humaniji nego pravi, živi ljudi.

Literatura

- Dworkin, Andrea. 2007. *Intercourse: The Twentieth Anniversary Edition*. 1st Basic Books ed. New York: BasicBooks.
- Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Frye, Northrop. 2020. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton Classics edition. Princeton: Princeton University Press.
- Garcia, Manon. 2023. *The Joy of Consent: A Philosophy of Good Sex*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gavey, Nicola. 2019. *Just Sex? The Cultural Scaffolding of Rape*. Second edition. London New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Laroche-Joubert, Julien. 2023. "Catharine MacKinnon: 'Consent Is the Main Legal and Social Excuse for Doing Nothing about Sexual Coercion.'" *Le Monde*, 20. novembar 2023.
- Le Guin, Ursula K. 2011. "The Wild Winds of Possibility: Vonda N. McIntyre's *Dreamsnake*." *The Cascadia Subduction Zone: A Literary Quarterly* 1(2):6-7.
- Mendlesohn, Farah. 2008. *Rhetorics of Fantasy*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Paulsen, Inge-Lise. 1984. "Can Women Fly?: Vonda McIntyre's Dreamsnaake and Sally Gearhart's The Wanderground." *Women's Studies International Forum* 7(2):103-110. doi: 10.1016/0277-5395(84)90064-5.
- Silbergleid, Robin. 1997. "Women, Utopia, and Narrative: Toward a Postmodern Feminist Citizenship." *Hypatia* 12(4):156-177.
- Suvin, Darko. 1979. "The State of the Art in Science Fiction Theory: Determining and Delimiting the Genre." *Science Fiction Studies* 6(1):32-45.

Izvor

- McIntyre, Vonda N. 1986. *Dreamsnake*. New York, N.Y.: Dell Pub. Co.

Zbornik *Rod i nasilje na Balkanu* urednica Jelene Ćeriman, Aleksandre Knežević i Gordane Lalić-Krstin jest akademski ambiciozan i pedagoški izuzetan poduhvat. Uključuje čak 22 poglavlja koje su napisali studenti/ce iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije i kroz koja su se ti mladi znanstvenici u nastanku, pod mentorstvom svojih profesora/ica, uhvatili u koštac s mnogim dimenzijama roda i rodнog nasilja kao akademske teme i kao društvenog problema s kojim se nose društva iz regije. Gledajući samo sadržaj, zbornik pruža neopisivo vrijedan pogled na temu koju obrađuje, kojoj su studenti/ce pristupili iz perspektive različitih disciplina i raznolikih metodologija te su na taj način, kroz mnoštvo manjih komadića slagalice, prezentirali cjelinu koja problem rodne diskriminacije i nasilja na Balkanu ogoljuje do njene poražavajuće stvarnosti.

prof. dr. Tanja Vučković Juroš
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Zbornik *Rod i nasilje na Balkanu* kao svojevrstan registar znanja o rodnoj problematici, predstavlja izuzetan doprinos izučavanju studija roda na pomenutom prostoru, kroz vično promišljanje traumatičnog konteksta nasilja, koristan onima koji su duže vrijeme posvećeni ovoj problematici, ali i onima koji su na početku njenoga izučavanja. I više od toga: ova knjiga koja je i mozaik procesa tranzicije na balkanskim prostorima vodi ka pravdi i oslobođenju, ona je registar pojmovea kojima na tom putu moramo ovladati, svjesni da, nažalost, oni okoštali opstaju jer patrijarhat je teško promjenjiv i izbrisiv, nepredvidljiv i razgranat, i stoga teško savladiv, ali ne i nepobjediv. Važno je zapamtiti da u ovoj priči postoji više ključnih riječi no ona koju moramo dobro razumjeti i prihvatićti kao vodič kroz turbulentnu stvarnost jeste solidarnost.

prof. dr Aleksandra Nikčević Batrićević
Studijski program za engleski jezik i književnost
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

Naučno-istraživački radovi predstavljeni u ovom zborniku, svaki u svom segmentu istraživanja, daju značajan doprinos razumijevanju problematike rodno zasnovanog nasilja i kritičkom promišljanju njegovih uzroka i posljedica. Pojmovi su jasno definisani, i iz više izvora, što daje uvid u opsežno teorijsko istraživanje datih tema. Empirijskim istraživanjima dobijeni podaci su potvrdili postavljene hipoteze, i uz jasno postavljenu metodologiju, pokazuju vrlo ozbiljan naučni pristup. Upravo je i ovakav rad sa studentima/kinjama, iz čijih se rezultata naučno-istraživačkog rada jasno vidi velika teorijsko-metodološka priprema i mentorstvo profesora/ki, važan segment u prepoznavanju rodno zasnovanog nasilja i doprinos njegovom tretmanu u praksi, a posebno prevenciji kao najvažnijem koraku za budućnost.

dr. sci. iur. Sabina Subašić Galijatović
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

Govoriti obuhvatno i sistematiciо o fenomenu nasilja i kritički osvetljavati kontekst koji ga omogućava, ohrabruje ili ne kažnjava, po sebi je već hrabar i odgovoran čin, koji mora probiti granice učionice. Ako smo umesto čutanju i poricanju izloženi podsticaju da mislimo i progovorimo, vrlo je moguće da ćemo već samo time početi da menjamo kulturu – ili nekulturu – koja nasilje odobrava, ne stajući mu na put. Zbornik *Rod i nasilje na Balkanu* otuda zbilja možemo razumeti kao svojevrsnu direktnu akciju u pravcu promene te kulture.

dr Adriana Zaharijević
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

ISBN 978-9926-42240-0